

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE

JAARVERSLAG 2019

GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

HOF VAN JUSTITIE
VAN DE EUROPESE UNIE

JAARVERSLAG 2019

GERECHTELIJKE WERKZAAMHEDEN

Overzicht van de gerechtelijke werkzaamheden van het Hof van Justitie
en het Gerecht van de Europese Unie

Hof van justitie
L-2925 Luxembourg
Luxemburg
tel. +352 4303 1

Gerecht
L-2925 Luxembourg
Luxemburg
tel. +352 4303 1

Het Hof op internet: curia.europa.eu

Printed by Court of Justice of the European Union in Luxembourg

Manuscript voltooid in februari 2020

Voor het gebruik dat van de hiervoor opgenomen gegevens wordt gemaakt, is noch de instelling noch een persoon die handelt in naam van de instelling verantwoordelijk.

Luxembourg: Hof van Justitie van de Europese Unie / Directie Communicatie /
Eenheid Publicaties en Multimedia

© Europese Unie, 2020

Reproductie met bronvermelding toegestaan

Het gebruik of de reproductie van foto's of andere documenten waarvan de Europese Unie niet de auteursrechthebbende is, is zonder de toestemming van de auteursrechthebbende niet toegestaan.

Print	ISBN 978-92-829-3354-1	ISSN 2467-091X	doi:10.2862/657842	QD-AP-20-001-NL-C
PDF	ISBN 978-92-829-3347-3	ISSN 2467-1142	doi:10.2862/699046	QD-AP-20-001-NL-N

Inhoud

Voorwoord - President van het Hof van Justitie van de Europese Unie	8

Hoofdstuk 1| Het Hof van Justitie

A Ontwikkeling en werkzaamheden van het Hof van Justitie in 2019	11
B Rechtspraak van het Hof van Justitie in 2019	14
I. Grondrechten	14
1. Recht op toegang tot een onpartijdig gerecht en op een eerlijk proces	14
2. Beginsel ne bis in idem	20
3. Vrijheid van godsdienst	20
II. Burgerschap van de Unie	21
1. Discriminatie op grond van nationaliteit	21
2. Verlies van het Europees burgerschap ten gevolge van het verlies van de nationaliteit van een lidstaat	22
3. Afgeleid verblijfsrecht van onderdanen van een derde land die familieleden zijn van een Unieburger	24
III. Institutionele regelingen	27
1. Immuniteten van de leden van het Europees Parlement	27
2. Europees burgerinitiatief	29
IV. Unierecht en nationaal recht	31
V. Contentieuze rechtspraak van de Unie	33
1. Algemene rechtspraak	33
1.1. Beroep wegens niet-nakoming	33
1.2. Beroep wegens niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie	36
2. Economische, monetaire en bancaire geschillen	37
VI. Landbouw en visserij	42
VII. Vrijheid van verkeer	46
1. Vrij verkeer van goederen	46
2. Vrij verkeer van werknemers	48
3. Vrijheid van vestiging	51
4. Vrij verrichten van diensten	55
5. Vrij verkeer van kapitaal	57

VIII. Grenscontroles, asiel en immigratie	61
1. Asielbeleid	61
1.1. Status van vluchteling	61
1.2. Behandeling van verzoeken om internationale bescherming	65
1.3. Terugkeerbesluiten	73
2. Immigratiebeleid	74
IX. Justitiële samenwerking in strafzaken: Europees aanhoudingsbevel	77
X. Vervoer	84
XI. Mededinging	87
1. Artikel 101 VWEU	87
2. Artikel 102 VWEU	89
3. Staatssteun	90
XII. Fiscale bepalingen	95
XIII. Onderlinge aanpassing van de wetgevingen	97
1. Auteursrecht	97
2. Industriële eigendom	104
3. Telecommunicatie	109
4. Overheidsopdrachten	110
5. Levensmiddelen	112
6. Motorrijtuigenverzekering	115
7. Controle op de verwerving en het voorhanden hebben van wapens	117
XIV. Internet en elektronische handel	120
1. Bescherming van persoonsgegevens	120
2. Elektronische handel	125
XV. Sociale politiek	127
1. Gelijke behandeling in arbeid en sociale zekerheid	127
2. Organisatie van de arbeidstijd	131
3. Recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon	133
4. Bescherming van de werknemers bij insolventie van de werkgever	134
5. Detachering van werknemers	135
XVI. Volksgezondheid	137

XVII.	Consumentenbescherming	138
XVIII.	Milieu	143
1.	Voorzorgsbeginsel	143
2.	Bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten	145
3.	Habitatrichtlijn	146
4.	Milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten	147
5.	Energie uit hernieuwbare bronnen	149
XIX.	Energie	150
XX.	Landen en gebieden overzee	151
XXI.	Internationale overeenkomsten	153
XXII.	Europees ambtenarenapparaat	155
C 	WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2019	160
I.	Aanhangig gemaakte zaken	160
II.	Afgesloten zaken	162
III.	Aanhangige zaken	163
D 	Gerechtelijke statistieken van het Hof van Justitie	166
E 	Samenstelling van het Hof van Justitie	196
	Hoofdstuk II Het Gerecht	204
A 	Werkzaamheden van het Gerecht in 2019	205
B 	Rechtspraak van het Gerecht in 2019	207
	Tendenzen in de rechtspraak	207
I.	Gerechtelijke procedure	209
1.	Begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld	209
2.	Procesbevoegdheid	213
3.	Beroepstermijnen	216
4.	Rechtsbijstand	218

II. Institutioneel recht	220
III. Mededingingsregels voor ondernemingen	222
1. Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU	222
2. Bijdragen op het gebied van concentraties	229
IV. Staatssteun	230
1. Ontvankelijkheid	230
2. Begrip staatssteun	231
a. Het bestaan van een economisch voordeel	231
b. Toerekenbaarheid – gebruik van staatsmiddelen	232
3. Nationale fiscale maatregelen	235
a. Maatregelen ten gunste van nationale havens	235
b. Belasting van vennootschappen die deel uitmaken van een multinationale groep	238
4. Investeringssubsidies voor openbaarvervoersondernemingen	243
5. Toepasselijkheid ratione temporis van de bepalingen inzake staatssteun	245
V. Intellectuele eigendom	247
1. Uniemark	247
a. Absolute weigeringsgronden	247
b. Relatieve weigeringsgronden	250
c. Procedurekwesties	253
2. Modellen	254
3. Kweekproducten	254
VI. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid – Beperkende maatregelen	256
1. Strijd tegen het terrorisme	256
2. Oekraïne	258
VII. Economische, sociale en territoriale samenhang	260
VIII. Bescherming van de gezondheid	261
IX. Energie	262
X. Chemische producten (REACH)	264
XI. Dumping	266

XII. Toegang tot documenten van de instellingen	271
1. Begrip „informatie die betrekking heeft op uitstoot in het milieu”	271
2. Uitzondering inzake de bescherming van documenten voor intern gebruik	273
3. Reikwijdte van het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid van documenten betreffende toezichtsprocedures inzake staatssteun	274
XIII. Ambtenarenzaken	275
1. Beëindiging van de overeenkomst	275
2. Automatische pensionering	277
3. Sociale zekerheid	277
4. Klokkenluiders	278
5. Veiligheid van het personeel van de Unie	280
XIV. Zaken betreffende vorderingen tot schadevergoeding	281
XV. Verzoeken in kort geding	286
C Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht in 2019	290
I. Bijdrage aan de gerechtelijke werkzaamheden	291
a. Beheer van de procesdossiers	291
b. Bijdrage aan de coherentie	294
c. Preventieve maatregelen in verband met het risico van een brexit zonder akkoord	295
II. Maatregelen in het kader van de derde fase van de hervorming	296
a. Maatregelen naar aanleiding van het vertrek en de ambtsaanvaarding van een ongezien groot aantal rechters	296
b. Maatregelen tot organisatie van het Gerecht	297
III. Andere vormen van ondersteuning aan het Gerecht	298
IV. Administratieve werkzaamheden	299
D Gerechtelijke statistieken van het Gerecht	302
E Samenstelling van het Gerecht	328

Koen Lenaerts

President van het Hof van Justitie van de Europese Unie

In 2019 volgden verschillende jubilea elkaar op.

Om te beginnen was er het tienjarig bestaan van het Verdrag van Lissabon. Bij dit Verdrag werd de benaming van zowel het Hof als het Gerecht gewijzigd en is de procedure voor de benoeming van de leden van beide rechterlijke instanties herzien. Daarnaast heeft dat Verdrag onder meer de gerechtelijke procedures in een aantal opzichten vernieuwd en aan het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie de status van primair recht toegekend.

Vervolgens was er de vijftiende verjaardag van de „grote uitbreiding” van de Europese Unie, die plaatsvond nadat er een einde was gekomen aan de deling van het Europese continent, hetgeen werd gesymboliseerd door de val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989.

Ten slotte was er de dertigste verjaardag van de installatie van het Gerecht. Dit werd in september 2019 gevierd tijdens een colloquium dat de gelegenheid bood om terug te kijken op de belangrijke bijdrage die deze rechterlijke instantie heeft geleverd aan de ontwikkeling van het Unierecht, alsook om na te denken over de uitdagingen die het Gerecht te wachten staan ten gevolge van met name de tenuitvoerlegging van de derde en laatste fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie.

Een andere reden tot blijdschap was de inwijding van de derde toren op 19 september 2019 in aanwezigheid van Zijne Koninklijke Hoogheid de Groothertog van Luxemburg, de voorzitter van de Luxemburgse kamer van volksvertegenwoordigers, de Luxemburgse premier en tal van andere prominenten. Deze gebeurtenis vormde het sluitstuk van de vijfde uitbreiding van het Paleis, die ervoor heeft gezorgd dat 750 collega's konden worden ondergebracht in het gebouwencomplex van de instelling. De derde toren is niet zomaar een gebouw, maar heeft een symbolische betekenis: voor het eerst sinds 20 jaar is nu namelijk al het personeel van de instelling weer samengebracht onder hetzelfde dak, wat de efficiëntie en de collegialiteit in de dagelijkse werkrelaties ten goede komt.

2019 was voor de Europese Unie echter ook een bewogen jaar. De brexit, de dringende klimaatproblematiek, de migratiecrisis, zorgen over de eerbiediging van waarden als vrijheid, democratie en rechtsstaat ... het zijn stuk voor stuk dossiers die vragen om passende antwoorden die stroken met de doelstellingen van het Europese project, en die rechtstreeks van invloed zijn – of op termijn zullen zijn – op de zaken die bij het Hof en het Gerecht aanhangig worden gemaakt.

Tegen deze achtergrond moeten wij dus meer dan ooit alle noodzakelijke inspanningen leveren om onophoudelijk een Unie als rechtsgemeenschap te bevorderen en om iedereen bewust te maken van zowel de verdiensten van de Europese integratie als de fundamentele waarden waarop zij berust.

Vanuit die optiek verheug ik mij over het toenemende succes van initiatieven als de opendeurdagen van de instelling, waaraan elk jaar tal van personeelsleden meewerken, en over de uitbreiding van de internetsite van de instelling, waardoor voortaan alle bij het Hof sinds 1 juli 2018 ingediende verzoeken om een prejudiciële beslissing kunnen worden geraadpleegd in alle beschikbare talen.

Op institutioneel vlak verlieten vijf leden in 2019 het Hof, terwijl vier nieuwe leden aankwamen. Op 9 juni 2019 overleed bovendien advocaat-generaal Yves Bot. Ik hecht eraan hem hulde te brengen voor de intellectuele erfenis die hij ons heeft nagelaten, met name op de gebieden die te maken hebben met het strafrecht van de Unie.

Bij het Gerecht zijn acht leden vertrokken en veertien nieuwe leden aangekomen. Dit was het gecombineerde gevolg van de driejaarlijkse gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht en van de tenuitvoerlegging van de derde fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur, waardoor het aantal rechters in het Gerecht op twee per lidstaat werd gebracht. Ik maak van dit voorwoord gebruik om de heer Jaeger, die in september 2019 de fakkel van het voorzitterschap van het Gerecht heeft overgedragen aan de heer Van der Woude, hartelijk te bedanken voor zijn grote toewijding aan het hoofd van deze rechterlijke instantie gedurende twaalf jaar.

Statistisch gezien was 2019 om twee redenen een uitzonderlijk jaar. Terwijl het aantal zaken dat in 2019 werd afgesloten door de twee rechterlijke instanties samen, in de buurt komt van het historische niveau van het jaar voordien (1 739 zaken tegenover 1 769 in 2018), heeft het Hof een recordaantal zaken afgehandeld, te weten 865 zaken (tegenover 760 in 2018). Het totale aantal bij de twee rechterlijke instanties aanhangig gemaakte zaken heeft ook een ongezien niveau bereikt, te weten 1 905 zaken (tegenover 1 683 in 2018 en 1 656 in 2017). Deze evolutie is bijzonder spectaculair voor het Hof, dat in 2019 niet minder dan 966 nieuwe zaken heeft geregistreerd (tegenover 849 in 2018 en 739 in 2017). Dit is het gevolg van een zeer opvallende stijging van het aantal prejudiciële zaken (641 zaken tegenover 568 in 2018), maar ook van een aanzienlijke toename van het aantal hogere voorzieningen tegen beslissingen van het Gerecht (266 hogere voorzieningen tegenover 199 in 2018), wat grotendeels samenhangt met de verhoogde productiviteit van het Gerecht in 2018.

In dit verband dient de inwerkingtreding, op 1 mei 2019, van het mechanisme van de voorafgaande toelating van hogere voorzieningen te worden verwelkomd. Dit mechanisme zou het mogelijk moeten maken om het Hof op bepaalde gebieden enigszins te ontlasten, zodat het zich in sterkere mate kan concentreren op zijn voornaamste taak, namelijk de uitlegging van het Unierecht in prejudiciële beslissingen.

Dit verslag biedt de lezer een volledig overzicht van de ontwikkeling en de werkzaamheden van de instelling in 2019. Net zoals de voorbije jaren is een aanzienlijk deel ervan gewijd aan een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak van het Hof en het Gerecht. Deze analyse wordt aangevuld door en geïllustreerd aan de hand van statistische gegevens die betrekking hebben op de respectieve rechterlijke instanties en die worden voorafgegaan door een korte inleiding.

Ik neem deze gelegenheid te baat om mijn collega's en alle personeelsleden van de instelling van harte te bedanken voor het voortreffelijke werk dat zij in het voorbije jaar hebben verricht.

Hoofdstuk 1

Het Hof van Justitie

A | Ontwikkeling en werkzaamheden van het Hof van Justitie in 2019

Koen Lenaerts, president

In dit eerste hoofdstuk worden de werkzaamheden van het Hof van Justitie in 2019 beknopt uiteengezet. In dit deel (A) wordt een overzicht gegeven van de evolutie van de rechterlijke instantie in het afgelopen jaar en van de gerechtelijke werkzaamheden. In het tweede deel (B) worden, zoals elk jaar, per gebied de belangrijkste ontwikkelingen in de rechtspraak behandeld. In het derde deel worden de werkzaamheden van de griffie in 2019 behandeld (C) en in het vierde deel de statistieken voor het gerechtelijke jaar (D). In het vijfde deel wordt de samenstelling van het Hof gedurende dat jaar gepresenteerd (E).

1.1. In 2019 hebben vier leden het Hof verlaten: Maria Berger (rechter in het Hof van 2009 tot en met 2019), Egils Levits (rechter in het Hof van 2004 tot en met 2019) ten gevolge van zijn verkiezing tot president van de Republiek Letland, Allan Rosas (rechter in het Hof van 2002 tot en met 2019 en president van een kamer van vijf rechters van 2004 tot en met 2009) en Carl-Gustav Fernlund (rechter in het Hof van 2011 tot en met 2019). Dit jaar was er bovendien het betreurenswaardige overlijden van Yves Bot (advocaat-generaal van 2006 tot en met 2019).

In de loop van datzelfde jaar zijn Nils Wahl (Zweden, advocaat-generaal van 2012 tot en met 2019), Andreas Kumin (Oostenrijk) en Niilo Jääskinen (Finland, advocaat-generaal van 2009 tot en met 2015) in functie getreden als rechter, terwijl Prit Pikamäe (Estland) is aangetreden als advocaat-generaal.

1.2. Op het gebied van de institutionele werking vond in 2019 de nagenoeg volledige tenuitvoerlegging plaats van de derde fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie die is vastgesteld bij verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

De eerste fase van deze hervorming, die in december 2015 is ingegaan, voorzag in de benoeming van twaalf extra rechters in het Gerecht. Deze fase is zo goed als voltooid. Slechts één benoeming dient nog plaats te vinden.

De tweede fase, die vanaf september 2016 haar beslag heeft gekregen, heeft geleid tot het verdwijnen van het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie en de overdracht van zijn bevoegdheden aan het Gerecht. Tegelijkertijd voorzag zij in de benoeming van zeven extra rechters in het Gerecht, wat overeenkomt met het aantal rechters waaruit het Gerecht voor ambtenarenzaken bestond. Die tweede fase is in oktober 2017 volledig afgerond.

De derde en laatste fase van de hervorming, die de wetgevende organen van de Unie hebben willen doen samenvallen met de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht in september 2019, moest resulteren in een verhoging van het aantal rechters in deze rechterlijke instantie tot twee per lidstaat. Derhalve zijn er zeven nieuwe rechters in functie getreden tijdens een plechtige zitting op 26 september 2019.

1.3. Bij verordening (EU, Euratom) 2019/629 van het Europees Parlement en de Raad van 17 april 2019 (PB 2019, L 111, blz. 1) zijn met ingang van 1 mei 2019 twee belangrijke wijzigingen aangebracht in het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie.

De eerste wijziging was ingegeven door de moeilijkheden die het Gerecht ondervond bij beroepen tot nietigverklaring die door lidstaten werden ingesteld tegen handelingen van de Commissie in verband met de niet-nakoming van een arrest van het Hof op grond van artikel 260, lid 2 of 3, VWEU, wanneer de Commissie en de betrokken lidstaat het er niet over eens waren of de door die lidstaat genomen maatregelen geschikt waren om te voldoen aan het arrest van het Hof. Om die reden zijn geschillen betreffende een aan een lidstaat op grond van die Verdragsbepalingen opgelegde forfaitaire som of dwangsom voortaan exclusief voorbehouden aan het Hof.

De tweede wijziging, die verband hield met het feit dat het aantal bij het Hof ingestelde hogere voorzieningen tegen beslissingen van het Gerecht de voorbije jaren sterk is toegenomen, bestond in de invoering van een mechanisme van voorafgaande toelating van hogere voorzieningen in zaken die reeds tweemaal zijn onderzocht, eerst door een onafhankelijke kamer van beroep (een orgaan of instantie van de Unie zoals het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie, het Communautair Bureau voor plantenrassen, het Europees Agentschap voor chemische stoffen of het Agentschap van de Europese Unie voor de veiligheid van de luchtvaart) en vervolgens door het Gerecht. Dit mechanisme biedt het Hof voortaan de mogelijkheid om in dergelijke zaken de hogere voorziening alleen – geheel of gedeeltelijk – toe te staan wanneer daarbij een vraag aan de orde komt die belangrijk is voor de eenheid, de samenhang of de ontwikkeling van het Unierecht.

1.4. Het Hof heeft, met de goedkeuring van de Raad, een aantal wijzigingen in zijn Reglement voor de procesvoering vastgesteld (PB 2019, L 316, blz. 103). Een deel van deze wijzigingen beoogt, rekening houdend met de opgedane ervaring, de strekking van een aantal bepalingen van het Reglement voor de procesvoering te verduidelijken of, in voorkomend geval, deze bepalingen te vervolledigen of te vereenvoudigen. Andere wijzigingen zijn vastgesteld om rekening te houden met een aantal recente ontwikkelingen die meer bepaald verband houden met de wijze waarop de eerste advocaat-generaal wordt aangewezen, of met de nieuwe regelgevingscontext inzake de bescherming van persoonsgegevens in de Europese Unie, die vereist dat de gebruikelijke regels van kennisgeving en bekendmaking van processtukken worden aangepast.

In september 2019 heeft Het Hof tevens een nieuwe versie van zijn Aanbevelingen aan de nationale rechterlijke instanties over het aanhangig maken van prejudiciële procedures (PB 2019, C 380, blz. 1) vastgesteld. Deze aanbevelingen brengen in herinnering wat de essentiële kenmerken van de prejudiciële procedure zijn en met welke punten de nationale rechterlijke instanties rekening moeten houden voordat zij zich tot het Hof wenden. Tegelijkertijd worden praktische aanwijzingen over de vorm en de inhoud van verzoeken om een prejudiciële beslissing gegeven. Omdat het de bedoeling is dat deze verzoeken, na vertaling, worden betekend aan alle in artikel 23 van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie genoemde belanghebbenden en dat prejudiciële beslissingen van het Hof in beginsel in alle officiële talen van de Europese Unie worden gepubliceerd, wordt in die aanbevelingen grote aandacht besteed aan de indiening van verzoeken om een prejudiciële beslissing en met name aan de bescherming van persoonsgegevens. Bovendien worden de rechterlijke instanties van de lidstaten aangemoedigd om in hun contacten met het Hof gebruik te maken van alle mogelijkheden die de applicatie e-Curia biedt, waardoor processtukken onmiddellijk en op een beveiligde wijze kunnen worden ingediend en betekend.

Ten slotte heeft het Hof in december 2019 zijn goedkeuring gehecht aan een aantal wijzigingen van zijn Praktische aanwijzingen voor de partijen inzake bij het Hof aangebrachte zaken (PB 2020, L 42 I, blz. 1). Deze wijzigingen behelzen preciseringen die betrekking hebben op de behandeling van verzoeken om vertrouwelijke behandeling in hogere voorzieningen, op de wijze van toezending van processtukken en op het verloop van pleitzittingen. Tevens weerspiegelen zij recente ontwikkelingen zoals de inwerkingtreding, op 1 mei 2019, van het bovengenoemde mechanisme van voorafgaande toelating van bepaalde categorieën hogere voorzieningen of de toegenomen aandacht die het Hof besteedt aan de bescherming van persoonsgegevens.

2. Uit de statistieken voor het afgelopen jaar komen verschillende trends naar voren (zie voor een nadere toelichting deel C van dit hoofdstuk van het jaarverslag).

De eerste, zeer duidelijke trend betreft het aantal bij het Hof aangebrachte zaken. Met 966 nieuwe zaken die aanhangig werden gemaakt, was 2019 voor het Hof namelijk het jaar met het grootste aantal zaken in zijn geschiedenis, waarbij er sprake was van een stijging van bijna 14 % ten opzichte van het aantal zaken (849) dat aanhangig werd gemaakt in 2018, dat in dit opzicht reeds een recordjaar was. Net als in de twee voorgaande jaren is deze stijging voornamelijk toe te schrijven aan de verzoeken om een prejudiciële beslissing (641 nieuwe prejudiciële zaken tegenover 568 in 2018), maar het Hof heeft ook een aanzienlijke toename van het aantal hogere voorzieningen, hogere voorzieningen op kort geding en hogere voorzieningen op interventie opgetekend (266 zaken tegenover 199 in 2018). Het aantal rechtstreekse beroepen is in 2019 daarentegen gedaald (41 zaken).

Het tweede opvallende statistische gegeven betreft het aantal door het Hof afgesloten zaken, dat eveneens de uitdrukking vormt van de uitermate intensieve activiteiten die door de rechterlijke instanties worden ontplooid. Zo heeft het Hof in 2019 niet minder dan 865 zaken afgehandeld, tegenover 760 in 2018. Wat de lezer in het bijzonder zal opvallen bij het doorlopen van de statistische gegevens van het afgelopen jaar, is het aanhoudend hoge aandeel van de zaken die worden behandeld door de Grote kamer (82 door deze rechtsprekende formatie afgesloten zaken in 2019), maar ook het groeiende aandeel van de zaken die worden afgesloten door kamers van drie rechters, waarvan het aantal in 2019 lichtjes hoger was dan het aantal zaken dat werd afgesloten door kamers van vijf rechters (351 zaken tegenover 343 zaken).

Ten slotte kan worden vastgesteld dat het aantal nieuwe zaken in 2019 weliswaar is gestegen, maar dat de gemiddelde duur van de behandeling van de zaken zeer bevredigend is gebleven. De gemiddelde duur bedroeg namelijk 15,5 maanden voor de behandeling van prejudiciële zaken en 11,1 maanden voor de behandeling van hogere voorzieningen. Dit resultaat kon met name worden bereikt door het toegenomen gebruik van beschikkingen op grond van de artikelen 53, 99, 181 of 182 van het Reglement voor de procesvoering, maar ook door de toepassing van het nieuwe mechanisme van toelating van hogere voorzieningen, hetgeen leidt tot een zeer snelle beslissing om een hogere voorziening niet toe te laten wanneer de rekwirerende partij niet heeft aangetoond dat bij haar hogere voorziening een vraag aan de orde komt die belangrijk is voor de eenheid, de samenhang of de ontwikkeling van het Unierecht.

B | Rechtspraak van het Hof van Justitie in 2019

I. Grondrechten

In 2019 heeft het Hof zich herhaaldelijk uitgesproken over de grondrechten in de rechtsorde van de Unie. Verschillende van de op dit gebied gewezen beslissingen komen in het onderhavige verslag aan bod.¹ In de beslissingen die in dit deel worden weergegeven, zijn belangrijke verduidelijkingen gegeven over de draagwijdte van bepaalde rechten en beginselen die zijn vastgelegd in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (hierna: „Handvest”), zoals het recht op toegang tot een onpartijdig gerecht en het beginsel ne bis in idem.²

1. Recht op toegang tot een onpartijdig gerecht en op een eerlijk proces

In drie arresten diende het Hof zich uit te spreken over de gevolgen van de justitiële hervormingen in Polen die verband houden met het recht op toegang tot een onpartijdig gerecht, het recht op een eerlijk proces en het beginsel van onafhankelijkheid van de rechters.

In het arrest *Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)* (C-619/18, [EU:C:2019:531](#)) van 24 juni 2019 heeft de Grote kamer van het Hof het beroep wegens niet-nakoming toegewezen dat de Commissie tegen de Republiek Polen heeft ingesteld en dat ertoe strekte *vast te stellen dat deze lidstaat de verplichtingen niet is*

1] De volgende arresten zijn opgenomen: arrest van 26 maart 2019, *SM (Onder Algerijnse kafala geplaatst kind)* (C-129/18, [EU:C:2019:248](#)), besproken in deel II „Burgerschap van de Unie”; arrest van 19 december 2019, *Junqueras Vies* (C-502/19, [EU:C:2019:1115](#)), besproken in deel III „Institutionele regelingen”; arrest van 5 november 2019, *ECB e.a./Trasta Komerbanka e.a.* (C-663/17 P, C-665/17 P en C-669/17 P, [EU:C:2019:923](#)), besproken in deel V „Contentieuze rechtspraak van de Unie”; arrest van 21 mei 2019, *Commissie/Hongarije (Vruchtgebruik op landbouwgrond)* (C-235/17, [EU:C:2019:432](#)), besproken in deel VII „Vrijheid van verkeer”; arresten van 19 maart 2019, *Ibrahim e.a.* (C-297/17, C-318/17, C-319/17 en C-438/17, [EU:C:2019:219](#)), 19 maart 2019, *Jawo* (C-163/17, [EU:C:2019:218](#)), 2 april 2019, *H. en R.* (C-582/17 en C-583/17, [EU:C:2019:280](#)), 14 mei 2019, *M e.a. (Intrekking van de vluchtelingenstatus)* (C-391/16, C-77/17 en C-78/17, [EU:C:2019:403](#)), 23 mei 2019, *Bilali* (C-720/17, [EU:C:2019:448](#)), 29 juli 2019, *Torubarov* (C-556/17, [EU:C:2019:626](#)), 12 november 2019, *Haqbin* (C-233/18, [EU:C:2019:956](#)), en 12 december 2019, *Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (Gezinshereniging – zus van een vluchteling)* (C-519/18, [EU:C:2019:1070](#)), besproken in deel VIII „Grenscontroles, asiel en immigratie”; arresten van 27 mei 2019, *OG en PI (Openbaar ministerie van Lübeck en van Zwickau)* (C-508/18 en C-82/19 PPU, [EU:C:2019:456](#)), 27 mei 2019, *PF (Procureur-generaal van Litouwen)* (C-509/18, [EU:C:2019:457](#)), en 15 oktober 2019, *Dorobantu* (C-128/18, [EU:C:2019:857](#)), besproken in deel IX „Justitiële samenwerking in strafzaken: Europees aanhoudingsbevel”; arrest van 29 juli 2019, *Bayerische Motoren Werke en Freistaat Sachsen/Commissie* (C-654/17 P, [EU:C:2019:634](#)), besproken in deel XI „Mededinging”; arresten van 29 juli 2019, *Funke Medien NRW* (C-469/17, [EU:C:2019:623](#)), 29 juli 2019, *Pelham e.a.* (C-476/17, [EU:C:2019:624](#)), en 29 juli 2019, *Spiegel Online* (C-516/17, [EU:C:2019:625](#)), besproken in deel XIII „Onderlinge aanpassing van de wetgevingen”; arresten van 24 september 2019, *Google (Territoriale reikwijdte van de verwijdering van links)* (C-507/17, [EU:C:2019:772](#)), en 24 september 2019, *GC e.a. (Verwijdering van links naar gevoelige gegevens)* (C-136/17, [EU:C:2019:773](#)), besproken in deel XIV „Internet en elektronische handel”; arresten van 22 januari 2019, *Cresco Investigation* (C-193/17, [EU:C:2019:43](#)), 14 mei 2019, *CCOO* (C-55/18, [EU:C:2019:402](#)), 19 november 2019, *TSN en AKT* (C-609/17 en C-610/17, [EU:C:2019:981](#)), en 20 juni 2019, *Hakelbracht e.a.* (C-404/18, [EU:C:2019:523](#)), besproken in deel XV „Sociale politiek”. Advies 1/17 van 30 april 2019, *CETA EU-Canada* ([EU:C:2019:341](#)), besproken in deel XXI „Internationale overeenkomsten” is eveneens opgenomen.

2] Het Hof heeft zich daarnaast meermaals uitgesproken over het discriminatieverbod, zoals dit nader is uitgewerkt in richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB 2000, L 303, blz. 16) en in richtlijn 2006/54/EG van het Europees Parlement en de Raad van 5 juli 2006 betreffende de toepassing van het beginsel van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in arbeid en beroep (PB 2006, L 204, blz. 23). Deze rechtspraak wordt besproken in deel XV.1 „Gelijke behandeling in arbeid en sociale zekerheid”.

nagekomen die krachtens artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU op hem rusten, door, ten eerste, de verlaging van de pensioenleeftijd van de rechters van de Sąd Najwyższy (hoogste rechterlijke instantie in burgerlijke en strafzaken, Polen) toe te passen op zittende rechters die vóór 3 april 2018 bij deze rechterlijke instantie zijn benoemd en, ten tweede, de Poolse president de discretionaire bevoegdheid te verlenen om de ambtstermijn van rechters van de Sąd Najwyższy na de nieuwe pensioenleeftijd te verlengen.

De Commissie verweet de Republiek Polen dat zij door deze maatregelen het beginsel van onafhankelijkheid van de rechters en in het bijzonder het beginsel van hun onafzetbaarheid niet in acht heeft genomen en dat de Republiek Polen de verplichtingen niet was nagekomen die voor de lidstaten uit voornoemde bepaling voortvloeien.

In zijn arrest heeft het Hof zich in de eerste plaats uitgesproken over de toepasselijkheid en de strekking van artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU. In dit verband heeft het Hof eraan herinnerd dat deze bepaling alle lidstaten verplicht om te voorzien in de nodige rechtsmiddelen om daadwerkelijke rechtsbescherming in de zin van met name artikel 47 van het Handvest te verzekeren op de onder het recht van de Unie vallende gebieden. Meer in het bijzonder moet elke lidstaat krachtens artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU, verzekeren dat de instanties die als „rechterlijke instantie” in de zin van het Unierecht deel uitmaken van zijn stelsel van beroepsmogelijkheden op de onder het Unierecht vallende gebieden en die derhalve kunnen worden verzocht om te oordelen over de toepassing of de uitlegging van dit recht, voldoen aan de vereisten van daadwerkelijke rechtsbescherming, hetgeen in het onderhavige geval geldt voor de Sąd Najwyższy. De instandhouding van de onafhankelijkheid van deze rechterlijke instantie is essentieel om te waarborgen dat zij in staat is een dergelijke bescherming te bieden, zoals in artikel 47, tweede alinea, van het Handvest wordt bevestigd. Het vereiste van onafhankelijkheid van de rechterlijke instanties, dat onlosmakelijk is verbonden met de taak van de rechter, behoort tot de kern van het recht op daadwerkelijke rechtsbescherming en het grondrecht op een eerlijk proces, dat van het grootste belang is als waarborg voor de bescherming van alle door de justitiabelen aan het Unierecht ontleende rechten en tevens voor het behoud van de in artikel 2 VEU verankerde waarden die de lidstaten gemeen hebben en met name die van de rechtsstaat.

In de tweede plaats heeft het Hof de draagwijdte van dit vereiste vastgesteld. Hieromtrent heeft het Hof opgemerkt dat voor de waarborgen van onafhankelijkheid en onpartijdigheid regels nodig zijn, onder andere met betrekking tot de samenstelling van de betrokken instanties, de benoeming, de ambtstermijn en de gronden voor verschooning, wraking en afzetting van zijn leden, welke regels geschikt moeten zijn om bij de justitiabelen elke legitieme twijfel erover weg te nemen dat deze instanties zich niet laten beïnvloeden door externe factoren en onpartijdig zijn ten opzichte van de met elkaar strijdende belangen. In het bijzonder zijn voor deze onontbeerlijke vrijheid van de rechters ten opzichte van elk extern ingrijpen of elke externe druk bepaalde waarborgen nodig ter bescherming van degenen die tot taak hebben recht te spreken, zoals onafzetbaarheid. Dit beginsel van onafzetbaarheid vereist in het bijzonder dat de rechters moeten kunnen aanblijven zolang zij de verplichte pensioenleeftijd nog niet hebben bereikt of, indien hun mandaat aan een bepaalde termijn is gebonden, tot deze is verstreken. Zonder van een absoluut beginsel te spreken, kunnen hierop slechts uitzonderingen worden gemaakt indien er legitieme en dwingende gronden zijn om dit te doen en het evenredigheidsbeginsel in acht wordt genomen.

In het onderhavige geval heeft het Hof vastgesteld dat de bestreden hervorming tot gevolg heeft dat de rechters hun ambt bij de Sąd Najwyższy eerder zullen neerleggen en dat deze hervorming derhalve slechts kan worden aanvaard indien zij wordt gerechtvaardigd door een legitiem doel, evenredig is aan dat doel en bij de justitiabelen geen gegronde twijfel in voornoemde zin wekt. Het Hof heeft vastgesteld dat de toepassing van de maatregel tot verlaging van de pensioenleeftijd van de rechters van de Sąd Najwyższy op zittende rechters van deze rechterlijke instantie niet aan die voorwaarden voldoet, met name omdat deze toepassing niet wordt gerechtvaardigd door een legitieme doelstelling. Derhalve heeft het Hof geoordeeld dat deze toepassing in strijd is met het beginsel van onafzetbaarheid van rechters, dat inherent is aan hun onafhankelijkheid.

In de derde en laatste plaats heeft het Hof zich uitgesproken over de discretionaire bevoegdheid die in de nieuwe wet inzake de Sąd Najwyższy aan de Poolse president wordt verleend om de ambtstermijn van rechters van de Sąd Najwyższy na de in deze wet vastgestelde nieuwe pensioenleeftijd te verlengen. Het Hof heeft opgemerkt dat weliswaar alleen de lidstaten beslissen of zij een dergelijke verlenging al of niet toestaan, maar wanneer zij voor een dergelijk mechanisme kiezen, moeten zij er wel voor zorgen dat de voorwaarden voor een dergelijke verlenging en de manier waarop die plaatsvindt, geen inbreuk maken op het beginsel van onafhankelijkheid van de rechters. In dit verband is de omstandigheid dat een bestuurder zoals de president van de Republiek de bevoegdheid heeft om een dergelijke verlenging al of niet toe te staan, op zich zeker niet voldoende om vast te stellen dat dit beginsel is geschonden. Het is evenwel van belang om te waarborgen dat dergelijke beslissingen worden vastgesteld op grond van zodanige basisvoorwaarden en procedureregels dat er bij de justitiabelen geen gegronde twijfel kan rijzen over de vraag of de betrokken rechters onafhankelijk zijn. Hiertoe is het met name van belang dat deze voorwaarden en regels op zodanige wijze zijn opgesteld dat deze rechters worden behoed voor de eventuele neiging te zwichten voor inmenging of druk van buitenaf die hun onafhankelijkheid in gevaar zou kunnen brengen. Dankzij dergelijke regels moet dus in het bijzonder elke beïnvloeding worden uitgesloten, niet alleen rechtstreekse beïnvloeding in de vorm van instructies, maar tevens indirectere beïnvloedingsvormen die de beslissingen van de betrokken rechters zouden kunnen sturen.

Met betrekking tot de nieuwe wet inzake de Sąd Najwyższy heeft het Hof vastgesteld dat de verlenging van de ambtstermijn van rechters van deze rechterlijke instantie volgens de wet voortaan is onderworpen aan een door de Poolse president vast te stellen discretionair besluit dat niet hoeft te worden gemotiveerd en waartegen geen beroep openstaat. Over de in deze wet vastgestelde rol die de Krajowa Rada Sądownictwa (nationale raad voor de rechtspraak; hierna: „KRS”) voorafgaand aan het besluit van de Poolse president speelt, onderstreept het Hof dat de betrokkenheid van een dergelijk orgaan bij de procedure ter verlenging van de ambtstermijn van een rechter na zijn normale pensioenleeftijd, er in beginsel zeker toe kan bijdragen dat deze procedure objectiever wordt. Dit geldt evenwel alleen voor zover is voldaan aan bepaalde voorwaarden. Met name is vereist dat dit orgaan zelf onafhankelijk is van de wetgevende en de uitvoerende macht alsook van de autoriteit waaraan het advies moet uitbrengen, dat dit advies wordt verstrekt op basis van criteria die objectief en relevant zijn en dat dit advies voldoende gemotiveerd is, zodat het deze autoriteit objectief duidelijkheid kan verschaffen bij het nemen van zijn besluit. In het onderhavige geval kan volgens het Hof worden volstaan met de vaststelling dat de adviezen van de KRS, met name gelet op het feit dat ze niet zijn gemotiveerd, niet ertoe bijdragen dat de Poolse president objectief duidelijkheid wordt verschaft bij de uitoefening van de bevoegdheid die hem bij de nieuwe wet inzake de Sąd Najwyższy is verleend, zodat deze bevoegdheid met name bij de justitiabelen gerechtvaardigde twijfels kan wekken over de vraag of de betrokken rechters immuun zijn voor externe invloeden en onpartijdig zijn ten opzichte van de belangen die in de bij hen aanhangige zaken met elkaar kunnen botsen. In zijn arrest **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de gewone rechterlijke instanties)** (C-192/18, [EU:C:2019:924](#)) van 5 november 2019 heeft het Hof (Grote kamer) het beroep wegens niet-nakoming van de Commissie tegen de Republiek Polen toegewezen en *vastgesteld dat de Republiek Polen de verplichtingen niet is nagekomen die krachtens het recht van de Unie op haar rusten, door, ten eerste, uiteenlopende pensioenleeftijden vast te stellen voor mannen en vrouwen die behoren tot de Poolse magistratuur en, ten tweede, de pensioenleeftijd te verlagen van rechters bij de gewone rechterlijke instanties en tegelijkertijd de minister van Justitie de bevoegdheid te verlenen om de ambtstermijn van die rechters te verlengen.*

Bij een Poolse wet van 12 juli 2017 is de pensioenleeftijd van rechters bij de gewone rechterlijke instanties en van openbaar aanklagers en de leeftijd voor vervroegde uittreding van rechters bij de Sąd Najwyższy (hoogste rechter in burgerlijke en strafzaken, Polen) verlaagd tot 60 jaar voor vrouwen en 65 jaar voor mannen, terwijl deze leeftijd voorheen voor beide geslachten 67 jaar was. Bovendien is bij deze wet aan de minister van Justitie de bevoegdheid verleend om de ambtstermijn van rechters bij de gewone rechterlijke instanties na

hun nieuwe pensioenleeftijd, die verschilt naargelang van het geslacht, te verlengen. De Commissie was van mening dat deze regels in strijd zijn met het recht van de Unie³ en heeft bij het Hof van Justitie een beroep wegens niet-nakoming aanhangig gemaakt.

Wat in de eerste plaats de bij deze wet ingevoerde verschillen op basis van geslacht in de pensioenleeftijd van Poolse magistraten betreft, heeft het Hof om te beginnen opgemerkt dat de ouderdomspensioenen van deze magistraten binnen de werkingssfeer van artikel 157 VWEU vallen, volgens welke iedere lidstaat er zorg voor draagt dat het beginsel van gelijke beloning van mannelijke en vrouwelijke werknemers voor gelijke arbeid wordt toegepast. De betrokken pensioenregelingen vallen tevens binnen de werkingssfeer van de bepalingen van richtlijn 2006/54⁴ (hierna: „richtlijn gendergelijkheid”) over gelijke behandeling in ondernemings- en sectorale regelingen inzake sociale zekerheid. Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat deze wet voorwaarden in de betrokken pensioenregelingen heeft geïntroduceerd die rechtstreeks discrimineren op grond van geslacht, met name wat betreft het tijdstip waarop de betrokkenen daadwerkelijk toegang hebben tot de voordelen waarin in de betrokken pensioenregelingen is voorzien. Tot slot heeft het Hof het argument van de Republiek Polen verworpen dat deze verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke magistraten wat betreft de leeftijd waarop zij toegang hebben tot een ouderdomspensioen positieve discriminatie vormen. Deze verschillen kunnen namelijk niet de nadelen compenseren die vrouwelijke ambtenaren in hun loopbaan ondervinden door deze vrouwen te helpen in hun beroepsleven en de problemen op te lossen waarmee zij tijdens hun loopbaan kunnen worden geconfronteerd. Het Hof heeft derhalve geconcludeerd dat de litigieuze wetgeving een schending vormt van artikel 157 VWEU en van de richtlijn gendergelijkheid.

In de tweede plaats heeft het Hof de maatregel onderzocht waarbij de minister van Justitie de bevoegdheid is verleend om te besluiten of rechters bij de gewone rechterlijke instanties na hun nieuwe, verlaagde pensioenleeftijd hun taken mogen blijven uitoefenen. Onder verwijzing naar met name de in het arrest **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)** van 24 juni 2019⁵ afgeleide beginselen, heeft het allereerst artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU van toepassing geacht omdat de gewone Poolse rechterlijke instanties kan worden verzocht om te oordelen over vragen die verband houden met het Unierecht. Deze rechterlijke instanties moeten dus voldoen aan de vereisten voor een daadwerkelijke rechtsbescherming. Om te verzekeren dat zij deze bescherming kunnen bieden, is de instandhouding van hun onafhankelijkheid primordiaal.

In dat verband heeft het Hof opgemerkt dat de omstandigheid dat een orgaan als de minister van Justitie de bevoegdheid heeft om verlenging van de uitoefening van de rechterlijke taken na de normale pensioenleeftijd al of niet toe te staan, op zich niet voldoende is om vast te stellen dat inbreuk is gemaakt op het beginsel van onafhankelijkheid. Niettemin heeft het vastgesteld dat de materiële voorwaarden en de procedurevoorschriften voor die beslissingsbevoegdheid in casu van dien aard zijn dat er gerechtvaardigde twijfels kunnen rijzen over de vraag of de betrokken rechters zich niet laten beïnvloeden door externe factoren en onpartijdig zijn. De criteria aan de hand waarvan de minister zijn besluit moet nemen, zijn namelijk te vaag en niet toetsbaar, zijn besluit hoeft niet te worden gemotiveerd en er staat geen voorziening bij een rechter tegen open. Daarnaast hangt de duur van de periode waarin rechters mogelijk in afwachting blijven van een besluit van de minister van Justitie van zijn discretionaire bevoegdheid af.

3] Artikel 157 VWEU alsook artikel 5, onder a), en artikel 9, lid 1, onder f), van richtlijn 2006/54/EG van het Europees Parlement en de Raad van 5 juli 2006 betreffende de toepassing van het beginsel van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in arbeid en beroep (PB 2006, L 204, blz. 23), en artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU, gelezen in samenhang met artikel 47 van het Handvest.

4] Richtlijn 2006/54/EG van het Europees Parlement en de Raad van 5 juli 2006 betreffende de toepassing van het beginsel van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in arbeid en beroep (PB 2006, L 204, blz. 23).

5] Arrest van het Hof van 24 juni 2019, **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)** (C-619/18, [EU:C:2019:531](#)).

Het Hof heeft tevens opgemerkt dat de verlaging van de normale pensioenleeftijd van rechters bij de gewone rechterlijke instanties in combinatie met de verlening, aan de minister van Justitie, van de discretionaire bevoegdheid om te besluiten of zij hun ambt na de nieuwe aldus vastgestelde pensioenleeftijd nog gedurende tien jaar (voor vrouwelijke magistraten) of vijf jaar (voor mannelijke magistraten) mogen blijven uitoefenen, in strijd met het beginsel van onafzetbaarheid van de rechters. Deze combinatie van maatregelen kan er namelijk toe leiden dat bij de justitiabelen gerechtvaardigde twijfels rijzen of het nieuwe stelsel er in werkelijkheid toe strekt de minister de mogelijkheid te bieden een bepaald deel van de rechters terzijde te schuiven, als zij eenmaal de nieuwe normale pensioenleeftijd hebben bereikt, maar een ander deel van hen in hun ambt te handhaven. Aangezien voor het besluit van de minister geen enkele termijn is gesteld en de betrokken rechter aanblijft totdat het besluit is genomen, kan het eventuele afwijzende besluit van de minister bovendien vallen na de nieuwe pensioenleeftijd van de betrokkene, die is aangebleven.

In het arrest **A.K. e.a. (Onafhankelijkheid van de tuchtkamer van de Sąd Najwyższy)** (C-585/18, C-624/18 en C-625/18, [EU:C:2019:982](#)) van 19 november 2019 heeft de Grote kamer van het Hof in het kader van de versnelde procedure geoordeeld dat *het recht op een doeltreffende voorziening in rechte, dat wordt gewaarborgd door artikel 47 van het Handvest en op het gebied van bestrijding van discriminatie wordt bevestigd door richtlijn 2000/78*⁶ (hierna: „antidiscriminatie-richtlijn”), eraan in de weg staat dat geschillen betreffende de toepassing van het Unierecht onder de uitsluitende bevoegdheid kunnen vallen van een instantie die geen onafhankelijk en onpartijdig gerecht vormt.

In de bij de verwijzende rechter aanhangige zaken hebben drie Poolse rechters (van de hoogste bestuursrechtelijke instantie en van de Sąd Najwyższy) onder andere betoogd dat hun vervroegde pensionering waartoe overeenkomstig de nieuwe wet inzake de Sąd Najwyższy van 8 december 2017 was beslist, schending oplevert van het verbod op leeftijdsdiscriminatie in arbeidsverhoudingen. Hoewel deze wet sinds een recente wijziging niet langer betrekking heeft op rechters die, net als verzoekers in de hoofdgedingen, op het moment van inwerkingtreding van deze wet reeds zitting hadden in de Sąd Najwyższy, en deze verzoekers bijgevolg hun ambt behielden of dit weer gingen uitoefenen, zag de verwijzende rechter zich naar zijn mening nog altijd gesteld voor een probleem van procedurele aard. Het aan de orde gestelde soort geschillen valt normaal gesproken namelijk weliswaar onder de bevoegdheid van de bij de Sąd Najwyższy nieuw ingestelde tuchtkamer, maar de verwijzende rechter vraagt zich af of hij op grond van twijfels over de onafhankelijkheid van deze instantie de nationale regels inzake de verdeling van de gerechtelijke bevoegdheden niet buiten toepassing moet laten en, indien dat het geval is, deze geschillen zelf inhoudelijk moet behandelen.

Na zowel artikel 47 van het Handvest als artikel 19, lid 1, tweede alinea, VEU in het onderhavige geval van toepassing te hebben geacht, heeft het Hof opnieuw onder verwijzing naar de in het arrest van 24 juni 2019, **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)**⁷, afgeleide beginselen benadrukt welke specifieke factoren de verwijzende rechter moet onderzoeken om te kunnen beoordelen of de tuchtkamer van de Sąd Najwyższy al dan niet voldoende waarborgen voor onafhankelijkheid biedt.

6] Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB 2000, L 303, blz. 16).

7] Arrest van het Hof van 24 juni 2019, **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)** (C-619/18, [EU:C:2019:531](#)).

In de eerste plaats heeft het Hof in dit verband aangegeven dat het enkele feit dat de rechters van de tuchtkamer worden benoemd door de Poolse president niet betekent dat zij afhankelijk worden van de politieke autoriteiten, en evenmin twijfels doet rijzen over hun onpartijdigheid indien zij, als zij eenmaal zijn benoemd, aan geen enkele druk worden onderworpen en in het kader van de vervulling van hun ambt geen instructies ontvangen. Bovendien kan de voorafgaande inmenging van de nationale raad voor de rechtspraak, die belast is met de voordracht van te benoemen rechters, een objectief kader bieden voor de speelruimte van de Poolse president, maar wel op voorwaarde dat die raad zelf voldoende onafhankelijk is van de wetgevende en de uitvoerende macht en van de Poolse president. Hieromtrent heeft het Hof verduidelijkt dat rekening moet worden gehouden met feitelijke en juridische factoren die betrekking hebben op zowel de voorwaarden waaronder de leden van de nieuwe Poolse raad voor de rechtspraak zijn benoemd als de wijze waarop deze raad concreet zijn rol vervult als hoeder van de onafhankelijkheid van de rechterlijke instanties en de rechters. Tevens moet volgens het Hof worden onderzocht hoe omvangrijk het rechterlijk toezicht op de voordrachten van de nationale raad voor de rechtspraak is, aangezien de benoemingsbeslissingen van de Poolse president zelf niet aan dat toezicht zijn onderworpen.

In de tweede plaats heeft het Hof andere elementen naar voren gebracht die de tuchtkamer directer kenmerken. Zo heeft het onder meer aangegeven dat het feit dat de tuchtkamer exclusief bevoegd is om kennis te nemen van uit deze wet voortvloeiende geschillen over de pensionering van rechters van de Sąd Najwyższy, dat deze kamer slechts mag worden samengesteld uit nieuw benoemde rechters, en dat deze kamer binnen de Sąd Najwyższy bovendien over een bijzonder grote mate van autonomie lijkt te beschikken, in de specifieke context van de vaststelling van de – heftig bestreden – bepalingen van de nieuwe wet inzake de Sąd Najwyższy die het Hof in zijn arrest van 24 juni 2019, **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de Sąd Najwyższy)** (C-619/18, [EU:C:2019:531](#)), in strijd met het Unierecht heeft verklaard, relevante elementen zijn voor de beoordeling.

Het Hof heeft verduidelijkt dat elk van de onderzochte elementen afzonderlijk beschouwd niet noodzakelijkerwijs van dien aard is dat daardoor twijfel ontstaat over de onafhankelijkheid van deze instantie, maar dat dit daarentegen anders kan zijn wanneer deze elementen gecombineerd worden beschouwd. Het heeft benadrukt dat het staat aan de verwijzende rechter om, rekening houdend met alle relevante gegevens waarover hij beschikt, vast te stellen of die elementen ertoe kunnen leiden dat de nieuwe tuchtkamer van de Sąd Najwyższy niet de indruk geeft onafhankelijk en onpartijdig te zijn, hetgeen het vertrouwen kan ondermijnen dat de rechterlijke macht in een democratische samenleving bij de justitiabelen moet wekken.

Indien dit zo is, is hij op grond van het beginsel van voorrang van het Unierecht verplicht de nationaalrechtelijke bepaling buiten toepassing te laten die deze tuchtkamer de uitsluitende bevoegdheid toekent om kennis te nemen van geschillen over de pensionering van rechters van de Sąd Najwyższy, zodat deze geschillen kunnen worden behandeld door een rechterlijke instantie die aan de vereisten van onafhankelijkheid en onpartijdigheid voldoet en op het betrokken gebied bevoegd zou zijn indien deze bepaling daar niet aan in de weg stond.

2. Beginsel ne bis in idem

In het op 3 april 2019 gewezen arrest **Powszechny Zakład Ubezpieczeń na Życie** (C-617/17, [EU:C:2019:283](#)) heeft het Hof zich in wezen uitgesproken over *de uitlegging van het in artikel 50 van het Handvest vastgestelde beginsel ne bis in idem*. Dat arrest is uitgesproken in het kader van een geding tussen Powszechny Zakład Ubezpieczeń na Życie S.A, een verzekeringsmaatschappij, en de Poolse mededingingsautoriteit, over een besluit waarbij die autoriteit aan de verzekeringsmaatschappij een geldboete voor schending van het nationale mededingingsrecht en een geldboete voor schending van het Europese mededingingsrecht heeft opgelegd wegens misbruik van machtspositie.

In dat verband heeft het Hof geoordeeld dat het beginsel ne bis in idem zich niet ertegen verzet dat een nationale mededingingsautoriteit een onderneming bij hetzelfde besluit een geldboete wegens schending van het nationale mededingingsrecht en een geldboete wegens schending van artikel 82 EG (thans artikel 102 VWEU) oplegt. In een dergelijke situatie dient de nationale mededingingsautoriteit niettemin ervoor te zorgen dat de geldboeten tezamen in verhouding staan tot de aard van de inbreuk.

In dat opzicht heeft het Hof benadrukt dat uit zijn rechtspraak volgt dat het beginsel ne bis in idem beoogt te vermijden dat een onderneming opnieuw wordt veroordeeld of vervolgd, hetgeen veronderstelt dat deze onderneming is veroordeeld of niet-aansprakelijk is verklaard bij een eerdere beslissing waartegen geen beroep meer openstaat.

Bijgevolg heeft het Hof geconcludeerd dat het beginsel ne bis in idem geen toepassing vindt in een situatie waarin de nationale mededingingsautoriteit, overeenkomstig artikel 3, lid 1, van verordening nr. 1/2003⁸, het nationale mededingingsrecht parallel met het mededingingsrecht van de Unie toepast en een onderneming krachtens artikel 5 van deze verordening bestraft door haar bij hetzelfde besluit zowel een geldboete op te leggen wegens schending van het nationale mededingingsrecht als een geldboete wegens schending van het mededingingsrecht van de Unie.

3. Vrijheid van godsdienst

Wat de vrijheid van godsdienst betreft, dient melding te worden gemaakt van het door de Grote kamer van het Hof op 22 januari 2019 gewezen arrest **Cresco Investigation** (C-193/17, [EU:C:2019:43](#)) over de verenigbaarheid met artikel 21 van het Handvest en met de antidiscriminatie-richtlijn van een wettelijke regeling op grondslag waarvan Goede Vrijdag slechts voor werknemers die lid zijn van bepaalde christelijke kerken een betaalde feestdag is, en alleen deze werknemers een feestdagtoeslag krijgen als zij die dag werken.⁹

⁸ Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen 81 en 82 van het Verdrag (PB 2003, L 1, blz. 1).

⁹ Dit arrest wordt besproken in deel XV.1 „Gelijke behandeling in arbeid en sociale zekerheid”

Daarnaast heeft de Grote kamer van het Hof in het arrest ***Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs*** (C-497/17, [EU:C:2019:137](#)) van 26 februari 2019 onderzocht of het logo voor biologische productie van de Europese Unie mag worden aangebracht op producten van dieren die, met gebruikmaking van een uitzondering waarin verordening nr. 1099/2009¹⁰ voorziet om te verzekeren dat de vrijheid van godsdienst wordt geëerbiedigd, ritueel zijn geslacht zonder voorafgaande bedwelmeling.¹¹

II. Burgerschap van de Unie

Het Hof heeft verschillende arresten gewezen op het gebied van het burgerschap van de Unie waarvan een arrest over discriminatie op grond van nationaliteit¹², een arrest over het verlies van het Europees burgerschap ten gevolge van het verlies van de nationaliteit van een lidstaat en twee arresten over het afgeleide verblijfsrecht van onderdanen van een derde land die familieleden zijn van een Unieburger.

1. Discriminatie op grond van nationaliteit

In het arrest ***TopFit en Biffi*** (C-22/18, [EU:C:2019:497](#)) van 13 juni 2019 heeft het Hof de artikelen 18, 21 en 165 VWEU uitgelegd in het kader van een geding tussen een amateuratleet met de Italiaanse nationaliteit en de Duitse nationale atletiekbond over de *voorwaarden voor deelname van onderdanen van andere lidstaten aan nationale masterskampioenschappen voor amateursporters*.

Volgens het Hof verzetten deze bepalingen zich tegen een reglement van een nationale sportbond op grond waarvan een Unieburger die onderdaan is van een andere lidstaat en sinds vele jaren woont op het grondgebied van de lidstaat waar die bond is gevestigd en waar hij als amateur aan hardlopen doet in de masterscategorie, in die disciplines niet op dezelfde voet als eigen onderdanen kan deelnemen aan nationale kampioenschappen, of alleen „buiten klassement” of „zonder klassering” kan deelnemen, zonder toegang te hebben tot de finales en zonder kans te maken op de titel van nationaal kampioen, tenzij dat reglement kan worden gerechtvaardigd op grond van objectieve overwegingen die evenredig zijn aan de nagestreefde legitieme doelstelling, hetgeen de nationale rechter dient na te gaan.

Het Hof heeft om te beginnen vastgesteld dat een Unieburger, zoals de amateuratleet in het onderhavige geval, die gebruik heeft gemaakt van zijn vrijheid van verkeer, zich in het kader van de beoefening in wedstrijdverband van een amateursport binnen de samenleving van de gastlidstaat rechtmatig kan beroepen op de artikelen 18 en 21 VWEU. In dit verband heeft het Hof met name gewezen op de rol die sport speelt bij de integratie in de samenleving van de gastlidstaat, waar artikel 165 VWEU een afspiegeling van vormt.

¹⁰| Verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden (PB 2009, L 303, blz. 1).

¹¹| Dit arrest wordt besproken in deel VI „Landbouw en visserij”.

¹²| In dit verband dient tevens melding te worden gemaakt van het arrest ***Oostenrijk/Duitsland*** (C-591/17, [EU:C:2019:504](#)) van 18 juni 2019, waarin het Hof zich diende uit te spreken over een infrastructuurheffing voor personenauto's en een vrijstelling voor de houders van in Duitsland geregistreerde voertuigen. Aangezien de economische last van die heffing *de facto* slechts berust op de houders en bestuurders van voertuigen die zijn geregistreerd in een andere lidstaat dan Duitsland, heeft het Hof geoordeeld dat daarmee een verschil in behandeling op grond van nationaliteit werd ingevoerd. Dit arrest wordt besproken in deel VII.1 „Vrij verkeer van goederen”.

Het Hof heeft vervolgens geoordeeld dat de regels van een nationale sportbond die de toegang van Unieburgers tot sportwedstrijden regelen, aan de regels van het Verdrag moeten voldoen, met name aan de artikelen 18 en 21 VWEU. In dat verband heeft het Hof in herinnering gebracht dat de in het Verdrag neergelegde fundamentele vrijheden en het verbod van discriminatie op grond van nationaliteit ook moeten worden geëerbiedigd in niet-publiekrechtelijke regelingen die ertoe strekken arbeid in loondienst en dienstverrichtingen collectief te regelen. Dit beginsel is ook van toepassing wanneer een groep of een organisatie een zekere macht uitoefent over particulieren en hun voorwaarden kan opleggen waardoor de uitoefening van de door het Verdrag gewaarborgde fundamentele vrijheden wordt bemoeilijkt.

Ten slotte heeft het Hof geconcludeerd dat in het onderhavige geval sprake is van een verschil in behandeling dat een beperking van het vrije verkeer van de amateuratleet in de zin van artikel 21 VWEU kan opleveren, aangezien hij – zelfs als hij voldoet aan de voorwaarden inzake sportprestaties en via een bij de nationale sportbond aangesloten vereniging al meer dan een jaar beschikt over een wedstrijdlicentie – wegens zijn nationaliteit kan worden uitgesloten van deelname aan een nationaal masterskampioenschap voor amateursprinters, of slechts voor gedeeltelijke deelname kan worden toegelaten. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat een reglement van een sportbond er ook toe kan leiden dat atleten die onderdaan zijn van een andere lidstaat dan de Bondsrepubliek Duitsland, door hun sportverenigingen minder goed worden ondersteund dan nationale atleten, omdat die verenigingen er minder belang bij hebben om te investeren in atleten die niet in aanmerking komen voor deelname aan nationale kampioenschappen, waardoor atleten die onderdaan zijn van een andere lidstaat minder goed kunnen integreren in hun sportvereniging en, dientengevolge, in de samenleving van hun lidstaat van verblijf.

Volgens het Hof kan een beperking van het vrije verkeer van de burgers van de Unie alleen worden gerechtvaardigd indien zij is gebaseerd op objectieve overwegingen en evenredig is aan het door de betrokken regeling nagestreefde legitieme doel, hetgeen de nationale rechter dient na te gaan. Het lijkt ongetwijfeld legitiem om de toekenning van de titel van nationaal kampioen in een bepaalde sportdiscipline voor te behouden aan een eigen onderdaan, aangezien dat nationale element kan worden beschouwd als een wezenlijk kenmerk van de titel van nationaal kampioen. De uit de verwezenlijking van die doelstelling voortvloeiende beperkingen dienen evenwel in overeenstemming zijn met het evenredigheidsbeginsel, en deze doelstelling rechtvaardigt niet om het even welke beperking op de deelname van buitenlanders aan nationale kampioenschappen. Het staat aan de nationale rechter om te onderzoeken of er eventuele rechtvaardigingsgronden bestaan, waarbij hij rekening moet houden met de doelstelling van artikel 21, lid 1, VWEU juncto artikel 165 VWEU, de openheid van sportcompetities te bevorderen, en met het belang om ingezetenen – met name langdurig ingezetenen – te integreren in de gastlidstaat. Dat een buitenlandse atleet op grond van zijn nationaliteit volledig wordt uitgesloten van een nationaal kampioenschap lijkt in ieder geval onevenredig te zijn wanneer er een regeling bestaat voor deelname van een dergelijke atleet aan die kampioenschappen, althans aan kwalificatieronden en/of buiten klassement.

2. Verlies van het Europees burgerschap ten gevolge van het verlies van de nationaliteit van een lidstaat

Op 12 maart 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het arrest **Tjebbes e.a.** (C-221/17, [EU:C:2019:189](#)) gebogen over de vraag *of het verlies van rechtswege van de nationaliteit van een lidstaat, waardoor het burgerschap van de Europese Unie verloren gaat, verenigbaar is met artikel 20 VWEU, gelezen in het licht van de artikelen 7 en 24 van het Handvest*. In het hoofdgeding had de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken de aanvragen voor een paspoort van Nederlandse staatsburgers die tevens de nationaliteit van een derde staat bezaten, buiten behandeling gesteld omdat deze personen, onder wie een minderjarige, van rechtswege de Nederlandse nationaliteit hadden verloren. De buitenbehandelingstelling door de Nederlandse minister was gebaseerd op de

wettelijke regeling inzake de Nederlandse nationaliteit, op grond waarvan een meerderjarige deze nationaliteit verliest indien hij tevens de nationaliteit van een andere staat bezit en gedurende een ononderbroken periode van tien jaar zijn hoofdverblijf buiten de Unie heeft. Daarnaast verliest een minderjarige volgens diezelfde wettelijke regeling in beginsel de Nederlandse nationaliteit indien zijn vader of moeder deze nationaliteit verliest omdat hij of zij niet binnen de Unie heeft verbleven.

Het Hof heeft geoordeeld dat het Unierecht er in beginsel niet aan in de weg staat dat een lidstaat om redenen van algemeen belang voorziet in het verlies van zijn nationaliteit, ook al leidt dit verlies tot het verlies van het burgerschap van de Unie. Het is namelijk legitiem dat een lidstaat ervan uitgaat dat de nationaliteit de uitdrukking vormt van een effectieve band tussen hem en zijn onderdanen, en dat hij derhalve aan het ontbreken of eindigen van een dergelijke effectieve band het verlies van zijn nationaliteit verbindt. Het is eveneens legitiem dat een lidstaat de eenheid van nationaliteit binnen een en hetzelfde gezin wil beschermen door te bepalen dat een minderjarige de nationaliteit van die lidstaat verliest wanneer een van zijn ouders deze nationaliteit verliest.

Niettemin is een wettelijke regeling als de in het geding zijnde Nederlandse wettelijke regeling slechts verenigbaar met artikel 20 VWEU, gelezen in het licht van de artikelen 7 en 24 van het Handvest, indien zij de bevoegde nationale autoriteiten – waaronder in voorkomend geval de nationale rechterlijke instanties – de mogelijkheid biedt om incidenteel te onderzoeken welke gevolgen voortvloeien uit het verlies van rechtswege van de nationaliteit van de betrokken lidstaat, alsook om eventueel ervoor te zorgen dat de betrokken personen met terugwerkende kracht de nationaliteit herkrijgen wanneer zij een aanvraag indienen voor een reisdocument of enig ander document waaruit hun nationaliteit blijkt.

In het kader van dat onderzoek dienen de nationale autoriteiten en rechterlijke instanties na te gaan of dat verlies van nationaliteit, dat het verlies van het burgerschap van de Unie met zich meebrengt, met het evenredigheidsbeginsel strookt wat betreft de gevolgen ervan voor de situatie van de betrokkene – en in voorkomend geval voor die van zijn gezinsleden – uit het oogpunt van het Unierecht. Daartoe moet de individuele situatie van de betrokkene en de situatie van zijn gezin worden beoordeeld teneinde te bepalen of het verlies van de nationaliteit gevolgen heeft die uit het oogpunt van het Unierecht en met name van het recht op eerbiediging van het gezinsleven zoals dat is neergelegd in artikel 7 van het Handvest, de normale ontwikkeling van het gezins en beroepsleven van de betrokkene aantasten op een wijze die onevenredig is aan de doelstelling die wordt nagestreefd door de nationale wetgever.

Wat betreft de omstandigheden die verband houden met de individuele situatie van de betrokkene en die relevant kunnen zijn voor die beoordeling, vermeldt het Hof onder meer het feit dat de betrokkene ten gevolge van het verlies van rechtswege van zijn nationaliteit en van het burgerschap van de Unie zou worden geconfronteerd met beperkingen in de uitoefening van zijn recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten, wat in voorkomend geval leidt tot bijzondere moeilijkheden om zich verder naar deze of gene lidstaat te begeven teneinde effectieve en regelmatige banden met gezinsleden te onderhouden dan wel aldaar zijn beroepsactiviteiten te verrichten of de noodzakelijke stappen te ondernemen om er dergelijke activiteiten te verrichten. Eveneens relevant zijn het feit dat de betrokkene mogelijk zelfs geen afstand kon doen van de nationaliteit van een derde staat en het ernstige risico voor de betrokkene dat zijn veiligheid of zijn vrijheid om te gaan en staan waar hij wil aanzienlijk zou afnemen, omdat hij niet de op grond van artikel 20, lid 2, onder c), VWEU geboden consulaire bescherming kan genieten op het grondgebied van de derde staat waar hij verblijft.

Wat minderjarigen betreft, moeten de bevoegde autoriteiten bovendien rekening houden met het eventuele bestaan van omstandigheden die met zich meebrengen dat het verlies door de betrokken minderjarige van de nationaliteit van de betrokken lidstaat niet strookt met het in artikel 24 van het Handvest erkende belang van het kind, gelet op de gevolgen die dat verlies voor die minderjarige heeft uit het oogpunt van het Unierecht.

3. Afgeleid verblijfsrecht van onderdanen van een derde land die familieleden zijn van een Unieburger

In het op 26 maart 2019 gewezen arrest **SM (Onder Algerijnse kafala geplaatst kind)** (C-129/18, [EU:C:2019:248](#)) heeft het Hof (Grote kamer) zich uitgesproken over de vraag of een minderjarige voor wie in het kader van het Algerijnse kafalastelsel zorg wordt gedragen door Unieburgers, onder het begrip „rechtstreekse bloedverwant in neergaande lijn” van een Unieburger in de zin van artikel 2, punt 2, onder c), van richtlijn 2004/38 valt.¹³ Twee echtgenoten met de Franse nationaliteit die in het Verenigd Koninkrijk wonen, hadden bij de Britse autoriteiten een binnenkomstmachtiging voor een geadopteerd kind aangevraagd ten behoeve van een Algerijnse minderjarige die uit hoofde van de kafala in Algerije onder hun voogdij was geplaatst. Volgens deze familierechtelijke rechtsfiguur, die een aantal landen met een Islamitische traditie gemeen hebben, wordt voor het onderhoud, de opvoeding en de bescherming van een kind zorg gedragen door een of meer volwassenen en wordt het kind onder hun vaste wettelijke voogdij geplaatst. De Britse autoriteiten hebben geweigerd die machtiging te verlenen.

Het Hof heeft om te beginnen beklemtoond dat het begrip „rechtstreekse bloedverwant in neergaande lijn” van een Unieburger in de zin van artikel 2, punt 2, onder c), van richtlijn 2004/38 weliswaar allereerst ziet op het bestaan van een biologische afstammingsrelatie, maar dat dit begrip, rekening houdend met het vereiste van een ruime uitlegging van dat begrip, dat voortvloeit uit het doel van deze richtlijn, namelijk de vrijheid van verkeer en verblijf van Unieburgers te versterken en te vergemakkelijken, ook aldus moet worden begrepen dat het tevens het geadopteerde kind van een dergelijke burger omvat wanneer is aangetoond dat de adoptie een juridische afstammingsrelatie tussen het kind en de betrokken Unieburger tot stand brengt. Het Hof heeft echter geoordeeld dat het Algerijnse kafalastelsel geen afstammingsrelatie tussen het kind en zijn voogd in het leven roept, zodat een kind dat uit hoofde van dat stelsel onder de wettelijke voogdij van een Unieburger wordt geplaatst, niet kan worden aangemerkt als een „rechtstreekse bloedverwant in neergaande lijn” van een Unieburger in de zin van artikel 2, punt 2, onder c), van die richtlijn.

Het Hof heeft echter overwogen dat een dergelijk kind onder het begrip „ander familielid” als bedoeld in artikel 3, lid 2, eerste alinea, onder a), van die richtlijn valt. Dit begrip kan immers de situatie bestrijken van een kind dat bij Unieburgers onder een stelsel van wettelijke voogdij, zoals de Algerijnse kafala, is geplaatst, en voor wiens onderhoud, opvoeding en bescherming deze burgers zorg dragen krachtens een verbintenis die is aangegaan op basis van het recht van het land van herkomst van het kind.

Vervolgens heeft het Hof in dit verband gepreciseerd welke last uit hoofde van deze bepaling op de nationale autoriteiten rust. Volgens het Hof dienen zij krachtens genoemd artikel 3, lid 2, eerste alinea, onder a), van richtlijn 2004/38, gelezen in het licht van artikel 7 en artikel 24, lid 2, van het Handvest, de binnenkomst en het verblijf van een dergelijk kind als ander familielid van een Unieburger te vergemakkelijken door een evenwichtige en redelijke beoordeling te maken van alle actuele en relevante omstandigheden van het individuele geval, waarbij rekening wordt gehouden met de verschillende in het geding zijnde belangen en in het bijzonder de belangen van het betrokken kind. In het kader van deze beoordeling moet tevens rekening worden gehouden met het eventuele concrete en geïndividualiseerde risico dat het betrokken kind slachtoffer is van mishandeling, uitbuiting of kinderhandel, met dien verstande dat een dergelijk risico niet kan worden vermoed te bestaan wegens het enkele feit dat de beoordeling van de geschiktheid van

¹³ Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van de richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77).

de volwassene en van het belang van het kind waarop de procedure voor plaatsing onder het Algerijnse kafalastelsel is gebaseerd minder grondig zou zijn dan de procedure die in de gastlidstaat wordt gevolgd voor adoptie of plaatsing van kinderen.

Het Hof is tot de slotsom gekomen dat ingeval na een dergelijke beoordeling komt vast te staan dat het kind en zijn voogd, die Unieburger is, daadwerkelijk een gezinsleven zullen leiden en dat het kind afhankelijk is van zijn voogd, de eisen in verband met het grondrecht op eerbiediging van het familie en gezinsleven, samen met de verplichting om rekening te houden met het belang van het kind, in beginsel verlangen dat een recht van binnenkomst en verblijf wordt verleend aan dat kind, teneinde het kind in staat te stellen met zijn voogd in de gastlidstaat van laatstgenoemde te wonen.

In het arrest **Chenchooliah** (C-94/18, [EU:C:2019:693](#)) van 10 september 2019 heeft de Grote kamer van het Hof *artikel 15 van richtlijn 2004/38 uitgelegd. Dat artikel schrijft met name voor dat bepaalde procedures waarin is voorzien in hoofdstuk VI van deze richtlijn, met als opschrift „Beperking van het inreisrecht en het verblijfsrecht om redenen van openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid”¹⁴, van overeenkomstige toepassing zijn op besluiten ter beperking van het vrije verkeer van burgers van de Europese Unie of hun familieleden die worden genomen om andere redenen dan openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid. Het Hof heeft geoordeeld dat dit artikel van toepassing is op een verwijderingsbesluit dat wordt genomen jegens een onderdaan van een derde land op grond dat hij niet langer over een verblijfsrecht uit hoofde van deze richtlijn beschikt, in een situatie waarin deze onderdaan met een burger van de Unie in het huwelijk is getreden op een tijdstip waarop die Unieburger gebruikmaakte van zijn vrijheid van verkeer door zich naar het gastland te begeven en er te verblijven met die onderdaan, waarna die Unieburger is teruggekeerd naar de lidstaat waarvan hij de nationaliteit bezit. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat dit impliceert dat bepaalde waarborgen die volgens de richtlijn gelden bij de vaststelling van besluiten ter beperking van het vrije verkeer van een burger van de Unie of zijn familieleden die worden genomen om redenen van openbare orde, openbare veiligheid of volksgezondheid¹⁵, in acht moeten worden genomen bij de vaststelling van een verwijderingsbesluit als dat van het hoofdgeding, en dat aan dit besluit in geen geval een verbod kan worden verbonden om het grondgebied binnen te komen.*

Dit arrest is gewezen in het kader van een geding tussen een Mauritiaanse die in Ierland verblijft, en de Minister for Justice and Equality (minister van Justitie en Gelijke Kansen) over een uitzettingsbesluit dat jegens haar is genomen krachtens artikel 3 van de Ierse immigratiewet van 1999, nadat haar echtgenoot – een burger van de Unie – is teruggekeerd naar de lidstaat waarvan hij de nationaliteit bezit, te weten Portugal, waar hij een gevangenisstraf uitzit. Aan het uitzettingsbesluit werd naar nationaal recht ambtshalve een voor onbepaalde tijd geldend verbod verbonden om het grondgebied binnen te komen.

Het Hof heeft allereerst vastgesteld dat in een situatie waarin een burger van de Unie is teruggekeerd naar de lidstaat waarvan hij de nationaliteit bezit en dus in het gastland niet langer zijn recht van vrij verkeer krachtens het Unierecht uitoefent, de onderdaan van een derde land die de echtgenoot van deze Unieburger is niet langer de hoedanigheid van „begunstigde” in de zin van deze richtlijn¹⁶ bezit, wanneer hij in het gastland blijft en daar niet meer met zijn echtgenoot verblijft.

¹⁴| Namelijk de procedures van de artikelen 30 en 31.

¹⁵| Namelijk de toepasselijke waarborgen van de artikelen 30 en 31.

¹⁶| Artikel 3, lid 1.

Vervolgens heeft het Hof voor recht verklaard dat ook al heeft het verlies van deze hoedanigheid tot gevolg dat de betrokken onderdaan van een derde land niet langer aanspraak kan maken op het recht op vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van het gastland dat hij gedurende enige tijd genoot, doordat hij niet langer voldoet aan de voor deze rechten gestelde voorwaarden, dat verlies evenwel niet impliceert dat richtlijn 2004/38 niet langer van toepassing is wanneer het gastland om een dergelijke reden een besluit tot verwijdering van deze onderdaan neemt. Artikel 15 van richtlijn 2004/38¹⁷, dat behoort tot hoofdstuk III ervan, met als opschrift „Verblijfsrecht”, bevat immers de regels die gelden wanneer een tijdelijk verblijfsrecht uit hoofde van deze richtlijn vervalst, met name wanneer een burger van de Unie die of een familielid dat in het verleden een verblijfsrecht van maximaal drie maanden of van meer dan drie maanden heeft genoten, niet langer voldoet aan de voorwaarden voor het betrokken verblijfsrecht en dus in beginsel kan worden verwijderd door het gastland.

Dienaangaande heeft het Hof opgemerkt dat artikel 15 van richtlijn 2004/38 enkel verwijst naar de overeenkomstige toepassing van een aantal bepalingen van hoofdstuk VI ervan, betreffende met name de kennisgeving van besluiten alsmede de toegang tot gerechtelijke rechtsmiddelen¹⁸. Andere bepalingen van hoofdstuk VI vinden daarentegen geen toepassing wanneer een besluit uit hoofde van artikel 15 van deze richtlijn wordt genomen. Deze andere bepalingen zijn immers enkel van toepassing indien de betrokkene op het gegeven ogenblik aan deze richtlijn een recht van verblijf in het gastland ontleent, hetzij tijdelijk, hetzij duurzaam.

Ten slotte heeft het Hof daaraan toegevoegd dat overeenkomstig artikel 15, lid 3, van richtlijn 2004/38 aan het verwijderingsbesluit dat in het hoofdgeding mogelijkerwijs wordt genomen, in geen geval een verbod kan worden verbonden om het grondgebied binnen te komen¹⁹.

¹⁷| Artikel 15.

¹⁸| Artikelen 30 en 31.

¹⁹| Artikel 15, lid 3.

III. Institutionele regelingen

Twee arresten zijn in dit deel²⁰ vermeldenswaard, één over de immuniteiten van de leden van het Europees Parlement en een ander over het Europees burgerinitiatief.

1. Immuniteiten van de leden van het Europees Parlement

In het op 19 december 2019 gewezen prejudiciële arrest *Junqueras Vies* (C-502/19, [EU:C:2019:1115](#)) heeft de Grote kamer van het Hof *de personele, temporele en materiële werkingssfeer verduidelijkt van de immuniteiten die worden toegekend aan leden van het Europees Parlement*.²¹

In deze zaak heeft de Tribunal Supremo (hoogste rechterlijke instantie, Spanje) verschillende prejudiciële vragen aan het Hof voorgelegd over de uitlegging van artikel 9 van het Protocol. Deze vragen werden gesteld in het kader van een beroep dat een politicus die bij de verkiezingen van 26 mei 2019 in het Europees Parlement werd gekozen, had ingediend tegen een beschikking waarbij werd geweigerd om hem buitengewoon gevangenisverlof toe te kennen. Vóór deze verkiezingen was hij in voorlopige hechtenis geplaatst in een strafrechtelijke procedure die tegen hem was ingesteld omdat hij had deelgenomen aan de organisatie van het op 1 oktober 2017 in de autonome regio Catalonië gehouden referendum over zelfbeschikking. Hij had om het voornoemde gevangenisverlof verzocht om te kunnen voldoen aan een formaliteit waartoe het Spaanse recht hem na de bekendmaking van de uitslagen verplichtte, namelijk voor een centrale verkiezingscommissie de eed of gelofte van trouw aan de Spaanse grondwet afleggen, en om zich vervolgens naar het Europees Parlement te kunnen begeven om deel te nemen aan de constituerende zitting van de nieuwe zittingsperiode. Nadat deze zaak aan het Hof was voorgelegd, heeft de Tribunal Supremo de betrokkene op 14 oktober 2019 veroordeeld tot 13 jaar gevangenisstraf. Tevens werd hij als straf voor dezelfde periode volstrekt onbekwaam verklaard om ambten en openbare functies uit te oefenen.

Het Hof heeft in de eerste plaats geoordeeld dat iemand die in het Europees Parlement is gekozen, de hoedanigheid van parlements lid verkrijgt als gevolg van, en op het tijdstip van, de bekendmaking van de verkiezingsuitslagen, zodat hij de door artikel 9 van het Protocol gewaarborgde immuniteiten geniet.

In dit verband heeft het Hof erop gewezen dat de verkiezingsprocedure en de bekendmaking van de uitslagen weliswaar in beginsel worden geregeld door de wetgeving van de lidstaten, zoals bepaald in de artikelen 8 en 12 van de verkiezingsakte van 1976²², maar dat de verkiezing van de leden van het Europees Parlement door middel van rechtstreekse, vrije en geheime algemene verkiezingen²³ de uiting is van het grondwettelijke beginsel van de representatieve democratie, waarvan de draagwijdte door het Unierecht zelf wordt gedefinieerd. Uit de Verdragen en de verkiezingsakte van 1976 volgt dat de hoedanigheid van lid van het Europees Parlement

²⁰ | Tevens moeten twee arresten worden vermeld die het Hof op 26 maart 2019 heeft gewezen, het arrest *Spanje/Parlement* (C-377/16, [EU:C:2019:249](#)) en het arrest *Commissie/Italië* (C-621/16 P, [EU:C:2019:251](#)) over de taalregeling van de instellingen. Deze arresten worden besproken in deel XXII „Europees ambtenarenapparaat”.

²¹ | Deze immuniteiten zijn vastgelegd in artikel 343 VWEU en artikel 9 van Protocol nr. 7 betreffende de voorrechten en immuniteiten van de Europese Unie (PB 2012, C 326, blz. 266; hierna: „Protocol”).

²² | Akte betreffende de verkiezing van de leden van het Europees Parlement door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen, als bijlage gevoegd bij besluit 76/787/EGKS, EEG, Euratom van de Raad van 20 september 1976 (PB 1976, L 278, blz. 1), zoals laatstelijk gewijzigd bij besluit 2002/772/EG, Euratom van de Raad van 25 juni 2002 en 23 september 2002 (PB 2002, L 283, blz. 1).

²³ | Artikel 14, lid 3, VEU.

voortvloeit uit de verkiezing van de betrokkene als zodanig en hem toekomt als gevolg van de officiële bekendmaking van de verkiezingsuitslagen door de lidstaten. Bovendien volgt uit artikel 343 VWEU dat de Unie, en dus haar instellingen en hun leden, de voor hun taken benodigde immuniteiten moeten genieten.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat personen die, zoals Junqueras Vies, gekozen zijn tot lid van het Europees Parlement, vanaf de bekendmaking van de uitslagen onderweg naar en van de zitting beschikken over immuniteit die verband houdt met hun hoedanigheid van lid en die is vastgelegd in artikel 9, tweede alinea, van het Protocol. Deze immuniteit heeft met name tot doel hen in staat te stellen om zich naar de constituerende vergadering van de nieuwe zittingsperiode van het Europees Parlement te begeven en daaraan deel te nemen. In tegenstelling tot de in de eerste alinea bedoelde zittingsimmuniteit, die de leden pas genieten vanaf de opening van de constituerende vergadering en die geldt voor de gehele duur van de zittingen van het Europees Parlement, is de onderweg genoten immuniteit namelijk van toepassing tijdens hun reizen naar de plaats waar de vergaderingen van het Europees Parlement worden gehouden, met inbegrip van de eerste vergadering.

Het Hof heeft er dienaangaande aan herinnerd dat de doelstellingen die met de in het Protocol bedoelde immuniteiten worden nagestreefd erin bestaan de goede werking en de onafhankelijkheid van de instellingen te waarborgen. In dit kader geeft de immuniteit die de Parlementsleden volgens artikel 9, tweede alinea, van dit Protocol onderweg genieten, uitvoering aan het – door artikel 39, lid 2, van het Handvest gewaarborgde – passief kiesrecht, door ieder lid vanaf het moment dat zijn verkiezing bekend is gemaakt en ongeacht of hij eventuele in het nationale recht gestelde formaliteiten al of niet heeft vervuld, in staat te stellen om deel te nemen aan de constituerende zitting van het Europees Parlement zonder dat hij wordt belemmerd bij zijn reis daarnaartoe.

Het Hof heeft in de derde en laatste plaats vastgesteld dat, als gevolg van de immuniteit die ieder lid van het Europees Parlement onderweg naar en van de zitting geniet, elke voorlopige hechtenis die vóór de bekendmaking van de verkiezing van een lid is opgelegd, moet worden opgeheven teneinde hem in staat te stellen zich naar de constituerende zitting van het Europees Parlement te begeven en daaraan deel te nemen. Indien het volgens de bevoegde nationale rechterlijke instantie nodig is deze voorlopige hechtenis te handhaven, moet zij het Europees Parlement bijgevolg zo spoedig mogelijk verzoeken om deze immuniteit op te heffen volgens artikel 9, derde alinea, van het Protocol.

2. Europees burgerinitiatief

Bij zijn arrest **Puppinck e.a./Commissie** (C-418/18 P, [EU:C:2019:1113](#)) van 19 december 2019 heeft de Grote kamer van het Hof *de hogere voorziening afgewezen die door de organisatoren van het Europees burgerinitiatief (EBI) „Eén van ons” was ingesteld tegen het arrest van het Gerecht*²⁴ houdende verwerping van hun beroep tot nietigverklaring van de mededeling van de Commissie van 28 mei 2014 over dat EBI²⁵.

Volgens het Verdrag betreffende de Europese Unie²⁶ en verordening nr. 211/2011²⁷ kunnen burgers van de Unie, wanneer zij met ten minste één miljoen zijn en afkomstig zijn uit minstens een vierde van de lidstaten, het initiatief nemen de Commissie te verzoeken om binnen het kader van haar bevoegdheden de wetgever van de Unie voor te stellen om een rechtshandeling vast te stellen ter uitvoering van de Verdragen. Voordat de organisatoren van het EBI kunnen beginnen met het verzamelen van het vereiste aantal handtekeningen, moeten zij het EBI laten registreren bij de Commissie, die met name het voorwerp en de doelstellingen ervan onderzoekt.

Patrick Grégor Puppinck vormt samen met zes anderen het burgercomité achter het Europees burgerinitiatief „Eén van ons”, dat in 2012 bij de Commissie is geregistreerd²⁸. Met hun initiatief willen de organisatoren verkrijgen dat de Unie een verbod uitvaardigt op activiteiten waarbij menselijke embryo's worden vernietigd (in het bijzonder in de domeinen van onderzoek, ontwikkelingshulp en volksgezondheid), en een einde maakt aan de financiering door de Unie van deze activiteiten, met inbegrip van directe of indirecte financiering van abortus. Nadat het Europees burgerinitiatief „Eén van ons” was geregistreerd, is het vereiste miljoen handtekeningen verzameld, en is het initiatief begin 2014 officieel bij de Commissie ingediend. Op 28 mei 2014 heeft de Commissie in een mededeling te kennen gegeven dat het niet in haar bedoeling lag om naar aanleiding van dat Europees burgerinitiatief maatregelen te treffen.

Daarop hebben de organisatoren van het EBI het Gerecht van de Europese Unie verzocht om de mededeling van de Commissie nietig te verklaren. Zij betoogden met name dat deze instelling verplicht is om in antwoord op een geregistreerd EBI een voorstel voor een rechtshandeling van de Unie in te dienen. Het Gerecht heeft het besluit van de Commissie bevestigd.

In hogere voorziening heeft het Hof eerst vastgesteld dat volgens de bewoordingen van artikel 11, lid 4, VEU het doel van het EBI erin bestaat om de Commissie te „verzoeken” een passend voorstel in te dienen ter uitvoering van de Verdragen, en niet om haar te verplichten de met het EBI nagestreefde maatregel of maatregelen te nemen. Het heeft daaraan toegevoegd dat blijkens verschillende bepalingen van verordening nr. 211/2011 de Commissie, wanneer zij een EBI ontvangt, mededeelt welke maatregelen zij eventueel gaat nemen en waarom zij al dan niet maatregelen neemt. Dit bevestigt dat de Commissie de keuze heeft om naar aanleiding van een EBI al dan niet een voorstel voor een Uniehandeling in te dienen.

²⁴| Arrest van het Gerecht van 23 april 2018, **One of Us e.a./Commissie** (T-561/14, [EU:T:2018:210](#)).

²⁵| Mededeling COM(2014) 355 final van de Commissie van 28 mei 2014 over het Europees burgerinitiatief „Eén van ons”.

²⁶| Artikel 11, lid 4, VEU.

²⁷| Verordening (EU) nr. 211/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 16 februari 2011 over het burgerinitiatief (PB 2011, L 65, blz. 1, met rectificatie in PB 2012, L 94, blz. 49).

²⁸| OM(2014) 355 final.

Het Hof heeft vervolgens in herinnering gebracht dat de door de Verdragen aan de Commissie verleende bevoegdheid om wetgevingsinitiatieven te nemen inhoudt dat het aan deze instelling staat om te beslissen of zij al dan niet een wetgevingsvoorstel indient, tenzij zij krachtens het Unierecht verplicht zou zijn om een dergelijk voorstel in te dienen. Die bevoegdheid van de Commissie om wetgevingsinitiatieven te nemen vormt een uitdrukking van het beginsel van institutioneel evenwicht, dat kenmerkend is voor de institutionele structuur van de Unie en vereist dat elk van de instellingen bij de uitoefening van haar bevoegdheden die van de andere in acht neemt. In dat verband heeft het Hof erop gewezen dat het EBI volgens de bewoordingen van verordening nr. 211/2011 de burgers van de Unie een recht beoogt te verlenen dat vergelijkbaar is met het recht waarover het Europees Parlement en de Raad in het kader van de artikelen 225 en 241 VWEU beschikken om de Commissie te vragen om passende voorstellen in te dienen met het oog op de uitvoering van de Verdragen. Aangezien dat recht van het Europees Parlement en de Raad niet afdoet aan de bevoegdheid van de Commissie om wetgevingsinitiatieven te nemen, doet ook een EBI niet aan die bevoegdheid af.

Het Hof heeft ook benadrukt dat het feit dat de Commissie niet verplicht is om actie te ondernemen naar aanleiding van een EBI niet betekent dat aan een dergelijk initiatief elke nuttige werking wordt ontnomen – in tegenstelling tot wat de rekwiranten betogen. Het EBI-mechanisme is immers een van de instrumenten voor participatieve democratie waarmee het stelsel van representatieve democratie, waarop de werking van de Unie gegrond is, bij de aanneming van het Verdrag van Lissabon is aangevuld. Die instrumenten hebben tot doel de burgers aan te moedigen deel te nemen aan het democratische proces en de dialoog tussen de burgers en de instellingen van de Unie te bevorderen. Verder doet een EBI dat overeenkomstig verordening nr. 211/2011 is geregistreerd en voldoet aan alle procedures en voorwaarden waarin deze verordening voorziet, voor de Commissie een aantal specifieke verplichtingen ontstaan, die zijn vermeld in de artikelen 10 en 11 van de verordening. Volgens het Hof ligt de bijzondere toegevoegde waarde van het EBI-mechanisme bijgevolg niet in de zekerheid van het resultaat, maar in de deuren die het opent en de kansen die het de burgers van de Unie biedt om binnen de instellingen een politiek debat op gang te brengen zonder dat de aanvang van een wetgevingsprocedure hoeft te worden afgewacht.

Voorts heeft het Hof de zienswijze van het Gerecht bekrachtigd dat een mededeling over een EBI, zoals de litigieuze mededeling, onder de ruime beoordelingsbevoegdheid van de Commissie valt en dus door de rechter beperkt moet worden getoetst, waarbij met name moet worden nagegaan of die mededeling toereikend is gemotiveerd en geen kennelijke beoordelingsfouten bevat.

In die context heeft het Hof met name de redenering van het Gerecht bevestigd dat de Commissie, die zich had gebaseerd op een publicatie van de Wereldgezondheidsorganisatie, geen kennelijke beoordelingsfout had gemaakt door het standpunt in te nemen dat de financiering door de Unie van een pakket veilige en efficiënte gezondheidsdiensten, met name op het gebied van abortus, bijdroeg aan de vermindering van het aantal onveilige abortussen en dus van het gevaar dat moeders sterven of ziek worden.

IV. Unierecht en nationaal recht

In het arrest **Deutsche Umwelthilfe** (C-752/18, [EU:C:2019:1114](#)) van 19 december 2019 heeft het Hof (Grote kamer) zich voor het eerst uitgesproken over de vraag of *nationale rechterlijke instanties lijfswang mogen of zelfs moeten opleggen jegens verantwoordelijke personen van nationale autoriteiten die aanhoudend weigeren gevolg te geven aan een rechterlijke beslissing waarbij hun wordt gelast hun verplichtingen uit het recht van de Unie na te komen*.

Het Hof was verzocht om een uitspraak in het kader van een geding tussen Deutsche Umwelthilfe, een Duitse milieubeschermingsorganisatie, en de Freistaat Bayern (deelstaat Beieren, Duitsland) over de aanhoudende weigering van de deelstaat om, ter uitvoering van richtlijn 2008/50 betreffende de luchtkwaliteit²⁹, de nodige maatregelen te nemen om ervoor te zorgen dat de grenswaarde voor stikstofdioxide in de stad München in acht wordt genomen. De Freistaat Bayern is eerst in 2012 veroordeeld om zijn actieplan voor de luchtkwaliteit voor München aan te passen en is daarna in 2016 op straffe van een dwangsom veroordeeld om zijn verplichtingen na te komen, onder andere door het opleggen van rijverboden voor bepaalde voertuigen met dieselmotor in verschillende delen van de stad. De deelstaat heeft echter geweigerd gevolg te geven aan deze bevelen en is daarom in 2017 een derde maal veroordeeld, ditmaal tot een dwangsom van 4 000 EUR, die hij heeft betaald. Omdat de Freistaat Bayern nog steeds weigerde gevolg te geven aan deze bevelen en in het openbaar had verklaard dat hij zijn verplichtingen niet zou nakomen, heeft Deutsche Umwelthilfe een nieuw beroep ingesteld waarin zij heeft verzocht, ten eerste, om een nieuwe dwangsom van 4 000 EUR en, ten tweede, om oplegging van lijfswang jegens de verantwoordelijke personen binnen de Freistaat Bayern (namelijk de minister van Milieu en Consumentenbescherming van de Freistaat Bayern of anders de minister-president ervan). Het verzoek om een dwangsom is bij beschikking van 28 januari 2018 toegewezen, maar het verzoek om lijfswang is bij beschikking van dezelfde dag afgewezen. De Freistaat Bayern is opgekomen tegen deze beschikkingen bij het Bayerische Verwaltungsgerichtshof (hoogste bestuursrechter van de deelstaat Beieren, Duitsland), de verwijzende rechter in deze zaak. Deze rechter heeft de dwangsom bevestigd, maar heeft beslist over de eventuele oplegging van lijfswang een prejudiciële vraag te stellen aan het Hof. Het Bayerische Verwaltungsgerichtshof heeft namelijk vastgesteld dat de opstelling van de Freistaat Bayern door de oplegging van dwangsommen niet zou veranderen, omdat zij worden geboekt als inkomsten van de deelstaat, zodat zij geen enkel vermogensverlies meebrengen, en dat lijfswang om grondwettelijke redenen niet kon worden opgelegd. Daarop heeft deze rechter het Hof een prejudiciële vraag gesteld om, in wezen, te bepalen of het recht van de Unie, met name het recht op een doeltreffende voorziening in rechte, dat wordt gewaarborgd door artikel 47 van het Handvest, aldus moet worden uitgelegd dat de nationale rechterlijke instanties gemachtigd of zelfs verplicht zijn om een dergelijk dwangmiddel op te leggen.

Het Hof heeft geoordeeld dat het, in geval van aanhoudende weigering van een nationale autoriteit om gevolg te geven aan een rechterlijke beslissing waarbij haar wordt gelast een duidelijke, nauwkeurige en onvoorwaardelijke verplichting na te komen die voortvloeit uit het recht van de Unie, met name uit richtlijn 2008/50, aan de bevoegde nationale rechter is om lijfswang op te leggen jegens de verantwoordelijke personen van de deelstaat, mits aan twee voorwaarden is voldaan. Ten eerste moet er in het nationale recht een rechtsgrond zijn voor de oplegging van een dergelijk dwangmiddel die voldoende toegankelijk en nauwkeurig is en waarvan de toepassing voldoende voorzienbaar is. Ten tweede moet het evenredigheidsbeginsel in acht worden genomen.

²⁹ Richtlijn 2008/50/EG van het Europees Parlement en de Raad van 21 mei 2008 betreffende de luchtkwaliteit en schonere lucht voor Europa (PB 2008, L 152, blz. 1).

In dat verband heeft het Hof er om te beginnen aan herinnerd dat de lidstaten bij het ten uitvoer brengen van het recht van de Unie ervoor dienen te zorgen dat het recht op effectieve rechterlijke bescherming wordt geëerbiedigd, een recht dat wordt gewaarborgd door zowel artikel 47 van het Handvest als – op het gebied van het milieu – artikel 9, lid 4, van het Verdrag van Aarhus³⁰. Dat recht is des te belangrijker omdat het verzuim om de door richtlijn 2008/50 vereiste maatregelen te nemen gevaar kan opleveren voor de gezondheid van personen. Een nationale wettelijke regeling die tot een situatie leidt waarin het vonnis van een rechterlijke instantie zonder uitwerking blijft, miskent de wezenlijke inhoud van dat recht en ontnemt het elk nuttig effect. In een dergelijke situatie heeft het Hof eraan herinnerd dat het aan de nationale rechter staat om aan zijn nationale recht een uitlegging te geven die zo veel mogelijk in overeenstemming is met de doelstellingen van deze bepalingen of, indien dat niet mogelijk is, elke nationale bepaling die in strijd is met rechtstreeks werkend Unierecht buiten toepassing te laten.

Niettemin heeft het Hof ook duidelijk gemaakt dat de nakoming van deze laatste verplichting niet mag leiden tot miskenning van een ander grondrecht, namelijk het recht op vrijheid (gewaarborgd door artikel 6 van het Handvest), waarvan lijfswang een beperking vormt. Aangezien het recht op effectieve rechterlijke bescherming niet absoluut is en overeenkomstig artikel 52, lid 1, van het Handvest kan worden beperkt, moeten deze grondrechten tegen elkaar worden afgewogen. Om te voldoen aan de vereisten van deze bepaling moet een wet op grond waarvan een rechter iemand zijn vrijheid kan ontnemen, om te beginnen voldoende toegankelijk en nauwkeurig zijn en moet de toepassing ervan voldoende voorzienbaar zijn, om elk risico van willekeur te voorkomen. Het is aan de verwijzende rechter om dat te bepalen. Voorts kan lijfswang, onder inachtneming van de vereisten van het evenredigheidsbeginsel, enkel worden toegepast wanneer het nagestreefde doel met geen enkele andere, minder belastende maatregel kan worden bereikt (zoals hoge, kort na elkaar opgelegde dwangsommen die niet in laatste instantie terugvloeien in de begroting waaruit zij zijn betaald), aangezien een dergelijk dwangmiddel vrijheidsbeneming meebrengt. Ook dit moet door de verwijzende rechter worden onderzocht. Enkel indien wordt geconcludeerd dat de beperking van het recht op vrijheid door de oplegging van lijfswang voldoet aan deze voorwaarden, zou het recht van de Unie de toepassing van een dergelijke maatregel niet alleen toestaan, maar zelfs vereisen. Niettemin kan schending van richtlijn 2008/50 door het Hof ook worden vastgesteld in het kader van een beroep wegens niet-nakoming of aanleiding bieden tot aansprakelijkheid van de staat voor schade die daarvan het gevolg is.

In dit deel dient tevens het arrest **Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland e.a.** (C-197/18, [EU:C:2019:824](#)) van 3 oktober 2019 in herinnering te worden gebracht over de vraag of natuurlijke personen en rechtspersonen die rechtstreeks worden getroffen door de verontreiniging van grondwater zich bij de nationale rechterlijke instanties kunnen beroepen op een aantal bepalingen van richtlijn 91/676 inzake de bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen.³¹

Op het gebied van de mededinging heeft het Hof in het arrest **Cogeco Communications** (C-637/17, [EU:C:2019:263](#)), in het kader van schadevorderingen wegens inbreuk op het mededingingsrecht, over de verenigbaarheid van de verjaringsregels van het Portugese recht inzake niet-contractuele aansprakelijkheid met artikel 102 VWEU, geoordeeld dat dit artikel en het doeltreffendheidsbeginsel in de weg staan aan een nationale regeling die voorziet in een verjaringstermijn die het in de praktijk onmogelijk of uiterst moeilijk maakt om het recht om schadevorderingen in te stellen op basis van een definitieve beslissing waarbij een inbreuk op

³⁰| Verdrag betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden, ondertekend te Aarhus op 25 juni 1998 en namens de Europese Gemeenschap goedgekeurd bij besluit 2005/370/EG van de Raad van 17 februari 2005 (PB 2005, L 124, blz. 1).

³¹| Dit arrest wordt besproken in deel XVIII.2 „Bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten”.

de mededingingsregels van de Unie wordt vastgesteld uit te oefenen.³² In het arrest *Otis Gesellschaft e.a.* (C-435/18, [EU:C:2019:1069](#)) heeft het Hof bovendien geoordeeld dat artikel 101, lid 1, VWEU rechtstreekse gevolgen teweegbrengt in de betrekkingen tussen particulieren en met name aan eenieder die schade heeft geleden als gevolg van een overeenkomst of gedraging die de mededinging kan beperken of vervalsen, het recht verleent om vergoeding te vorderen wanneer er een causaal verband bestaat tussen de schade en de inbreuk op de mededingingsregels.³³

V. Contentieuze rechtspraak van de Unie

Allereerst moeten in dit deel twee arresten worden vermeld waarin de niet-nakoming op het gebied van de omzetting van een richtlijn wordt vastgesteld, een arrest in hogere voorziening in het kader van een beroep wegens niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie, alsook drie arresten die door het Hof zijn gewezen met betrekking tot economische, monetaire en bancaire geschillen.³⁴

1. Algemene rechtspraak

1.1. Beroep wegens niet-nakoming

In het arrest *Commissie/België (Artikel 260, lid 3, VWEU – Netwerken met hoge snelheid)* (C-543/17, [EU:C:2019:573](#)) van 8 juli 2019 heeft het Hof (Grote kamer) voor het eerst artikel 260, lid 3, VWEU³⁵ uitgelegd en toegepast. Het Hof heeft het door de Commissie tegen België ingestelde beroep wegens niet-nakoming toegewezen en België veroordeeld tot betaling van een dwangsom van 5 000 EUR per dag vanaf de datum van het arrest, omdat het richtlijn 2014/61³⁶ inzake elektronischecomunicatienetwerken met hoge snelheid voor een deel niet heeft omgezet en, a fortiori, de Commissie geen omzettingsmaatregelen voor dat deel heeft meegedeeld.

De lidstaten moesten richtlijn 2014/61 uiterlijk op 1 januari 2016 in hun nationale recht omzetten en de Commissie daarvan in kennis stellen.

³² Dit arrest wordt besproken in deel XI.2 „Artikel 102 VWEU”.

³³ Dit arrest wordt besproken in deel XI.1 „Artikel 101 VWEU”.

³⁴ In dit deel kan tevens melding worden gemaakt van het op 29 juli 2019 op het gebied van staatssteun gewezen arrest, *Bayerische Motoren Werke en Freistaat Sachsen/Commissie* (C-654/17 P, [EU:C:2019:634](#)), waarin het Hof heeft bevestigd dat tegen een beschikking waarbij het Gerecht een verzoek tot interventie heeft ingewilligd, noch een principale, noch een incidentele hogere voorziening openstaat. Dit arrest wordt besproken in deel XI.3 „Staatssteun”.

³⁵ Artikel 260, lid 3, VWEU stelt het Hof in staat om de betrokken lidstaat een financiële sanctie (forfaitaire som of dagelijkse dwangsom) op te leggen bij niet-naleving van de „verplichting om maatregelen ter omzetting van een richtlijn van de Unie mee te delen” aan de Commissie.

³⁶ Richtlijn 2014/61/EU van het Europees Parlement en de Raad van 15 mei 2014 inzake maatregelen ter verlaging van de kosten van de aanleg van elektronischecomunicatienetwerken met hoge snelheid (PB 2014, L 155, blz. 1).

Op 15 september 2017 heeft de Commissie bij het Hof een beroep wegens niet-nakoming ingesteld, omdat zij van mening was dat België de richtlijn niet volledig had omgezet binnen de vastgestelde termijn en de betrokken nationale omzettingsmaatregelen niet had meegedeeld. Zij heeft tevens verzocht om België te veroordelen tot betaling van een dwangsom per dag vanaf de uitspraak van het arrest, wegens niet-nakoming van de verplichting om de maatregelen ter omzetting van de richtlijn mee te delen. Het bedrag van de dwangsom was oorspronkelijk vastgesteld op 54 639 EUR en is uiteindelijk verlaagd tot 6 071 EUR, gelet op de voortgang die België sinds de instelling van het beroep heeft geboekt bij de omzetting van de richtlijn. De Commissie heeft gepreciseerd dat er alleen nog op het niveau van het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest lacunes zijn.

Het Hof heeft om te beginnen vastgesteld dat België bij het verstrijken van de toegekende termijn, die op verzoek van België door de Commissie is verlengd, noch de nationale maatregelen heeft getroffen die noodzakelijk zijn ter omzetting van richtlijn 2014/61, noch de maatregelen ter omzetting daarvan heeft meegedeeld, en dat het dus zijn verplichtingen krachtens deze richtlijn niet is nagekomen.

Vervolgens heeft het Hof de draagwijdte van artikel 260, lid 3, VWEU onderzocht en herinnerd aan de bewoordingen en het doel van die bepaling, die bij het Verdrag van Lissabon is ingevoerd, niet alleen om de lidstaten er nog sterker toe aan te zetten om de richtlijnen binnen de vastgestelde termijnen om te zetten, maar ook om de procedure voor het opleggen van geldelijke sancties aan de lidstaten die hun verplichting tot mededeling van de nationale maatregelen tot omzetting van een richtlijn niet nakomen, te versnellen en te verlichten.

Het Hof heeft derhalve gekozen voor een uitlegging van deze bepaling die twee doelen dient. Ten eerste moet worden gewaarborgd dat de Commissie haar voorrechten ter verzekering van de effectieve toepassing van het Unierecht kan uitoefenen en moeten de rechten van verdediging en de procedurele positie van de lidstaten in het kader van de gecombineerde toepassing van artikel 258 VWEU³⁷ en artikel 260, lid 2, VWEU³⁸ worden beschermd. Ten tweede dient het Hof in staat te zijn om zijn gerechtelijke taken te vervullen, namelijk om in het kader van één enkele procedure te beoordelen of de betrokken lidstaat zijn mededelingsverplichtingen is nagekomen en om in voorkomend geval de ernst van de geconstateerde niet-nakoming te beoordelen en de geldelijke sanctie op te leggen die het in de gegeven omstandigheden het meest passend acht.

Het Hof is dan ook tot de slotsom gekomen dat de verplichting tot mededeling van omzettingsmaatregelen in de zin van artikel 260, lid 3, VWEU de verplichting van de lidstaten betreft om voldoende duidelijke en nauwkeurige inlichtingen over de maatregelen ter omzetting van een richtlijn te verstrekken. Teneinde de rechtszekerheidsplicht in acht te nemen en te verzekeren dat alle bepalingen van deze richtlijn op hun volledige grondgebied worden omgezet, zijn de lidstaten gehouden om uiteen te zetten met welke nationale bepaling of bepalingen elk van de bepalingen van de richtlijn wordt omgezet. Nadat deze mededeling is geschied, dient de Commissie, indien zij een vordering wil instellen om de betrokken lidstaat een in die bepaling bedoelde geldelijke sanctie op te leggen, het bewijs te leveren dat bepaalde omzettingsmaatregelen kennelijk ontbreken of niet het gehele grondgebied van de betrokken lidstaat bestrijken. Het staat echter in een krachtens artikel 260, lid 3, VWEU ingeleide procedure niet aan het Hof om te onderzoeken of de richtlijn correct is omgezet door de aan de Commissie meegedeelde nationale maatregelen.

Het Hof heeft geoordeeld dat deze bepaling kan worden toegepast in de onderhavige zaak, aangezien België zijn mededelingsplicht ten dele niet is nagekomen. Doordat het op de dag waarop het Hof de feiten heeft onderzocht, nog niet de maatregelen heeft getroffen die, wat het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest betreft,

³⁷ In artikel 258 VWEU is voorzien in de procedure van het door de Commissie ingestelde beroep wegens niet-nakoming.

³⁸ In artikel 260, lid 2, VWEU is voorzien in de procedure in geval van niet-uitvoering, door een lidstaat, van een arrest houdende vaststelling van niet-nakoming. Het Hof kan een geldboete (forfaitaire som of dwangsom) opleggen.

nodig zijn om meerdere bepalingen van richtlijn 2014/61³⁹ om te zetten in zijn nationale recht, en a fortiori evenmin dergelijke omzettingsmaatregelen aan de Commissie heeft meegedeeld, heeft België namelijk gedeeltelijk in zijn inbreuk volhard.

Bijgevolg heeft het Hof, na te hebben geoordeeld dat de veroordeling van België tot betaling van een dwangsom een geschikt financieel middel is om te verzekeren dat deze lidstaat zijn verplichtingen krachtens richtlijn 2014/61 en de Verdragen zal nakomen, in het kader van zijn beoordelingsbevoegdheid de ernst en de duur van de desbetreffende inbreuk beoordeeld teneinde het bedrag van de dwangsom vast te stellen. Na die analyse heeft het Hof België veroordeeld om vanaf de datum van het arrest en totdat deze lidstaat een einde aan de inbreuk heeft gemaakt, aan de Commissie een dwangsom van 5 000 EUR per dag te betalen.

In het arrest **Commissie/Ierland (Windturbinepark in Derrybrien)** (C-261/18, [EU:C:2019:955](#)), dat is uitgesproken op 12 november 2019, heeft de Grote kamer van het Hof *Ierland tot geldelijke sancties veroordeeld, ditmaal krachtens artikel 260, lid 2, VWEU, omdat het niet concreet gevolg heeft gegeven aan het arrest van 3 juli 2008, Commissie/Ierland*⁴⁰, waarbij het Hof had vastgesteld dat Ierland richtlijn 85/337⁴¹ had geschonden door een windturbinepark te bouwen in Derrybrien (Ierland) zonder een voorafgaande milieueffectbeoordeling te verrichten.

Na de uitspraak van het arrest van 2008 had Ierland een regularisatieprocedure opgezet waarmee het de beheerder van het windturbinepark in Derrybrien in staat wilde stellen aan de vereisten van richtlijn 85/337 te voldoen. Aangezien de beheerder van het windturbinepark zich niet aan deze procedure had onderworpen en die procedure evenmin ambtshalve door de Ierse autoriteiten was ingeleid, heeft de Commissie evenwel een tweede beroep wegens niet-nakoming bij het Hof ingesteld.

Het Hof heeft allereerst de verplichtingen onderzocht die op een lidstaat rusten wanneer de vergunning voor een project is verleend in strijd met de in richtlijn 85/337 opgelegde verplichting om een voorafgaande milieueffectbeoordeling uit te voeren. Het Hof heeft eraan herinnerd dat de lidstaten uit hoofde van het beginsel van loyale samenwerking verplicht zijn alle nodige maatregelen te treffen om het verzuim om een milieueffectbeoordeling te verrichten, te herstellen. Zij dienen met name ook na de inbedrijfstelling van een installatie een beoordeling ter regularisatie te verrichten. Bij die beoordeling moet niet alleen rekening worden gehouden met de toekomstige effecten van de betrokken installatie, maar ook met de milieueffecten die zich sinds de bouw ervan hebben voorgedaan. Zij kan leiden tot de wijziging of intrekking van de vergunningen die in strijd met de verplichting tot voorafgaande beoordeling zijn verleend.

Ondanks de wetswijziging waarbij een regularisatieprocedure werd ingevoerd, heeft Ierland ervan afgezien om een nieuwe milieueffectbeoordeling van het windturbinepark te verrichten, hetgeen in strijd is met het aan het arrest van 2008 toekomende gezag.

Vervolgens heeft het Hof de verschillende argumenten afgewezen die door Ierland waren aangevoerd om zich te rechtvaardigen. Ten eerste kan Ierland zich niet beroepen op nationale bepalingen die de mogelijkheden beperken om de ter uitvoering van het arrest van 2008 ingevoerde regularisatieprocedure in te leiden. In dat kader heeft het Hof eraan herinnerd dat de nationale autoriteiten verplicht waren tot het herstellen van het verzuim om de milieueffectbeoordeling te verrichten en dat de uit richtlijn 85/337 voortvloeiende verplichtingen ook golden voor de beheerder van het windturbinepark, aangezien hij onder zeggenschap

³⁹| Te weten artikel 2, leden 7-9 en 11, artikel 4, lid 5, en artikel 8.

⁴⁰| Arrest van het Hof van 3 juli 2008, **Commissie/Ierland** (C-215/06, [EU:C:2008:380](#)).

⁴¹| Richtlijn 85/337/EEG van de Raad van 27 juni 1985 betreffende de milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten (PB 1985, L 175, blz. 40).

van Ierland stond. Ten tweede kan Ierland zich niet beroepen op de rechtszekerheid en het gewettigd vertrouwen van de beheerder van het windturbinepark in verworven rechten om zich te onttrekken aan de gevolgen van de objectieve vaststelling van de niet-nakoming van richtlijn 85/337, ook al zijn de vergunningen voor de bouw van het windturbinepark in Derrybrien definitief geworden. Dienaangaande heeft het Hof benadrukt dat projecten met een vergunning waartegen geen rechtstreeks beroep meer kan worden ingesteld niet zonder meer kunnen worden geacht rechtmatig te zijn vergund conform de eisen van de milieueffectbeoordelingsverplichting.

Gelet op de ernst en de duur van de niet-nakoming – sinds het arrest van 2008 zijn meer dan elf jaar zijn verstreken zonder dat Ierland de maatregelen heeft getroffen die nodig zijn om zich naar dat arrest te voegen – en rekening houdend met de financiële draagkracht van Ierland, heeft het Hof deze lidstaat veroordeeld tot betaling aan de Europese Commissie van een forfaitaire som van 5 000 000 EUR en een dwangsom van 15 000 EUR per dag, te rekenen vanaf de uitspraak van het arrest tot de datum van uitvoering van het arrest van 2008.

1.2. Beroep wegens niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie

Bij zijn arrest van 10 september 2019, **HTTS/Raad** (C-123/18 P, [EU:C:2019:694](#)), heeft het Hof, in Grote kamer bijeen, *de hogere voorziening toegewezen die HTTS Hanseatic Trade Trust & Shipping GmbH (hierna: „rekwirante”) had ingesteld tegen het arrest van het Gerecht van 13 december 2017, HTTS/Raad* (T-692/15, [EU:T:2017:890](#); hierna: „bestreden arrest”). Bij dat arrest had het Gerecht het verzoek afgewezen tot vergoeding van de schade die rekwirante meende te hebben geleden omdat haar naam bij twee verordeningen van de Raad⁴² was opgenomen op de lijsten van personen en entiteiten waarop de maatregelen tot bevrozing van tegoeden en economische middelen ten aanzien van Iran van toepassing zijn (hierna: „litigieuze lijsten”). Anders dan het Gerecht is het Hof van oordeel dat de Raad zich niet kon beroepen op elementen die bij de plaatsing van rekwirante op deze lijsten niet in aanmerking zijn genomen, om aan te tonen dat hij het recht van de Unie niet zodanig had geschonden dat dat kon leiden tot de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie.

Rekwirante is een vennootschap naar Duits recht die optreedt als scheepsagent en technisch beheerder van schepen. Het geding tussen rekwirante en de Raad is er een uit een reeks van zaken betreffende beperkende maatregelen die in het kader van de strijd tegen de nucleaire proliferatie in Iran zijn genomen tegen een scheepvaartmaatschappij en bepaalde daarmee verbonden natuurlijke of rechtspersonen, waarvan zij er een is. De oorspronkelijke plaatsing van rekwirante op de litigieuze lijsten in juli 2010 is niet betwist. Daarentegen is de tweede plaatsing van haar naam, in oktober 2010, door het Gerecht nietig verklaard (arrest van 7 december 2011, **HTTS/Raad**, T-562/10, [EU:T:2011:716](#)). Bij het bestreden arrest heeft het Gerecht haar vordering tot vergoeding van de schade als gevolg van deze plaatsingen echter afgewezen.

Het Hof is in dezen van oordeel dat het bestreden arrest op verschillende punten blijkt geeft van een onjuiste rechtsopvatting. Het benadrukt onder meer dat de voorwaarde voor de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie die inhoudt dat een voldoende gekwalificeerde schending van een rechtsregel van de Unie moet bestaan, vereist dat er een noodzakelijke – op het gebied van beperkende maatregelen bijzonder belangrijke – afweging wordt gemaakt tussen de bescherming van particulieren tegen de onrechtmatige gedragingen van de instellingen en de handelingsvrijheid die deze instellingen moet worden gelaten om daadkrachtig te kunnen optreden. Gelet op deze overwegingen merkt het Hof op dat in het kader van een schadevordering,

⁴² Uitvoeringsverordening (EU) nr. 668/2010 van de Raad van 26 juli 2010 houdende uitvoering van artikel 7, lid 2, van verordening (EG) nr. 423/2007 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran (PB 2010, L 195, blz. 25) en verordening (EU) nr. 961/2010 van de Raad van 25 oktober 2010 betreffende beperkende maatregelen ten aanzien van Iran en tot intrekking van verordening nr. 423/2007 (PB 2010, L 281, blz. 1).

net als in het kader van andere beroepen, de onrechtmatigheid van een handeling of gedraging die kan leiden tot de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie moet worden beoordeeld in het licht van de juridische en feitelijke elementen die ten tijde van de vaststelling van die handeling of gedraging bestonden. Ook moet het bestaan van een voldoende gekwalificeerde schending van een rechtsregel van de Unie noodzakelijkerwijs worden beoordeeld in het licht van de omstandigheden waarin de instelling op die specifieke datum heeft gehandeld. Het Hof trekt hieruit de conclusie dat de betrokken instelling zich, om te betwisten dat er sprake is van een dergelijke schending, alleen kan beroepen op de elementen die zij bij de vaststelling van de betrokken handeling in aanmerking heeft genomen.

Bijgevolg vernietigt het Hof het arrest van het Gerecht en verwijst het de zaak terug naar het Gerecht om te onderzoeken of er mogelijk sprake is van een voldoende gekwalificeerde schending van een rechtsregel van de Unie, zonder dat het Gerecht daarbij rekening mag houden met de elementen die de Raad bij de plaatsing van rekwirante op die lijsten niet in aanmerking heeft genomen, maar die de Raad in het kader van het beroep tot schadevergoeding aanvoert.

2. Economische, monetaire en bancaire geschillen

In het op 26 februari 2019 gewezen arrest **Rimšēvičs en ECB/Letland** (C-202/18 en C-238/18, [EU:C:2019:139](#)) heeft de Grote kamer van het Hof twee beroepen aanvaard die waren ingesteld krachtens artikel 14.2, tweede alinea, van het Protocol betreffende de statuten van het Europees Stelsel van Centrale Banken en van de Europese Centrale Bank (hierna: „statuten van het ESCB en van de ECB”). Die beroepen, die de eerste waren die op die grond waren gebaseerd, waren door de ECB en Rimšēvičs ingesteld tegen het besluit waarbij Rimšēvičs, die ervan werd verdacht in zijn hoedanigheid van president van de centrale bank van Letland steekpenningen te hebben gevraagd en aangenomen, tijdelijk van zijn ambt als president van die bank was ontheven door de Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs (Bureau voor corruptiepreventie en bestrijding, Letland).

Allereerst heeft de Republiek Letland betoogd dat het Hof niet bevoegd was om kennis te nemen van de beroepen, met het argument dat het enige besluit waartegen een dergelijk beroep kan worden ingesteld, het besluit is dat definitief een einde maakt aan de juridische en institutionele band tussen de president van een nationale centrale bank en die instelling. In dat verband heeft het Hof het belang onderstreept van de door artikel 14.2 van de statuten van het ESCB en van de ECB nagestreefde doelstelling van de onafhankelijkheid van de presidenten van de nationale centrale banken. Indien zonder rechtvaardiging zou kunnen worden besloten om de presidenten van de nationale centrale banken van hun ambt te ontheffen, zou hun onafhankelijkheid, en dus ook die van de ECB zelf, ernstig worden ondermijnd. Het aan een president van een nationale centrale bank opgelegde tijdelijke verbod om zijn ambt uit te oefenen, kan immers een middel zijn om druk op hem uit te oefenen. Een dergelijk verbod kan bijzonder ernstig zijn voor de betrokken president indien het niet gepaard gaat met een specifieke termijn. Voorts kan het tijdelijke karakter ervoor zorgen dat het verbod een nog doeltreffender drukmiddel wordt wanneer het te allen tijde kan worden ingetrokken, niet alleen in het licht van de voortgang van het onderzoek, maar ook in het licht van het gedrag van de betrokken president. Bijgevolg heeft het Hof zich bevoegd verklaard om kennis te nemen van een beroep tegen een maatregel zoals het voorlopige verbod op de uitoefening van het ambt van president van een nationale centrale bank.

Met betrekking tot de aard van het in artikel 14.2, tweede alinea, van de statuten van het ESCB en van de ECB bedoelde beroep, heeft het Hof geoordeeld dat dit beroep moet worden aangemerkt als een beroep tot nietigverklaring van het besluit om de president van een nationale centrale bank van zijn ambt te ontheffen. Het heeft er in dat verband onder meer op gewezen dat het beroep als bedoeld in artikel 14.2, tweede alinea, van de statuten van het ESCB en van de ECB, evenals het in artikel 263 VWEU bedoelde beroep door een particulier, in dit geval de president die van zijn ambt is ontheven, kan worden ingesteld tegen een tot hem gericht besluit, en dat elk van die beroepen moet worden ingesteld binnen dezelfde termijn van twee maanden.

De tweede alinea van artikel 14.2 van de statuten van het ESCB en van de ECB wijkt weliswaar af van de in de Verdragen en met name in artikel 263 VWEU neergelegde algemene bevoegdheidsverdeling tussen de nationale rechter en de Unierechter, aangezien een beroep op grond van dit artikel slechts betrekking kan hebben op Unierechtelijke handelingen, maar deze afwijking vindt haar verklaring in de specifieke institutionele context van het ESCB waarin zij is vastgesteld. Het ESCB vormt in het Unierecht immers een originele juridische constructie die nationale instellingen, namelijk de nationale centrale banken, en een instelling van de Unie, namelijk de ECB, samenbrengt en nauw doet samenwerken, waarbij er een andere onderlinge samenhang en een minder uitgesproken onderscheid bestaat tussen de rechtsorde van de Unie en die van de lidstaten. Artikel 14.2 van de statuten van het ESCB en van de ECB verbindt gevolgen aan dit zeer geïntegreerde systeem dat de auteurs van de Verdragen voor het ESCB voor ogen stond en met name aan de dubbele functie van de president van een nationale centrale bank, die weliswaar een nationale autoriteit is maar in het kader van het ESCB optreedt en lid is van het belangrijkste besluitvormende orgaan van de ECB indien hij president is van een centrale bank van een lidstaat die de euro als munt heeft. Het is vanwege dit hybride statuut en teneinde de functionele onafhankelijkheid van de presidenten van de nationale centrale banken binnen het ESCB te waarborgen, dat een door een nationale autoriteit genomen beslissing waarbij een van hen van zijn ambt wordt ontheven, bij wijze van uitzondering aan het Hof kan worden voorgelegd.

Wat de grond van de zaak betreft, heeft het Hof er meteen al op gewezen dat het niet aan het Hof is om zich in de plaats te stellen van de nationale rechterlijke instanties die bevoegd zijn om uitspraak te doen over de strafrechtelijke aansprakelijkheid van de betrokken president of zich te mengen in het strafrechtelijk vooronderzoek dat tegen hem is ingesteld. Daarentegen staat het aan het Hof om in het kader van zijn bevoegdheden krachtens artikel 14.2, tweede alinea, van de statuten van het ESCB en van de ECB te verifiëren dat een aan de betrokken president opgelegd voorlopig verbod om zijn ambt uit te oefenen slechts wordt uitgevaardigd wanneer er voldoende aanwijzingen bestaan dat hij op ernstige wijze is tekortgeschoten en een dergelijke maatregel dus gerechtvaardigd is. In casu heeft het Hof vastgesteld dat de Republiek Letland, gelet op de door haar voorgelegde elementen, niet heeft aangetoond dat de ambtsontheffing van Rimšēvičs op dergelijke aanwijzingen berustte, en heeft het bijgevolg het bestreden besluit nietig verklaard.

In het arrest **ECB e.a./Trasta Komerbanka e.a.** (gevoegde zaken C-663/17 P, C-665/17 P en C-669/17 P, [EU:C:2019:923](#)) van 5 november 2019 heeft het Hof (Grote kamer) een *beschikking van het Gerecht*⁴³ vernietigd. In die beschikking had het Gerecht geoordeeld dat, aangezien de verzoekende vennootschap niet meer vertegenwoordigd werd door een daartoe rechtsgeldig gemachtigde advocaat in de zin van het Reglement voor de procesvoering⁴⁴, er niet behoefde te worden beslist op haar beroep tot nietigverklaring van het besluit van de Europese Centrale Bank (ECB) tot intrekking van haar vergunning⁴⁵, en had het voorts de door de ECB opgeworpen exceptie van niet-ontvankelijkheid gedeeltelijk verworpen, voor zover die zag op het beroep dat was ingesteld door de overige verzoekers, namelijk een aantal aandeelhouders van deze vennootschap.

De verzoekende vennootschap, Trasta Komerbanka, is een Letse kredietinstelling die financiële diensten verstrekt op grond van een vergunning die haar is verleend door de financiële en kapitaalmarktcommissie (hierna: „FKMC”). Na een voorstel van de FKMC tot intrekking van de vergunning van de verzoekende vennootschap te hebben ontvangen en na deze laatste om haar mening te hebben gevraagd, heeft de ECB op

43] Beschikking van 12 september 2017, **Fursin e.a./ECB** (T-247/16, niet gepubliceerd, [EU:T:2017:623](#)).

44] Artikel 51, lid 3, van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht bepaalt dat advocaten zijn gehouden om, wanneer zij een privaatrechtelijke rechtspersoon vertegenwoordigen, ter griffie een door deze rechtspersoon verleende machtiging neer te leggen.

45] Besluit ECB/SSM/2016 – 529900WIP0INFDAWTJ81/1 WOANCA-20160005 van de Europese Centrale Bank van 3 maart 2016 tot intrekking van de vergunning van Trasta Komerbanka. Deze vergunning behelst een banklicentie. De term „vergunning” wordt gebruikt in verordening (EU) nr. 1024/2013 van de Raad van 15 oktober 2013 waarbij aan de Europese Centrale Bank specifieke taken worden opgedragen betreffende het beleid inzake het prudentieel toezicht op kredietinstellingen (PB 2013, L 287, blz. 63).

3 maart 2016 het litigieuze besluit⁴⁶ vastgesteld. Op 14 maart 2016 nam de bevoegde Letse rechter op verzoek van de FKMC de beslissing om met betrekking tot de verzoekende vennootschap een liquidatieprocedure te openen, en werd er een vereffenaar benoemd. In een niet voor hoger beroep vatbare beslissing heeft deze rechter ook het verzoek van deze kredietinstelling afgewezen om de vertegenwoordigingsbevoegdheid van haar bestuur in stand te laten, hetgeen gevraagd werd om bij de administratieve raad voor toetsing van de ECB⁴⁷ een verzoek om toetsing in te dienen en bij de Unierechter beroep in te stellen tegen het litigieuze besluit. Op 17 maart 2016 werden in het Publicatieblad van de Republiek Letland de opening van de op de verzoekende vennootschap betrekking hebbende liquidatieprocedure en de vervanging van het bestuur van deze kredietinstelling openbaar gemaakt. Diezelfde dag heeft de vereffenaar besloten om alle door de verzoekende vennootschap verleende volmachten te herroepen. Op 21 maart 2016 heeft een notaris in het Publicatieblad de herroeping van alle vóór 17 maart 2016 verleende volmachten bekendgemaakt. Na de afwijzing van haar verzoek om toetsing van het litigieuze besluit hebben de verzoekende vennootschap en een aantal van haar aandeelhouders op 13 mei 2016 beroep tot nietigverklaring van het litigieuze besluit ingesteld bij het Gerecht. De ECB heeft een exceptie van niet-ontvankelijkheid tegen dit beroep opgeworpen.

Met betrekking tot de door de verzoekende vennootschap ingestelde hogere voorziening in zaak C-669/17 P heeft het Hof geoordeeld dat het Gerecht blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te oordelen dat de toepassing van het Letse recht niet leidde tot schending van het recht van deze vennootschap op effectieve rechterlijke bescherming, en door hieruit af te leiden dat de advocaat die namens de verzoekende vennootschap beroep had ingesteld bij het Gerecht, niet meer beschikte over een rechtsgeldige, door een daartoe bevoegde persoon verleende volmacht om namens die vennootschap in rechte op te treden, aangezien zijn volmacht door de vereffenaar was herroepen. In dit verband heeft het Hof gewezen op de banden tussen de FKMC en de vereffenaar, die een vertrouwensrelatie hebben, alsmede op de rol die de FKMC heeft gespeeld bij het vaststellen van het litigieuze besluit. Deze aspecten, in combinatie met de omstandigheid dat de FKMC kan verzoeken om de vereffenaar te ontheffen van zijn taak indien hij haar vertrouwen niet meer geniet, hebben tot gevolg dat de vereffenaar een belangenconflict heeft en dat de verantwoordelijkheid voor de mogelijke herroeping van de aan de advocaat van de verzoekende vennootschap verleende volmacht om bij de Unierechter beroep in te stellen tegen dat besluit niet aan de vereffenaar kan worden opgedragen zonder dat afbreuk wordt gedaan aan het recht van deze vennootschap op een doeltreffende voorziening in rechte in de zin van artikel 47 van het Handvest. Aangezien de door de verzoekende vennootschap ingestelde hogere voorziening zowel ontvankelijk als gegrond is, heeft het Hof deze zaak terugverwezen naar het Gerecht, zodat het inhoudelijk kan beslissen op het beroep van Trasta Komercbanka.

Met betrekking tot de hogere voorzieningen die respectievelijk door de ECB en de Commissie zijn ingesteld in de zaken C-663/17 P en C-665/17 P, heeft het Hof geoordeeld dat het Gerecht blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door te oordelen dat de aandeelhouders van de verzoekende vennootschap rechtstreeks door het litigieuze besluit zijn geraakt. Door de voorkeur te geven aan een onjuist criterium inzake de „intensiteit” van de gevolgen van het litigieuze besluit, is het Gerecht immers niet, zoals het had moeten doen, nagegaan of dit besluit rechtstreekse gevolgen had voor de rechtspositie van de aandeelhouders van de verzoekende vennootschap. Voorts heeft het Gerecht ten onrechte niet gekeken naar de rechtsgevolgen, maar wel naar de economische gevolgen van het litigieuze besluit voor de situatie van de aandeelhouders van deze vennootschap. Het recht van de aandeelhouders om dividenden uitgekeerd te krijgen en deel te nemen aan het bestuur van de naar Lets recht opgerichte verzoekende vennootschap is door het litigieuze besluit niet rechtstreeks aangetast, aangezien de vereffening van Trasta Komercbanca het gevolg is van een rechterlijke beslissing die is genomen op grond van een bepaling van het Letse recht die niet voorkomt in

⁴⁶ Het litigieuze besluit werd vastgesteld op grond van artikel 4, lid 1, onder a), en artikel 14, lid 5, van verordening nr. 1024/2013.

⁴⁷ Deze raad is geregeld in artikel 24 van verordening nr. 1024/2013.

het Unierecht. Het Hof heeft derhalve geoordeeld dat de aandeelhouders van deze vennootschap door het litigieuze besluit niet rechtstreeks zijn geraakt in de zin van artikel 263, vierde alinea, VWEU, zodat de door de ECB opgeworpen exceptie van niet-ontvankelijkheid, voor zover zij betrekking heeft op het beroep van deze aandeelhouders, moet worden toegewezen, zodat dit beroep niet-ontvankelijk moet worden verklaard.

In het arrest **Iccrea Banca** (C-414/18, [EU:C:2019:1036](#)) van 3 december 2019 heeft de Grote kamer van het Hof benadrukt dat *de rechterlijke instanties van de Unie bij uitsluiting bevoegd zijn om de wettigheid te beoordelen van de besluiten van de gemeenschappelijke afwikkelingsraad (afwikkelingsraad) betreffende bijdragen die een bank aan het hoofd van een netwerk van kredietinstellingen verschuldigd is aan het gemeenschappelijk afwikkelingsfonds (GAF), alsook van de handelingen die een nationale afwikkelingsautoriteit ter voorbereiding van die besluiten heeft vastgesteld*. Bovendien heeft het Hof vastgesteld dat een nationale rechterlijke instantie een nationaal besluit waarmee kennis wordt gegeven van een besluit van de afwikkelingsraad niet nietig kan verklaren op grond van een fout van de afwikkelingsraad. Voorts heeft het Hof vastgesteld dat de passiva tussen de leden van een netwerk van coöperatieve kredietbanken, zoals het netwerk dat Iccrea Banca vormt met de coöperatieve kredietbanken waaraan zij diverse diensten levert zonder dat zij zeggenschap over die banken heeft, bij de berekening van de bijdragen aan de nationale afwikkelingsfondsen niet buiten beschouwing mogen worden gelaten.

Iccrea Banca, een bank die aan het hoofd staat van een netwerk van kredietinstellingen (een zogeheten bank van het tweede niveau), levert aan coöperatieve kredietbanken in Italië diverse diensten en fungeert als financiële centrale van het systeem van coöperatieve kredietbanken. In het kader daarvan verleent zij deze banken onder meer een reeks diensten waarmee zij gestructureerde toegang krijgen tot financiering bij de Europese Centrale Bank en op de markt. Bij opeenvolgende besluiten heeft Banca d'Italia van Iccrea Banca vaste, buitengewone en aanvullende bijdragen gevorderd die voor 2015 en 2016 aan het Italiaanse nationale afwikkelingsfonds verschuldigd waren. Daarnaast heeft Banca Italia van haar een vooraf aan het GAF te betalen bijdrage voor 2016 gevorderd. Deze bijdrage was vastgesteld bij besluiten van de afwikkelingsraad op basis van gegevens die door Banca d'Italia waren doorgegeven.

Iccrea Banca heeft tegen die besluiten van Banca d'Italia beroep ingesteld bij de Tribunale amministrativo regionale per il Lazio (bestuursrechter in eerste aanleg Latium, Italië), waarin zij is opgekomen tegen de manier waarop de gevorderde bijdragen waren berekend. Iccrea Banca heeft met name aangevoerd dat Banca d'Italia aan de basis lag van een fout in de berekening van de vooraf aan het GAF te betalen bijdrage doordat zij bij de kennisgeving van de gegevens van Iccrea Banca aan de afwikkelingsraad niet de bijzondere kenmerken had vermeld van het geïntegreerde systeem waarbinnen Iccrea Banca opereert. De Tribunale amministrativo regionale per il Lazio heeft het Hof verzocht de Unieregeling op dit gebied uit te leggen.

Wat in de eerste plaats het optreden van Banca d'Italia betreft in de fase van de procedure die voorafgaat aan de vaststelling van de besluiten van de afwikkelingsraad over de berekening van de vooraf te betalen bijdragen aan het GAF, heeft het Hof er eerst aan herinnerd dat het Hof van Justitie van de Europese Unie bij uitsluiting bevoegd is om de wettigheid na te gaan van de handelingen van de organen van de Unie, waaronder de afwikkelingsraad. Vervolgens heeft het Hof duidelijk gemaakt dat de afwikkelingsraad bij de berekening van de vooraf te betalen bijdragen aan het GAF als enige de definitieve beslissingsbevoegdheid uitoefent en dat de nationale afwikkelingsautoriteiten niet meer doen dan de afwikkelingsraad operationele steun bieden. Dientengevolge is de rechter van de Unie als enige bevoegd om bij de toetsing van de wettigheid van een besluit van de afwikkelingsraad tot vaststelling van de hoogte van de individuele vooraf te betalen bijdrage van een instelling aan het GAF te beoordelen of een besluit van de nationale afwikkelingsautoriteit ter voorbereiding daarvan gebreken vertoont die dat besluit van de afwikkelingsraad kunnen aantasten. Een nationale rechterlijke instantie kan deze nationale handeling niet toetsen. Deze oplossing is geïnspireerd op het arrest van 19 december 2018, **Berlusconi en Fininvest** (C-219/17, [EU:C:2018:1023](#)).

Het recht van de Unie staat er dus aan in de weg dat de Tribunale amministrativo regionale per il Lazio uitspraak doet over de wettigheid van het optreden van Banca d'Italia in de fase van de procedure vóór de vaststelling van de besluiten van de afwikkelingsraad over de berekening van de vooraf aan het GAF te betalen bijdragen voor het jaar 2016.

In de tweede plaats heeft het Hof met betrekking tot de fase na de vaststelling van de besluiten van de afwikkelingsraad (waarvan Iccrea Banca door Banca d'Italia op de hoogte is gesteld) geoordeeld dat de nationale afwikkelingsautoriteiten niet bevoegd zijn om de berekeningen van de afwikkelingsraad opnieuw te onderzoeken om de hoogte van die bijdragen aan te passen. Na de vaststelling van een besluit van de afwikkelingsraad kunnen zij dus niet met het oog daarop de risicoblootstelling van een instelling opnieuw onderzoeken. Als een nationale rechterlijke instantie de kennisgeving door een nationale afwikkelingsautoriteit van een besluit van de afwikkelingsraad over de berekening van de bijdrage die een instelling vooraf aan het GAF moet betalen, nietig kon verklaren op grond van een onjuiste beoordeling van de risicoblootstelling van die instelling waarop die berekening is gebaseerd, zou zij volgens het Hof een beoordeling van de afwikkelingsraad ter discussie stellen en in laatste instantie de tenuitvoerlegging van dit besluit van de afwikkelingsraad belemmeren. Voorts heeft het Hof geoordeeld dat Iccrea Banca rechtstreeks en individueel was geraakt door de besluiten van de afwikkelingsraad maar in het kader van een beroep tegen deze nationale maatregelen bij een nationale rechterlijke instantie niet incidenteel de ongeldigheid van deze besluiten kan invoeren, omdat zij niet of te laat⁴⁸ een beroep tot nietigverklaring tegen die besluiten had ingesteld bij het Gerecht van de Unie.

Gelet op deze overwegingen over de bevoegdheid van de Tribunale amministrativo regionale per il Lazio heeft het Hof geoordeeld dat deze rechterlijke instantie het Hof enkel een prejudiciële vraag kon voorleggen met betrekking tot de besluiten van Banca d'Italia waarbij deze van Iccrea Banca bijdragen aan het Italiaanse nationale afwikkelingsfonds had gevorderd.

Wat in de derde plaats diezelfde besluiten betreft heeft het Hof een uitlegging gegeven van artikel 103, lid 2, van richtlijn 2014/59 betreffende de totstandbrenging van een kader voor het herstel en de afwikkeling van kredietinstellingen en beleggingsondernemingen⁴⁹ en artikel 5, lid 1, onder a) en f), van gedelegeerde verordening (EU) 2015/63 wat de vooraf te betalen bijdragen aan afwikkelingsfinancieringsregelingen betreft⁵⁰. In dit verband heeft het Hof geoordeeld dat de passiva die het resultaat zijn van transacties tussen een bank van het tweede niveau en de leden van een netwerk dat deze bank vormt met coöperatieve banken waaraan zij diverse diensten levert zonder dat zij zeggenschap over die banken heeft, terwijl tegenover die passiva geen leningen staan die zijn verstrekt op een niet-concurrerende, non-profitbasis ter bevordering van de beleidsdoelstellingen van centrale of regionale overheden in een lidstaat, niet buiten beschouwing mogen worden gelaten bij de berekening van de bijdragen aan een nationaal afwikkelingsfonds.

⁴⁸ Zie beschikking van het Gerecht van 19 november 2018, *Iccrea Banca/Commissie en GAR* (T-494/17, [EU:T:2018:804](#)).

⁴⁹ Richtlijn 2014/59/EU van het Europees Parlement en de Raad van 15 mei 2014 betreffende de totstandbrenging van een kader voor het herstel en de afwikkeling van kredietinstellingen en beleggingsondernemingen en tot wijziging van richtlijn 82/891/EEG van de Raad en de richtlijnen 2001/24/EG, 2002/47/EG, 2004/25/EG, 2005/56/EG, 2007/36/EG, 2011/35/EU, 2012/30/EU en 2013/36/EU en de verordeningen (EU) nr. 1093/2010 en (EU) nr. 648/2012, van het Europees Parlement en de Raad (PB 2014, L 173, blz. 190).

⁵⁰ Gedelegeerde verordening (EU) 2015/63 van de Commissie van 21 oktober 2014 tot aanvulling van richtlijn 2014/59/EU van het Europees Parlement en de Raad wat de vooraf te betalen bijdragen aan afwikkelingsfinancieringsregelingen betreft (PB 2015, L 11, blz. 44).

VI. Landbouw en visserij

Drie arresten verdienen in dit deel de aandacht.⁵¹ Het eerste heeft betrekking op de voorwaarden voor het in de handel brengen van halal-gecertificeerde rundvlees van dieren die zonder bedwelming zijn geslacht. Het tweede betreft de gemeenschappelijke ordening van de markten voor landbouwproducten en het derde ziet op de verplichtingen die de lidstaten hebben in het geval dat een aanvraag voor subsidie uit het Europees Fonds voor maritieme zaken en visserij (EFMZV) wordt ingediend.

Bij arrest *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs* (C-497/17, [EU:C:2019:137](#)) van 26 februari 2019 heeft de Grote kamer van het Hof onderzocht of het logo voor biologische productie van de Europese Unie dat is vermeld in de verordeningen nr. 834/2007⁵² en nr. 889/2008⁵³, mag worden aangebracht op producten van dieren die ritueel zijn geslacht zonder voorafgaande bedwelming. Deze problematiek is gerezen naar aanleiding van de afwijzing door de Franse autoriteiten van een verzoek van de Franse vereniging Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs dat er met name toe strekte de reclame voor en het in de handel brengen van bepaalde „halal“-gecertificeerde rundvleesproducten met de vermelding „biologische landbouw“ te verbieden. De vereniging was van mening dat een dergelijke vermelding niet mag worden aangebracht op vlees van dieren die zonder voorafgaande bedwelming zijn geslacht, aangezien deze slachtmethode niet strookt met het in verordening nr. 834/2007 gestelde vereiste dat wordt voldaan aan „hoge normen voor dierenwelzijn“.

In deze context heeft het Hof geoordeeld dat verordening nr. 834/2007, met name artikel 3 en artikel 14, lid 1, onder b), viii), ervan, gelezen in het licht van artikel 13 VWEU, aldus moet worden uitgelegd dat deze niet toestaat dat het logo voor biologische productie van de Europese Unie wordt aangebracht op producten van dieren die ritueel zijn geslacht zonder voorafgaande bedwelming volgens de voorwaarden die zijn vastgesteld in verordening nr. 1099/2009⁵⁴, met name in artikel 4, lid 4, ervan.

Zoals uit de overwegingen 1 en 10 en de voornoemde bepalingen van verordening nr. 834/2007 volgt, moet de biologische productiemethode immers worden gekenmerkt door de inachtneming van hogere normen inzake dierenwelzijn, ook bij het slachten. Gelet op de doelstelling van verordening nr. 834/2007 die erin bestaat het vertrouwen van de consument in de als biologisch aangeduide producten te behouden en te rechtvaardigen, is het voorts van belang ervoor te zorgen dat de consument er zeker van kan zijn dat producten die het logo voor biologische productie van de Europese Unie dragen, daadwerkelijk zijn verkregen met inachtneming van de hoogste normen, onder meer inzake dierenwelzijn.

⁵¹ Tevens dient een vierde arrest te worden vermeld dat is gewezen op 1 oktober 2019, *Blaise e.a.* (C-616/17, [EU:C:2019:800](#)), waarin het Hof zich heeft uitgesproken over het Unierecht betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen. Dit arrest wordt besproken in deel XVIII.1 „Voorzorgsbeginsel“.

⁵² Verordening (EG) nr. 834/2007 van de Raad van 28 juni 2007 inzake de biologische productie en de etikettering van biologische producten en tot intrekking van verordening (EEG) nr. 2092/91 (PB 2007, L 189, blz. 1).

⁵³ Verordening (EG) nr. 889/2008 van de Commissie van 5 september 2008, tot vaststelling van bepalingen ter uitvoering van verordening (EG) nr. 834/2007 (PB 2008, L 250, blz. 1), zoals gewijzigd bij verordening (EU) nr. 271/2010 van 24 maart 2010 (PB 2010, L 84, blz. 19).

⁵⁴ Verordening (EG) nr. 1099/2009 van de Raad van 24 september 2009 inzake de bescherming van dieren bij het doden (PB 2009, L 303, blz. 1).

Hoewel geen enkele bepaling van verordening nr. 834/2007 of van verordening nr. 889/2008 uitdrukkelijk omschrijft met welke slachtmethode of -methoden dierenleed zoveel mogelijk kan worden beperkt, kan verordening nr. 834/2007 niet los van verordening nr. 1099/2009 worden gelezen, waarvan de belangrijkste doelstelling de bescherming van het welzijn van het dier is bij het doden ervan, in overeenstemming met artikel 13 VWEU.

Dienaangaande stelt artikel 4, lid 1, van verordening nr. 1099/2009, gelezen in samenhang met overweging 20 ervan, de bedwelming van het dier vóór het wordt gedood als beginsel vast en stelt het deze bedwelming zelfs verplicht. Artikel 4, lid 4, van verordening nr. 1099/2009, gelezen in het licht van overweging 18 ervan, staat rituele slachtingen, waarbij het dier zonder voorafgaande verdoving kan worden gedood, weliswaar toe, maar deze vorm van slachting, die in de Unie slechts bij wijze van uitzondering is toegestaan om te verzekeren dat de vrijheid van godsdienst wordt geëerbiedigd, kan pijn, spanning of lijden van het dier niet even efficiënt verzachten als een slachting met voorafgaande bedwelming. Deze speciale slachtmethoden, die vereist zijn voor religieuze riten, zijn uit het oogpunt van het waarborgen van een hoog niveau van dierenwelzijn bij het doden niet gelijkwaardig aan de slachtmethode die in beginsel wordt opgelegd door artikel 4, lid 1, van deze verordening. Derhalve is het niet toegestaan om het biologische logo van de Europese Unie aan te brengen op producten van dieren die zonder bedwelming zijn geslacht.

In zijn arrest van 13 november 2019, *Lietuvos Respublikos Seimo narių grupė* (C-2/18, [EU:C:2019:962](#)), heeft het Hof geoordeeld dat *verordening nr. 1308/2013 tot vaststelling van een gemeenschappelijke ordening van de markten voor landbouwproducten*⁵⁵ zich niet verzet tegen een nationale regeling die, met het oog op de bestrijding van oneerlijke handelspraktijken, kopers van rauwe melk verbiedt om verschillende aankooprijzen te betalen aan producenten die op basis van de dagelijkse hoeveelheid verkochte rauwe melk moeten worden geacht tot dezelfde groep te behoren, voor melk van dezelfde samenstelling en kwaliteit en die langs dezelfde weg wordt geleverd, voor zover die regeling geschikt is om het nagestreefde doel te bereiken en niet verder gaat dan daartoe noodzakelijk is. Het Hof heeft tevens geoordeeld dat de lidstaten in de strijd tegen oneerlijke handelspraktijken een nationale regeling kunnen vaststellen die de koper van rauwe melk verbiedt om de met de producent overeengekomen prijs zonder rechtvaardiging te verlagen en die erin voorziet dat een prijsverlaging van meer dan 3 % moet worden goedgekeurd door de bevoegde nationale autoriteit.

Het hoofdgeding betreft een door een groep Litouwse parlementsleden ingeleide procedure tot toetsing van de grondwettigheid van de wet houdende een verbod op oneerlijke praktijken van Litouwse marktdeelnemers bij de aankoop en verkoop van rauwe melk. Naast de twee voormelde verbodsbepalingen bevatte deze wet een bepaling die verkopers van rauwe melk in tien groepen indeelde, naargelang van de hoeveelheid rauwe melk die zij per dag verkochten. Deze wet bepaalde ook dat de betrokken marktdeelnemers bij de aankoop van rauwe melk een schriftelijk contract moesten opstellen, zoals bedoeld in artikel 148, lid 1, van verordening nr. 1308/2013. Het geheel van deze maatregelen strekte er hoofdzakelijk toe de strijd aan te gaan met de oneerlijke handelspraktijken die kopers van rauwe melk aanwendden ten aanzien van de partij die, rekening houdend met de specifieke kenmerken van de sector, als de zwakkere werd beschouwd, namelijk de melkproducent. De verwijzende rechter vroeg zich af of de twee voormelde verbodsbepalingen in overeenstemming waren met het in artikel 148, lid 4, van verordening nr. 1308/2013 neergelegde beginsel van vrije onderhandeling.

⁵⁵ Verordening (EU) nr. 1308/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 17 december 2013 tot vaststelling van een gemeenschappelijke ordening van de markten voor landbouwproducten en tot intrekking van de verordeningen (EEG) nr. 922/72, (EEG) nr. 234/79, (EG) nr. 1037/2001 en (EG) nr. 1234/2007 van de Raad (PB 2013, L 347, blz. 671), zoals gewijzigd bij verordening (EU) 2017/2393 van het Europees Parlement en de Raad van 13 december 2017 (PB 2017, L 350, blz. 15).

Het Hof heeft er om te beginnen aan herinnerd dat het gemeenschappelijk landbouwbeleid volgens artikel 4, lid 2, onder d), VWEU onder de gedeelde bevoegdheden van de Unie en de lidstaten valt, en dat de lidstaten dus over wetgevingsbevoegdheid beschikken die zij kunnen uitoefenen voor zover de Unie haar bevoegdheid niet heeft uitgeoefend. In dit verband heeft het Hof benadrukt dat de totstandbrenging van een gemeenschappelijke marktordening er niet aan in de weg staat dat de lidstaten nationale regels toepassen die een andere doelstelling van algemeen belang nastreven dan die gemeenschappelijke marktordening, zelfs wanneer deze regels gevolgen kunnen hebben voor de werking van de interne markt in de betrokken sector. Het heeft in dit verband gepreciseerd dat de Unie, door verordening nr. 1308/2013 – en met name artikel 148 ervan – vast te stellen, haar bevoegdheid op het gebied van de contractuele betrekkingen tussen partijen bij een leveringscontract voor rauwe melk niet uitputtend heeft uitgeoefend, en dat uit de verwijzing in deze verordening naar bepaalde oneerlijke handelspraktijken niet kan worden afgeleid dat de doelstelling van bestrijding van oneerlijke praktijken onder deze verordening valt. Een uitlegging van dit artikel die erop neerkomt dat het de lidstaten verboden is enige maatregel te nemen ter bestrijding van oneerlijke praktijken in de melksector, zou volgens het Hof bovendien indruisen tegen de doelstelling van verordening nr. 1308/2013, die erin bestaat om, in lijn met de doelstellingen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, een duurzame ontwikkeling van de productie en een daaruit voortvloeiende billijke levensstandaard voor de melkproducenten te waarborgen, alsook tegen de doelstelling om een daadwerkelijke mededinging op de markten voor landbouwproducten te handhaven. Het Hof heeft aldus erkend dat de lidstaten residueel bevoegd zijn om op het gebied van de bestrijding van oneerlijke handelspraktijken maatregelen te treffen die ertoe leiden dat voor de vrije onderhandeling van de prijzen bepaalde regels gelden, ook indien die maatregelen een weerslag hebben op het in artikel 148 van verordening nr. 1308/2013 neergelegde beginsel dat vrij wordt onderhandeld over prijzen voor leveringen van rauwe melk.

Het Hof heeft wel gepreciseerd dat dergelijke maatregelen evenredig moeten zijn aan het doel dat zij nastreven. Het heeft in casu geoordeeld dat de betrokken Litouwse regeling geschikt lijkt om te vermijden dat de contractpartij die als de zwakkere wordt beschouwd – namelijk de melkproducent – riskeert ongerechtvaardigde prijsverlagingen te moeten aanvaarden, en dus om eventuele oneerlijke handelspraktijken te bestrijden, en dat die regeling, rekening houdend met de doelstellingen van het gemeenschappelijk landbouwbeleid en met de goede werking van de gemeenschappelijke marktordening op de markt in kwestie, niet verder gaat dan wat noodzakelijk is om de erdoor nagestreefde doelstellingen te bereiken. Het staat echter aan de verwijzende rechter om dit te verifiëren.

In het arrest **Coöperatieve Producentenorganisatie en Beheersgroep Texel** (C-386/18, [EU:C:2019:1122](#)) van 19 december 2019 heeft het Hof gepreciseerd *welke verplichtingen de lidstaten hebben met betrekking tot een aanvraag voor subsidie uit het Europees Fonds voor maritieme zaken en visserij (EFMZV)* die door een producentenorganisatie in de visserijsector (hierna: „producentenorganisatie”) was ingediend voordat de lidstaat had voorzien in de mogelijkheid om een dergelijke aanvraag te behandelen en nadat die producentenorganisatie haar productie en afzetprogramma had voorbereid en uitgevoerd.

In het onderhavige geval heeft PO Texel, een producentenorganisatie, op 19 mei 2015 bij de Nederlandse autoriteiten een subsidieaanvraag ingediend om in aanmerking te komen voor financiële steun uit het EFMZV voor de uitgaven die zij heeft gedaan in verband met de voorbereiding en uitvoering van haar productie en afzetprogramma 2014. Hoewel de Commissie op 25 februari 2015 het door het Koninkrijk der Nederlanden ingediende operationele programma voor de periode van 1 januari 2014 tot en met 31 december 2020 had goedgekeurd, heeft die lidstaat pas op 25 augustus 2016 voorzien in de mogelijkheid om een subsidieaanvraag in te dienen. De aanvraag van PO Texel is vervolgens afgewezen omdat het Koninkrijk der Nederlanden ten tijde van de indiening van de subsidieaanvraag nog niet had voorzien in de mogelijkheid om een dergelijke aanvraag in te dienen en PO Texel die aanvraag bovendien pas na de uitvoering van haar programma heeft ingediend. Het College van Beroep voor het bedrijfsleven (Nederland), waarbij het geding aanhangig is gemaakt, heeft het Hof vragen gesteld over de verplichtingen die op de lidstaten rusten in verband met een dergelijke subsidieaanvraag.

Ten eerste heeft het Hof beklemtoond dat het noodzakelijk is dat producentenorganisaties de nodige financiële steun krijgen om een belangrijkere rol te kunnen spelen bij de verwezenlijking van de doelstellingen die worden nagestreefd met de meest recente hervorming op het gebied van het gemeenschappelijk visserijbeleid, die op 1 januari 2014 van kracht werd.⁵⁶ Het Hof heeft vervolgens geoordeeld dat de Uniewetgever, door in artikel 66, lid 1, van verordening nr. 508/2014⁵⁷ (hierna: „EFMZV-verordening”) dwingend voor te schrijven dat uit het EFMZV „steun [wordt] verleend” voor de voorbereiding en de uitvoering van productie en afzetprogramma’s, aan de lidstaten een verplichting beoogde op te leggen om de nodige maatregelen te treffen opdat producentenorganisaties financiering uit het EFMZV kunnen ontvangen voor zowel de voorbereiding als de uitvoering van productie en afzetprogramma’s. Teneinde deze verplichting na te komen, zijn de lidstaten gehouden om het in hun interne rechtsorde mogelijk te maken dat producentenorganisaties hun aanvragen voor subsidie uit het EFMZV indienen, alsook om uitvoeringsmaatregelen vast te stellen met betrekking tot de subsidiabiliteit van de uitgaven en met name om de criteria vast te stellen die verband houden met de begindatum van de subsidiabiliteit van die uitgaven en met de methode voor de berekening van het bedrag dat aan elk van die organisaties moet worden toegewezen.

Aangezien het Koninkrijk der Nederlanden pas op 25 augustus 2016 in zijn interne rechtsorde heeft voorzien in bovengenoemde mogelijkheid, heeft het Hof geoordeeld dat het stilzitten van de Nederlandse autoriteiten niet kan vallen binnen de beoordelingsruimte waarover de lidstaten beschikken met betrekking tot de uitvoering van hun respectieve operationele programma’s. Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat artikel 66, lid 1, van de EFMZV-verordening aldus moet worden uitgelegd dat het zich ertegen verzet dat een lidstaat een door een producentenorganisatie ingediende subsidieaanvraag met betrekking tot de uitgaven die door deze organisatie zijn gedaan voor de voorbereiding en de uitvoering van een productie en afzetprogramma, afwijst met het argument dat in de nationale rechtsorde van die staat ten tijde van de indiening van die aanvraag nog niet was voorzien in de mogelijkheid om een dergelijke aanvraag te behandelen.

Ten tweede heeft het Hof met betrekking tot de vraag of artikel 66, lid 1, van de EFMZV-verordening voor de producentenorganisaties rechtstreeks een recht op financiële steun doet ontstaan, in herinnering gebracht dat enkel wanneer een bepaling van een verordening van de Unie duidelijk, nauwkeurig en onvoorwaardelijk is, de justitiabelen aan die bepaling rechten kunnen ontlelen waarop zij zich voor de rechter kunnen beroepen. Aangezien artikel 66 van de EFMZV-verordening voorwaarden is, moet deze bepaling aldus worden uitgelegd dat zij niet rechtstreeks een recht op financiële steun uit het EFMZV in het leven roept.

56| De Uniewetgever heeft deze noodzaak benadrukt in overweging 7 van verordening (EU) nr. 1379/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 11 december 2013 houdende een gemeenschappelijke marktordening voor visserijproducten en aquacultuurproducten, tot wijziging van verordeningen (EG) nr. 1184/2006 en (EG) nr. 1224/2009 van de Raad en tot intrekking van verordening (EG) nr. 104/2000 van de Raad (PB 2013, L 354, blz. 1).

57| Verordening (EU) nr. 508/2014 van het Europees Parlement en de Raad van 15 mei 2014 inzake het Europees Fonds voor maritieme zaken en visserij en tot intrekking van de verordeningen (EG) nr. 2328/2003, (EG) nr. 861/2006, (EG) nr. 1198/2006 en (EG) nr. 791/2007 van de Raad en verordening (EU) nr. 1255/2011 van het Europees Parlement en de Raad (PB 2014, L 149, blz. 1).

Ten derde heeft het Hof over de uitlegging van artikel 65, lid 6, van verordening nr. 1303/2013⁵⁸ (hierna: „GSK-verordening”) – op grond waarvan geen steun kan worden ontvangen voor concrete acties die volledig zijn uitgevoerd voordat de financieringsaanvraag bij de managementautoriteit is ingediend – opgemerkt dat de voorbereiding en de uitvoering van productie en afzetprogramma’s niet behoren te worden beschouwd als een reeks geïsoleerde handelingen die apart worden uitgevoerd, maar als één enkele voortdurende handeling die doorlopende operationele kosten met zich meebrengt. De voorbereiding en de uitvoering van een dergelijk programma kunnen dan ook niet worden geacht „volledig ten uitvoer [te] zijn gelegd” vóór het einde van de programmeringsperiode, die op 31 december 2020 afloopt. Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat artikel 65, lid 6, van de GSK-verordening aldus moet worden uitgelegd dat het zich er niet tegen verzet dat uit het EFMZV subsidie wordt verleend voor de voorbereiding en de uitvoering van een productie en afzetprogramma wanneer de subsidieaanvraag is ingediend nadat dit programma is voorbereid en uitgevoerd.

VII. Vrijheid van verkeer

1. Vrij verkeer van goederen

In het arrest **Oostenrijk/Duitsland** (C-591/17, [EU:C:2019:504](#)) van 18 juni 2019 heeft de Grote kamer van het Hof, waarbij een door de Republiek Oostenrijk krachtens artikel 259 VWEU ingesteld beroep wegens niet-nakoming was ingesteld, vastgesteld dat *de Bondsrepubliek Duitsland de artikelen 18, 34, 56 en 92 VWEU heeft geschonden door een infrastructuurheffing voor personenauto’s in te voeren en de houders van in Duitsland geregistreerde voertuigen vrij te stellen van motorvoertuigenbelasting voor een bedrag dat minstens gelijk is aan die heffing*. Ter ondersteuning van haar beroep heeft de Republiek Oostenrijk vier grieven aangevoerd. De eerste en de tweede grief betreffen schending van artikel 18 VWEU ten gevolge van ten eerste het gecombineerde effect van de infrastructuurheffing en de vrijstelling van motorvoertuigenbelasting voor in Duitsland geregistreerde voertuigen, en ten tweede de inrichting en de toepassing van de infrastructuurheffing. De derde grief betreft schending van de artikelen 34 en 56 VWEU door alle maatregelen die met de eerste en de tweede grief worden bekritiseerd. De vierde grief betreft schending van artikel 92 VWEU ten gevolge van het gecombineerde effect van de infrastructuurheffing en de vrijstelling van motorvoertuigenbelasting voor in Duitsland geregistreerde voertuigen.

Ten aanzien van de eerste grief, die betrekking heeft op schending van artikel 18 VWEU ten gevolge van het gecombineerde effect van de litigieuze nationale maatregelen, heeft het Hof eerst geconstateerd dat er tussen de litigieuze nationale maatregelen – zowel inhoudelijk als in de tijd – een verband bestaat dat rechtvaardigt dat zij gezamenlijk aan het Unierecht worden getoetst. Vervolgens heeft het vastgesteld dat er sprake is van een verschil in behandeling op grond van nationaliteit. In dit verband heeft het Hof met betrekking tot de inning van de heffing in kwestie opgemerkt dat alle gebruikers van de Duitse autosnelwegen infrastructuurheffing dienen te betalen, ongeacht de plaats waar hun voertuigen zijn geregistreerd. De houders van in Duitsland geregistreerde voertuigen genieten echter een vrijstelling van motorvoertuigenbelasting ten belope van een bedrag dat minstens gelijk is aan de heffing die zij hebben moeten betalen, zodat de economische last

⁵⁸ Verordening (EU) nr. 1303/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 17 december 2013 houdende gemeenschappelijke bepalingen inzake het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling, het Europees Sociaal Fonds, het Cohesiefonds, het Europees Landbouwfonds voor plattelandontwikkeling en het Europees Fonds voor maritieme zaken en visserij en algemene bepalingen inzake het Europees Fonds voor regionale ontwikkeling, het Europees Sociaal Fonds, het Cohesiefonds en het Europees Fonds voor maritieme zaken en visserij, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 1083/2006 van de Raad (PB 2013, L 347, blz. 320).

van die heffing *de facto* slechts rust op de houders en bestuurders van voertuigen die zijn geregistreerd in een andere lidstaat dan Duitsland. Aldus blijkt dat wanneer laatstbedoelde houders en bestuurders de Duitse autosnelwegen gebruiken, zij ten gevolge van de combinatie van de litigieuze nationale maatregelen ongunstiger worden behandeld dan de houders van in Duitsland geregistreerde voertuigen wat het gebruik van die autosnelwegen betreft, ook al bevinden zij zich in het kader van dat gebruik in vergelijkbare situaties. Volgens het Hof leidt dit verschil tot hetzelfde resultaat als een verschil in behandeling op grond van nationaliteit.

Het Hof heeft eraan herinnerd dat de lidstaten bij de invoering van belastingen op motorvoertuigen onder meer het beginsel van gelijke behandeling moeten eerbiedigen, en wel zodanig dat de toepassingsvoorwaarden van deze belastingen geen middel tot discriminatie vormen.

Gelet op de keuzevrijheid waarover de lidstaten beschikken om de wijze van financiering van hun openbare infrastructuur te bepalen, staat het hun vrij om het systeem voor de financiering van hun wegeninfrastructuur te wijzigen, voor zover deze wijziging in overeenstemming is met het Unierecht, daaronder begrepen het in artikel 18, eerste alinea, VWEU neergelegde algemene verbod van discriminatie. Het Hof heeft evenwel vastgesteld dat het compensatiemechanisme waarin via de vrijstelling in kwestie wordt voorzien, discriminerend is ten aanzien van de houders en bestuurders van in andere lidstaten dan Duitsland geregistreerde voertuigen, aangezien de Bondsrepubliek Duitsland niet heeft kunnen aantonen dat dit mechanisme beantwoordt aan het door deze lidstaat aangekondigde doel om over te stappen van een systeem van financiering van de infrastructuur met belastinggeld naar een systeem van financiering door alle gebruikers, gelet op het feit dat de door die lidstaat ingevoerde verlaging van de motorvoertuigenbelasting in de praktijk namelijk tot gevolg heeft dat vrijstelling van de infrastructuurheffing wordt verleend aan de houders van voertuigen die in Duitsland zijn geregistreerd.

Ten aanzien van de tweede grief, die betrekking heeft op schending van artikel 18 VWEU ten gevolge van de inrichting en de toepassing van de infrastructuurheffing, heeft het Hof opgemerkt dat de omstandigheid dat de bestanddelen van bepaalde inbreuken – zoals de onvolledige betaling van de heffing of de onjuiste verstrekking van inlichtingen – enkel bij de houders en bestuurders van in andere lidstaten dan Duitsland geregistreerde voertuigen kunnen worden vastgesteld, geen steun biedt aan de stelling van de Republiek Oostenrijk dat de betreffende bepalingen overwegend laatstgenoemden treffen. Het Hof heeft voorts vastgesteld dat het doel om de betaling te waarborgen van geldboeten die worden opgelegd aan overtreders die een in een andere lidstaat dan Duitsland geregistreerd voertuig gebruiken, dat wordt nagestreefd door te voorzien in de mogelijkheid om van deze overtreders te eisen dat zij een waarborgsom betalen, een rechtvaardiging vormt voor het daaruit voortvloeiende verschil in behandeling tussen voornoemde overtreders en de overtreders die een in Duitsland geregistreerd voertuig gebruiken, en dat deze maatregel evenredig is met dat doel.

Ten aanzien van de derde grief, die betrekking heeft op schending van de artikelen 34 en 56 VWEU, heeft het Hof geoordeeld dat de litigieuze nationale maatregelen de toegang tot de Duitse markt van uit andere lidstaten afkomstige producten kunnen belemmeren. De infrastructuurheffing, die in feite alleen wordt geheven ten aanzien van voertuigen die deze producten vervoeren, kan immers de vervoerskosten en daarmee de prijs van die producten doen stijgen, waardoor het concurrentievermogen daarvan wordt aangetast.

Tevens heeft het Hof opgemerkt dat de litigieuze nationale maatregelen de toegang tot de Duitse markt van dienstverrichters en dienstontvangers uit een andere lidstaat dan Duitsland kunnen belemmeren. De infrastructuurheffing kan ten gevolge van de in de litigieuze nationale maatregelen opgenomen vrijstelling van motorvoertuigenbelasting immers leiden tot een verhoging van de kosten van de diensten die door deze dienstverrichters in Duitsland worden verleend, dan wel van de kosten die deze dienstontvangers dragen wanneer zij zich naar die lidstaat begeven om daar een dienst te ontvangen.

Ten slotte heeft het Hof ten aanzien van de vierde grief, die betrekking heeft op schending van artikel 92 VWEU, beklemtoond dat de litigieuze nationale maatregelen tot gevolg hebben dat de situatie van buitenlandse vervoerders op een voor hen nadelige wijze wordt gewijzigd ten opzichte van die van Duitse vervoerders, doordat de nieuwe belasting in de vorm van een infrastructuurheffing die alle vervoerders dienen te betalen, volledig wordt gecompenseerd door een vrijstelling van motorvoertuigenbelasting ten belope van een bedrag dat minstens gelijk is aan de betaalde heffing, welke vrijstelling ten goede komt aan de Duitse vervoerders, terwijl de buitenlandse vervoerders daarvan zijn uitgesloten. De litigieuze nationale maatregelen zijn naar het oordeel van het Hof dan ook strijdig met artikel 92 VWEU.

In dit deel dient tevens het arrest **VIPA** (C-222/18, [EU:C:2019:751](#)) van 18 september 2019 te worden vermeld, waarin het Hof heeft geoordeeld dat een lidstaat een apotheek mag verbieden om receptplichtige geneesmiddelen te verstrekken op basis van een bestelformulier dat afkomstig is van een beroepsbeoefenaar in de gezondheidssector die in een andere lidstaat gemachtigd is om geneesmiddelen voor te schrijven en zijn activiteit uit te oefenen, wanneer dit bestelformulier de naam van de betrokken patiënt niet vermeldt.⁵⁹

2. Vrij verkeer van werknemers

In het arrest **Tarola** (C-483/17, [EU:C:2019:309](#)) van 11 april 2019 heeft het Hof in het kader van de uitlegging van richtlijn 2004/38 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie⁶⁰ geoordeeld dat *een onderdaan van een lidstaat die gebruik heeft gemaakt van zijn recht van vrij verkeer en die in een andere lidstaat de hoedanigheid van werknemer heeft verworven vanwege de activiteit die hij daar gedurende twee weken, anders dan krachtens een tijdelijke arbeidsovereenkomst, heeft uitgeoefend alvorens onvrijwillig werkloos te worden, de status van werknemer behoudt gedurende een bijkomende periode van ten minste zes maanden*. Hij dient zich echter als werkzoekende bij de bevoegde dienst voor arbeidsvoorziening te hebben ingeschreven.

Het hoofdgeding had betrekking op een Roemeens staatsburger die gedurende een aantal korte perioden, waaronder een periode van twee weken in juli 2014, in Ierland had gewerkt. Vervolgens had die burger bij de Minister for Social Protection (minister van Sociale Bescherming, Ierland) een uitkering voor werkzoekenden (jobseeker's allowance) aangevraagd. De minister had die aanvraag in wezen afgewezen op grond van de overweging dat de betrokkene niet had kunnen bewijzen dat hij zijn gewone verblijfplaats in Ierland had. De korte periode dat verzoeker in juli 2014 was tewerkgesteld deed geen afbreuk aan die vaststelling. Voor de Ierse rechters heeft de betrokkene aangevoerd dat hij overeenkomstig richtlijn 2004/38 het recht had als werknemer in Ierland te verblijven voor een periode van zes maanden na beëindiging van zijn beroepsactiviteit in juli 2014.

Die richtlijn bepaalt⁶¹ dat iedere burger van de Unie het recht heeft gedurende meer dan drie maanden te verblijven op het grondgebied van een andere lidstaat dan die waarvan hij de nationaliteit bezit, indien hij in het gastland werknemer is. Bovendien waarborgt zij aan iedere burger van de Unie die zich in een situatie van tijdelijke inactiviteit bevindt dat hij in bepaalde gevallen zijn status van werknemer en bijgevolg zijn recht

⁵⁹| Dit arrest wordt besproken in deel XVI „Volksgezondheid”.

⁶⁰| Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77, met rectificatie in PB 2004, L 229, blz. 35 en PB 2005, L 197, blz. 34).

⁶¹| Artikel 7, lid 1, onder a), van richtlijn 2004/38.

van verblijf in het gastland kan behouden, met name wanneer hij onvrijwillig werkloos is. Verzoeker in het hoofdgeding heeft zich meer bepaald beroepen op het voorschrift van de genoemde richtlijn dat bepaalt dat een Unieburger de status van werknemer kan behouden nadat hij „in de eerste twaalf maanden onvrijwillig werkloos [is] geworden”⁶².

Het Hof heeft die bepaling gepreciseerd door te benadrukken dat zij van toepassing is wanneer een burger van de Unie onvrijwillig werkloos is geworden voordat hij een volledig jaar heeft kunnen werken. Dat is met name het geval in alle situaties waarin een werknemer gedwongen is om zijn activiteit in het gastland te beëindigen voordat een jaar voorbij is, ongeacht de aard van de uitgeoefende activiteit en het type van arbeidsovereenkomst dat daartoe werd gesloten, dit wil zeggen ongeacht of de werknemer een tijdelijke arbeidsovereenkomst van meer dan één jaar, een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd, dan wel een ander type van overeenkomst heeft gesloten.

Bovendien is voor het behoud van de hoedanigheid van werknemer in de zin van die bepaling vereist dat de betrokken burger vóór zijn periode van onvrijwillige werkloosheid daadwerkelijk de hoedanigheid van werknemer heeft gehad en dat hij zich als werkzoekende bij de bevoegde dienst voor arbeidsvoorziening heeft ingeschreven. Bovendien behoudt hij die hoedanigheid slechts voor een periode waarvan de duur door het gastland wordt bepaald, voor zover die niet korter is dan zes maanden.

Ten slotte heeft het Hof opgemerkt dat iedere burger van de Unie die op het grondgebied van het gastland verblijft, krachtens richtlijn 2004/38⁶³ binnen het toepassingsgebied van het VWEU dezelfde behandeling moet genieten als de onderdanen van dat gastland. Wanneer het nationale recht personen die slechts gedurende een korte periode een beroepsactiviteit hebben verricht, uitsluit van het recht op sociale prestaties, is die uitsluiting dus op dezelfde wijze van toepassing op werknemers uit andere lidstaten. Wat het hoofdgeding betreft, staat het volgens het Hof aan de verwijzende rechter om te bepalen of verzoeker in het hoofdgeding krachtens het nationale recht en overeenkomstig het gelijkheidsbeginsel recht heeft op de uitkering voor werkzoekenden die hij vordert.

In het arrest **Krah** (C-703/17, [EU:C:2019:850](#)) van 10 oktober 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *de regeling van een universiteit van een lidstaat volgens welke bij de inschaling van senior docenten/postdocs beperkt rekening wordt gehouden met gelijkwaardige voorafgaande beroepservaring die zij in een andere lidstaat hebben opgedaan, een belemmering vormt van het door artikel 45 VWEU gewaarborgde vrije verkeer van werknemers*. Daarentegen verzetten artikel 45 VWEU en artikel 7, lid 1, van verordening nr. 492/2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers⁶⁴ zich niet tegen een dergelijke regeling indien de beroepservaring in die andere lidstaat niet gelijkwaardig is, maar enkel nuttig blijkt te zijn voor de uitoefening van de functie van senior docent/postdoc aan de betrokken universiteit.

In de bij de verwijzende rechter aanhangige zaak gaat het om een doctor in de geschiedenis die de Duitse nationaliteit heeft en vijf jaar als gastdocent aan de Universität München heeft gewerkt. Vanaf eind 2000 was zij werkzaam aan de Universität Wien, eerst als gastdocent, vervolgens als universitair docent en vanaf 1 oktober 2010 als senior docent/postdoc. Bij besluit van 8 november 2011 heeft de Universität Wien besloten om bij de inschaling van senior docenten/postdocs van de relevante voorafgaande beroepservaring maximaal vier jaar in aanmerking te nemen, zonder daarbij onderscheid te maken tussen de diensttijd aan andere

⁶²| Artikel 7, lid 3, onder c), van richtlijn 2004/38.

⁶³| Artikel 24, lid 1, van richtlijn 2004/38.

⁶⁴| Verordening (EU) nr. 492/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 5 april 2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers binnen de Unie (PB 2011, L 141, blz. 1). Artikel 7, lid 1, van deze verordening vormt een bijzondere uitdrukking van het in artikel 45, lid 2, VWEU neergelegde non-discriminatiebeginsel op het specifieke gebied van de voorwaarden voor tewerkstelling en arbeid.

universiteiten in Oostenrijk en de diensttijd in het buitenland. Deze beperking van vier jaar is daarentegen niet van toepassing op beroepservaring als senior docent/postdoc die aan de Universität Wien is verworven. Overeenkomstig dit besluit is bij de inschaling van verzoekster een voorafgaande beroepservaring van vier jaar in aanmerking genomen.

In antwoord op de vraag of het besluit van 8 november 2011 verenigbaar is met het beginsel van non-discriminatie op grond van nationaliteit heeft het Hof allereerst vastgesteld dat dit besluit noch directe discriminatie op grond van nationaliteit noch indirecte discriminatie van werknemers uit andere lidstaten oplevert. Het Hof heeft echter geoordeeld dat dit besluit een belemmering vormt van het door artikel 45, lid 1, VWEU gewaarborgde vrije verkeer van werknemers, aangezien het de uitoefening van dat vrije verkeer minder aantrekkelijk kan maken.

In dit verband heeft het Hof vooraf opgemerkt dat volgens het besluit van 8 november 2011 maximaal vier jaar van de relevante voorafgaande beroepservaring in aanmerking wordt genomen. Dit begrip omvat niet alleen werkzaamheden die gelijkwaardig of zelfs identiek zijn aan die van een senior docent/postdoc aan de Universität Wien, maar ook iedere andere soort werkzaamheden die enkel nuttig blijken te zijn voor de uitoefening van die functie.

Het Hof heeft geoordeeld dat het vrije verkeer wordt belemmerd door het feit dat de periode van voorafgaande gelijkwaardige beroepservaring die in aanmerking wordt genomen, wordt beperkt tot vier jaar. Deze beperking kan een senior docent/postdoc die meer dan vier jaar gelijkwaardige beroepservaring heeft verworven namelijk ontmoedigen om zijn lidstaat van herkomst te verlaten en naar een baan bij de Universität Wien te solliciteren. Die senior docent/postdoc zou bij zijn inschaling immers minder gunstige loonvoorwaarden genieten dan senior docenten/postdocs die dezelfde functie gedurende een even lange periode aan de Universität Wien hebben uitgeoefend.

Dat beroepservaring die enkel nuttig is slechts gedeeltelijk in aanmerking wordt genomen, is volgens het Hof daarentegen geen belemmering van het vrije verkeer van werknemers, aangezien het vrije verkeer door de niet-inaanmerkingneming van die ervaring niet kan worden ontmoedigd.

Ten slotte heeft het Hof met betrekking tot de rechtvaardiging voor de belemmering van het vrije verkeer die voortvloeit uit het feit dat gelijkwaardige beroepservaring slechts gedeeltelijk in aanmerking wordt genomen, in herinnering gebracht dat het een legitiem doel van loonbeleid is om beroepservaring te belonen die de werknemer in staat stelt zijn werkzaamheden beter te verrichten. Gelet op de concrete omstandigheden van het hoofdgeding is het besluit van 8 november 2011 echter niet geschikt om deze doelstelling te verwezenlijken, zodat het Hof heeft geoordeeld dat die doelstelling in strijd is met artikel 45 VWEU.

In het arrest **Gener lny riaditel' Soci lnej poistovne Bratislava** (C-447/18, [EU:C:2019:1098](#)) van 18 december 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *artikel 7, lid 2, van verordening nr. 492/2011 betreffende het vrije verkeer van werknemers, dat bepaalt dat een werknemer die onderdaan is van een lidstaat, op het grondgebied van andere lidstaten dezelfde sociale voordelen geniet als nationale werknemers*, zich verzet tegen een wettelijke regeling van een lidstaat die het voordeel van een toelage die wordt betaald aan bepaalde topsporters die voor die lidstaat of de rechtsvoorgangers daarvan zijn uitgekomen in internationale sportcompetities, afhankelijk stelt van de voorwaarde dat de aanvrager de nationaliteit van die lidstaat bezit.

In casu is aan een Tsjechisch onderdaan (die voor deze nationaliteit heeft gekozen bij de ontbinding van de Tsjechische en Slowaakse Federale Republiek) die op het grondgebied van het huidige Slowakije woont en die als lid van het nationale team van de Tsjecho-Slowaakse Socialistische Republiek op de Europese en wereldkampioenschappen voor ijshockeywedstrijden met gouden en zilveren medailles was onderscheiden, een toelage die is ingesteld ten gunste van bepaalde topsporters die zijn uitgekomen voor Slowakije geweigerd,

omdat hij niet de Slowaakse nationaliteit had. Bij de toetreding van de Slowaakse Republiek en de Tsjechische Republiek tot de Europese Unie was de betrokkene tewerkgesteld op een lagere school, waar hij ten minste tot na de toetreding werkzaam is gebleven.

Om te beginnen heeft het Hof vastgesteld dat de betrokken toelage is uitgesloten van de werkingssfeer van verordening nr. 883/2004 betreffende de coördinatie van de socialezekerheidsstelsels⁶⁵. Volgens het Hof valt de toelage niet onder het begrip „uitkering bij ouderdom” in de zin van artikel 3, lid 1, van deze verordening, dat bepaalt op welke takken van sociale zekerheid die verordening van toepassing is. In dit verband merkt het Hof op dat de voornaamste doelstelling van de toelage erin bestaat de begunstigden ervan te belonen voor de prestaties die zij op sportgebied hebben geleverd bij het uitkomen voor hun land, hetgeen verklaart waarom de toelage rechtstreeks wordt gefinancierd door de staat, buiten de financieringsbronnen van het nationale socialezekerheidsstelsel om en onafhankelijk van de door de begunstigden ervan betaalde bijdragen, en waarom de toelage slechts aan een zeer beperkt aantal sporters wordt uitbetaald. Het Hof heeft hieraan toegevoegd dat de toelage niet afhankelijk is gesteld van het recht van de begunstigde op een ouderdomspensioen, maar alleen van een daartoe strekkende aanvraag van de begunstigde.

Vervolgens heeft het Hof, na te hebben gepreciseerd dat de betrokken werknemer, die weliswaar zijn woonplaats niet heeft verplaatst maar zich als gevolg van de toetreding tot de Unie van de staat waarvan hij onderdaan is en van de staat op wiens grondgebied hij zijn woonplaats heeft, in de situatie van een migrerende werknemer bevindt, geoordeeld dat de in casu aan de orde zijnde toelage onder het begrip „sociaal voordeel” in de zin van artikel 7, lid 2, van verordening nr. 492/2011 valt. In dit verband heeft het Hof opgemerkt dat de mogelijkheid voor een migrerende werknemer om op dezelfde basis als werknemers die onderdaan zijn van de gastlidstaat te worden beloond voor de uitzonderlijke sportieve resultaten die hij heeft behaald toen hij voor die lidstaat of de rechtsvoorgangers daarvan uitkwam, kan bijdragen tot de integratie van die werknemer in die lidstaat en dus tot de verwezenlijking van de doelstelling van het vrije verkeer van werknemers. Het Hof heeft erop gewezen dat de in het hoofdgeding aan de orde zijnde toelage de begunstigden ervan niet alleen financiële zekerheid biedt om met name het gebrek aan volledige integratie op de arbeidsmarkt in de jaren die waren gewijd aan de uitoefening van topsport te compenseren, maar hun vooral ook een bijzonder sociaal prestige verleent vanwege de sportieve resultaten die zij bij het uitkomen voor het land hebben behaald.

Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat een lidstaat die een dergelijke toelage aan zijn nationale werknemers toekent, deze niet kan weigeren aan werknemers die onderdaan van een andere lidstaat zijn zonder zich schuldig te maken aan discriminatie op grond van nationaliteit.

3. Vrijheid van vestiging

In zijn arresten **Memira Holding** (C-607/17, [EU:C:2019:510](#)) en **Holmen** (C-608/17, [EU:C:2019:511](#)) van 19 juni 2019 heeft het Hof de rechtspraak verduidelijkt die voortvloeit uit het arrest van de Grote kamer van 13 december 2005, **Marks & Spencer** (C-446/03, [EU:C:2005:763](#)). Het Hof was verzocht *artikel 49 VWEU, gelezen in samenhang met artikel 54 VWEU, uit te leggen in het kader van twee gedingen over de mogelijkheid voor een in een lidstaat gevestigde moedermaatschappij om verliezen die door in andere lidstaten gevestigde dochter- of kleindochterondernemingen waren geleden, in de vennootschapsbelasting in aftrek te brengen.*

⁶⁵ Verordening (EG) nr. 883/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende de coördinatie van de socialezekerheidsstelsels (PB 2004, L 166, blz. 1, gerectificeerd in PB 2004, L 200, blz. 1).

In de betrokken Zweedse fiscale regelgeving was sprake van twee regelingen op grond waarvan een vennootschap door andere vennootschappen dan haarzelf geleden verliezen in aanmerking kon nemen, namelijk ten eerste een regeling voor zogenaamde „gekwalificeerde” fusies van ondernemingen en ten tweede een regeling inzake intragroepsoverdrachten. In beide zaken hadden de Zweedse moedermaatschappijen de Skatterättsnämnd (adviescommissie voor fiscale vraagstukken) om een prealabel advies verzocht teneinde de fiscale gevolgen te kennen van de stopzetting van de door hun niet-ingezeten dochterondernemingen uitgeoefende activiteiten. In de zaak *Memira Holding* betrof het een fusie waarbij een dochteronderneming zonder vereffening werd ontbonden, terwijl het in de zaak *Holmen* ging om een vereffening van een dochteronderneming, of om een omgekeerde overname van de dochteronderneming door een kleindochteronderneming gevolgd door de vereffening van het nieuwe geheel.

De regeling voor gekwalificeerde fusies verbindt het recht op aftrek van verliezen aan de voorwaarde dat de dochteronderneming die de verliezen heeft geleden, in Zweden belastingplichtig is. De regeling inzake intragroepsoverdrachten vereist dan weer dat de dochteronderneming die de verliezen heeft geleden, rechtstreeks in handen is van de moedermaatschappij. Aangezien tegen de prealabele adviezen beroep was ingesteld bij de Högsta förvaltningsdomstol (hoogste bestuursrechter, Zweden), heeft die rechter onder verwijzing naar arrest *A*⁶⁶ prejudiciële vragen aan het Hof voorgelegd. Dienaangaande heeft hij overwogen dat in dat arrest niet wordt verduidelijkt of het recht op aftrek van de definitieve verliezen in de zin van de uit het arrest *Marks & Spencer*⁶⁷ voortvloeiende rechtspraak vereist dat de dochteronderneming rechtstreeks in handen is van de moedermaatschappij, en of bij de beoordeling van het definitieve karakter van de verliezen van een dochteronderneming rekening dient te worden gehouden met de mogelijkheden die de regeling van de vestigingsstaat van de dochteronderneming aan andere rechtspersonen biedt om die verliezen in aanmerking te nemen en, zo ja, op welke manier dan met die regeling rekening moet worden gehouden.

In de zaak *Memira Holding* bezat de verzoekende vennootschap een verliesgevende dochteronderneming in Duitsland. Bij de stopzetting van de activiteiten van deze onderneming stonden er op haar balans alleen nog schulden en bepaalde liquide middelen. De verzoekende vennootschap was voornemens haar dochteronderneming door middel van een grensoverschrijdende fusie over te nemen, waardoor die onderneming zonder vereffening zou worden ontbonden en aldus alle activiteiten van de verzoekende vennootschap in Duitsland zouden worden stopgezet. Naar Duits recht is in geval van fusie de overdracht van dergelijke verliezen aan een in Duitsland belastingplichtige onderneming uitgesloten.

Het Hof heeft in herinnering gebracht dat de betrokken beperking weliswaar op grond van zijn rechtspraak zou kunnen worden gerechtvaardigd, maar dat zij onevenredig zou zijn in het geval dat het verlies definitief zou zijn en de niet-ingezeten dochteronderneming de mogelijkheden zou hebben uitgeput om dat verlies in haar vestigingsstaat in aanmerking te nemen. Dienaangaande heeft het Hof verduidelijkt dat de betrokken verliezen niet als definitief kunnen worden gekwalificeerd wanneer die verliezen economisch kunnen worden benut doordat ze aan een derde worden overgedragen. Zo kan niet worden uitgesloten dat een derde de verliezen van de dochteronderneming in de vestigingsstaat van die dochteronderneming fiscaal in aanmerking neemt door bij de bepaling van de prijs van de dochteronderneming rekening te houden met de hoogte van het belastingvoordeel bestaande in de toekomstige aftrekbaarheid van de verliezen. Zolang de verzoekende onderneming niet aantoont dat die mogelijkheid is uitgesloten, kan de omstandigheid dat volgens het recht van die staat verliezen in geval van fusie niet kunnen worden overgedragen, dus op zich niet volstaan om de verliezen van de dochteronderneming als definitief te beschouwen.

⁶⁶| Arrest van het Hof van 21 februari 2013, *A* (C-123/11, [EU:C:2013:84](#)).

⁶⁷| Arrest van 13 december 2005, *Marks & Spencer* (C-446/03, [EU:C:2005:763](#)).

In de zaak *Holmen* bezat de verzoekende vennootschap in Spanje meerdere kleindochterondernemingen, waaronder een die aanzienlijke verliezen had gecumuleerd en voornemens was haar Spaanse activiteiten stop te zetten. Die verliezen konden niet in Spanje worden afgetrokken, wegens de juridische onmogelijkheid verliezen van een in vereffening gestelde onderneming in het jaar van de vereffening over te dragen, en evenmin in Zweden, omdat daar als voorwaarde geldt dat de dochteronderneming die definitieve verliezen heeft geleden, rechtstreeks in handen is van de moedermaatschappij.

Het Hof heeft in herinnering gebracht dat een voorwaarde waardoor een grensoverschrijdende groepsaftrek in bepaalde gevallen wordt uitgesloten, gerechtvaardigd kan zijn uit hoofde van de in het arrest *Marks & Spencer* genoemde dwingende redenen van algemeen belang, maar dat die voorwaarde geschikt dient te zijn om de nagestreefde doelstellingen te verwezenlijken en niet verder mag gaan dan nodig is om die doelstellingen te verwezenlijken. In dat verband heeft het Hof een onderscheid gemaakt tussen twee gevallen.

Het eerste geval betreft de situatie waarin de dochteronderneming of de dochterondernemingen die de schakel vormen tussen de om groepsaftrek verzoekende moedermaatschappij en de kleindochteronderneming die de mogelijk als definitief te beschouwen verliezen heeft geleden, niet in dezelfde lidstaat zijn gevestigd. In dat geval kan niet worden uitgesloten dat een groep de lidstaat voor benutting van definitieve verliezen kan kiezen door te opteren voor ofwel de lidstaat van de hoofdmaatschappij ofwel de lidstaat van om het even welke tussenliggende dochteronderneming. Met een dergelijke keuzemogelijkheid kunnen strategieën worden ontwikkeld om de belastingvoet voor de groep te optimaliseren, waardoor de evenwichtige verdeling van de heffingsbevoegdheid tussen de lidstaten opnieuw op de helling wordt gezet en de lidstaten het gevaar lopen dat verliezen meerdere malen worden verrekend.

Het tweede geval betreft de situatie waarin de dochteronderneming of de dochterondernemingen die de schakel vormen tussen de om groepsaftrek verzoekende moedermaatschappij en de kleindochteronderneming die de mogelijk als definitief te beschouwen verliezen heeft geleden, in dezelfde lidstaat zijn gevestigd. In die omstandigheden is het gevaar dat door de keuze van de staat van de verliesverrekening wordt getracht de belastingvoet voor de groep te optimaliseren en dat die verliezen meerdere malen worden verrekend in verschillende lidstaten, van dezelfde grootteorde als het gevaar dat het Hof in de punten 45 tot en met 52 van het arrest *Marks & Spencer* heeft vastgesteld. Het zou in dat geval voor een lidstaat onevenredig zijn om zoals in het hoofdgeding als voorwaarde te stellen dat de onderneming een rechtstreekse dochteronderneming is wanneer aan de in punt 55 van het arrest *Marks & Spencer* genoemde voorwaarden is voldaan.⁶⁸

Bij arrest van 19 december 2019, *Comune di Bernareggio* (C-465/18, [EU:C:2019:1125](#)), heeft het Hof geoordeeld dat artikel 49 VWEU, dat de vrijheid van vestiging waarborgt, in de weg staat aan een nationale regeling die een onvoorwaardelijk recht van voorkeur verleent aan de door een gemeentelijke apotheek tewerkgestelde apothekers bij overdracht van die apotheek via een gunningsprocedure.

68] Punt 55 van het arrest *Marks & Spencer* is als volgt verwoord: „Dienaangaande is het Hof van oordeel dat de in het hoofdgeding omstreden restrictieve maatregel verder gaat dan nodig is voor het bereiken van de belangrijkste nagestreefde doelstellingen in een situatie waarin:

- de niet-ingezeten dochtervennootschap de in haar vestigingsstaat bestaande mogelijkheden van verliesverrekening heeft uitgeput voor het belastingjaar waarvoor het verzoek om een belastingaftrek is ingediend, alsmede voor vroegere belastingjaren, in voorkomend geval via een overdracht van dat verlies aan een derde of via de verrekening ervan met de winst van de dochtervennootschap in vroegere belastingjaren, en
- er geen mogelijkheid bestaat dat het verlies van de buitenlandse dochtervennootschap in toekomstige belastingjaren in de vestigingsstaat wordt verrekend, hetzij door de dochtervennootschap zelf, hetzij door een derde, met name ingeval de dochtervennootschap aan een derde is verkocht.”

De Italiaanse gemeente Bernareggio is in 2014 een gunningsprocedure gestart voor de verkoop van een gemeentelijke apotheek. De door twee inschrijvers ingediende inschrijving bleek de economisch voordeligste te zijn, zodat zij werden aangeduid als de voorlopig gekozen inschrijvers. Evenwel werd uiteindelijk gegund aan een apotheker die is tewerkgesteld door de gemeentelijke instantie die de apotheken in Vimercate (Italië) exploiteert. Hoewel deze apotheker niet had deelgenomen aan de gunningsprocedure, is hem daadwerkelijk voorrang verleend overeenkomstig een bepaling van Italiaans recht volgens welke bij overdracht van de eigendom van een gemeentelijke apotheek de tewerkgestelde apothekers een recht van voorkeur hebben. Bovengenoemde twee inschrijvers hebben daarop beroep tot nietigverklaring van het gunningsbesluit ingesteld bij de Italiaanse rechterlijke instanties.

Eerst heeft het Hof erop gewezen dat het onvoorwaardelijke recht van voorkeur dat wordt verleend aan de door een gemeentelijke apotheek tewerkgestelde apothekers bij overdracht van die apotheek via een gunningsprocedure, een voordeel toekent aan elke apotheker die in een gemeentelijke apotheek werkzaam is en aldus apothekers uit andere lidstaten kan ontmoedigen of zelfs beletten om een vaste inrichting te verwerven voor de uitoefening van hun beroepsactiviteit op het Italiaanse grondgebied. Derhalve is het Hof tot de slotsom gekomen dat een dergelijk recht van voorkeur een beperking van de door artikel 49 VWEU gewaarborgde vrijheid van vestiging vormt.

Vervolgens heeft het Hof onderzocht of voor die beperking een rechtvaardiging bestaat. Met betrekking tot het doel dat wordt nagestreefd door het in het hoofdgeding aan de orde zijnde recht van voorkeur heeft het Hof erop gewezen dat dit recht van voorkeur een beter beheer van de farmaceutische diensten beoogt door, enerzijds, de continuïteit van de arbeidsbetrekking van de tewerkgestelde apothekers te waarborgen en, anderzijds, de door die apothekers opgedane managementervaring te benutten. Voor zover een dergelijk doel aansluit bij het in artikel 52, lid 1, VWEU uitdrukkelijk genoemde doel van bescherming van de volksgezondheid, kan het een beperking van de vrijheid van vestiging rechtvaardigen.

Evenwel heeft het Hof geoordeeld dat een dergelijk onvoorwaardelijk recht van voorkeur, in de veronderstelling dat daarmee daadwerkelijk een doel van bescherming van de volksgezondheid wordt nagestreefd, niet geschikt is om de verwezenlijking van dat doel te waarborgen. Wat in de eerste plaats de doelstelling van continuïteit van de arbeidsbetrekking van de tewerkgestelde apothekers betreft, heeft het Hof opgemerkt dat deze niet kan worden geacht geschikt te zijn om het doel van bescherming van de volksgezondheid te waarborgen. Wat in de tweede plaats de waardering van de door de apothekers verworven managementervaring betreft, wijst het Hof erop dat een recht van voorkeur als aan de orde in het hoofdgeding op geen enkele concrete beoordeling berust van de daadwerkelijk opgedane ervaring, van de kwaliteit van de verleende dienst, en evenmin van de taken die daadwerkelijk zijn verricht in de gemeentelijke apotheek, en bijgevolg niet geschikt is om het nagestreefde doel te verwezenlijken. Voorts heeft het Hof beklemtoond dat dit recht van voorkeur in elk geval verder gaat dan noodzakelijk is om het doel van waardering van de beroepservaring te bereiken. Dat doel kan immers worden bereikt met minder beperkende maatregelen, zoals de toekenning van extra punten, in het kader van de gunningsprocedure, aan de inschrijvers die het bewijs leveren dat zij ervaring hebben met het beheer van een apotheek.

4. Vrij verrichten van diensten

Bij het arrest **Commissie/Duitsland** (C-377/17, [EU:C:2019:562](#)) van 4 juli 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *de Bondsrepubliek Duitsland, door verplichte honoraria voor planningsdiensten van architecten en ingenieurs te handhaven, de verplichtingen niet is nagekomen die op haar rusten krachtens richtlijn 2006/123*⁶⁹.

De zaak had betrekking op een Duitse regeling waarbij een stelsel van minimum- en maximumtarieven voor planningsdiensten van architecten en ingenieurs wordt ingesteld. Volgens de Bondsrepubliek Duitsland hadden de minimumtarieven met name de kwaliteit van die diensten en de consumentenbescherming tot doel, terwijl de maximumtarieven tot doel hadden deze bescherming door transparantie van de honoraria voor de betrokken diensten te verzekeren en door buitensporige tarieven te verhinderen.

Volgens het Hof vallen de betrokken tarieven onder de bepaling van richtlijn 2006/123 die de lidstaten ertoe verplicht te onderzoeken of in hun rechtstelsel eisen worden gesteld die de uitoefening van een activiteit afhankelijk stellen van de naleving van verplichte minimum- en/of maximumtarieven door de dienstverrichter⁷⁰. Om aan de doelstellingen van deze richtlijn te beantwoorden, moeten dergelijke eisen niet-discriminerend zijn, noodzakelijk zijn, en evenredig zijn aan de verwezenlijking van een dwingende reden van algemeen belang⁷¹.

Aangezien de door de Bondsrepubliek Duitsland aangevoerde doelstellingen door het Hof als dwingende redenen van algemeen belang zijn erkend, heeft het Hof een analyse gemaakt van de geschiktheid en de evenredigheid van het Duitse tariefsysteem.

Wat in de eerste plaats de minimumtarieven betreft, heeft het Hof om te beginnen in het licht van het arrest van 5 december 2006, *Cipolla e.a.* (C-94/04 en C-202/04), opgemerkt dat het bestaan van deze tarieven voor planningsdiensten wegens de kenmerken van de Duitse markt in beginsel ertoe kan bijdragen dat een hoog kwaliteitsniveau van deze diensten wordt gewaarborgd. Gelet op het zeer groot aantal marktdeelnemers dat actief is op de markt van planningsdiensten, enerzijds, en op de voor deze markt kenmerkende aanzienlijke informatie-asymmetrie tussen verrichters van planningsdiensten en consumenten, anderzijds, kan er immers een risico bestaan dat deze dienstverrichters elkaar op zodanige wijze beconcurreren dat mogelijk diensten onder de prijs worden aangeboden, en marktdeelnemers die kwaliteitsdiensten aanbieden zelfs worden uitgeschakeld door averechtse selectie. Tegen een dergelijke achtergrond kan de oplegging van minimumtarieven ertoe bijdragen dat risico te beperken, door te verhinderen dat diensten worden aangeboden tegen prijzen die op lange termijn onvoldoende zijn om de kwaliteit ervan te verzekeren.

Het Hof heeft vervolgens evenwel geoordeeld dat de vastgelegde minimumtarieven niet geschikt zijn om de verwezenlijking van de doelstellingen te waarborgen. Volgens het Hof wijst de omstandigheid dat de planningsdiensten niet zijn voorbehouden aan bepaalde beroepsgroepen die zijn onderworpen aan verplicht toezicht op grond van de beroepswetgeving of door de kamer van ambachten, op een incoherentie in de Duitse regelgeving vanuit het oogpunt van het doel om een hoog kwaliteitsniveau te handhaven. Dergelijke minimumtarieven zijn immers niet geschikt om een dergelijk doel te bereiken indien de verrichting van de eronder vallende diensten niet zelf vergezeld gaat van minimumgaranties die de kwaliteit van die diensten kunnen waarborgen.

⁶⁹| Richtlijn 2006/123/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende diensten op de interne markt (PB 2006, L 376, blz. 36).

⁷⁰| Artikel 15, lid 2, onder g), van richtlijn 2006/123.

⁷¹| Artikel 15, lid 3, van richtlijn 2006/123.

In de tweede plaats heeft het Hof erop gewezen dat, ook al kunnen dergelijke tarieven bijdragen tot de consumentenbescherming, de Bondsrepubliek Duitsland niet heeft aangetoond waarom het verstrekken aan de klanten van prijsrichtsnoeren voor de verschillende categorieën diensten, wat een minder beperkende maatregel is, niet zou volstaan om naar behoren aan die doelstelling te voldoen. Hieruit volgt dat de eis tot vaststelling van maximumtarieven niet kan worden beschouwd als evenredig aan die doelstelling.

In zijn arrest van 4 juli 2019, **Baltic Media Alliance** (C-622/17, [EU:C:2019:566](#)), heeft het Hof geoordeeld dat *een maatregel waarbij om redenen van openbare orde de verplichting wordt opgelegd om een televisiezender uit een andere lidstaat tijdelijk uitsluitend als onderdeel van betaalpakketten te verspreiden of door te geven, niet onder artikel 3 van richtlijn 2010/13*⁷² valt. Die bepaling verplicht de lidstaten om de vrijheid van ontvangst te waarborgen en de doorgifte op hun grondgebied van televisie-uitzendingen uit andere lidstaten niet te belemmeren om redenen die binnen de door deze richtlijn gecoördineerde gebieden vallen, waaronder maatregelen tegen het aanzetten tot haat.

NTV Mir Lithuania is een voor het Litouwse publiek bestemde zender waarvan de meeste programma's in het Russisch worden uitgezonden. De Litouwse commissie voor radio en televisie had een besluit genomen waarbij aan aanbieders van mediadiensten de verplichting werd opgelegd om die zender op Litouws grondgebied gedurende twaalf maanden uitsluitend als onderdeel van betaalpakketten te verspreiden of door te geven. Dat besluit was vastgesteld omdat een van de programma's van die zender valse informatie bevatte die aanzette tot vijandelijkheid en haat op grond van nationaliteit jegens de Baltische staten. Baltic Media Alliance, een in het Verenigd Koninkrijk geregistreerde vennootschap met een Britse vergunning voor het aanbieden van NTV Mir Lithuania, stelde dat dit besluit in strijd met richtlijn 2010/13 was genomen, omdat het de doorgifte van een televisiezender uit een andere lidstaat belemmerde.

Wat betreft het in artikel 3 van richtlijn 2010/13 neergelegde verbod om de doorgifte te belemmeren, heeft het Hof allereerst onder verwijzing naar de context, de doelstellingen en de ontstaansgeschiedenis van die richtlijn overwogen dat de term „belemmeren” in de context van die richtlijn een specifieke betekenis heeft, die restrictiever is dan het in artikel 56 VWEU genoemde begrip „beperking”. Die term omvat niet iedere beperking door de lidstaat van ontvangst van de vrijheid van ontvangst en doorgifte. Zo staat richtlijn 2010/13 in beginsel niet in de weg aan de toepassing van een nationale regeling die een algemeen belang op het oog heeft, mits zij de uitzendingen niet onderwerpt aan een tweede controle naast die welke de lidstaat van uitzending dient te verrichten.

Vervolgens heeft het Hof zijn eerdere rechtspraak⁷³ verduidelijkt en geoordeeld dat een nationale maatregel die algemeen de openbare orde op het oog heeft en die regels bevat omtrent de voorwaarden voor de verspreiding van een televisiezender onder de consumenten van de lidstaat van ontvangst, geen belemmering in de zin van artikel 3 van richtlijn 2010/13 vormt, aangezien dergelijke voorwaarden de eigenlijke doorgifte van die zender niet belemmeren. Een dergelijke maatregel onderwerpt de uitzending immers niet aan een tweede controle.

Op grond daarvan is het Hof tot de slotsom gekomen dat een maatregel zoals die welke in het hoofdgeding aan de orde is niet onder artikel 3 van richtlijn 2010/13 valt. Ten eerste heeft het bestreden besluit immers een algemeen belang op het oog, aangezien het is vastgesteld ter bestrijding van de verspreiding van informatie die de Litouwse Staat in een kwaad daglicht stelt, en strekt het ertoe de Litouwse informatieruimte te beschermen

⁷² Richtlijn 2010/13/EU van het Europees Parlement en de Raad van 10 maart 2010 betreffende de coördinatie van bepaalde wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen in de lidstaten inzake het aanbieden van audiovisuele mediadiensten (richtlijn audiovisuele mediadiensten) (PB 2010, L 95, blz. 1).

⁷³ Arrest van het Hof van 22 september 2011, **Mesopotamia Broadcast en Roj TV** (C-244/10 en C-245/10, [EU:C:2011:607](#)).

en het algemeen belang om correct te worden geïnformeerd te waarborgen en veilig te stellen. Ten tweede verhindert het besluit niet de eigenlijke doorgifte op Litouws grondgebied van televisie-uitzendingen uit een andere lidstaat, omdat de betrokken televisiezender nog steeds legaal op dat grondgebied kan worden uitgezonden en de Litouwse consumenten de zender nog steeds kunnen bekijken, mits zij kiezen voor een betaalpakket.

Op het gebied van het vrij verrichten van diensten moet tevens het arrest van 19 december 2019, **Dobersberger** (C-16/18, [EU:C:2019:1110](#)), worden vermeld, dat betrekking heeft op een in een lidstaat gevestigde onderneming die in verschillende lidstaten boordservice verstrekt in internationale treinen.⁷⁴

5. Vrij verkeer van kapitaal

In het arrest **X (Tussenvennootschappen die in een derde land zijn gevestigd)** (C-135/17, [EU:C:2019:136](#)) van 26 februari 2019 heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat *artikel 63, lid 1, VWEU inzake het vrije verkeer van kapitaal* niet in de weg staat aan een wettelijke regeling van een lidstaat volgens welke de inkomsten van een in een derde land gevestigde vennootschap die niet afkomstig zijn van een eigen activiteit van deze vennootschap, zoals „tusseninkomsten die kapitaalbeleggingen vormen” in de zin van deze regeling, pro rata van de aangehouden deelneming worden opgenomen in de belastinggrondslag van een in deze lidstaat ingezeten belastingplichtige, wanneer deze belastingplichtige een deelneming van minstens 1 % in die vennootschap heeft en deze inkomsten in dat derde land worden onderworpen aan een belasting die lager is dan de belasting in de betrokken lidstaat, tenzij een rechtskader bestaat dat met name voorziet in verplichtingen uit hoofde van een overeenkomst of verdrag die de belastingautoriteiten van die lidstaat in staat stellen om in voorkomend geval na te gaan of de informatie betreffende de betrokken vennootschap die is verstrekt om aan te tonen dat de deelneming van de belastingplichtige in deze vennootschap niet berust op een kunstmatige constructie, waarheidsgetrouw is.

Na te hebben opgemerkt dat die regeling uitsluitend van toepassing is op grensoverschrijdende situaties, heeft het Hof in de eerste plaats geoordeeld dat zij tot gevolg heeft dat investeerders die in de betrokken lidstaat onbeperkt belastingplichtig zijn, afzien van investeringen in vennootschappen die in bepaalde derde landen zijn gevestigd en dat zij dientengevolge een beperking vormt van het vrije verkeer van kapitaal die in beginsel is verboden door artikel 63, lid 1, VWEU.

Vervolgens heeft het Hof onderzocht of deze beperking kan worden gerechtvaardigd in het licht van artikel 65 VWEU, op grond waarvan een verschil in fiscale behandeling verenigbaar met het vrije verkeer kan worden geacht wanneer het gaat om situaties die niet objectief vergelijkbaar zijn. Dienaangaande heeft het Hof opgemerkt dat de wettelijke regeling die in het hoofdgeding aan de orde is, tot doel heeft de situatie van ingezeten vennootschappen die kapitaal hebben geïnvesteerd in een vennootschap in een derde land met een „laag” belastingniveau zo veel mogelijk op één lijn te brengen met de situatie van ingezeten vennootschappen die hun kapitaal hebben geïnvesteerd in een andere in de betrokken lidstaat ingezeten vennootschap, teneinde met name de mogelijke fiscale voordelen die eerstgenoemde vennootschappen zouden kunnen behalen uit de investering van hun kapitaal in een derde land zo veel mogelijk te neutraliseren. Het betrokken verschil in behandeling wordt dan ook niet gerechtvaardigd door een objectief verschil in situatie.

Onder deze omstandigheden heeft het Hof onderzocht of het verschil in fiscale behandeling kan worden gerechtvaardigd door een dwingende reden van algemeen belang. Dienaangaande heeft het Hof opgemerkt dat de betrokken wettelijke regeling ertoe strekt belastingfraude en belastingontwijking te voorkomen, en

⁷⁴| Dit arrest wordt besproken in deel XV.5 „Detachering van werknemers”.

geoordeeld dat zij geschikt is om de verwezenlijking van het nagestreefde doel te waarborgen. De in het hoofdgeding aan de orde zijnde wettelijke regeling bepaalt immers dat de inkomsten van een vennootschap in een derde land met een „laag” belastingniveau worden opgenomen in de heffingsgrondslag van een in de betrokken lidstaat onbeperkt belastingplichtige vennootschap, en is aldus geschikt om de effecten van een eventueel kunstmatige overdracht van inkomsten naar een dergelijk derde land te neutraliseren.

Volgens het Hof gaat deze regeling echter in beginsel verder dan nodig is om haar doel te bereiken, doordat louter op grond van het feit dat aan alle voorwaarden ervan is voldaan wordt vermoed dat sprake is van kunstmatige gedragingen, zonder dat de betrokken belastingplichtige in de gelegenheid wordt gesteld dit vermoeden te weerleggen.

Het Hof heeft echter benadrukt dat de wettelijke regeling die aan de orde is in het hoofdgeding niet gericht is op de lidstaten, maar op derde landen, en erop gewezen dat het bestaan van de verplichting van de lidstaten om een belastingplichtige in staat te stellen elementen aan te dragen waaruit de eventuele commerciële redenen blijken waarom hij een deelneming heeft genomen in een in een derde land gevestigde vennootschap, moet worden beoordeeld op basis van de geldende bestuurlijke en regelgevende maatregelen aan de hand waarvan in voorkomend geval kan worden gecontroleerd of die elementen waarheidsgetrouw zijn. Het staat derhalve aan de verwijzende rechter om na te gaan of er met name verdragsrechtelijke verplichtingen zijn aangegaan tussen de lidstaat en het betrokken derde land waarbij een rechtskader voor samenwerking en regelingen voor uitwisseling van gegevens tussen de betrokken nationale autoriteiten zijn ingevoerd die de belastingautoriteiten van de lidstaat daadwerkelijk in staat stellen om in voorkomend geval na te gaan of de informatie betreffende de in het derde land gevestigde vennootschap, die is verstrekt om aan te tonen dat de deelneming van de belastingplichtige in deze vennootschap niet berust op een kunstmatige constructie, waarheidsgetrouw is.

De verwijzende rechter had het Hof ook voorafgaande vragen voorgelegd over de werkingssfeer van de „standstillbepaling” in artikel 64, lid 1, VWEU, volgens welke een lidstaat in de betrekkingen met derde landen beperkingen kan toepassen inzake het kapitaalverkeer in verband met, onder meer, directe investeringen, zelfs al zijn zij in strijd met het in artikel 63, lid 1, VWEU neergelegde beginsel van vrij kapitaalverkeer, mits die beperkingen reeds bestonden op 31 december 1993. In het hoofdgeding was de aan de betrokken beperking ten grondslag liggende belastingregeling na 31 december 1993 ingrijpend gewijzigd door de vaststelling van een wet die in werking was getreden, maar – nog voordat hij in de praktijk was toegepast – was vervangen door een regeling die in wezen identiek was aan de regeling die op 31 december 1993 van toepassing was. Het Hof heeft geoordeeld dat in dat geval het verbod in artikel 63, lid 1, VWEU van toepassing is, tenzij de toepasbaarheid van deze wijziging uit hoofde van het nationale recht is uitgesteld, zodat zij, ondanks de inwerkingtreding ervan, niet van toepassing is geweest op het in artikel 64, lid 1, VWEU bedoelde grensoverschrijdende kapitaalverkeer, hetgeen door de verwijzende rechter moet worden nagegaan.

In het arrest **Commissie/Hongarije (Vruchtgebruik op landbouwgrond)** (C-235/17, [EU:C:2019:432](#)), van 21 mei 2019 heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat Hongarije *zijn verplichtingen krachtens artikel 63 VWEU juncto artikel 17 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie niet is nagekomen door de rechten van vruchtgebruik op in deze lidstaat gelegen landbouw en bosbouwgrond die direct of indirect in handen zijn van onderdanen van andere lidstaten, van rechtswege af te schaffen*.

In 2013 heeft Hongarije een wet aangenomen (hierna: „wet van 2013”) krachtens welke de rechten van vruchtgebruik op landbouw en bosbouwgrond die eerder waren verworven door rechtspersonen of door natuurlijke personen die niet konden aantonen dat zij een naast familielid van de eigenaar van die grond waren, ex lege moesten worden afgeschaft, zonder dat daarbij werd voorzien in een vergoedingsregeling voor die personen. Ter ondersteuning van die wet heeft Hongarije aangevoerd dat met de betrokken vruchtgebruikovereenkomsten de vóór de toetreding van Hongarije tot de Unie geldende verbodsbepalingen inzake de eigendomsverkrijging van landbouwgrond waren omzeild en dat deze overeenkomsten bovendien

in strijd waren met de toen geldende nationale voorschriften inzake de controle op valutatransacties, zodat zij reeds vóór de toetreding van Hongarije tot de Unie ab initio nietig waren. Het heeft ook een aantal doelstellingen van het landbouwbeleid ingeroepen, namelijk ervoor zorgen dat de productieve landbouwgrond uitsluitend in handen is van de natuurlijke personen die deze grond bewerken en niet voor speculatieve doeleinden wordt gehouden, landverkaveling tegengaan, een plattelandsbevolking en een duurzame landbouwproductie in stand houden, alsook landbouwbedrijven oprichten die een levensvatbare omvang hebben en concurrerend zijn.

Het Hof heeft geoordeeld dat de wet van 2013 niet hoeft te worden getoetst aan artikel 49 VWEU, en vervolgens vastgesteld dat die wet, door te voorzien in de afschaffing ex lege van de rechten van vruchtgebruik op landbouwgrond die in handen zijn van personen, waaronder talrijke onderdanen van andere lidstaten dan Hongarije, die niet kunnen aantonen dat zij een naast familielid van de eigenaar van die grond zijn, alleen al door het voorwerp ervan het door artikel 63 VWEU gewaarborgde recht op vrij kapitaalverkeer van de betrokkenen beperkt. Deze nationale regeling ontnemt hun immers zowel de mogelijkheid om verder hun recht van vruchtgebruik uit te oefenen, als de eventuele mogelijkheid om dit recht te vervreemden. Voorts kan deze regeling niet-ingezetenen ervan doen afzien in de toekomst investeringen te doen in Hongarije.

In die omstandigheden heeft het Hof geoordeeld dat dient te worden nagegaan of die beperking gerechtvaardigd is door dwingende redenen van algemeen belang of door de in artikel 65 VWEU genoemde redenen, of zij in overeenstemming is met het evenredigheidsbeginsel en of de ingeroepen doelstellingen op coherente en systematische wijze worden nagestreefd.

In dat verband heeft het Hof er eveneens aan herinnerd dat de door het Handvest gewaarborgde grondrechten toepassing kunnen vinden in alle situaties die door het Unierecht worden beheerst en dat zij dus met name moeten worden geëerbiedigd wanneer een nationale regeling binnen de werkingssfeer van het Unierecht valt. Dat is in het bijzonder het geval wanneer een nationale regeling de uitoefening van een of meer door het VWEU gewaarborgde fundamentele vrijheden kan belemmeren en de betrokken lidstaat zich beroept op redenen als bedoeld in artikel 65 VWEU of op door het Unierecht erkende dwingende redenen van algemeen belang om een dergelijke belemmering te rechtvaardigen. In een dergelijk geval kan de betrokken nationale regeling slechts in aanmerking komen voor deze uitzonderingen wanneer zij in overeenstemming is met de grondrechten waarvan het Hof de eerbiediging verzekert. In dit verband moet een lidstaat die zich op de in het Unierecht neergelegde uitzonderingen beroept om een belemmering van een door het Verdrag gewaarborgde fundamentele vrijheid te rechtvaardigen, worden geacht „het recht van de Unie ten uitvoer [te] brengen” in de zin van artikel 51, lid 1, van het Handvest.

Bijgevolg heeft het Hof de verenigbaarheid van de wet van 2013 met het Unierecht onderzocht in het licht van de in het Verdrag en de rechtspraak van het Hof vastgestelde uitzonderingen en van de door het Handvest gewaarborgde grondrechten, die onder meer het in artikel 17 van het Handvest verankerde eigendomsrecht omvatten, dat volgens de Commissie in casu is geschonden.

Aangaande artikel 17 van het Handvest heeft het Hof ten eerste gepreciseerd dat de bij lid 1 van die bepaling verleende bescherming rechten met een vermogenswaarde betreft waaruit vanuit het oogpunt van de betrokken rechtsorde een verworven rechtspositie voortvloeit op basis waarvan deze rechten door en ten gunste van de houder ervan autonoom kunnen worden uitgeoefend. Volgens het Hof is het duidelijk dat de betreffende rechten van vruchtgebruik een vermogenswaarde hebben en aan deze houder een verworven rechtspositie verlenen, zelfs indien dit recht krachtens het toepasselijke nationale recht slechts beperkt of niet overdraagbaar is. De contractuele verwerving van dergelijke rechten van vruchtgebruik op landbouwgrond gaat immers in beginsel gepaard met de betaling van een prijs. Deze rechten stellen de houder ervan in staat om deze grond met name voor economische doeleinden te gebruiken en in voorkomend geval zelfs aan derden te verhuren, en vallen aldus binnen de werkingssfeer van artikel 17, lid 1, van het Handvest.

Het Hof heeft ten tweede geoordeeld dat de door de wet van 2013 afgeschafte rechten van vruchtgebruik moeten worden geacht „rechtmatig” te zijn „verkregen” in de zin van die bepaling van het Handvest. Deze rechten zijn immers gevestigd op een tijdstip waarop de vestiging van dergelijke rechten door de geldende wetgeving niet was verboden, en Hongarije heeft niet aangetoond dat die rechten ongeldig zijn ten gevolge van een schending van de toenmalige nationale regeling inzake de controle op valutatransacties. Bovendien zijn deze rechten door de Hongaarse bevoegde autoriteiten systematisch ingeschreven in de grondregisters, en is het bestaan ervan bevestigd door een in 2012 aangenomen wet.

Ten derde heeft het Hof geoordeeld dat de wet van 2013 geen beperkingen op het gebruik van eigendom met zich meebrengt, maar ertoe leidt dat aan de betrokkenen rechten worden ontnomen in de zin van artikel 17, lid 1, van het Handvest, ook al worden hun rechten van vruchtgebruik niet door de overheid verworven, maar heeft het tenietgaan ervan tot gevolg dat de eigenaars de volle eigendom van de betrokken grond herwinnen.

Aan het einde van deze analyse heeft het Hof echter gepreciseerd dat de uitoefening van de in het Handvest gewaarborgde rechten mag worden beperkt voor zover deze beperking bij wet is vastgesteld, de wezenlijke inhoud van die rechten eerbiedigt en, met inachtneming van het evenredigheidsbeginsel, noodzakelijk is en daadwerkelijk beantwoordt aan door de Unie erkende doelstellingen van algemeen belang of aan de eisen van de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. In dat opzicht volgt uit een gecombineerde lezing van artikel 17, lid 1, en artikel 52, lid 1, van het Handvest dat wanneer een reden van algemeen belang wordt ingeroepen om een ontneming van eigendom te rechtvaardigen, de inachtneming van het in artikel 52, lid 1, van het Handvest neergelegde evenredigheidsbeginsel moet worden gewaarborgd ten aanzien van deze reden en van de doelstellingen van algemeen belang waarop die reden betrekking heeft. Een dergelijke lezing houdt voorts in dat het door deze bepaling gewaarborgde eigendomsrecht wordt geschonden als er geen dergelijke reden van algemeen belang is die de ontneming van eigendom kan rechtvaardigen of, in het geval dat een dergelijke reden van openbaar belang is vastgesteld, als niet is voldaan aan de voorwaarden van artikel 17, lid 1, tweede zin, van het Handvest.

Hoewel het Hof in dat verband heeft erkend dat nationale regelingen de vrijheid van kapitaalverkeer mogen beperken op grond van doelstellingen als die welke door Hongarije ter ondersteuning van de wet van 2013 worden ingeroepen, heeft het niettemin geoordeeld dat er bij gebreke van bewijzen niet van kan worden uitgegaan dat die wet dergelijke doelstellingen daadwerkelijk nastreeft of geschikt is om de verwezenlijking ervan te waarborgen. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat die wet in elk geval verder gaat dan nodig is om die doelstellingen te bereiken. Om dezelfde redenen heeft het Hof geconcludeerd dat er geen redenen van algemeen belang waren om de ontneming van eigendom als gevolg van de afschaffing van de betrokken rechten van vruchtgebruik te rechtvaardigen.

Met betrekking tot die ontneming van eigendom heeft het Hof verder opgemerkt dat de wet van 2013 in elk geval niet voldoet aan het in artikel 17, lid 1, tweede zin, van het Handvest vastgestelde vereiste dat tijdig een billijke vergoeding wordt betaald. Die wet bevat immers geen bepalingen die voorzien in een vergoeding van de personen aan wie rechten van vruchtgebruik zijn ontnomen. Met een eenvoudige verwijzing naar de algemene civielrechtelijke bepalingen voldoet Hongarije niet aan dat vereiste. Een dergelijke verwijzing legt in casu op de houders van de rechten van vruchtgebruik de last om middels procedures die lang en duur kunnen zijn, eventuele vergoedingen te vorderen die hun door de eigenaar van de grond verschuldigd zouden kunnen zijn. Op basis van dergelijke civielrechtelijke regels kan niet op eenvoudige en voldoende nauwkeurige of voorspelbare wijze worden bepaald of na afloop van dergelijke procedures daadwerkelijk een vergoeding kan worden verkregen, noch van welke aard en omvang die vergoeding zal zijn.

VIII. Grenscontroles, asiel en immigratie

1. Asielbeleid

In de context van de migratiecrisis die sinds enkele jaren in Europa heerst en de daarmee samenhangende komst van een groot aantal personen dat binnen de Unie om internationale bescherming verzoekt, blijft het Hof kennisnemen van vele zaken die verband houden met het asielbeleid van de Unie. Dienaangaande zijn acht arresten het vermelden waard: twee arresten over de status van vluchteling, vijf arresten over de behandeling van verzoeken om internationale bescherming en ten slotte een arrest over terugkeerbesluiten.

1.1. Status van vluchteling

In het arrest **M e.a. (Intrekking van de vluchtelingenstatus)** (C-391/16, C-77/17 en C-78/17, [EU:C:2019:403](#)) van 14 mei 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over *de geldigheid van artikel 14, leden 4 tot en met 6, van richtlijn 2011/95*⁷⁵ (hierna : „kwalificatierichtlijn”) – waarin wordt gepreciseerd in welke gevallen de lidstaten de vluchtelingenstatus kunnen intrekken of kunnen weigeren deze te verlenen – uit het oogpunt van artikel 78, lid 1, VWEU en artikel 18 van het Handvest, die verwijzen naar het Verdrag van Genève betreffende de status van vluchtelingen (hierna: „Verdrag van Genève”)⁷⁶. Dit arrest is gewezen in het kader van drie gedingen tussen derdelanders en de respectieve bevoegde nationale autoriteiten over de intrekking van hun vluchtelingenstatus of de weigering om hun deze status te verlenen, omdat zij waren veroordeeld voor bijzonder ernstige misdrijven en een gevaar vormden voor de veiligheid of voor de samenleving van de betrokken lidstaat. Meer in het bijzonder heeft het Hof zich uitgesproken over de vraag of artikel 14, leden 4 tot en met 6, van de kwalificatierichtlijn tot gevolg heeft dat dergelijke derdelanders, die voldoen aan de materiële voorwaarden van artikel 2, onder d), van deze richtlijn, de hoedanigheid van „vluchteling” wordt ontzegd en of die bepaling daardoor in strijd is met artikel 1 van het Verdrag van Genève.

Het Hof was om te beginnen van oordeel dat het bevoegd was om uitspraak te doen over de drie verzoeken om een prejudiciële beslissing. Het heeft erop gewezen dat de Unie weliswaar geen partij is bij het Verdrag van Genève, maar krachtens artikel 78, lid 1, VWEU en artikel 18 van het Handvest niettemin de voorschriften van dit verdrag in acht dient te nemen, zodat de kwalificatierichtlijn op grond van die bepalingen van primair recht in overeenstemming moet zijn met dat verdrag. Tevens heeft het Hof opgemerkt dat het bevoegd is om te onderzoeken of het genoemde artikel 14, leden 4 tot en met 6, van die richtlijn geldig is uit het oogpunt van voornoemde bepalingen.

75] Richtlijn 2011/95/EU van het Europees Parlement en de Raad van 13 december 2011 inzake normen voor de erkenning van onderdanen van derde landen of staatlozen als personen die internationale bescherming genieten, voor een uniforme status voor vluchtelingen of voor personen die in aanmerking komen voor subsidiaire bescherming, en voor de inhoud van de verleende bescherming (PB 2011, L 337, blz. 9).

76] Verdrag betreffende de status van vluchtelingen, dat op 28 juli 1951 is ondertekend te Genève [United Nations Treaty Series, deel 189, blz. 137, nr. 2545 (1954)], op 22 april 1954 in werking is getreden, en is aangevuld door het op 31 januari 1967 te New York gesloten Protocol betreffende de status van vluchtelingen, dat op 4 oktober 1967 in werking is getreden.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat aan artikel 14, leden 4 tot en met 6, van de kwalificatierichtlijn een uitlegging kan worden gegeven die waarborgt dat geen afbreuk wordt gedaan aan het minimale beschermingsniveau van het Verdrag van Genève, zoals artikel 78, lid 1, VWEU en artikel 18 van het Handvest vereisen. Het Hof is dan ook tot de slotsom gekomen dat die richtlijnbevestiging geldig is.

In dit verband heeft het Hof in de eerste plaats gepreciseerd dat bij de kwalificatierichtlijn weliswaar een normatief stelsel wordt ingevoerd dat begrippen en criteria bevat die de lidstaten gemeen hebben en die dus eigen zijn aan de Unie, maar dat deze richtlijn niettemin gebaseerd is op het Verdrag van Genève en met name tot doel heeft ervoor te zorgen dat artikel 1 van dit verdrag ten volle in acht wordt genomen. Zo wordt de in artikel 1, afdeling A, van het Verdrag van Genève vervatte definitie van het begrip „vluchteling” in wezen overgenomen in artikel 2, onder d), van de kwalificatierichtlijn. De „vluchtelingenstatus” in de zin van artikel 2, onder e), van deze richtlijn komt dan weer overeen met de formele erkenning van de hoedanigheid van „vluchteling”, die declaratoire kracht heeft en niet constitutief is voor deze hoedanigheid, wat volgens artikel 13 van deze richtlijn betekent dat een derdelander of staatloze die voldoet aan de in hoofdstuk III van die richtlijn genoemde materiële voorwaarden, alleen al om die reden een vluchteling is in de zin van artikel 2, onder d), van dezelfde richtlijn en artikel 1, afdeling A, van dat verdrag, zonder dat de lidstaten daarbij over discretionaire bevoegdheid beschikken. Voorts heeft het Hof opgemerkt dat de verlening van de vluchtelingenstatus tot gevolg heeft dat de betrokken vluchteling krachtens artikel 2, onder b), van de kwalificatierichtlijn internationale bescherming in de zin van deze richtlijn geniet, zodat hij over alle rechten en voordelen beschikt waarin is voorzien bij hoofdstuk VII van die richtlijn, dat rechten bevat die gelijkwaardig zijn aan die van het Verdrag van Genève, maar ook verderstrekkende rechten, die geen tegenhanger hebben in dat verdrag. Gelet op een en ander heeft het Hof geoordeeld dat de hoedanigheid van „vluchteling” in de zin van artikel 2, onder d), van de kwalificatierichtlijn en artikel 1, afdeling A, van het Verdrag van Genève niet afhangt van de formele erkenning van die hoedanigheid door verlening van de „vluchtelingenstatus” in de zin van artikel 2, onder e), van die richtlijn, gelezen in samenhang met artikel 13 ervan.

In de tweede plaats heeft het Hof – na te hebben vastgesteld dat het Unierecht vluchtelingen die zich bevinden in een van de in artikel 14, leden 4 en 5, van de kwalificatierichtlijn bedoelde situaties, een ruimere bescherming biedt dan het Verdrag van Genève – opgemerkt dat artikel 14, leden 4 en 5, van deze richtlijn niet aldus kan worden uitgelegd dat in de context van het bij deze richtlijn ingevoerde stelsel de intrekking van de vluchtelingenstatus of de weigering om deze status te verlenen tot gevolg heeft dat de betrokken derdelander of staatloze die voldoet aan de voorwaarden van artikel 2, onder d), van die richtlijn, gelezen in samenhang met de bepalingen van hoofdstuk III ervan, de hoedanigheid van vluchteling in de zin van voornoemd artikel 2, onder d), van dezelfde richtlijn en artikel 1, afdeling A, van het Verdrag van Genève verliest. De omstandigheid dat de betrokken persoon zich bevindt in een van de in artikel 14, leden 4 en 5, van die richtlijn bedoelde situaties, betekent immers als zodanig niet dat hij niet meer beantwoordt aan de voorwaarden waarvan de hoedanigheid van vluchteling afhangt, die verband houden met het bestaan van een gegronde vrees voor vervolging in zijn land van herkomst. Het is juist dat die persoon in dat geval de vluchtelingenstatus wordt ontzegd, zodat hij niet of niet langer alle rechten en voordelen geniet waarin hoofdstuk VII van de kwalificatierichtlijn voorziet. Zoals uitdrukkelijk is bepaald in artikel 14, lid 6, van deze richtlijn, is of blijft die persoon evenwel in het genot van een aantal rechten die zijn vastgelegd in het Verdrag van Genève, hetgeen bevestigt dat hij – niettegenstaande die intrekking of weigering van de vluchtelingenstatus – vluchteling in de zin van met name artikel 1, afdeling A, van dat verdrag is of blijft.

In de laatste plaats heeft het Hof met betrekking tot artikel 14, lid 6, van de kwalificatierichtlijn geoordeeld dat de lidstaat die gebruikmaakt van de door artikel 14, leden 4 en 5, van deze richtlijn geboden mogelijkheden, verplicht is om de betrokken vluchteling die zich op het grondgebied van die lidstaat bevindt, op zijn minst de in het Verdrag van Genève neergelegde rechten toe te kennen waarnaar in artikel 14, lid 6, van die richtlijn uitdrukkelijk wordt verwezen, alsmede de in dat verdrag neergelegde rechten voor het genot waarvan geen rechtmatig verblijf is vereist. Tevens heeft het Hof benadrukt dat aan die bepaling in geen geval een uitlegging mag worden gegeven waardoor zij de lidstaten ertoe zou aanzetten zich te onttrekken aan hun uit het Verdrag

van Genève voortvloeiende internationale verplichtingen, doordat zij de door die personen aan dat verdrag ontleende rechten zou beperken. Het Hof heeft daaraan nog toegevoegd dat de toepassing van artikel 14, leden 4 tot en met 6, van richtlijn 2011/95 niet afdoet aan de verplichting van de betrokken lidstaat om de relevante bepalingen van het Handvest na te leven.

Het Hof heeft aan het einde van zijn onderzoek beklemtoond dat personen die zich bevinden in een van de in artikel 14, leden 4 en 5, van de kwalificatierichtlijn beschreven situaties, op grond van artikel 33, lid 2, van het Verdrag van Genève kunnen worden teruggeleid of uitgezet naar hun land van herkomst, en dit zelfs indien hun leven of vrijheid daar bedreigd zou worden, terwijl dergelijke personen niet kunnen worden teruggeleid op grond van die richtlijn indien zij daardoor het risico zouden lopen dat hun in artikel 4 en artikel 19, lid 2, van het Handvest neergelegde grondrechten worden geschonden. Ten aanzien van die personen kan in de betrokken lidstaat weliswaar een besluit tot intrekking van de vluchtelingenstatus in de zin van artikel 2, onder e), van de kwalificatierichtlijn worden vastgesteld, dan wel een besluit waarbij wordt geweigerd deze status te verlenen, maar de vaststelling van dergelijke besluiten laat hun hoedanigheid van vluchteling onverlet wanneer zij voldoen aan de materiële voorwaarden om te worden aangemerkt als vluchtelingen in de zin van artikel 2, onder d), van die richtlijn, gelezen in samenhang met de bepalingen van hoofdstuk III ervan, en dus in de zin van artikel 1, afdeling A, van het Verdrag van Genève.

In het arrest **Bilali** (C-720/17, [EU:C:2019:448](#)) van 23 mei 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *artikel 19, lid 1, van de kwalificatierichtlijn, gelezen in samenhang met artikel 16 van deze richtlijn, aldus moet worden uitgelegd dat een lidstaat de subsidiairebeschermingsstatus moet intrekken wanneer hij deze status heeft verleend zonder dat aan de voorwaarden daarvoor was voldaan, en zich daarbij heeft gebaseerd op feiten die later onjuist bleken te zijn, ook al kan de betrokken persoon niet worden verweten die lidstaat daarbij te hebben misleid*.

In het onderhavige geval werden de subsidiairebeschermingsstatus en de tijdelijke verblijfsvergunning die aan de betrokken persoon waren verleend, vervolgens ambtshalve ingetrokken, aangezien, ten eerste, een vergissing was begaan bij het bepalen van de vermeende nationaliteit van de betrokken persoon en, ten tweede, laatstgenoemde, indien hij zou zijn teruggestuurd naar zijn land van herkomst of naar het land waar hij gewoonlijk verbleef, daar nooit een reëel risico op ernstige schade in de zin van artikel 15 van de kwalificatierichtlijn had gelopen.

In deze context heeft het Hof om te beginnen opgemerkt dat artikel 19, lid 3, onder b), van de kwalificatierichtlijn slechts voorziet in het verlies van de subsidiairebeschermingsstatus wanneer de betrokken persoon feiten verkeerd heeft weergegeven of heeft achtergehouden die doorslaggevend zijn geweest voor de verlening van die status. Voorts schrijft geen enkele andere bepaling uitdrukkelijk voor dat die status moet of mag worden ingetrokken wanneer het betrokken besluit tot verlening van die status is genomen op basis van onjuiste gegevens die door de betrokken persoon niet verkeerd zijn weergegeven of zijn achtergehouden.

Het Hof heeft echter ook opgemerkt dat het evenmin uitdrukkelijk is uitgesloten dat deze status kan worden verloren wanneer de ontvangende lidstaat beseft dat hij deze status heeft verleend op basis van onjuiste gegevens die niet aan de betrokken persoon kunnen worden toegerekend. Dienaangaande heeft het Hof ten eerste erop gewezen dat de situatie van een persoon die de subsidiairebeschermingsstatus op basis van onjuiste gegevens heeft verkregen zonder ooit te hebben voldaan aan de voorwaarden om die status te verkrijgen, geen verband houdt met de onderliggende logica van de internationale bescherming. Het verlies van de subsidiairebeschermingsstatus in die omstandigheden strookt dus met het doel en de algemene opzet van de kwalificatierichtlijn, en met name met artikel 18 ervan, volgens hetwelk de subsidiairebeschermingsstatus enkel mag worden verleend aan personen die aan die voorwaarden voldoen. Indien de betrokken lidstaat deze status wettelijk gezien niet kon verlenen, dan dient hij a fortiori die status in te trekken wanneer zijn vergissing wordt ontdekt.

Voorts heeft het Hof benadrukt dat artikel 19, lid 1, van de kwalificatierichtlijn bepaalt dat bij verzoeken om internationale bescherming die, zoals in casu, zijn ingediend na de inwerkingtreding van richtlijn 2004/83⁷⁷, de lidstaten de subsidiairebeschermingsstatus moeten intrekken, beëindigen of weigeren te verlengen wanneer de derdelander of staatloze volgens artikel 16 van de kwalificatierichtlijn niet langer in aanmerking komt voor subsidiaire bescherming, namelijk wanneer de omstandigheden op grond waarvan de subsidiaire bescherming is verleend, niet langer bestaan, of zodanig zijn gewijzigd dat deze bescherming niet langer nodig is. In dit verband kan een wijziging in de kennis van de ontvangende lidstaat betreffende de persoonlijke situatie van de betrokken persoon op dezelfde wijze als een wijziging in de feitelijke omstandigheden in het derde land tot gevolg hebben dat de oorspronkelijke vrees van de betrokkene voor ernstige schade niet meer gegrond voorkomt, mits deze wijziging in de stand van de kennis over de vraag of de betrokkene voldoet aan de voorwaarden voor verlening van de subsidiairebeschermingsstatus, een voldoende ingrijpend en niet-voorbijgaand karakter heeft. Wanneer de ontvangende lidstaat over nieuwe informatie beschikt waaruit blijkt dat een derdelander of staatloze aan wie hij subsidiaire bescherming heeft verleend nooit enig risico van ernstige schade heeft gelopen, in tegenstelling tot wat naar voren kwam uit zijn oorspronkelijke op onjuiste gegevens gebaseerde beoordeling van de situatie van de betrokkene, moet die lidstaat dus concluderen dat de aan de verlening van de subsidiairebeschermingsstatus ten grondslag liggende omstandigheden zodanig zijn geëvolueerd dat de handhaving van die status niet langer gerechtvaardigd is. Bovendien kan de omstandigheid dat de vergissing van de ontvangende lidstaat niet aan de betrokken persoon kan worden toegerekend, niet afdoen aan de vaststelling dat deze laatste feitelijk nooit heeft voldaan aan de voorwaarden voor verlening van de subsidiairebeschermingsstatus.

Volgens het Hof vindt deze uitlegging van de kwalificatierichtlijn steun in het Verdrag van Genève en moeten de vereisten van dit verdrag in aanmerking worden genomen bij de uitlegging van artikel 19 van deze richtlijn. In dit kader heeft het Hof opgemerkt dat de documenten van de Hoge Commissaris van de Verenigde Naties voor de Vluchtelingen (UNHCR) bijzonder relevant zijn, gelet op de rol die het Verdrag van Genève aan de UNHCR toekent. Hoewel geen enkele bepaling van dat verdrag uitdrukkelijk voorziet in het verlies van de vluchtelingenstatus wanneer later blijkt dat deze status nooit had mogen worden verleend, is de UNHCR toch van mening dat in een dergelijke situatie het besluit tot verlening van de vluchtelingenstatus in beginsel nietig moet worden verklaard.

Het Hof heeft daarenboven gepreciseerd dat het verlies van de subsidiairebeschermingsstatus op grond van artikel 19, lid 1, van de kwalificatierichtlijn niet afdoet aan de daarvan onderscheiden vraag of de betrokken persoon alle rechten op verblijf in de betrokken lidstaat verliest en naar zijn land van herkomst kan worden uitgezet. Ten eerste is het verlies van die status op grond van artikel 19, lid 1, van de kwalificatierichtlijn, in tegenstelling tot het verlies ervan op grond van artikel 19, lid 3, onder b), van deze richtlijn, geen geval waarin de lidstaten overeenkomstig artikel 4, lid 1 bis, van richtlijn 2003/109⁷⁸ moeten weigeren om de status van langdurig ingezetene te verlenen aan personen die internationale bescherming genieten, noch een geval waarin de lidstaten, op grond van artikel 9, lid 3 bis, van laatstgenoemde richtlijn, de status van langdurig ingezetene van die personen mogen intrekken. Ten tweede erkent de kwalificatierichtlijn dat de lidstaat van ontvangst overeenkomstig zijn nationale recht een nationale bescherming kan verlenen die gepaard gaat met rechten die personen zonder subsidiairebeschermingsstatus toestaan op het grondgebied van de betrokken lidstaat te verblijven.

77 Richtlijn 2004/83/EG van de Raad van 29 april 2004 inzake minimumnormen voor de erkenning van onderdanen van derde landen en staatlozen als vluchteling of als persoon die anderszins internationale bescherming behoeft, en de inhoud van de verleende bescherming (PB 2004, L 304, blz. 12)

78 Richtlijn 2003/109/EG van de Raad van 25 november 2003 betreffende de status van langdurig ingezetenen onderdanen van derde landen (PB 2004, L 16, blz. 44).

Het Hof heeft daaraan nog toegevoegd dat de betrokken lidstaat in dat kader gehouden is tot inachtneming van met name het grondrecht op eerbiediging van het privé-, familie- en gezinsleven van de betrokken persoon, zoals gewaarborgd door artikel 7 van het Handvest. Het feit dat de persoon wiens subsidiairebeschermingsstatus is ingetrokken op grond van artikel 19, lid 1, van de kwalificatierichtlijn, gelezen in samenhang met artikel 16 ervan, de bevoegde nationale autoriteit bij de verlening van deze status niet opzettelijk heeft misleid, anders dan het geval is van een persoon die zich bevindt in de situatie als bedoeld in artikel 19, lid 3, van die richtlijn, vormt in dat opzicht een relevante omstandigheid.

1.2. Behandeling van verzoeken om internationale bescherming

De in dit verslag vermelde arresten van het Hof over de behandeling van verzoeken om internationale bescherming hebben betrekking op de bepalingen die verband houden met de behandeling, de beoordeling en de herbeoordeling van dergelijke verzoeken, hun ontvankelijkheid, de voorwaarden voor de overdracht van de verzoekers naar de lidstaat die verantwoordelijk is voor de behandeling van het verzoek in kwestie en de bepaling van die lidstaat, alsook de sancties die kunnen worden vastgesteld jegens een persoon die om internationale bescherming verzoekt en zich schuldig maakt aan ernstige vormen van geweld.

In zijn arrest **Jawo** (C-163/17, [EU:C:2019:218](#)) van 19 maart 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich in het licht van verordening nr. 604/2013⁷⁹ (hierna: „Dublin III-verordening”) en het Handvest uitgesproken over de vraag *in welke omstandigheden kan worden vastgesteld dat een verzoeker om internationale bescherming is ondergedoken, zodat de termijn voor overdracht aan de lidstaat die normaliter verantwoordelijk is voor de behandeling van zijn verzoek kan worden verlengd, alsook over de rechtmatigheid van een dergelijke overdracht wanneer het risico bestaat dat de betrokkene na afloop van de asielprocedure wordt onderworpen aan een onmenselijke of vernederende behandeling wegens de levensomstandigheden van personen die in die lidstaat internationale bescherming genieten.*

In casu was een Gambiaans staatsburger via Italië de Europese Unie binnengekomen en had hij daar een asielaanvraag ingediend alvorens naar Duitsland te reizen, waar hij een nieuwe aanvraag had ingediend. Nadat de Duitse autoriteiten de Italiaanse autoriteiten om terugname van de betrokkene hadden verzocht, hebben zij zijn asielaanvraag afgewezen en zijn verwijdering naar Italië gelast. Een eerste poging tot overdracht is mislukt omdat de verzoeker niet aanwezig was in het hem toegekende woonverblijf. Volgens de Duitse autoriteiten was de verzoeker ondergedoken, en zij hebben de Italiaanse autoriteiten laten weten dat hij niet kon worden overgedragen en dat de termijn werd verlengd overeenkomstig artikel 29, lid 2, van de Dublin III-verordening. Dit artikel bepaalt dat de termijn voor de overdracht zes maanden bedraagt, maar dat deze kan worden verlengd tot maximaal achttien maanden indien de verzoeker is ondergedoken. Vervolgens heeft de betrokkene te kennen gegeven dat hij een bezoek had gebracht aan een vriend en dat hij niet wist dat hij zijn afwezigheid had moeten melden. Tegelijkertijd heeft hij beroep ingesteld tegen het overdrachtsbesluit. Na afwijzing daarvan heeft hij hoger beroep ingesteld bij de verwijzende rechter. In het kader van dit hoger beroep heeft hij aangevoerd dat de Duitse autoriteiten niet het recht hadden om de termijn voor zijn overdracht aan Italië te verlengen, aangezien hij niet was ondergedoken. Tevens heeft hij zich beroepen op het feit dat er in Italië in asielzaken sprake is van systeemfouten die in de weg staan aan zijn overdracht aan die staat.

79| Verordening (EU) nr. 604/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 tot vaststelling van de criteria en instrumenten om te bepalen welke lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van een verzoek om internationale bescherming dat door een onderdaan van een derde land of een staatloze bij een van de lidstaten wordt ingediend (PB 2013, L 180, blz. 31).

In de eerste plaats heeft het Hof gepreciseerd dat het begrip „onderduiken” in de zin van artikel 29, lid 2, van de Dublin-verordening met name het bestaan van een opzettelijk element veronderstelt, zodat deze bepaling in beginsel slechts toepasselijk is wanneer de verzoeker doelbewust ervoor zorgt buiten het bereik te blijven van de nationale autoriteiten teneinde zijn overdracht te voorkomen. Het Hof heeft daar evenwel aan toegevoegd dat, om de doeltreffende werking van de Dublin III-verordening te waarborgen en rekening te houden met de aanzienlijke moeilijkheden die deze autoriteiten kunnen ondervinden om het bewijs van de bedoelingen van de verzoeker te leveren, aangenomen mag worden dat de verzoeker is onderdoken wanneer de overdracht niet kan worden uitgevoerd omdat de verzoeker de hem toegekende woonplaats heeft verlaten zonder de nationale autoriteiten daarvan op de hoogte te hebben gebracht en zonder in voorkomend geval voorafgaand om toestemming te hebben verzocht. Dit vermoeden geldt echter alleen indien de verzoeker overeenkomstig artikel 5 van richtlijn 2013/33⁸⁰ (hierna: „opvangrichtlijn”) naar behoren werd ingelicht over zijn desbetreffende verplichtingen. De verzoeker dient bovendien de mogelijkheid te behouden om aan te tonen dat er geldige redenen waren om de bevoegde autoriteiten niet in te lichten over zijn afwezigheid en dat hij niet de bedoeling had om zich te onttrekken aan die autoriteiten.

In de tweede plaats heeft het Hof verklaard dat de verzoeker, zoals reeds is geoordeeld in het arrest *Shiri*⁸¹, in het kader van een beroep tegen een overdrachtsbesluit kan aanvoeren dat de termijn van zes maanden als bedoeld in artikel 29, leden 1 en 2, van de Dublin III-verordening is verstreken aangezien hij niet is ondergedoken.

In de derde plaats heeft het Hof geoordeeld dat, wat de bepalingen inzake de verlenging van de overdrachtstermijn betreft, er geen voorafgaand overleg nodig is tussen de verzoekende lidstaat en de verantwoordelijke lidstaat. Voor de verlenging van deze termijn tot maximaal achttien maanden volstaat het dat de eerste lidstaat de tweede lidstaat er vóór het verstrijken van de termijn van zes maanden van op de hoogte brengt dat de verzoeker is ondergedoken, met vermelding van de nieuwe overdrachtstermijn.

In de vierde plaats, ten slotte, heeft het Hof onderzocht of artikel 4 van het Handvest zich verzet tegen de overdracht van een aanvrager van internationale bescherming wanneer de levensomstandigheden van personen die internationale bescherming genieten in de lidstaat die normaliter verantwoordelijk is voor de behandeling van zijn verzoek, een onmenselijke of vernederende behandeling kunnen vormen.

Het Hof heeft allereerst gepreciseerd dat deze vraag binnen de werkingssfeer van het Unierecht valt. Vervolgens heeft het Hof benadrukt dat in het kader van het gemeenschappelijk Europees asielstelsel, en met name de Dublin III-verordening, die is gebaseerd op het beginsel van wederzijds vertrouwen, het vermoeden moet gelden dat verzoekers met in achtname van hun grondrechten worden behandeld. Zoals het Hof reeds heeft geoordeeld in de zaak *N. S. e.a.*⁸² en zoals in artikel 3, lid 2, van de Dublin III-verordening is gecodificeerd, kan echter niet worden uitgesloten dat de verzoeker, vanwege met name tekortkomingen die structureel of algemeen zijn of die bepaalde groepen van personen raken in de lidstaat waaraan de verzoeker zal worden overgedragen, het risico loopt in die lidstaat onmenselijk of vernederend te worden behandeld, waardoor zijn overdracht wordt verhinderd. Artikel 3, lid 2, van de Dublin III-verordening ziet weliswaar enkel op de situatie die ten grondslag lag aan het arrest *N. S. e.a.*, waarin dit risico voortvloeide uit systeemfouten in de

⁸⁰ | Richtlijn 2013/33/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 tot vaststelling van normen voor de opvang van verzoekers om internationale bescherming (PB 2013, L 180, blz. 96).

⁸¹ | Arrest van het Hof van 25 oktober 2017, *Shiri* (C-201/16, [EU:C:2017:805](#)).

⁸² | Arrest van 21 december 2011, *N. S. e.a.* (C-411/10 en C-493/10, [EU:C:2011:865](#)).

asielprocedure, maar elke overdracht is uitgesloten wanneer er ernstige en aantoonbare gronden zijn om aan te nemen dat de betrokken persoon een dergelijk risico loopt, ongeacht of dit op het moment van de overdracht, tijdens de asielprocedure of na afloop van de asielprocedure het geval zou zijn.

Ten slotte heeft het Hof verklaard dat de nationale rechter bij wie beroep is ingesteld tegen een overdrachtsbesluit, op basis van objectieve, betrouwbare, nauwkeurige en naar behoren bijgewerkte gegevens en in het licht van het door het Unierecht gewaarborgde niveau van bescherming van de grondrechten dient te beoordelen of er sprake is van de aangevoerde tekortkomingen. Deze tekortkomingen moeten een bijzonder hoge drempel van ernst bereiken. Wat de levensomstandigheden betreft van personen die internationale bescherming genieten, is deze drempel bereikt wanneer de onverschilligheid van de nationale autoriteiten tot gevolg zou hebben dat een persoon buiten zijn wil om en ongeacht zijn eigen keuzes terechtkomt in een toestand van zeer verregaande materiële deprivatie die hem niet in staat stelt om te voorzien in zijn meest elementaire behoeften, en negatieve gevolgen zou hebben voor zijn fysieke of mentale gezondheid of zijn menselijke waardigheid. Het feit dat de vormen van familiale solidariteit waarop onderdanen van de betrokken lidstaat een beroep kunnen doen om het hoofd te bieden aan tekortkomingen van het sociale stelsel van die lidstaat, meestal niet voorhanden zijn voor personen die internationale bescherming genieten, volstaat daarentegen niet als bewijs dat de verzoeker bij overdracht aan die lidstaat in een dergelijke toestand terecht zou komen. Het bestaan van tekortkomingen bij de uitvoering van integratieprogramma's voor personen die een dergelijke bescherming genieten, is eveneens onvoldoende om een dergelijke conclusie te rechtvaardigen. Hoe dan ook volstaat het enkele feit dat de sociale bescherming en/of de levensomstandigheden beter zijn in de verzoekende lidstaat dan in de lidstaat die normaliter verantwoordelijk is voor de behandeling van het verzoek om internationale bescherming, niet om daaruit af te leiden dat er in de tweede lidstaat een risico bestaat op onmenselijke of vernederende behandeling.

In het op 19 maart 2019 gewezen arrest **Ibrahim e.a.** (C-297/17, C-318/17, C-319/17 en C-438/17, [EU:C:2019:219](#)) heeft de Grote Kamer van het Hof *de in artikel 33, lid 2, onder a), van richtlijn 2013/32*⁸³ (hierna: „procedurerichtlijn”) genoemde aanvullende grond voor niet-ontvankelijkheid van een verzoek om internationale bescherming verduidelijkt. Die bepaling breidt de – voorheen door richtlijn 2005/85⁸⁴ geboden – mogelijkheid om een verzoek als niet-ontvankelijk af te wijzen in geval van eerdere toekenning van de vluchtelingenstatus door een andere lidstaat, uit door een dergelijke afwijzing ook mogelijk te maken in geval van toekenning van subsidiaire bescherming. In de hoofdgedingen was die bescherming, respectievelijk in Polen en Bulgarije, aan meerdere onderdanen van derde landen toegekend. Vervolgens zijn die personen naar Duitsland gereisd, waar zij tussen 2012 en 2013 asielverzoeken hebben ingediend. Nadat de Duitse autoriteiten de bevoegde Poolse en Bulgaarse autoriteiten tevergeefs hadden verzocht om die personen terug te nemen, hebben zij de asielverzoeken afgewezen zonder deze ten gronde te onderzoeken. De betrokkenen zijn daartegen opgekomen.

In die context heeft het Hof zich om te beginnen gebogen over de werkingssfeer *ratione temporis* van de procedurerichtlijn. De overgangsbepalingen van artikel 52, eerste alinea, van die richtlijn bepalen dat de nationale bepalingen ter omzetting van die richtlijn van toepassing zijn op verzoeken om internationale bescherming die zijn ingediend „na 20 juli 2015 of een eerdere datum” en dat op verzoeken die zijn ingediend „vóór 20 juli 2015” de krachtens richtlijn 2005/85 vastgestelde nationale bepalingen van toepassing zijn. Het Hof heeft geoordeeld dat, niettegenstaande het feit dat die twee bepalingen op gespannen voet staan, een lidstaat mag bepalen dat de nationale bepaling waarbij de aanvullende niet-ontvankelijkheidsgrond wordt omgezet, onmiddellijk van toepassing is op asielverzoeken waarop nog geen definitief besluit is genomen,

⁸³| Richtlijn 2013/32/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2013 betreffende gemeenschappelijke procedures voor de toekenning en intrekking van de internationale bescherming (PB 2013, L 180, blz. 60).

⁸⁴| Richtlijn 2005/85/EG van de Raad van 1 december 2005 betreffende minimumnormen voor de procedures in de lidstaten voor de toekenning of intrekking van de vluchtelingenstatus (PB 2005, L 326, blz. 13).

die zijn ingediend vóór 20 juli 2015 en vóór de inwerkingtreding van die nationale bepaling. Ter wille van de rechtszekerheid en de gelijkheid voor de wet is het echter noodzakelijk dat verzoeken die in dezelfde periode in die lidstaat zijn ingediend op voorspelbare en uniforme wijze worden onderzocht. Het Hof heeft daarentegen geoordeeld dat een dergelijke onmiddellijke toepassing niet is toegestaan indien zowel het asielverzoek als het verzoek tot terugname is ingediend vóór de inwerkingtreding van de procedurerichtlijn. In een dergelijke situatie, die in een van de hoofdgedingen aan de orde is, vallen dat asielverzoek en dat terugnameverzoek overeenkomstig artikel 49 van de Dublin III-verordening namelijk nog ten volle binnen de werkingssfeer van verordening nr. 343/2003⁸⁵, terwijl artikel 33 van de procedurerichtlijn alleen ziet op situaties die binnen de werkingssfeer van de Dublin III-verordening vallen.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat, wanneer een onderdaan van een derde land aan wie subsidiaire bescherming is verleend, later in een andere lidstaat een asielverzoek indient, die lidstaat dat verzoek niet-ontvankelijk mag verklaren zonder dat hij bij voorrang gebruik moet of mag maken van de procedures tot overname of terugname die zijn neergelegd in de Dublin III-verordening.

Ten slotte heeft het Hof onderzocht onder welke voorwaarden op grond van het Handvest de door artikel 33, lid 2, onder a), van de procedurerichtlijn geboden mogelijkheid aan een lidstaat kan worden ontnomen. In dat verband heeft het Hof verwezen naar zijn arrest *Jawo*⁸⁶ van dezelfde dag en opgemerkt dat de omstandigheid dat een asielzoeker in een lidstaat een risico loopt op een bij artikel 4 van het Handvest verboden onmenselijke of vernederende behandeling, eraan in de weg staat dat hij wordt overgedragen aan die lidstaat, ongeacht of hij een dergelijk risico loopt op het moment zelf van de overdracht, dan wel tijdens de asielprocedure of na afloop daarvan. Naar analogie heeft het Hof geoordeeld dat een lidstaat de aanvullende niet-ontvankelijkheidsgrond niet mag invoeren wanneer de voorzienbare levensomstandigheden van de verzoeker in de lidstaat die hem subsidiaire bescherming heeft toegekend, hem als begunstigde van die bescherming zouden blootstellen aan een ernstig risico op een onmenselijke of vernederende behandeling. De desbetreffende tekortkomingen moeten evenwel bijzonder ernstig zijn, dat wil zeggen dat de betrokken persoon moet worden blootgesteld aan een situatie van verregaande materiële deprivatie.

In dat verband volstaan schendingen van de kwalificatierichtlijn die niet in strijd zijn met artikel 4 van het Handvest, niet. De omstandigheid dat personen die subsidiaire bescherming genieten in de lidstaat die deze bescherming heeft verleend geen bestaansondersteunende voorzieningen genieten of voorzieningen genieten die duidelijk beperkter zijn dan die welke in andere lidstaten worden geboden, zonder dat zij evenwel anders worden behandeld dan de onderdanen van de betrokken lidstaat, kan niet leiden tot de vaststelling dat genoemd artikel 4 is geschonden, tenzij de asielzoeker zich vanwege zijn bijzondere kwetsbaarheid, buiten zijn wil en zijn persoonlijke keuzes om, in een situatie van verregaande materiële deprivatie bevindt.

Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat, wanneer een lidstaat die subsidiaire bescherming heeft verleend, systematisch en zonder dat er een werkelijk onderzoek wordt gevoerd, de vluchtelingenstatus weigert aan asielzoekers die voldoen aan de voorwaarden van de kwalificatierichtlijn, de behandeling van verzoekers niet kan worden geacht in overeenstemming te zijn met de verplichtingen die voortvloeien uit artikel 18 van het Handvest inzake het recht op asiel. Het staat echter aan de betrokken lidstaat om de procedure tot toekenning van de vluchtelingenstatus te hervatten, terwijl de lidstaat waarbij een nieuw verzoek is ingediend dit verzoek kan afwijzen op grond van artikel 33, lid 2, onder a), van de procedurerichtlijn, gelezen in het licht van het beginsel van wederzijds vertrouwen.

⁸⁵ Verordening (EG) nr. 343/2003 van de Raad van 18 februari 2003 tot vaststelling van de criteria en instrumenten om te bepalen welke lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van een asielverzoek dat door een onderdaan van een derde land bij een van de lidstaten wordt ingediend (PB 2003, L 50, blz. 1).

⁸⁶ Arrest van het Hof van 19 maart 2019, *Jawo* (C-163/17, [EU:C:2019:218](#)).

In het arrest **H. en R.** (C-582/17 en C-583/17, [EU:C:2019:280](#)) van 2 april 2019 heeft het Hof de vraag onderzocht *of de bevoegde autoriteiten, voordat zij een verzoek om terugname van een aanvrager van internationale bescherming indienen, moeten bepalen welke lidstaat met name op basis van het criterium van verantwoordelijkheid zoals opgenomen in artikel 9 van de Dublin III-verordening verantwoordelijk is voor de behandeling van diens verzoek.* Dat artikel preciseert dat wanneer een gezinslid van de verzoeker als persoon die internationale bescherming geniet is toegelaten voor verblijf in een lidstaat, deze lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van het verzoek. In casu hadden de Nederlandse autoriteiten de Duitse autoriteiten gevraagd om terugname van twee Syrische onderdanen die eerst een verzoek om internationale bescherming in Duitsland hadden ingediend, en vervolgens die lidstaat hadden verlaten en een nieuw verzoek in Nederland hadden ingediend. De belanghebbenden hadden aangevoerd dat hun respectieve echtgenoten, die internationale bescherming genoten, zich in Nederland ophielden, maar de Nederlandse autoriteiten hadden geweigerd om daarmee rekening te houden en dus om hun verzoek in behandeling te nemen, op grond van de overweging dat een verzoeker zich in het kader van een terugnameprocedure niet op artikel 9 van de Dublin III-verordening kan beroepen.

In die context heeft het Hof eraan herinnerd dat de terugnameprocedure van toepassing is op de personen bedoeld in artikel 20, lid 5, of in artikel 18, lid 1, onder b)d), van de Dublin III-verordening, en vervolgens vastgesteld dat de situatie waarin een onderdaan van een derde land een verzoek om internationale bescherming in een eerste lidstaat indient, vervolgens dat land verlaat en een nieuwe aanvraag in een tweede lidstaat indient, binnen de werkingssfeer van die procedure valt, los van de vraag of het verzoek in de eerste lidstaat is ingetrokken of de behandeling daarvan overeenkomstig de procedurerichtlijn in die lidstaat reeds is aangevangen.

Vervolgens heeft het Hof erop gewezen dat de omstandigheid dat een overdrachtsbesluit is vastgesteld na een over- of terugnameprocedure, weliswaar geen invloed heeft op de omvang van het door artikel 27, lid 1, van de Dublin III-verordening gewaarborgde recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel tegen dat besluit, maar dat die twee procedures niettemin aan verschillende regelingen onderworpen zijn en dat dit verschil zijn weerslag heeft op de bepalingen van die verordening die ter onderbouwing van een dergelijk beroep kunnen worden aangevoerd. In het kader van de overnameprocedure staat de procedure ter bepaling van de lidstaat die verantwoordelijk is voor de behandeling van het verzoek om internationale bescherming aan de hand van de in hoofdstuk III van de Dublin III-verordening geformuleerde criteria immers centraal, en kan de lidstaat waarbij dat verzoek is ingediend een andere lidstaat slechts om een dergelijke overname verzoeken indien hij van mening is dat die andere lidstaat verantwoordelijk is voor de behandeling van dit verzoek. In het kader van de terugnameprocedure zijn die verantwoordelijkheidscriteria daarentegen niet relevant, aangezien het er alleen op aankomt dat de aangezochte lidstaat voldoet aan de voorwaarden van artikel 20, lid 5 (namelijk dat het gaat om de lidstaat waarbij het verzoek voor het eerst is ingediend en waar de procedure tot bepaling van de lidstaat die verantwoordelijk is voor de behandeling van dat verzoek gaande is), of van artikel 18, lid 1, onder b)d), van de Dublin III-verordening (namelijk dat het gaat om de lidstaat waarbij het verzoek voor het eerst is ingediend en die, na afloop van de procedure tot bepaling van de verantwoordelijke lidstaat, zijn eigen verantwoordelijkheid voor de behandeling van dat verzoek heeft erkend).

Het Hof heeft hieraan toegevoegd dat de irrelevantie van de verantwoordelijkheidscriteria van hoofdstuk III van de Dublin III-verordening in het kader van een terugnameprocedure wordt bevestigd door het feit dat artikel 22 van die verordening gedetailleerd de wijze bepaalt waarop die criteria in het kader van een overnameprocedure moeten worden toegepast, terwijl artikel 25 van die verordening, dat de terugnameprocedure betreft, geen vergelijkbare bepaling bevat en van de aangezochte lidstaat enkel verlangt dat hij de noodzakelijke verificaties verricht om zich uit te spreken over het terugnameverzoek.

Het Hof heeft vervolgens nog opgemerkt dat de tegenovergestelde uitlegging, volgens welke een terugnameverzoek slechts kan worden ingediend wanneer de aangezochte lidstaat op grond van de in hoofdstuk III van de Dublin III-verordening neergelegde verantwoordelijkheidscriteria kan worden aangewezen als de verantwoordelijke lidstaat, wordt tegengesproken door de algemene opzet van die verordening, die twee autonome procedures heeft willen invoeren (namelijk de overname en de terugnameprocedure) die op verschillende gevallen van toepassing zijn en door verschillende bepalingen worden geregeld. Deze tegenovergestelde uitlegging zou bovendien afbreuk kunnen doen aan de verwezenlijking van het doel van de Dublin III-verordening, namelijk secundaire stromen van aanvragers van internationale bescherming te voorkomen, aangezien zij impliceert dat de bevoegde autoriteiten van de lidstaat waarin het tweede verzoek is ingediend, *de facto* de conclusie zouden kunnen heroverwegen waartoe de bevoegde autoriteiten van de eerste lidstaat met betrekking tot diens eigen verantwoordelijkheid zijn gekomen na afloop van de procedure tot bepaling van de lidstaat die verantwoordelijk is voor de behandeling van het verzoek. Voorts zou door een dergelijke uitlegging afbreuk worden gedaan aan het in artikel 3, lid 1, van die verordening vastgestelde wezenlijke beginsel dat een verzoek om internationale bescherming slechts door één enkele lidstaat wordt behandeld.

Afsluitend stelt het Hof vast dat de in hoofdstuk III van de Dublin III-verordening genoemde verantwoordelijkheidscriteria niet kunnen worden aangevoerd ter onderbouwing van een beroep tegen een overdrachtsbesluit dat is genomen in het kader van een terugnameprocedure.

Aangezien de in de artikelen 8 tot en met 10 van de Dublin III-verordening vermelde verantwoordelijkheidscriteria tot doel hebben bij te dragen tot de bescherming van de belangen van het kind en het gezinsleven van de betrokkenen, moet, wanneer de betrokkene aan de bevoegde autoriteit van de tweede lidstaat informatie heeft verstrekt waaruit duidelijk blijkt dat die lidstaat krachtens het criterium van artikel 9 van de Dublin III-verordening als verantwoordelijke lidstaat moet worden beschouwd, die lidstaat overeenkomstig het beginsel van loyale samenwerking zijn eigen verantwoordelijkheid erkennen in een situatie die valt onder artikel 20, lid 5, van de Dublin III-verordening (dat wil zeggen wanneer de procedure tot bepaling van de verantwoordelijke lidstaat in de eerste staat nog niet is afgerond). In een dergelijke situatie kan de onderdaan van een derde land zich bij wijze van uitzondering in het kader van een beroep tegen het jegens hem genomen overdrachtsbesluit op dat criterium beroepen.

In het arrest **Torubarov** (C-556/17, [EU:C:2019:626](#)) van 29 juli 2019 heeft de Grote kamer van het Hof een uitlegging gegeven van *de bepaling van de procedurerichtlijn waarin nader is bepaald wat de omvang is van het recht op een daadwerkelijk rechtsmiddel dat verzoekers van internationale bescherming (vluchtelingenstatus of subsidiairebeschermingsstatus) met name tegen beslissingen tot afwijzing van hun verzoeken moeten genieten*⁸⁷. Het Hof heeft geoordeeld dat, wanneer een rechter na een volledig en ex-nunc-onderzoek van alle relevante feitelijke en juridische gegevens die de verzoeker van internationale bescherming heeft aangedragen, heeft vastgesteld dat deze verzoeker overeenkomstig de criteria van de kwalificatierichtlijn deze bescherming moet krijgen om de reden die hij ter ondersteuning van zijn verzoek aanvoert, maar een semirechterlijk of administratief orgaan vervolgens een andersluidende beslissing neemt zonder daarbij aan te tonen dat er sprake is van nieuwe elementen die een nieuwe beoordeling van de behoefte aan internationale bescherming van deze verzoeker rechtvaardigen, deze rechter deze niet met zijn eerdere vonnis overeenstemmende beslissing moet wijzigen en zijn eigen beslissing inzake het verzoek om internationale bescherming in de plaats moet stellen door indien nodig de nationale regeling die hem verbiedt aldus te handelen, buiten toepassing te laten.

⁸⁷ Artikel 46, lid 3.

In casu was de verwijzende rechter voor de derde keer in dezelfde zaak geëdieerd door een Russisch staatsburger die in zijn land van herkomst strafrechtelijk werd vervolgd en in Hongarije een verzoek om internationale bescherming had ingediend op grond dat hij ervoor vreesde in Rusland wegens zijn politieke overtuiging te worden vervolgd of ernstige schade te zullen lijden. De Hongaarse autoriteit die met het onderzoek van zijn verzoek was belast, heeft dat verzoek namelijk driemaal afgewezen, ook al had de verwijzende rechter tot tweemaal toe de afwijzende beslissingen van die autoriteit nietig verklaard en na een beoordeling van alle gegevens van het dossier op het tweede beroep van de betrokkene beslist dat zijn verzoek om internationale bescherming gegrond was. Gelet op deze omstandigheden heeft de betrokkene in het kader van zijn derde beroep de verwijzende rechter verzocht om zijn eigen beslissing inzake de internationale bescherming waarop hij recht heeft, in de plaats te stellen van de bestreden beslissingen. De bevoegdheid van rechters om administratieve beslissingen inzake de toekenning van internationale bescherming te wijzigen, is evenwel afgeschaft bij een wet van 2015 inzake het beheer van de massa-immigratie.

Onder verwijzing naar het arrest *Alheto*⁸⁸ heeft het Hof om te beginnen eraan herinnerd dat de procedurerichtlijn niet strekt tot uniformisatie van de procedureregels die in de lidstaten moeten worden toegepast wanneer een nieuwe beslissing inzake een verzoek om internationale bescherming moet worden genomen na nietigverklaring van de oorspronkelijke administratieve beslissing waarbij dat verzoek is afgewezen. Uit het doel van deze richtlijn om te zorgen voor een zo snel mogelijke behandeling van dergelijke verzoeken, alsook uit de verplichting om een nuttig effect van de betreffende bepaling van deze richtlijn te garanderen en uit de uit artikel 47 van het Handvest voortvloeiende noodzaak om de doeltreffendheid van het rechtsmiddel te verzekeren, blijkt echter dat elke lidstaat zijn nationaal recht aldus moet inrichten dat, na nietigverklaring van deze oorspronkelijke beslissing en in geval van terugverwijzing van het dossier naar het semirechterlijke of administratieve orgaan dat met het onderzoek van dat verzoek is belast, binnen een korte termijn een nieuwe beslissing wordt genomen die in overeenstemming is met het oordeel dat besloten ligt in de rechterlijke beslissing waarbij nietigverklaring is uitgesproken.

Het Hof heeft inzonderheid benadrukt dat de Uniewetgever, door te bepalen dat de rechterlijke instantie die bevoegd is om uitspraak te doen op een rechtsmiddel tegen een beslissing tot afwijzing van een verzoek om internationale bescherming, in voorkomend geval „de behoefte aan internationale bescherming” van de verzoeker moet onderzoeken, deze rechterlijke instantie, voor het geval dat zij van oordeel is dat zij beschikt over alle daartoe noodzakelijke feitelijke en juridische gegevens, de bevoegdheid heeft willen verlenen om na afloop van een volledig en ex-nunc-onderzoek – dat wil zeggen een uitputtend en geactualiseerd onderzoek van deze gegevens – een bindende uitspraak te doen over de vraag of deze verzoeker voldoet aan de voorwaarden van de kwalificatierichtlijn om internationale bescherming te krijgen. Wanneer deze rechterlijke instantie tot de overtuiging komt dat het verzoek om internationale bescherming moet worden toegewezen, de beslissing van het bevoegde nationale orgaan tot afwijzing van dat verzoek nietig verklaart en daarbij het dossier naar dit orgaan terugverwijst, beschikt dat orgaan in een dergelijk geval niet langer over een discretionaire bevoegdheid om al dan niet de bescherming toe te kennen die is gevraagd op dezelfde gronden als die welke aan deze rechterlijke instantie zijn voorgelegd, tenzij zich feitelijke of juridische gegevens aandienen die objectief een nieuwe geactualiseerde beoordeling vereisen.

Een nationale wettelijke regeling die leidt tot een situatie waarin de nationale rechter over geen enkel middel beschikt om zijn vonnis te doen naleven, kan bijgevolg de verzoeker van internationale bescherming *de facto* een daadwerkelijk rechtsmiddel ontnemen aangezien een definitieve en bindende rechterlijke beslissing ten aanzien van hem zonder uitwerking zou kunnen blijven.

⁸⁸ | Arrest van het Hof van 25 juli 2018, *Alheto* (C-585/16, [EU:C:2018:584](#)).

In het arrest **Haqbin** (C-233/18, [EU:C:2019:956](#)) van 12 november 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich voor het eerst uitgesproken over de omvang van het bij artikel 20, lid 4, van de opvangrichtlijn aan de lidstaten verleende recht om de sancties te bepalen die van toepassing zijn wanneer een persoon die om internationale bescherming verzoekt zich schuldig maakt aan ernstige inbreuken op de regels van het opvangcentrum waarin hij wordt opgevangen of aan ernstige vormen van geweld. Het Hof heeft geoordeeld dat deze bepaling, gelezen in het licht van artikel 1 van het Handvest, de lidstaten niet toestaat om in die gevallen een sanctie op te leggen waarbij, al was het maar tijdelijk, de materiële opvangvoorzieningen van de verzoeker die betrekking hebben op huisvesting, voeding of kleding worden ingetrokken.

Haqbin, een Afghaanse staatsburger, is als niet-begeleide minderjarige in België aangekomen. Nadat hij een verzoek om internationale bescherming had ingediend, is hij opgevangen in een opvangcentrum. In dit centrum was hij betrokken bij een vechtpartij tussen bewoners van verschillende etnische afkomst. Na deze gebeurtenissen besloot de directeur van het opvangcentrum Haqbin voor een periode van 15 dagen uit te sluiten van de materiële hulp in een opvangstructuur. Naar eigen zeggen heeft hij tijdens deze periode van uitsluiting overnacht in een park te Brussel en bij vrienden.

In deze omstandigheden heeft de verwijzende rechter – bij wie Haqbin hoger beroep heeft ingesteld tegen het vonnis in eerste aanleg waarbij zijn beroep tegen de beslissing tot uitsluiting is afgewezen – het Hof gevraagd of de Belgische instanties de materiële opvangvoorzieningen van een persoon in Haqbins situatie die om internationale bescherming verzoekt, kunnen intrekken of beperken. Daarnaast is – gelet op Haqbins specifieke situatie – de vraag gerezen onder welke voorwaarden een dergelijke sanctie kan worden opgelegd aan een niet-begeleide minderjarige.

Het Hof heeft om te beginnen gepreciseerd dat de in artikel 20, lid 4, van de opvangrichtlijn bedoelde sancties in beginsel betrekking kunnen hebben op de materiële opvangvoorzieningen. Op grond van artikel 20, lid 5, van deze richtlijn moeten dergelijke sancties evenwel objectief, onpartijdig en met redenen omkleed zijn alsook evenredig zijn gelet op de specifieke situatie van de verzoeker, en moeten zij te allen tijde een waardige levensstandaard waarborgen.

De intrekking – al was het maar tijdelijk – van alle materiële opvangvoorzieningen of van de materiële opvangvoorzieningen die betrekking hebben op huisvesting, voeding of kleding, zou onverenigbaar zijn met de verplichting om ervoor te zorgen dat de verzoeker een waardige levensstandaard geniet. Een dergelijke sanctie zou hem immers de mogelijkheid ontnemen om te voorzien in zijn meest elementaire behoeften. Bovendien zou zij in strijd zijn met het evenredigheidsvereiste.

Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat de lidstaten voortdurend en zonder onderbreking een waardige levensstandaard moeten waarborgen, en dat de instanties die bevoegd zijn voor de opvang van personen die om internationale bescherming verzoeken de toegang tot de materiële opvangvoorzieningen waardoor een dergelijke levensstandaard kan worden gewaarborgd, op georganiseerde wijze en onder hun eigen verantwoordelijkheid dienen te verlenen. Zij kunnen zich er dus niet toe beperken de uitgesloten verzoeker een lijst te verstrekken van particuliere daklozencentra die hem kunnen opvangen, zoals de bevoegde Belgische instanties voor ogen hadden.

Met betrekking tot sancties waarbij de materiële opvangvoorzieningen worden beperkt – zoals een intrekking of beperking van de dagvergoeding – heeft het Hof gepreciseerd dat de bevoegde instanties er te allen tijde voor moeten zorgen dat deze sancties, gelet op de specifieke situatie van de verzoeker en alle omstandigheden van het geval, stroken met het evenredigheidsbeginsel en geen afbreuk doen aan de waardigheid van deze verzoeker. In dit verband heeft het Hof in herinnering gebracht dat de lidstaten voor de in artikel 20, lid 4, van de opvangrichtlijn bedoelde gevallen kunnen voorzien in andere maatregelen dan die welke betrekking hebben op de materiële opvangvoorzieningen, zoals het verblijf van de verzoeker in een afzonderlijk gedeelte

van het opvangcentrum of zijn overbrenging naar een ander opvangcentrum. Voorts kunnen de bevoegde autoriteiten besluiten om de verzoeker in bewaring te houden, mits voldaan is aan de voorwaarden van die richtlijn.

Wanneer de verzoeker een niet-begeleide minderjarige en dus een kwetsbare persoon in de zin van de opvangrichtlijn is, moeten de nationale instanties bij de oplegging van sancties op grond van artikel 20, lid 4, van deze richtlijn in hogere mate rekening houden met de specifieke situatie van de minderjarige en met het evenredigheidsbeginsel. Bij de oplegging van deze sancties moet, gelet op met name artikel 24 van het Handvest, in het bijzonder rekening worden gehouden met het belang van het kind. De opvangrichtlijn staat er overigens niet aan in de weg dat de betrokken instanties besluiten om de minderjarige toe te vertrouwen aan de diensten of de gerechtelijke instanties die met jeugdbescherming zijn belast.

1.3. Terugkeerbesluiten

In het arrest **Arib e.a.** (C-444/17, [EU:C:2019:220](#)) van 19 maart 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over de uitlegging van *artikel 2, lid 2, onder a), van richtlijn 2008/115*⁸⁹ (hierna: „terugkeerrichtlijn”), dat de lidstaten toestaat om in de twee in deze bepaling bedoelde situaties aan hun buitengrenzen vereenvoudigde terugkeerprocedures te blijven toepassen, zonder alle procedurele fasen te hoeven doorlopen waarin deze richtlijn voorziet, teneinde de bij de overschrijding van een dergelijke grens onderschepte derdelanders sneller te kunnen verwijderen. Het Hof heeft geoordeeld dat deze bepaling, gelezen in samenhang met artikel 32 van verordening 2016/399⁹⁰, niet van toepassing is op de situatie waarin een derdelander vlak bij een binnengrens is aangehouden en illegaal op het grondgebied van een lidstaat verblijft, zelfs wanneer deze lidstaat krachtens artikel 25 van deze verordening het toezicht aan deze grens heeft heringevoerd wegens een ernstige bedreiging voor de openbare orde of de binnenlandse veiligheid van deze lidstaat.

Na te hebben vastgesteld dat artikel 2, lid 2, onder a), van de terugkeerrichtlijn de lidstaten niet de mogelijkheid biedt om illegaal verblijvende derdelanders wegens hun illegale binnenkomst via een binnengrens aan de werkingssfeer van deze richtlijn te onttrekken, heeft het Hof onderzocht of de omstandigheid dat een lidstaat overeenkomstig artikel 25 van verordening 2016/399 aan zijn binnengrenzen toezicht heeft heringevoerd, ertoe kan leiden dat de situatie van een derdelander die illegaal verblijft op het grondgebied van deze lidstaat en die in de buurt van een dergelijke binnengrens is aangehouden, valt onder artikel 2, lid 2, onder a), van de terugkeerrichtlijn.

Dienaangaande heeft het Hof ten eerste benadrukt dat de in deze bepaling van de terugkeerrichtlijn bedoelde uitzondering als afwijking van de werkingssfeer van deze richtlijn restrictief moet worden uitgelegd. Deze bepaling, waarvan de bewoordingen zelf in dit verband geheel ondubbelzinnig zijn, heeft betrekking op de situatie van een derdelander die zich bevindt aan een „buitengrens” van een lidstaat of vlak bij een dergelijke grens. Nergens wordt dus vermeld dat de situatie van een derdelander die zich bevindt aan een binnengrens waar op grond van artikel 25 van verordening 2016/399 toezicht is heringevoerd, of vlak bij deze binnengrens, zou kunnen worden gelijkgesteld met een dergelijke situatie, ook al werd op het moment waarop de terugkeerrichtlijn werd vastgesteld, in de artikelen 23 en 28 van verordening nr. 562/2006⁹¹ al

⁸⁹ Richtlijn 2008/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2008 over gemeenschappelijke normen en procedures in de lidstaten voor de terugkeer van onderdanen van derde landen die illegaal op hun grondgebied verblijven (PB 2008, L 348, blz. 98).

⁹⁰ Verordening (EU) 2016/399 van het Europees Parlement en de Raad van 9 maart 2016 betreffende een Uniecode voor de overschrijding van de grenzen door personen (Schengengrenscore) (PB 2016, L 77, blz. 1).

⁹¹ Verordening (EG) nr. 562/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 15 maart 2006 tot vaststelling van een communautaire code betreffende de overschrijding van de grenzen door personen (Schengengrenscore) (PB 2006, L 105, blz. 1).

bepaald dat de lidstaten, indien zich een ernstige bedreiging voor hun openbare orde of hun binnenlandse veiligheid voordeed, bij wijze van uitzondering toezicht aan hun binnengrenzen konden herinvoeren, en voorts dat de desbetreffende bepalingen van deze verordening over de buitengrenzen in een dergelijk geval mutatis mutandis van toepassing waren.

Wat ten tweede de met artikel 2, lid 2, onder a), van de terugkeerrichtlijn nagestreefde doelstelling betreft, heeft het Hof geoordeeld dat er, gelet op deze doelstelling, geen onderscheid hoeft te worden gemaakt in de situatie van een illegaal verblijvende derdelander die vlak bij een binnengrens wordt aangehouden, naargelang het toezicht aan deze grens wel of niet is heringevoerd. Louter de herinvoering van toezicht aan de binnengrens van een lidstaat heeft namelijk niet tot gevolg dat een illegaal verblijvende derdelander die wordt aangehouden terwijl hij deze binnengrens overschrijdt of zich daar vlakbij bevindt, onmiddellijk naar een buitengrens kan worden gebracht en zo sneller of eenvoudiger uit het grondgebied van de Schengenzone kan worden verwijderd dan wanneer hij op dezelfde plaats was aangehouden bij een politiecontrole in de zin van artikel 23, onder a), van verordening 2016/399, zonder dat aan deze grenzen het toezicht was heringevoerd.

Ten derde heeft het Hof opgemerkt dat de noodzaak van een restrictieve uitlegging van de werkingssfeer van artikel 2, lid 2, onder a), van de terugkeerrichtlijn eveneens wordt gestaafd door een onderzoek van de context van deze bepaling, en meer in het bijzonder door een systematische lezing van verordening 2016/399. Volgens de bewoordingen van artikel 2 van deze verordening sluiten de begrippen „binnengrenzen” en „buitengrenzen” elkaar immers uit, en artikel 32 van deze verordening bepaalt slechts dat wanneer een lidstaat het toezicht aan de binnengrenzen herinvoert, alleen de desbetreffende bepalingen van deze verordening over de buitengrenzen van overeenkomstige toepassing zijn. Dat artikel 32 bepaalt daarentegen niet dat artikel 2, lid 2, onder a), van de terugkeerrichtlijn in een dergelijk geval wordt toegepast.

2. Immigratiebeleid

In het arrest **X (Langdurig ingezetenen – Vaste, regelmatige en voldoende inkomsten)** (C-302/18, [EU:C:2019:830](#)) van 3 oktober 2019 heeft het Hof richtlijn 2003/109 uitgelegd, waarin wordt bepaald dat de lidstaten van onderdanen van derde landen voor de verkrijging van de status van langdurig ingezetene het bewijs verlangen dat zij voor zichzelf en de gezinsleden te hunnen laste beschikken over vaste en regelmatige inkomsten die voldoende zijn om zichzelf en hun gezinsleden te onderhouden zonder een beroep te hoeven doen op het stelsel van sociale bijstand van de betrokken lidstaat.⁹² Het Hof heeft geoordeeld dat *het begrip inkomsten niet uitsluitend ziet op de eigen inkomsten van de aanvrager van de status van langdurig ingezetene, maar ook de inkomsten kan omvatten die door een derde aan hem ter beschikking worden gesteld, mits zij, rekening houdend met de individuele situatie van de betrokken aanvrager, vast, regelmatig en voldoende zijn.*

Dit arrest is gewezen in het kader van een geding tussen X, die de Kameroense nationaliteit heeft, en de Belgische Staat over de afwijzing van een aanvraag voor een machtiging tot vestiging en voor toekenning van de status van langdurig ingezetene. In het kader van zijn aanvraag had X de inkomsten van zijn broer voorgelegd en een schriftelijke, door die broer ondertekende verbintenis verstrekt waarin deze verklaarde ervoor te zullen zorgen dat X en de gezinsleden te zijnen laste zouden beschikken over stabiele, regelmatige en toereikende bestaansmiddelen. De aanvraag is afgewezen op grond dat X geen eigen middelen heeft en dat het enkele feit dat X ten laste is genomen door zijn broer nog niet betekent dat hij beschikt over een regelmatig en stabiel inkomen.

⁹²| Artikel 5, lid 1, onder a).

Nadat het Hof had vastgesteld dat het in de betrokken bepaling genoemde begrip inkomsten een autonoom begrip van het Unierecht is, heeft het opgemerkt dat louter op basis van de bewoordingen ervan niet kan worden bepaald wat de aard en de herkomst van de inkomsten in kwestie moet zijn. In sommige taalversies van richtlijn 2003/109 wordt namelijk een term gebruikt die overeenstemt met het begrip middelen, terwijl in andere een term wordt gebruikt die overeenstemt met het begrip inkomsten. Het Hof heeft de bepaling daarop uitgelegd aan de hand van het doel van die richtlijn en de context waarin de betrokken bepaling is opgenomen en is met name tot de slotsom gekomen dat deze richtlijn in beginsel geen ruimte laat om aanvullende voorwaarden te stellen aan de herkomst van de in de betrokken bepaling genoemde inkomsten.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat uit het onderzoek van de bewoordingen, de doelstelling en de context van de betrokken bepaling, in het licht van de vergelijkbare bepalingen van de richtlijnen 2004/38⁹³ en 2003/86⁹⁴, tevens naar voren komt dat de herkomst van de in de bepaling van richtlijn 2003/109 genoemde inkomsten geen beslissend criterium is bij de door de betrokken lidstaat te verrichten toets of zij vast, regelmatig en voldoende zijn. Ook al hebben de voorwaarden inzake de inkomsten in richtlijn 2003/109 een andere strekking dan in richtlijn 2004/38, zij kunnen analoog worden uitgelegd in die zin dat niet is uitgesloten dat de betrokkene gebruik kan maken van middelen die ter beschikking zijn gesteld door een derde die tot zijn familie behoort. Voorts vloeit uit richtlijn 2003/86 voort dat niet de herkomst van de inkomsten beslissend is, maar de stabiliteit en de toereikendheid ervan, rekening houdend met de individuele situatie van de betrokkene.

Tot slot heeft het Hof hieraan toegevoegd dat het aan de bevoegde nationale autoriteit staat om te analyseren of de inkomsten die afkomstig zijn van een derde of een verwant van de aanvrager moeten worden beschouwd als vast, regelmatig en voldoende. In dat verband kunnen het juridisch bindende karakter van een verbintenis van die derde of een verwant om deze ten laste te nemen, de familieband tussen de aanvrager en de verwant of verwanten die bereid zijn hem ten laste te nemen en de aard en bestendigheid van hun inkomsten in aanmerking worden genomen.

In het arrest *Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (Gezinshereniging – Zus van vluchteling)* (C-519/18, [EU:C:2019:1070](#)) van 12 december 2019 heeft het Hof geoordeeld *dat een lidstaat als voorwaarde voor de goedkeuring van de gezinshereniging van een zus van een vluchteling kan verlangen dat die zus wegens haar gezondheidstoestand niet in staat is om zelf te voorzien in haar levensonderhoud*. Om te beoordelen of deze omstandigheid zich voordoet, moet evenwel rekening worden gehouden met de bijzondere situatie van vluchtelingen en moet voorafgaandelijk een geïndividualiseerd onderzoek worden verricht. Bovendien kan die gezinshereniging alleen worden toegestaan indien op dezelfde wijze komt vast te staan dat de betrokkene daadwerkelijk door de vluchteling materieel wordt gesteund of dat de vluchteling kennelijk het best in staat is om de vereiste materiële steun te verlenen.

⁹³ Richtlijn 2004/38/EG van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 betreffende het recht van vrij verkeer en verblijf op het grondgebied van de lidstaten voor de burgers van de Unie en hun familieleden, tot wijziging van verordening (EEG) nr. 1612/68 en tot intrekking van de richtlijnen 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG en 93/96/EEG (PB 2004, L 158, blz. 77, met rectificatie in PB 2004, L 229, blz. 35).

⁹⁴ Richtlijn 2003/86/EG van de Raad van 22 september 2003 inzake het recht op gezinshereniging (PB 2003, L 251, blz. 12).

In het hoofdgeding had de zus van een in Hongarije als vluchteling erkende Iraanse staatsburger een verzoek om een verblijfsvergunning met het oog op gezinshereniging ingediend. Hoewel de betrokkene leed aan een depressie die een regelmatige medische follow-up vereiste, was haar verzoek afgewezen, onder meer omdat zij niet had aangetoond dat zij voldeed aan de in de Hongaarse regelgeving gestelde voorwaarde dat zij wegens haar gezondheidstoestand niet in staat was om te voorzien in haar levensonderhoud.

Het Hof diende te antwoorden op de vraag of die regelgeving verenigbaar is met richtlijn 2003/86 en heeft om te beginnen opgemerkt dat er ten aanzien van vluchtelingen gunstigere voorwaarden gelden voor de uitoefening van het recht op gezinshereniging. Met name kunnen de lidstaten ervoor kiezen om dit recht toe te kennen aan gezinsleden van een vluchteling, zoals broers en zussen, die in richtlijn 2003/86 niet uitdrukkelijk worden genoemd als personen aan wie dat recht op gezinshereniging moet of kan worden toegekend. Het Hof heeft dan ook benadrukt dat de lidstaten veel speelruimte hebben en dit zowel om te besluiten de personele werkingssfeer van die richtlijn aldus uit te breiden als om te bepalen welke gezinsleden voordeel trekken van deze uitbreiding.

Deze speelruimte wordt echter beperkt door de op de lidstaat rustende verplichting om zich ervan te vergewissen dat het betrokken gezinslid „ten laste” komt van de vluchteling. Het Hof heeft in dit verband erop gewezen dat de betekenis die aan deze uitdrukkelijk in richtlijn 2003/86 gestelde voorwaarde moet worden toegekend, in de Unie autonoom en uniform dient te worden uitgelegd. In dit verband moet rekening worden gehouden met de preciseringen die het Hof reeds heeft gegeven met betrekking tot een vergelijkbare voorwaarde bij de toepassing van richtlijn 2004/38, waarbij tevens de bijzondere situatie van vluchtelingen in aanmerking dient te worden genomen. Zo kan van een vluchteling niet systematisch worden verlangd dat hij zijn gezinslid materieel steunt op het tijdstip waarop het verzoek om gezinshereniging wordt ingediend. Mogelijkerwijs verkeert deze vluchteling namelijk in de materiële onmogelijkheid om de nodige middelen over te maken of vreest hij de veiligheid van zijn gezinsleden in gevaar te brengen door met hen contact op te nemen. Tevens is het Hof van oordeel dat een gezinslid van een vluchteling slechts kan worden geacht ten laste van deze vluchteling te komen indien twee voorwaarden zijn vervuld. Ten eerste is vereist dat het gezinslid gelet op zijn economische en sociale toestand niet in staat is om in zijn basisbehoeften te voorzien op het tijdstip waarop het verzoekt om zich bij de vluchteling te mogen voegen. Ten tweede moet vaststaan dat het betrokken gezinslid daadwerkelijk door de vluchteling materieel wordt gesteund of dat de vluchteling gelet op alle relevante omstandigheden – zoals de graad van verwantschap van dat gezinslid met de vluchteling, de aard en de hechtheid van zijn andere familiebanden alsook de leeftijd en de economische situatie van zijn andere verwanten – kennelijk het best in staat is om die materiële steun te verlenen.

Het Hof heeft eveneens verklaard dat de lidstaten, gelet op de speelruimte waarover zij ter zake beschikken, kunnen voorzien in aanvullende vereisten die verband houden met de aard van de afhankelijkheidsrelatie tussen de vluchteling en de betrokken gezinsleden van de vluchteling. Met name kunnen de lidstaten verlangen dat deze gezinsleden om bepaalde specifieke redenen – zoals hun gezondheidstoestand – ten laste komen van de vluchteling. Die mogelijkheid is echter in twee opzichten begrensd. Ten eerste moet de nationale regeling in kwestie zowel de door het Handvest gewaarborgde grondrechten als het evenredigheidsbeginsel eerbiedigen. Ten tweede dienen de bevoegde nationale autoriteiten het verzoek om gezinshereniging op geïndividualiseerde wijze te onderzoeken en op dezelfde wijze na te gaan of is voldaan aan de voorwaarde dat het gezinslid ten laste komt van de vluchteling, waarbij alle relevante factoren in aanmerking moeten worden genomen. Bovendien moeten die autoriteiten rekening houden met het feit dat de omvang van de behoeften sterk kan verschillen van persoon tot persoon, en met de bijzondere situatie van vluchtelingen, inzonderheid in het licht van de moeilijkheden die zij ondervinden om bewijsmateriaal te verkrijgen in hun land van herkomst.

IX. Justitiële samenwerking in strafzaken: Europees aanhoudingsbevel

Wat de justitiële samenwerking in strafzaken betreft zijn acht arresten over het Europees aanhoudingsbevel het vermelden waard, waarvan er vier zijn vastgesteld volgens de prejudiciële spoedprocedure (PPU). Vijf arresten behandelen met name het begrip „uitvaardigende rechterlijke autoriteit” in de zin van kaderbesluit 2002/584/JBZ⁹⁵ betreffende het Europees aanhoudingsbevel.

In de gevoegde zaken die hebben geleid tot het arrest **OG en PI (Openbaar ministerie van Lübeck en van Zwickau)** (C-508/18 en C-82/19 PPU, [EU:C:2019:456](#)) van 27 mei 2019, heeft het Hof (Grote kamer) geoordeeld dat het begrip „uitvaardigende rechterlijke autoriteit” in de zin van artikel 6, lid 1, van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel, dat betrekking heeft op de autoriteit die bevoegd is om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen, niet ziet op de openbare ministeries van een lidstaat die het risico lopen dat zij in een individueel geval in het kader van de vaststelling van een besluit over de uitvaardiging van een dergelijk aanhoudingsbevel rechtstreeks of indirect worden aangestuurd door of instructies ontvangen van de uitvoerende macht, zoals een minister van Justitie. Daarentegen heeft het Hof (Grote kamer) in het arrest **PF (Procureur-generaal van Litouwen)** (C-509/18, [EU:C:2019:457](#)) van dezelfde datum geoordeeld dat dit begrip wel ziet op de procureur-generaal van een lidstaat die bevoegd is voor de strafrechtelijke vervolging en daarbij structureel onafhankelijk is van de rechterlijke macht, en wiens status in deze lidstaat zijn onafhankelijkheid waarborgt ten opzichte van de uitvoerende macht in het kader van de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel.

In deze verschillende zaken ging het om de tenuitvoerlegging in Ierland van Europese aanhoudingsbevelen die door Duitse openbare ministeries waren uitgevaardigd met het oog op de strafvervolging van een Litouws staatsburger (zaak OG) en van een Roemeens staatsburger (zaak PI), alsook van een Europees aanhoudingsbevel dat door de procureur-generaal van Litouwen was uitgevaardigd met het oog op de strafvervolging van een Litouws staatsburger (zaak PF).

In beide arresten heeft het Hof om te beginnen in herinnering gebracht dat het begrip „rechterlijke autoriteit” in de zin van artikel 6, lid 1, van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel autonoom moet worden uitgelegd en dat dit begrip niet alleen doelt op de rechters en rechterlijke instanties van een lidstaat, maar breder is en ook ziet op de autoriteiten die in deze lidstaat aan de strafrechtsbedeling deelnemen, in tegenstelling tot met name ministeries of politiediensten, die vallen onder de uitvoerende macht. Dit begrip kan dus autoriteiten van een lidstaat omvatten die – zonder noodzakelijkerwijze rechters of rechterlijke instanties te zijn – deelnemen aan de strafrechtsbedeling in deze lidstaat. Aangezien het Europees aanhoudingsbevel het vrije verkeer van aan een uitspraak voorafgaande rechterlijke beslissingen inzake strafvervolging vergemakkelijkt, kunnen de autoriteiten die op grond van het nationale recht bevoegd zijn om dergelijke beslissingen te nemen, binnen de werkingssfeer van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel vallen. Bijgevolg moet een autoriteit, zoals een openbaar ministerie, die beschikt over de bevoegdheid om in het kader van de strafprocedure vervolging in te stellen tegen een persoon die ervan wordt verdacht een strafbaar feit te hebben gepleegd, teneinde hem voor de rechter te brengen, worden geacht deel te nemen aan de rechtsbedeling in de betrokken lidstaat, hetgeen volgens het Hof het geval is voor de openbare ministeries in Duitsland (zaken OG en PI) en voor de procureur-generaal van Litouwen (zaak PF).

⁹⁵ | Kaderbesluit 2002/584/JBZ van de Raad van 13 juni 2002 betreffende het Europees aanhoudingsbevel en de procedures van overlevering tussen de lidstaten (PB 2002, L 190, blz. 1).

Vervolgens heeft het Hof eraan herinnerd dat de regeling van het Europees aanhoudingsbevel op twee niveaus voorziet in bescherming van de procedurele en grondrechten die de gezochte persoon moet genieten. Boven op de rechterlijke bescherming op het eerste niveau, bij de vaststelling van een nationale rechterlijke beslissing, zoals een nationaal aanhoudingsbevel, komt de bescherming die gewaarborgd moet zijn op het tweede niveau, bij de uitvaardiging van het Europees aanhoudingsbevel. Bij een maatregel die, zoals de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel, het in artikel 6 van het Handvest neergelegde recht op vrijheid van de betrokken persoon kan aantasten, houdt deze bescherming in dat op minstens één van de twee niveaus van die bescherming een beslissing wordt genomen die voldoet aan de vereisten die inherent zijn aan een effectieve rechterlijke bescherming.

Wanneer het recht van een uitvaardigende lidstaat de bevoegdheid om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen toekent aan een autoriteit die weliswaar deelneemt aan de rechtsbedeling in die lidstaat maar geen rechter of rechterlijke instantie is, moet de nationale gerechtelijke beslissing, zoals een nationaal aanhoudingsbevel waar het Europees aanhoudingsbevel op gebaseerd is, derhalve zelf voldoen aan die vereisten. Een dergelijke oplossing kan volgens het Hof de uitvoerende rechterlijke autoriteit de waarborg bieden dat de beslissing om met het oog op strafvervolging een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen gebaseerd is op een nationale procedure die is onderworpen aan rechterlijk toezicht, en dat de persoon tegen wie dit nationale aanhoudingsbevel is uitgevaardigd alle waarborgen heeft genoten waarmee de vaststelling van dit soort beslissingen gepaard moet gaan.

Het tweede niveau van bescherming houdt in dat de rechterlijke autoriteit die op grond van het nationale recht bevoegd is voor de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel, in het bijzonder controleert of de voor de uitvaardiging noodzakelijke voorwaarden vervuld zijn, en op basis van de specifieke kenmerken van elk geval onderzoekt of de uitvaardiging van dit bevel evenredig is. Voorts moet de uitvaardigende rechterlijke autoriteit de uitvoerende rechterlijke autoriteit de zekerheid kunnen bieden dat zij, gelet op de door de rechtsorde van de uitvaardigende lidstaat geboden waarborgen, bij de uitvoering van haar met de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel inherent verbonden taken onafhankelijk optreedt. Meer in het bijzonder vereist deze onafhankelijkheid dat er statutaire en organisatorische voorschriften bestaan die kunnen waarborgen dat de uitvaardigende rechterlijke autoriteit bij de vaststelling van een beslissing tot uitvaardiging van een dergelijk aanhoudingsbevel geen enkel risico loopt om te worden onderworpen aan met name een individuele instructie van de uitvoerende macht. Ten slotte moet, wanneer het recht van een uitvaardigende lidstaat de bevoegdheid om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen toekent aan een autoriteit die weliswaar aan de rechtsbedeling in die lidstaat deelneemt maar zelf geen rechter of rechterlijke instantie is, in de betreffende lidstaat tegen de beslissing om een dergelijk aanhoudingsbevel uit te vaardigen een beroep in rechte kunnen worden ingesteld dat volledig voldoet aan de vereisten van een effectieve rechterlijke bescherming en waarbij met name de evenredigheid van een dergelijke beslissing aan de orde kan worden gesteld.

In de arresten **Parquet général du Grand-Duché de Luxembourg en Openbaar Ministerie (Officier van Justitie van Lyon en van Tours)** (C-566/19 PPU en C-626/19 PPU, [EU:C:2019:1077](#)), **Openbaar Ministerie (Openbaar ministerie van Zweden)** (C-625/19 PPU, [EU:C:2019:1078](#)) en **Openbaar Ministerie (Procureur des Konings te Brussel)** (C-627/19 PPU, [EU:C:2019:1079](#)), die op 12 december 2019 zijn gewezen in het kader van de prejudiciële spoedprocedure, heeft het Hof *zijn recente rechtspraak*⁹⁶ over het kaderbesluit betreffende het Europees

96] Zie met name arresten van het Hof van 27 mei 2019, **OG en PI (Openbaar ministerie van Lübeck en van Zwickau)** (C-508/18 en C-82/19 PPU, [EU:C:2019:456](#)); 27 mei 2019, **PF (Procureur-generaal van Litouwen)** (C-509/18, [EU:C:2019:457](#)), en 9 oktober 2019, **NJ (Openbaar ministerie van Wenen)** (C-489/19 PPU, [EU:C:2019:849](#)).

aanhoudingsbevel aangevuld door het vereiste van onafhankelijkheid van de rechterlijke autoriteit die een Europees aanhoudingsbevel uitvaardigt en het vereiste van effectieve rechterlijke bescherming, die moet worden gewaarborgd voor degenen op wie een dergelijk aanhoudingsbevel betrekking heeft, te verduidelijken.

In de hoofdgedingen waren de Europese aanhoudingsbevelen uitgevaardigd door het Franse openbaar ministerie (zaken C-566/19 PPU en C-626/19 PPU), het Zweedse openbaar ministerie (zaak C-625/19 PPU) en het Belgische openbaar ministerie (zaak C-627/19 PPU), met het oog op strafvervolging (in de eerste drie zaken) en op de uitvoering van een straf (in de laatste zaak). De vraag rees of die Europese aanhoudingsbevelen ten uitvoer konden worden gelegd, hetgeen er met name van afhing of die verschillende openbare ministeries de hoedanigheid van „uitvaardigende rechterlijke autoriteit” hadden.

Om te beginnen heeft het Hof onderzocht of aan het Franse openbaar ministerie op grond van zijn status een voldoende waarborg van onafhankelijkheid is verleend om Europese aanhoudingsbevelen uit te vaardigen. Volgens het Hof is dit het geval.

Het heeft namelijk opgemerkt dat de magistraten van het Franse openbaar ministerie volgens de aan het Hof overgelegde gegevens over de bevoegdheid beschikken om op onafhankelijke wijze, met name ten opzichte van de uitvoerende macht, de noodzaak en de evenredigheid van de uitvaardiging van een Europees aanhoudingsbevel te beoordelen en deze bevoegdheid op objectieve wijze uitoefenen door rekening te houden met alle belastende en ontlastende elementen. Hun onafhankelijkheid wordt niet aangetast door het feit dat zij zijn belast met de uitoefening van de strafvordering, noch door het feit dat de minister van Justitie hun algemene instructies inzake het strafrechtsbeleid kan geven, noch door het feit dat zij onder leiding en toezicht staan van hun hiërarchieke meerderen, die zelf leden van het openbaar ministerie zijn, en zij dus gehouden zijn de instructies van die meerderen na te leven.

Vervolgens heeft het Hof het in de recente rechtspraak gestelde vereiste nader bepaald dat de beslissing om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen, in de uitvaardigende lidstaat het voorwerp moet kunnen uitmaken van een beroep in rechte dat voldoet aan de vereisten van een effectieve rechterlijke bescherming, wanneer deze beslissing wordt genomen door een autoriteit die aan de rechtsbedeling deelneemt maar geen rechterlijke instantie is.

Ten eerste heeft het Hof beklemtoond dat het openstaan van een beroep in rechte geen voorwaarde vormt om die autoriteit als „uitvaardigende rechterlijke autoriteit” in de zin van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel te kunnen aanmerken.

Ten tweede heeft het Hof erop gewezen dat het aan de lidstaten staat om ervoor te zorgen dat hun rechtsorden op doeltreffende wijze het vereiste niveau van rechterlijke bescherming waarborgen middels door hen toegepaste procedurevoorschriften, die van systeem tot systeem kunnen verschillen. In dit verband vormt het openstellen van een afzonderlijk recht op beroep tegen de beslissing om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen, slechts een van de mogelijkheden. Zo heeft het Hof geoordeeld dat aan de vereisten die inherent zijn aan een effectieve rechterlijke bescherming – die moet toekomen aan een persoon op wie een Europees aanhoudingsbevel betrekking heeft dat met het oog op strafvervolging is uitgevaardigd door een andere autoriteit dan een rechterlijke instantie – is voldaan wanneer de voorwaarden voor de uitvaardiging van dat bevel, en met name de evenredigheid ervan, in de lidstaat van uitvaardiging door de rechter worden getoetst.

In casu voldoen het Franse en het Zweedse stelsel aan deze vereisten, omdat op basis van de nationale procedurevoorschriften de evenredigheid van de beslissing van het openbaar ministerie om een Europees aanhoudingsbevel uit te vaardigen vooraf kan worden getoetst door de rechter, zelfs vrijwel gelijktijdig met het nemen van die beslissing, maar ook naderhand. In het bijzonder wordt de evenredigheidstoetsing onder meer bij voorbaat verricht door de rechter die de nationale beslissing neemt waarop nadien het Europees aanhoudingsbevel kan worden gebaseerd.

In het geval waarin het Europees aanhoudingsbevel niet met het oog op strafvervolgning wordt uitgevaardigd maar met het oog op de tenuitvoerlegging van een bij een definitieve veroordeling opgelegde vrijheidsstraf, is het Hof van oordeel dat de uit een effectieve rechterlijke bescherming voortvloeiende vereisten evenmin impliceren dat wordt voorzien in een afzonderlijk beroep tegen de beslissing van het openbaar ministerie. Het feit dat het Belgische stelsel niet in een dergelijk beroep voorziet, betekent dus niet dat het niet voldoet aan die vereisten. Het Hof heeft in dit opzicht beklemtoond dat wanneer het Europees aanhoudingsbevel strekt tot de tenuitvoerlegging van een straf, de rechterlijke toetsing wordt verricht in het voor tenuitvoerlegging vatbare vonnis waarop dat aanhoudingsbevel is gebaseerd. De uitvoerende rechterlijke autoriteit kan er immers van uitgaan dat de beslissing om een dergelijk aanhoudingsbevel uit te vaardigen voortvloeit uit een gerechtelijke procedure waarin de gezochte persoon waarborgen met betrekking tot de bescherming van zijn grondrechten heeft genoten. De evenredigheid van dat aanhoudingsbevel vloeit tevens voort uit de uitgesproken veroordeling, omdat het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel bepaalt dat die veroordeling moet bestaan in een straf of een maatregel met een duur van ten minste vier maanden.

Op 24 juni 2019 heeft het Hof (Grote kamer) in het arrest **Popławski** (C-573/17, [EU:C:2019:530](#)) de vraag onderzocht *of de rechterlijke autoriteit die een Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer legt, op grond van het beginsel van voorrang van het Unierecht verplicht is nationale bepalingen die onverenigbaar zijn met een kaderbesluit buiten toepassing te laten*. Ook heeft het Hof duidelijkheid verschaft over *de rechtsgevolgen van een verklaring die een lidstaat krachtens artikel 28, lid 2, van kaderbesluit 2008/909⁹⁷ heeft afgelegd na de datum van aanneming van het kaderbesluit*. Volgens deze bepaling kan een lidstaat „op het tijdstip van aanneming van dit kaderbesluit verklaren dat hij, als beslissingsstaat en als tenuitvoerleggingsstaat, in gevallen waarin het [ten uitvoer te leggen] onherroepelijke vonnis vóór de door hem bepaalde datum is gegeven, de bestaande, vóór 5 december 2011 toepasselijke, rechtsinstrumenten inzake de overbrenging van gevonnisde personen zal blijven toepassen. [...]”

Het hoofdgeding betrof een procedure inzake de tenuitvoerlegging in Nederland van een Europees aanhoudingsbevel dat in oktober 2013 door een Poolse rechter jegens een in Nederland ingezeten Pools staatsburger was uitgevaardigd met het oog op de tenuitvoerlegging van een vrijheidsstraf in Polen. In oktober 2015 heeft de verwijzende rechter in het kader van de tenuitvoerlegging van dit Europees aanhoudingsbevel een eerste verzoek om een prejudiciële beslissing ingediend, waarop het Hof heeft geantwoord bij arrest van 29 juni 2017, **Popławski**⁹⁸. Het Hof heeft in dat arrest voor recht verklaard dat artikel 4, punt 6, van kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel waarin een grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel is vastgesteld, aldus moet worden uitgelegd dat het zich verzet tegen een wettelijke regeling van een lidstaat ter uitvoering van deze bepaling die geen overlevering toestaat in een geval waarin om de overlevering van een vreemdeling met een vergunning om voor onbepaalde tijd op het grondgebied van deze lidstaat te verblijven wordt verzocht door een andere lidstaat met het oog op de tenuitvoerlegging van een vrijheidsstraf die bij onherroepelijk geworden vonnis aan deze vreemdeling is opgelegd, en die in dat verband enkel bepaalt dat de rechterlijke autoriteiten van de eerste lidstaat aan de rechterlijke autoriteiten van de tweede lidstaat moeten laten weten dat zij bereid zijn om de tenuitvoerlegging van het vonnis over te nemen, zonder dat op de datum van weigering van de overlevering de garantie bestaat dat de tenuitvoerlegging daadwerkelijk zal worden overgenomen en zonder dat deze weigering nog ter discussie kan worden gesteld ingeval de overname vervolgens onmogelijk blijkt.

97| Kaderbesluit 2008/909/JBZ van de Raad van 27 november 2008 inzake de toepassing van het beginsel van wederzijdse erkenning op strafvonnis en waarbij vrijheidsstraffen of tot vrijheidsbeneming strekkende maatregelen zijn opgelegd, met het oog op de tenuitvoerlegging ervan in de Europese Unie (PB 2008, L 327, blz. 27).

98| Arrest van het Hof van 29 juni, **Popławski** (C-573/17, [EU:C:2019:530](#)).

In het tweede arrest *Popławski* heeft het Hof om te beginnen, onder verwijzing naar met name de bewoordingen van artikel 28, lid 2, van kaderbesluit 2008/909 en de algemene opzet ervan, geoordeeld dat een verklaring die een lidstaat krachtens die bepaling heeft afgelegd na het tijdstip van aanneming van het kaderbesluit, geen rechtsgevolgen kan sorteren.

Vervolgens heeft het Hof herinnerd aan de omvang van de verplichting die op grond van het beginsel van voorrang van het Unierecht op een nationale rechter rust in een situatie waarin een bepaling van zijn nationale recht strijdig is met bepalingen van het recht van de Unie die, zoals het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel en kaderbesluit 2008/909, geen rechtstreekse werking hebben. In een dergelijke situatie is deze rechter niet verplicht om, uitsluitend op grond van het Unierecht, de bepaling van zijn nationale recht die strijdig is met de betrokken bepaling van het Unierecht buiten toepassing te laten.

Het Hof heeft er echter ook aan herinnerd dat, ofschoon kaderbesluiten geen rechtstreekse werking kunnen hebben, het bindende karakter ervan voor de nationale autoriteiten evenwel de verplichting meebrengt, hun nationale recht vanaf het verstrijken van de omzettingstermijn in overeenstemming met deze besluiten uit te leggen, voor zover deze uitlegging niet contra legem is en de algemene rechtsbeginselen eerbiedigt, in het bijzonder het rechtszekerheidsbeginsel en het verbod van terugwerkende kracht. Wat betreft de verplichting om het Nederlandse recht in overeenstemming met kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel uit te leggen, heeft het Hof eraan herinnerd dat het in zijn vorige arrest van 29 juni 2017, *Popławski*, had vastgesteld dat de verplichting voor de nationale rechter om de volle werking van dat kaderbesluit te verzekeren met zich meebracht dat het Koninkrijk der Nederlanden verplicht was om het betrokken Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen, of, indien het dit weigerde, te verzekeren dat de in Polen aan Popławski opgelegde straf daadwerkelijk in Nederland ten uitvoer zou worden gelegd.

Daarnaast heeft het Hof verduidelijkt welke uitlegging moet worden gegeven aan artikel 4, punt 6, van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel. In dit verband heeft het in de eerste plaats, met betrekking tot de bij deze bepaling aan de uitvoerende lidstaat opgelegde verplichting om bij weigering om het Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen te garanderen dat de tenuitvoerlegging van de aan de gezochte persoon opgelegde vrijheidsbenemende straf effectief wordt overgenomen, eraan herinnerd dat deze verplichting vooronderstelt dat deze lidstaat zich daadwerkelijk ertoe verbindt om die vrijheidsstraf uit te voeren. De loutere omstandigheid dat deze staat zich „bereid” verklaart om deze straf ten uitvoer te leggen kan dus niet worden geacht een dergelijke weigering te rechtvaardigen. Bijgevolg moet de uitvoerende rechterlijke autoriteit, alvorens te weigeren een Europees aanhoudingsbevel ten uitvoer te leggen, steeds nagaan of de tenuitvoerlegging van die straf overeenkomstig haar nationale recht daadwerkelijk mogelijk is. Het is in die context uitsluitend aan de verwijzende rechter om te beoordelen of het Nederlandse recht in casu, zonder dat dit contra legem wordt uitgelegd, in die zin kan worden uitgelegd dat het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel met het oog op de toepassing van de betrokken nationale bepaling als een verdragsbasis kan worden aangemerkt. In dit verband merkt het Hof op dat de verwijzende rechter in het hoofdgeding niet op goede gronden kan oordelen dat hij de betrokken bepaling van nationaal recht niet in overeenstemming met het recht van de Unie kan uitleggen, enkel en alleen omdat die nationale bepaling door een minister die moet interveniëren in geval van weigering van overlevering, is uitgelegd op een wijze die onverenigbaar is met het Unierecht. Indien de nationale rechter bijgevolg tot de conclusie komt dat het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel overeenkomstig de in het Nederlandse recht erkende uitleggingsmethoden voor de toepassing van de betrokken nationale bepaling kan worden gelijkgesteld met een verdrag, moet hij deze aldus uitgelegde bepaling toepassen op het hoofdgeding, ongeacht of de minister bezwaar maakt tegen een dergelijke uitlegging.

Wat in de tweede plaats de in artikel 4, punt 6, van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel bedoelde marge voor de uitvoerende rechterlijke autoriteit betreft om te beoordelen of toepassing moet worden gegeven aan de in die bepaling vastgestelde grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging van een Europees aanhoudingsbevel, heeft het Hof eraan herinnerd dat deze autoriteit rekening moet

kunnen houden met de doelstelling van deze grond tot facultatieve weigering van de tenuitvoerlegging, die erin bestaat de uitvoerende rechterlijke autoriteit in staat te stellen bijzonder gewicht toe te kennen aan de mogelijkheid om de kansen op sociale re-integratie van de gezochte persoon te verhogen wanneer hij de straf waartoe hij is veroordeeld, heeft uitgezeten. Zo kan alleen gebruik worden gemaakt van de aan de uitvoerende rechterlijke autoriteit verleende mogelijkheid om op grond van dat artikel 4, punt 6, te weigeren de gezochte persoon over te leveren, indien deze autoriteit – na te hebben geverifieerd dat deze persoon verblijft in of onderdaan of ingezetene is van de uitvoerende lidstaat en dat de door de uitvaardigende lidstaat aan deze persoon opgelegde vrijheidsstraf daadwerkelijk ten uitvoer kan worden gelegd in de uitvoerende lidstaat – meent dat een rechtmatig belang rechtvaardigt dat de in de uitvaardigende lidstaat opgelegde straf ten uitvoer wordt gelegd op het grondgebied van de uitvoerende lidstaat. Het is dan ook primair aan de verwijzende rechter om zijn nationale recht zo veel mogelijk in overeenstemming met het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel uit te leggen, waardoor hij een resultaat kan garanderen dat verenigbaar is met het door dat besluit nagestreefde doel. Indien dit onmogelijk blijkt, moet de rechter aan zijn nationale recht ten minste een uitlegging geven waarmee hij tot een oplossing kan komen die niet in strijd is met de doelstelling van dit kaderbesluit en die het dus mogelijk maakt de straffeloosheid van Popławski te vermijden. Dit zou het geval zijn indien deze rechter dat recht aldus zou uitleggen dat de weigering om het tegen Popławski uitgevaardigde Europees arrestatiebevel ten uitvoer te leggen afhankelijk wordt gesteld van de waarborg dat de vrijheidsbenemende straf waartoe hij in Polen is veroordeeld daadwerkelijk in Nederland ten uitvoer wordt gelegd, zelfs indien deze weigering automatisch plaatsvindt.

In het arrest **Dorobantu** (C-128/18, [EU:C:2019:857](#)) van 15 oktober 2019 heeft de Grote kamer van het Hof *de bepaling van het kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel*⁹⁹ waarin is neergelegd dat dit kaderbesluit niet tot gevolg kan hebben dat de verplichting tot eerbiediging van de grondrechten en de fundamentele rechtsbeginselen van artikel 6 van het Verdrag betreffende de Europese Unie wordt aangetast, uitgelegd in het licht van het verbod van foltering en onmenselijke of vernederende behandelingen in artikel 4 van het Handvest.

Het hoofdgeding betreft de tenuitvoerlegging in Duitsland van een Europees aanhoudingsbevel dat is uitgevaardigd door een Roemeense rechterlijke instantie jegens een persoon met de Roemeense nationaliteit. Een Duitse rechter vraagt, in zijn hoedanigheid van autoriteit die bevoegd is om dit Europees aanhoudingsbevel uit te voeren, naar de criteria die hij moet aanleggen om te beoordelen of de detentieomstandigheden die voor de betrokkene zouden gelden in geval van overlevering aan de Roemeense autoriteiten, beantwoorden aan de eisen die voortvloeien uit artikel 4 van het Handvest. In deze zaak heeft het Hof de gelegenheid gehad zijn arresten in met name de zaken *Aranyosi en Căldăraru*¹⁰⁰ en *Generalstaatsanwaltschaft (Detentieomstandigheden in Hongarije)*¹⁰¹ nader uit te werken.

In de eerste plaats heeft het Hof zich uitgesproken over de intensiteit en de omvang van de toetsing van de detentieomstandigheden in de uitvaardigende lidstaat door de uitvoerende rechterlijke autoriteit. In dat verband heeft het geoordeeld dat een uitvoerende rechterlijke autoriteit die beschikt over objectieve, betrouwbare, nauwkeurige en naar behoren bijgewerkte gegevens waaruit blijkt dat de detentieomstandigheden in de penitentiaire inrichtingen van de uitvaardigende lidstaat structurele of fundamentele gebreken vertonen, bij de beoordeling of er zwaarwegende en op feiten berustende gronden zijn om aan te nemen dat er een reëel gevaar is dat de persoon tegen wie een Europees aanhoudingsbevel is uitgevaardigd, na zijn overlevering aan die lidstaat zal worden onderworpen aan een onmenselijke of vernederende behandeling, rekening moet

99| Artikel 1, lid 3, van kaderbesluit betreffende het Europees aanhoudingsbevel.

100| Arrest van het Hof van 5 april 2016, *Aranyosi en Căldăraru* (C-404/15 en C-659/15 PPU, [EU:C:2016:198](#)).

101| Arrest van het Hof van 25 juli 2018, *Generalstaatsanwaltschaft (Detentieomstandigheden in Hongarije)* (C-220/18 PPU, [EU:C:2018:589](#)).

houden met alle relevante materiële aspecten van de detentieomstandigheden in de penitentiaire inrichting waar het concreet de bedoeling is om deze persoon te plaatsen. Aangezien het verbod van onmenselijke of vernederende behandeling absoluut is, is deze toetsing niet beperkt tot evidente gebreken.

Gelet op de concrete en nauwkeurige aard van een dergelijke toetsing en op de termijnen die door het kaderbesluit worden gesteld, is de uitvoerende rechterlijke autoriteit niet in staat de detentieomstandigheden te onderzoeken in alle penitentiaire inrichtingen van de uitvaardigende lidstaat waarin de betrokken persoon zou kunnen worden geplaatst. Met het oog op die beoordeling van de detentieomstandigheden in de penitentiaire inrichting waar het concreet de bedoeling is om deze persoon te detineren, moet de uitvoerende rechterlijke autoriteit bij de uitvaardigende rechterlijke autoriteit de gegevens opvragen die zij noodzakelijk acht en moet zij, bij gebreke van nauwkeurige gegevens die erop wijzen dat de detentieomstandigheden in strijd zijn met artikel 4 van het Handvest, in beginsel afgaan op de garanties van deze autoriteit.

De materiële aspecten die de uitvoerende rechterlijke autoriteit moet beoordelen, omvatten de beschikbare persoonlijke ruimte per gedetineerde in een cel van die inrichting, de hygiëne en de bewegingsvrijheid van de gedetineerde binnen de inrichting.

In de tweede plaats heeft het Hof meer bepaald met betrekking tot de beschikbare persoonlijke ruimte per gedetineerde geoordeeld dat de uitvoerende rechterlijke autoriteit, bij gebreke van minimumvoorschriften daarover in het geldende recht van de Unie, de minimumeisen in aanmerking moet nemen die voortvloeien uit artikel 3 van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM)¹⁰², voor zover het in die bepaling bedoelde recht overeenkomt met het door artikel 4 van het Handvest gewaarborgde recht. Onder verwijzing naar de rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft het Hof met name overwogen dat het gegeven dat een gedetineerde in een meerpersoonscel beschikt over minder dan 3 m² persoonlijke ruimte een sterk vermoeden schept dat artikel 3 EVRM wordt geschonden. Dat vermoeden kan normaliter slechts worden weerlegd indien de persoonlijke ruimte enkel voor korte tijd, bij gelegenheid en in geringe mate wordt gereduceerd, indien hierbij voldoende bewegingsvrijheid buiten de cel wordt geboden en buiten de cel passende activiteiten worden aangeboden en indien in de inrichting in het algemeen sprake is van decente detentieomstandigheden. Daarnaast heeft het Hof verduidelijkt dat sanitaire voorzieningen niet mogen worden meegenomen bij de berekening van de beschikbare ruimte, maar de ruimte die wordt ingenomen door meubels wel, zij het dat de gedetineerden de mogelijkheid moeten behouden om zich normaal in de cel te bewegen.

In de derde plaats heeft het Hof geoordeeld dat de uitvoerende rechterlijke autoriteit bij de alomvattende beoordeling van de omstandigheden waaronder een persoon tegen wie een Europees aanhoudingsbevel is uitgevaardigd, zal worden gedetineerd, rekening kan houden met het feit dat de detentieomstandigheden in de uitvaardigende lidstaat achteraf door met name een rechter kunnen worden getoetst. Deze autoriteit mag echter niet uitsluiten dat er een reëel gevaar is van onmenselijke of vernederende behandeling op de enkele grond dat de betrokkene in die lidstaat beschikt over een beroepsweg waarmee hij kan opkomen tegen zijn detentieomstandigheden of dat er wettelijke of structurele maatregelen bestaan om het toezicht op de detentieomstandigheden te versterken.

In de vierde en laatste plaats heeft het Hof voor recht verklaard dat door de uitvoerende rechterlijke autoriteit vastgestelde zwaarwegende en op feiten berustende gronden om aan te nemen dat de betrokkene na zijn overlevering aan de uitvaardigende lidstaat een dergelijk gevaar loopt vanwege de detentieomstandigheden in de penitentiaire inrichting waar het concreet de bedoeling is om hem te plaatsen, met het oog op de beslissing over een dergelijke overlevering niet mogen worden afgewogen tegen de doeltreffendheid van de justitiële

¹⁰²| Ondertekend te Rome op 4 november 1950.

samenwerking in strafzaken of tegen de beginselen van wederzijds vertrouwen en wederzijdse erkenning. De absolute aard van het verbod van onmenselijke of vernederende behandeling verzet zich er namelijk tegen dat het fundamentele recht om niet te worden onderworpen aan een dergelijke behandeling op welke manier dan ook door dergelijke overwegingen wordt beperkt. De noodzaak om te waarborgen dat de betrokkene aan geen enkele onmenselijke of vernederende behandeling wordt onderworpen, rechtvaardigt bij wijze van uitzondering een beperking van de beginselen van wederzijds vertrouwen en wederzijdse erkenning.

X. Vervoer

In dit onderdeel dienen twee arresten te worden vermeld. Het eerste arrest betreft de uitlegging van het begrip „buitengewone omstandigheid” in de zin van verordening nr. 261/2004 inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten. Het tweede arrest gaat over de uitlegging van het begrip „vervoersovereenkomst” in de zin van verordening nr. 1371/2007 betreffende de rechten en verplichtingen van reizigers in het treinverkeer.

In het arrest **Germanwings** (C-501/17, [EU:C:2019:288](#)) van 4 april 2019 heeft het Hof *het begrip „buitengewone omstandigheid” in de zin van verordening nr. 261/2004*¹⁰³ uitgelegd, door te oordelen dat de beschadiging van een band van een luchtvaartuig door een schroef op de start- of landingsbaan een dergelijke omstandigheid vormt. Ingeval een vlucht bij aankomst drie uur of meer is vertraagd ten gevolge van die omstandigheid, moet de luchtvaartmaatschappij desalniettemin passagiers compenseren indien zij niet alle redelijke maatregelen heeft getroffen om de langdurige vertraging van die vlucht te beperken.

Het hoofdgeding betrof een geschil tussen een passagier en de luchtvaartmaatschappij Germanwings over de weigering van laatstgenoemde om compensatie te betalen aan die passagier, wiens vlucht een langdurige vertraging had opgelopen. De luchtvaartmaatschappij had het verzoek tot compensatie afgewezen met het argument dat de vertraging van de betrokken vlucht het gevolg was van de beschadiging van een band van een luchtvaartuig door een schroef op de start- of landingsbaan. Volgens haar moest deze omstandigheid als „buitengewoon”¹⁰⁴ in de zin van verordening nr. 261/2004 worden aangemerkt en was zij hierdoor vrijgesteld van de verplichting tot compensatie waarin deze verordening voorziet¹⁰⁵.

Het regionale gerecht waar de zaak aanhangig was gemaakt, wenste te vernemen of de betrokken beschadiging een „buitengewone omstandigheid” in de zin van verordening nr. 261/2004 vormt.

Het Hof heeft om te beginnen opgemerkt dat de luchtvaartmaatschappij niet verplicht is de passagiers te compenseren indien zij in staat is om aan te tonen dat de annulering of de aankomstvertraging van drie uur of meer het gevolg is van „buitengewone omstandigheden” die ondanks het treffen van alle redelijke maatregelen niet konden worden voorkomen en, ingeval dergelijke omstandigheden zich voordoen, dat zij aan de situatie aangepaste maatregelen heeft getroffen met inzet van alle beschikbare materiële, financiële

103| Verordening (EG) nr. 261/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 11 februari 2004 tot vaststelling van gemeenschappelijke regels inzake compensatie en bijstand aan luchtreizigers bij instapweigering en annulering of langdurige vertraging van vluchten en tot intrekking van verordening (EEG) nr. 295/91 (PB 2004, L 46, blz. 1).

104| Artikel 5, lid 3, van verordening nr. 261/2004.

105| Artikel 5, lid 1, en artikel 7 van verordening nr. 261/2004.

en personeelsmiddelen, om te voorkomen dat deze zou leiden tot annulering of aanzienlijke vertraging van de betrokken vlucht. Er kan evenwel niet van haar kan worden verlangd dat zij offers brengt die uit het oogpunt van de mogelijkheden van haar onderneming op het relevante tijdstip onaanvaardbaar zijn.

Zo heeft het Hof in herinnering gebracht dat als „buitengewone omstandigheden” in de zin van verordening nr. 261/2004 kunnen worden aangemerkt, gebeurtenissen die vanwege hun aard of oorsprong niet inherent zijn aan de normale uitoefening van de activiteiten van de betrokken luchtvaartmaatschappij en waarop deze geen daadwerkelijke invloed kan uitoefenen.

Het Hof heeft geoordeeld dat, hoewel luchtvaartmaatschappijen regelmatig worden geconfronteerd met beschadiging van de banden van hun luchtvaartuigen, de beschadiging van een band die uitsluitend is veroorzaakt door een botsing met een vreemd voorwerp op de start- of landingsbaan van een vliegveld niet kan worden geacht naar de aard of oorsprong ervan inherent te zijn aan de normale uitoefening van de activiteiten van de betrokken luchtvaartmaatschappij. Aangezien die luchtvaartmaatschappij bovendien geen daadwerkelijke invloed kan uitoefenen op die omstandigheid, moet deze worden aangemerkt als een „buitengewone omstandigheid” in de zin van verordening nr. 261/2004.

Om te ontkomen aan de in verordening nr. 261/2004 vervatte verplichting tot compensatie, moet de luchtvaartmaatschappij echter aantonen dat zij alle beschikbare middelen heeft ingezet om te voorkomen dat het vervangen van een band die is beschadigd door een vreemd voorwerp op de start- of landingsbaan van een vliegveld zou leiden tot een aanzienlijke vertraging van de betrokken vlucht, hetgeen de verwijzende rechter dient na te gaan. In dit verband heeft het Hof met betrekking tot de beschadiging van banden opgemerkt dat luchtvaartmaatschappijen op de vliegvelden die zij aandoen kunnen beschikken over overeenkomsten voor de vervanging van hun banden die hun daarbij voorrang verlenen.

In het arrest *Kanyeba e.a.* (C-349/18–C-351/18, [EU:C:2019:936](#)) van 7 november 2019 heeft het Hof zich gebogen over de uitlegging van het begrip „vervoerovereenkomst” van artikel 3, punt 8, van verordening nr. 1371/2007 betreffende de rechten en verplichtingen van reizigers in het treinverkeer¹⁰⁶, en over de bevoegdheden van de nationale rechter die vaststelt dat een contractueel beding oneerlijk is in de zin van richtlijn 93/13 betreffende oneerlijke bedingen¹⁰⁷.

Dit arrest heeft betrekking op drie gedingen tussen de Nationale Maatschappij der Belgische Spoorwegen (NMBS) en drie reizigers over de toeslagen die laatstgenoemden moeten betalen omdat zij zonder vervoerbewijs met de trein hebben gereisd. Zij hebben hun toestand niet willen regulariseren, door ofwel onmiddellijk de ritprijs plus een toeslag te betalen ofwel later een forfaitair bedrag te betalen, waarop de NMBS hen heeft gedagvaard om hen te doen veroordelen tot betaling van de wegens deze inbreuken op haar vervoervoorwaarden verschuldigde bedragen. De NMBS heeft daarbij aangevoerd dat de rechtsverhouding tussen haar en de betrokken reizigers niet van contractuele maar van administratieve aard is, aangezien zij geen vervoerbewijs hebben gekocht. De verwijzende rechter, waarbij deze gedingen aanhangig zijn gemaakt, heeft het Hof vragen gesteld over de aard van de rechtsverhouding tussen een vervoersmaatschappij en een reiziger die zonder vervoerbewijs gebruikmaakt van de diensten van deze maatschappij, en of de toeslagen waarvan de NMBS betaling eist eventueel buiten toepassing kunnen worden gelaten op grond van de bescherming die de wetgeving inzake oneerlijke bedingen een dergelijke reiziger biedt.

¹⁰⁶ | Verordening (EG) nr. 1371/2007 van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2007 betreffende de rechten en verplichtingen van reizigers in het treinverkeer (PB 2007, L 315, blz. 14).

¹⁰⁷ | Richtlijn 93/13/EEG van de Raad van 5 april 1993 betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten (PB 1993, L 95, blz. 29).

In de eerste plaats heeft het Hof het begrip „vervoerovereenkomst” van artikel 3, punt 8, van verordening nr. 1371/2007 uitgelegd. Het heeft om te beginnen opgemerkt dat, gezien de bewoordingen van deze bepaling, een dergelijke overeenkomst hoofdzakelijk inhoudt dat de spoorwegonderneming een of meer vervoerdiensten moet leveren aan de reiziger en dat deze laatste de prijs moet betalen, tenzij de vervoerdienst wordt geleverd om niet. Hieruit volgt dat de spoorwegonderneming en de reiziger, door vrije toegang tot de trein te verlenen, enerzijds, en in die trein te stappen om een rit te maken, anderzijds, hun overeenstemmende wil uiten om een contractuele relatie aan te gaan, zodat de noodzakelijke voorwaarden voor een vervoerovereenkomst in beginsel zijn vervuld. Vervolgens heeft het Hof de context van bovengenoemde bepaling onderzocht, en heeft het op basis van de voormelde bewoordingen en van deze context geconstateerd dat het begrip „vervoerovereenkomst” losstaat van de vraag of de reiziger een vervoerbewijs heeft en dus ook slaat op de situatie waarin een reiziger zonder vervoerbewijs in een vrij toegankelijke trein stapt om een rit te maken. Tot slot heeft het Hof onderstreept dat het tegen de door verordening nr. 1371/2007 nagestreefde doelstelling om treinreizigers te beschermen zou indruisen om te stellen dat een dergelijke reiziger, louter omdat hij bij het instappen geen vervoerbewijs heeft, kan worden geacht geen contractuele relatie te hebben met de spoorwegonderneming die vrije toegang tot haar treinen heeft verleend, aangezien die reiziger dan, wegens omstandigheden die hem niet zijn toe te rekenen, de rechten zou kunnen verliezen die deze verordening verbindt aan de sluiting van een vervoerovereenkomst. Het Hof heeft daar ook nog aan toegevoegd dat bij gebreke van bepalingen ter zake in verordening nr. 1371/2007, deze uitlegging van het begrip „vervoerovereenkomst” in de zin van artikel 3, punt 8, van deze verordening geen afbreuk doet aan de geldigheid van die overeenkomst of aan de gevolgen die kunnen worden verbonden aan de niet-nakoming door een van de partijen van haar contractuele verplichtingen, die onderworpen blijven aan het toepasselijke nationale recht.

In de tweede plaats heeft het Hof er om te beginnen aan herinnerd dat volgens artikel 1, lid 2, van richtlijn 93/13 contractuele bedingen waarin onder meer dwingende wettelijke of bestuursrechtelijke bepalingen zijn overgenomen, niet aan deze richtlijn zijn onderworpen, en dat het aan de nationale rechter staat om na te gaan of het betrokken beding onder deze uitsluiting van de werkingssfeer van die richtlijn valt. Er hier van uitgaande dat het beding binnen de werkingssfeer van deze richtlijn valt, is het Hof ingegaan op de bevoegdheden van de nationale rechter¹⁰⁸ wanneer hij een contractueel beding aanmerkt als oneerlijk in de zin van richtlijn 93/13. Het heeft geoordeeld dat artikel 6, lid 1, van deze richtlijn aldus moet worden uitgelegd dat het zich ertegen verzet dat een nationale rechter die vaststelt dat een boetebeding in een overeenkomst tussen een verkoper en een consument oneerlijk is, het bedrag van de volgens dat beding door de consument te betalen boete matigt. Voorts heeft het geoordeeld dat die bepaling zich tevens ertegen verzet dat die nationale rechter dat beding op grond van beginselen van zijn overeenkomstenrecht vervangt door een nationale bepaling van aanvullend recht, behalve indien de betrokken overeenkomst ingevolge de schrapping van het oneerlijke beding niet kan voortbestaan of indien de vernietiging van de gehele overeenkomst uiterst nadelige consequenties heeft voor de consument.

In dit deel dient voorts te worden vermeld dat het Hof zich in het arrest **Oostenrijk/Duitsland** (C-591/17) heeft uitgesproken over de invoering door Duitsland van een heffing voor het gebruik van de autosnelwegen en een vrijstelling die enkel geldt voor in Duitsland geregistreerde voertuigen. Dit arrest is deel VII.1 „Vrij verkeer van goederen” hierboven besproken.

108| Die voortvloeien uit artikel 6, lid 1, van richtlijn 93/13.

XI. Mededinging

1. Artikel 101 VWEU

In het **arrest *Skanska Industrial Solutions e.a.*** (C-724/17, [EU:C:2019:204](#)) van 14 maart 2019 heeft het Hof zich uitgesproken over een verzoek om een prejudiciële beslissing dat betrekking had op de in het Verdrag opgenomen bepalingen inzake mededingingsregelingen. Het Hof heeft voor recht verklaard dat *in een situatie waarin alle aandelen in de vennootschappen die hebben deelgenomen aan een mededingingsregeling, zijn verkregen door andere vennootschappen, die de eerstgenoemde vennootschappen hebben ontbonden en hun commerciële activiteiten hebben voortgezet, de verkrijgende vennootschappen aansprakelijk kunnen worden gesteld voor de door die mededingingsregeling veroorzaakte schade.*

In casu is in Finland tussen 1994 en 2002 een mededingingsregeling ten uitvoer gelegd. Deze mededingingsregeling – die betrekking had op de verdeling van de markten, op de prijzen en op de indiening van offertes – gold voor de gehele lidstaat en kon tevens de handel tussen de lidstaten ongunstig beïnvloeden. Tussen 2000 en 2003 hebben de verwerende vennootschappen alle aandelen in meerdere deelnemers aan de mededingingsregeling verkregen. Vervolgens hebben zij de door hen verkregen deelnemende vennootschappen ontbonden na procedures van vrijwillige liquidatie. Bij arrest van 29 september 2009 heeft de hoogste bestuursrechter van Finland de deelnemers aan de mededingingsregeling veroordeeld wegens schending van de Finse wet betreffende mededingingsbeperkingen en van de in het Verdrag opgenomen bepalingen inzake mededingingsregelingen. Op grond van dat arrest wilde de Finse stad Vantaa de uit de mededingingsregeling voortvloeiende schade vergoed krijgen van de verkrijgende vennootschappen. Die vergoeding is haar echter geweigerd omdat volgens de voorschriften inzake civiele aansprakelijkheid die deel uitmaken van het Finse recht, enkel de juridische entiteit die de schade heeft veroorzaakt, aansprakelijk is.

Met zijn eerste en zijn tweede vraag wenst de verwijzende rechter in wezen te vernemen of de in het Verdrag opgenomen bepalingen inzake mededingingsregelingen aldus moeten worden uitgelegd dat de verkrijgende vennootschappen in een situatie als die welke in het hoofdgeding aan de orde is, aansprakelijk kunnen worden gesteld voor de door die mededingingsregeling veroorzaakte schade.

Het Hof heeft geoordeeld dat de kwestie van de vaststelling van de entiteit die de uit een mededingingsregeling voortvloeiende schade moet vergoeden, rechtstreeks wordt geregeld door het Unierecht. Gezien het persoonlijke karakter van de aansprakelijkheid voor schade die voortkomt uit inbreuken op de mededingingsregels van de Unie, rust de aansprakelijkheid voor de door een inbreuk veroorzaakte schade op de onderneming die deze regels schendt. De schade die voortvloeit uit een door artikel 101 VWEU verboden mededingingsregeling of gedraging, dient te worden vergoed door de ondernemingen in de zin van deze bepaling die hebben deelgenomen aan die mededingingsregeling of gedraging.

Het begrip „onderneming” in de zin van artikel 101 VWEU strekt zich uit tot elke entiteit die een economische activiteit uitoefent, ongeacht haar rechtsvorm en de wijze waarop zij wordt gefinancierd. Het verwijst naar een economische eenheid, ook al wordt deze in juridisch opzicht gevormd door verschillende natuurlijke of rechtspersonen.

Derhalve heeft de juridische of organisatorische wijziging van een entiteit die de mededingingsregels van de Unie heeft geschonden, niet noodzakelijk tot gevolg dat een nieuwe onderneming wordt gecreëerd die bevrijd is van de aansprakelijkheid voor de met die regels strijdige gedragingen van de voorgaande entiteit, als die entiteit en de nieuwe entiteit in economisch opzicht identiek zijn. Indien ondernemingen die aansprakelijk zijn voor de schade die is veroorzaakt door een dergelijke inbreuk, aan hun aansprakelijkheid konden ontsnappen

door het enkele feit dat hun identiteit is veranderd ten gevolge van herstructurerings, overdrachten dan wel andere juridische of organisatorische wijzigingen, zou namelijk afbreuk worden gedaan aan de met het bovengenoemde systeem nagestreefde doelstelling en aan het nuttige effect van die regels.

In casu blijkt er sprake te zijn van economische continuïteit tussen de verkrijgende vennootschappen en de vennootschappen die hebben deelgenomen aan de mededingingsregeling in kwestie. Derhalve is de aansprakelijkheid van laatstgenoemde vennootschappen voor de schade die is veroorzaakt door deze mededingingsregeling, overgegaan op de verkrijgende vennootschappen.

Voorts heeft het Hof in het prejudicieel arrest **Otis Gesellschaft e.a.** (C-435/18, [EU:C:2019:1069](#)) van 12 december 2019 *belangrijke preciseringen gegeven over de verhouding tussen de bepalingen van het Unierecht en het nationale recht inzake vorderingen tot vergoeding van door een kartel veroorzaakte schade, door te oordelen dat artikel 101 VWEU aldus moet worden uitgelegd dat een overheidsinstantie die stimuleringsleningen heeft verstrekt aan afnemers van kartelproducten, vergoeding van de door het kartel veroorzaakte schade kan vorderen.*

In de bij het Oberste Gerichtshof (hoogste federale rechter in civiele en strafzaken, Oostenrijk) aanhangige zaak was met name door het Land Oberösterreich (hierna: „verzoeker”) een schadevordering ingesteld tegen vijf ondernemingen die actief zijn op de markt voor de installatie en het onderhoud van liften en roltrappen, waarvan eerder was vastgesteld dat zij deelnamen aan mededingingsverstorende gedragingen in het kader van een kartel. Verzoeker had geen schade geleden als afnemer van de producten waarop het kartel betrekking had. Als gevolg van de door het kartel veroorzaakte verhoging van de bouwkosten had verzoeker echter subsidies in de vorm van stimuleringsleningen ter financiering van door het kartel getroffen bouwprojecten toegekend, waarvan het bedrag hoger was dan zonder dat kartel het geval zou zijn geweest, waardoor hij dat verschil niet voor andere, meer lucratieve doeleinden had kunnen gebruiken. Volgens het Oberste Gerichtshof zouden de beginselen die naar nationaal recht gelden voor de vergoeding van zuivere vermogensschade, de vergoeding beperken tot de schade die de geschonden norm beoogde te vermijden, hetgeen de vergoeding van schade die wordt geleden door personen die niet als leverancier of afnemer op de door het kartel beïnvloede markt actief zijn, zou kunnen uitsluiten.

In antwoord op de vraag van het Oberste Gerichtshof over de verenigbaarheid van een dergelijke beperking met artikel 101 VWEU, heeft het Hof allereerst in herinnering gebracht dat artikel 101, lid 1, VWEU rechtstreekse gevolgen teweegbrengt in de betrekkingen tussen particulieren en met name aan eenieder die schade heeft geleden als gevolg van een overeenkomst of gedraging die de mededinging kan beperken of vervalsen, het recht verleent om vergoeding te vorderen wanneer er een causaal verband bestaat tussen de schade en de inbreuk op de mededingingsregels. Voorts heeft het Hof verklaard dat nationale regels inzake de uitoefening van dit recht op vergoeding de doeltreffende toepassing van artikel 101 VWEU onverlet moeten laten.

Het Hof was van oordeel dat de doeltreffende bescherming tegen de nadelige gevolgen van een inbreuk op de mededingingsregels van de Unie aanzienlijk zou worden ondermijnd, als het recht op vergoeding van de door een kartel veroorzaakte schade op voorhand beperkt zou blijven tot leveranciers en afnemers op de door het kartel beïnvloede markt. In het hoofdgeding zou de in het nationale recht bedoelde beperking van de vergoedbare schade precies tot gevolg hebben dat de door verzoeker gestelde schade niet kan worden vergoed, aangezien hij niet de hoedanigheid van leverancier of afnemer op de door het kartel beïnvloede markt bezit. Het Hof heeft in dit verband gepreciseerd dat het niet nodig is dat de door de betrokken persoon geleden schade een specifiek verband vertoont met de door artikel 101 VWEU nagestreefde beschermingsdoelstelling, omdat de karteldeelnemers anders niet gehouden zouden zijn om alle schade te vergoeden die zij mogelijkerwijs hebben veroorzaakt.

Volgens het Hof houdt artikel 101 VWEU dus in dat eenieder die niet als leverancier of afnemer actief is op een door een kartel getroffen markt, maar die subsidies heeft verstrekt in de vorm van stimuleringsleningen aan afnemers van op die markt aangeboden producten, vergoeding kan vorderen van de schade die hij heeft

geleden doordat het bedrag van deze subsidies hoger was dan zonder dat kartel het geval zou zijn geweest, waardoor hij dit verschil niet voor andere, meer lucratieve doeleinden heeft kunnen gebruiken. Ten slotte heeft het Hof gepreciseerd dat het aan de nationale rechter staat om uit te maken of verzoeker al dan niet beschikte over de mogelijkheid om meer lucratieve investeringen te doen en of verzoeker het bestaan van een causaal verband tussen die schade en het betrokken kartel had aangetoond.

2. Artikel 102 VWEU

Inzake machtsposities moet worden verwezen naar een arrest betreffende de regels voor schadevorderingen wegens inbreuken op het mededingingsrecht.

In het arrest **Cogeco Communications** (C-637/17, [EU:C:2019:263](#)) van 28 maart 2019 heeft het Hof zich uitgesproken over een verzoek om een prejudiciële beslissing over *richtlijn 2014/104*¹⁰⁹ *betreffende bepaalde regels voor schadevorderingen volgens nationaal recht wegens inbreuken op de bepalingen van het mededingingsrecht van de lidstaten en van de Europese Unie, artikel 102 VWEU en het gelijkwaardigheids en het doeltreffendheidsbeginsel*.

Het hoofdgeding betreft een beroep dat strekt tot vergoeding van de schade die Cogeco Communications Inc. zou hebben geleden wegens mededingingsverstoringe praktijken van Sport TV Portugal. Dat beroep is ingesteld op 27 februari 2015, nadat Sport TV Portugal door de Portugese mededingingsautoriteit een geldboete opgelegd had gekregen omdat zij tussen 2006 en 2011 misbruik had gemaakt van haar machtspositie op de markt voor premium sportkanalen.

Het op het hoofdgeding toepasselijke Portugese recht inzake niet-contractuele aansprakelijkheid kent evenwel een verjaringstermijn van drie jaar, die volgens Sport TV Portugal was beginnen te lopen zodra Cogeco Communications alle benodigde gegevens ter beschikking had om te kunnen bepalen of zij al dan niet recht had op schadevergoeding. Indien dat zo is, zou de schadevordering in casu zijn verjaard. Richtlijn 2014/104 bevat weliswaar onder meer bepalingen betreffende de verjaring van schadevorderingen wegens inbreuken op het mededingingsrecht, maar deze richtlijn was ten tijde van de instelling van het beroep nog niet omgezet in Portugees recht. Aangezien de oplossing van het hoofdgeding dus afhing van de toepasselijkheid van richtlijn 2014/104, heeft de verwijzende rechter verzocht om een prejudiciële beslissing op dat punt.

Met betrekking tot de toepassing *ratione temporis* van richtlijn 2014/104 heeft het Hof geoordeeld dat wanneer lidstaten hebben besloten dat de bepalingen van hun interne rechtsorde waarmee de procedurele bepalingen van deze richtlijn worden omgezet, niet van toepassing zijn op beroepen tot schadevergoeding die vóór de inwerkingtreding van deze nationale bepalingen aanhangig zijn gemaakt, voor de beroepen die na 26 december 2014 maar vóór het verstrijken van de omzettingstermijn van deze richtlijn aanhangig zijn gemaakt, uitsluitend de nationale procedurele bepalingen gelden die al vóór de omzetting van deze richtlijn van kracht waren. Dit geldt des te meer voor de nationale bepalingen die de lidstaten overeenkomstig artikel 21 van richtlijn 2014/104 ter naleving van de materiële bepalingen van deze richtlijn hebben vastgesteld, aangezien aan deze nationale bepalingen, zoals uit de bewoordingen van artikel 22, lid 1, van deze richtlijn volgt, geen terugwerkende kracht mag worden verleend. In deze omstandigheden heeft het Hof vastgesteld dat richtlijn 2014/104 aldus moet worden uitgelegd dat zij niet van toepassing is op het hoofdgeding.

¹⁰⁹ | Richtlijn 2014/104/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 november 2014 betreffende bepaalde regels voor schadevorderingen volgens nationaal recht wegens inbreuken op de bepalingen van het mededingingsrecht van de lidstaten en van de Europese Unie (PB 2014, L 349, blz. 1).

Bij gebreke van toepasselijke Unierechtelijke regelgeving voor schadevorderingen wegens inbreuken op het mededingingsrecht is het derhalve een aangelegenheid van de interne rechtsorde van elke lidstaat om de regels vast te stellen voor de uitoefening van het recht om vergoeding te vorderen van de schade die uit misbruik van machtspositie voortvloeit, met inbegrip van de regels voor verjaringstermijnen, mits het gelijkwaardigheids en het doeltreffendheidsbeginsel in acht worden genomen. Deze beginselen moeten de doeltreffende toepassing van artikel 102 VWEU onverlet laten.

In dit verband moet rekening worden gehouden met het specifieke karakter van mededingingszaken en meer in het bijzonder met de omstandigheid dat de instelling van schadevorderingen wegens inbreuk op het mededingingsrecht van de Unie in beginsel een complexe feitelijke en economische analyse vereist.

Toepassing gevend aan het doeltreffendheidsbeginsel, heeft het Hof zich op het standpunt gesteld dat indien de verjaringstermijn, die begint te lopen vóór de afronding van de procedures die worden afgesloten met een definitieve beslissing van de nationale mededingingsautoriteit of een beroepsinstantie, te kort is in vergelijking met de duur van deze procedures, en tijdens deze procedures niet kan worden geschorst of gestuit, niet valt uit te sluiten dat deze verjaringstermijn verstrijkt nog vóór deze procedures zijn voltooid. Een dergelijke termijn kan dus de uitoefening van het recht om schadevorderingen in te stellen op basis van een definitieve beslissing waarbij een inbreuk op de mededingingsregels van de Unie wordt vastgesteld, in de praktijk onmogelijk of uiterst moeilijk maken. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat artikel 102 VWEU en het doeltreffendheidsbeginsel aldus moeten worden uitgelegd dat zij in de weg staan aan een nationale regeling waarin ten eerste is bepaald dat de verjaringstermijn voor schadevorderingen drie jaar bedraagt en ingaat op de dag waarop de benadeelde kennis heeft gekregen van de aanspraak die hij geldend kan maken, ook al is niet bekend wie aansprakelijk is, en ten tweede niet is voorzien in een mogelijkheid deze termijn gedurende een procedure voor de mededingingsautoriteit te schorsen of te stuiten.

Ook moet melding worden gemaakt van een ander arrest, dat is gewezen in de zaak *Powszechny Zakład Ubezpieczeń na Życie* (C-617/17), die betrekking heeft op de uitlegging van het beginsel ne bis in idem in procedures die krachtens zowel het nationaal als het Europees recht zijn ingesteld wegens schending van het mededingingsrecht. Dit arrest is in deel I.2 „Beginsel ne bis in idem” besproken.

3. Staatssteun

Inzake staatssteun moeten drie arresten worden vermeld. Het eerste gaat over maatregelen die door Duitsland waren vastgesteld voor producenten van elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen, het tweede betreft regionale investeringssteun voor grote projecten terwijl het derde betrekking heeft op overheidsmaatregelen die zijn vastgesteld om het hoofd te bieden aan de financiële moeilijkheden van een openbare spoorwegaanderneming.

In het arrest **Duitsland/Commissie** (C-405/16 P, [EU:C:2019:268](#)) van 28 maart 2019 heeft het Hof de hogere voorziening van Duitsland tegen het arrest van het Gerecht van 10 mei 2016, **Duitsland/Commissie** (T-47/15, [EU:T:2016:281](#)), waarbij het Gerecht het door die lidstaat ingestelde beroep tot nietigverklaring van besluit (EU) 2015/1585 van de Commissie van 25 november 2014¹¹⁰ had verworpen, toegewezen en het litigieuze besluit nietig verklaard. Anders dan de Commissie en het Gerecht oordeelt het Hof dat *de door Duitsland*

¹¹⁰| Besluit (EU) 2015/1585 van de Commissie van 25 november 2014 betreffende steunmaatregel SA.33995 (2013/C) (ex 2013/NN) (ten uitvoer gelegd door Duitsland inzake steun voor hernieuwbare elektriciteit en voor energie-intensieve ondernemingen) (PB 2015, L 250, blz. 122; hierna: „litigieus besluit”).

*vastgestelde maatregelen voor producenten van elektriciteit uit hernieuwbare energiebronnen en mijn gas (hierna: „EEG-elektriciteit”)*¹¹¹ niet als staatssteun konden worden aangemerkt omdat er geen staatsmiddelen mee gemoeid waren.

Het EEG 2012 – dat tot doel had de producenten van EEG-elektriciteit een hogere prijs dan de marktprijs te garanderen – hield onder meer de verplichting voor alle netbeheerders in om EEG-elektriciteit te kopen tegen de wettelijk vastgestelde tarieven en deze te verhandelen op de spotmarkt van de elektriciteitsbeurs. Indien de prijs die zij kregen, hen niet in staat stelde de financiële last te dekken die voortvloeide uit de aankoop tegen de wettelijk vastgestelde tarieven, konden zij via een mechanisme, „EEG-heffing” genaamd, eisen dat de leveranciers die de eindafnemers bevoorraden, hun het verschil betaalden naar rata van de verkochte hoeveelheden. Deze leveranciers hadden op hun beurt de mogelijkheid, maar niet de verplichting, om de EEG-heffing door te berekenen aan hun eindafnemers.

In het litigieuze besluit had de Commissie onder meer overwogen dat de aldus vastgestelde maatregelen – die onwettig waren aangezien zij niet bij haar waren aangemeld¹¹² – staatssteun vormden, maar niettemin verenigbaar waren met de interne markt mits Duitsland een verbintenis uitvoerde. In zijn arrest heeft het Gerecht onder meer geoordeeld dat de Commissie terecht had aangenomen dat met het EEG 2012 staatsmiddelen gemoeid waren. Volgens het Gerecht kwamen de mechanismen van het EEG 2012 namelijk in hoofdzaak voort uit de uitvoering van een door de staat vastgesteld overheidsbeleid waarbij steun werd verleend aan producenten van EEG-elektriciteit. Voorts werden de door de EEG-heffing gegenereerde middelen – die onder de overheersende invloed van de overheid bleven staan en met een belasting konden worden gelijkgesteld – bekostigd met staatsmiddelen. Ten slotte handelden de entiteiten waaraan het beheer van die mechanismen was toevertrouwd, niet vrijelijk en voor eigen rekening, maar wel als beheerders van met staatsmiddelen verleende steun.

Het Hof is in deze zaak van oordeel dat zowel het Gerecht, in het bestreden arrest, als de Commissie, in het litigieuze besluit, blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting door aan te nemen dat met de maatregelen in kwestie staatsmiddelen gemoeid waren.

In dit verband constateert het Hof om te beginnen dat het Gerecht niet had mogen aannemen dat het EEG 2012 „uit het oogpunt van de gevolgen ervan [kon] worden gelijkgesteld met een belasting die wordt geheven op het elektriciteitsverbruik”, aangezien bij die wet geen verplichting werd opgelegd om de EEG-heffing door te berekenen aan de eindafnemers. Voorts oordeelt het Hof dat niet is vastgesteld dat de staat de bevoegdheid had om over de door de EEG-heffing gegenereerde middelen te beschikken, noch dat hij overheidscontrole uitoefende over de met het beheer van die middelen belaste entiteiten. Het Gerecht heeft immers enkel vastgesteld dat de overheid een overheersende invloed uitoefende op de door de heffing gegenereerde middelen, zonder dat het tot de slotsom is kunnen komen dat de staat over deze middelen kon beschikken, dat wil zeggen kon beslissen die middelen aan te wenden op een andere manier dan in het EEG 2012 bepaald was. Daarbij komt dat de door het Gerecht in aanmerking genomen elementen weliswaar de gevolgtrekking wettigden dat de overheidsinstanties toezicht uitoefenden op de behoorlijke uitvoering van het EEG 2012, maar niet de gevolgtrekking dat de door de EEG-heffing gegenereerde middelen zelf onder overheidstoezicht stonden.

111| Gesetz zur Neuregelung des Rechtsrahmens für die Förderung der Stromerzeugung aus erneuerbaren Energien (wet tot herziening van het juridische kader voor de bevordering van elektriciteitsopwekking uit hernieuwbare energiebronnen) (BGBl. 2011 I, blz. 1634; hierna: „EEG 2012”). Deze wet werd slechts toegepast van 1 januari 2012 tot en met 31 juli 2014, voordat zij werd vervangen door het EEG 2014, dat door de Commissie werd goedgekeurd bij besluit van 27 juli 2014.

112| Artikel 108, lid 3, VWEU.

Om dezelfde redenen oordeelt het Hof dat de Commissie niet heeft aangetoond dat met de bij het EEG 2012 toegekende voordelen staatsmiddelen waren gemoeid, waardoor die voordelen staatssteun zouden hebben gevormd. Bijgevolg verklaart het Hof het litigieuze besluit nietig.

In zijn arrest van 29 juli 2019, **Bayerische Motoren Werke en Freistaat Sachsen/Commissie** (C-654/17 P, [EU:C:2019:634](#)), waarbij het arrest waartegen hogere voorziening was ingesteld¹¹³, is bekrachtigd, heeft het Hof preciseringen verstrekt ten aanzien van *de procedure en de criteria voor de beoordeling van de verenigbaarheid van regionale investeringssteun voor grote projecten met de interne markt*. Voorts heeft het Hof bevestigd dat *tegen een beschikking waarbij het Gerecht een verzoek tot interventie heeft ingewilligd, noch een principale, noch een incidentele hogere voorziening openstaat*, en de door de Commissie ingestelde incidentele hogere voorziening afgewezen.

Op 30 november 2010 had de Bondsrepubliek Duitsland op grond van artikel 6, lid 2, van verordening nr. 800/2008¹¹⁴ steun ten belope van een nominaal bedrag van 49 miljoen EUR aangemeld die zij voornemens was toe te kennen voor de bouw van een fabriek voor de vervaardiging van elektrische voertuigen door Bayerische Motoren Werke AG (hierna: „BMW”) te Leipzig (Duitsland). Na de formele onderzoeksprocedure van artikel 108, lid 2, VWEU heeft de Commissie een besluit vastgesteld waarin werd verklaard dat de aangemelde steun slechts met de interne markt verenigbaar was indien hij beperkt bleef tot een bedrag van 17 miljoen EUR (op basis van de prijzen die in 2009 golden), en dat het bedrag dat daarboven uitkwam, onverenigbaar was met de interne markt. Het door BMW ingestelde beroep tot nietigverklaring van dat besluit is verworpen bij het arrest waartegen de principale hogere voorziening is ingesteld.

Nadat BMW de principale hogere voorziening had ingesteld, heeft de Commissie een incidentele hogere voorziening ingesteld, strekkende tot vernietiging van de beschikking van het Gerecht waarbij Freistaat Sachsen was toegelaten tot interventie aan de zijde van BMW¹¹⁵. Het Hof heeft die incidentele hogere voorziening echter niet-ontvankelijk verklaard omdat het Unierecht geen enkele rechtsgrondslag bevat waaraan een partij het recht kan ontleen om bij het Hof een hogere voorziening in te stellen tegen een beslissing van het Gerecht om een verzoek tot interventie in te willigen. In dit verband heeft het Hof ook in herinnering gebracht dat het Unierecht en in het bijzonder artikel 47 van het Handvest, gelezen tegen de achtergrond van de waarborgen van artikel 18 en artikel 19, lid 2, ervan, geen verplichting bevat om te voorzien in rechtspraak in twee instanties. Het is namelijk alleen van belang dat een rechtsmiddel bij een rechterlijke instantie openstaat. Het beginsel van daadwerkelijke rechtsbescherming verleent een particulier derhalve een recht op toegang tot een rechter, maar geen recht op meervoudige aanleg. In casu heeft de Commissie in het kader van de procedure voor het Gerecht evenwel de mogelijkheid gehad om haar argumenten over de ontvankelijkheid van het verzoek tot interventie naar voren te brengen.

Wat de zaak ten gronde en, meer bepaald, de beoordeling van de verenigbaarheid van de door de Bondsrepubliek Duitsland aangemelde steun met de interne markt betreft, heeft het Hof vervolgens vastgesteld dat die steun de relevante drempel voor individuele aanmelding van artikel 6, lid 2, van verordening nr. 800/2008, die 22,5 miljoen EUR bedroeg, overschreed en dat een dergelijke niet onder de werkingssfeer van deze verordening vallende steun bijgevolg alleen al om die reden is uitgesloten van de vrijstelling van de individuele aanmeldingsplicht van met name artikel 3 en artikel 13, lid 1, van deze verordening. In dit verband heeft het

113| Arrest van het Gerecht van 12 september 2017, **Bayerische Motoren Werke/Commissie** (T-671/14, [EU:T:2017:599](#)).

114| Verordening (EG) nr. 800/2008 van de Commissie van 6 augustus 2008 waarbij bepaalde categorieën steun op grond van de artikelen [107 en 108 VWEU] met de [interne] markt verenigbaar worden verklaard („de algemene groepsvrijstellingsverordening”) (PB 2008, L 214, blz. 3).

115| Beschikking van de president van de Vijfde kamer van het Gerecht van 11 mei 2015, **Bayerische Motoren Werke/Commissie** (T-671/14, niet gepubliceerd, [EU:T:2015:322](#)).

Hof voorts gepreciseerd dat steun die de genoemde drempel voor individuele aanmelding overschrijdt, in het kader van een individuele beoordeling op grond van artikel 107, lid 3, VWEU voor het hele bedrag ervan, inclusief het deel dat deze drempel niet overschrijdt, als nieuwe steun in de zin van artikel 1, onder c), van verordening nr. 659/1999¹¹⁶ moet worden beoordeeld. Het Hof heeft in het bijzonder beklemtoond dat dat deel van de steun niet kan worden geacht door verordening nr. 800/2008 als verenigbaar met de interne markt te zijn goedgekeurd. Immers, niet alleen bevat deze verordening geen regeling voor de concrete beoordeling van de verenigbaarheid van bepaalde steunmaatregelen aan de hand van de in deze verordening gestelde voorwaarden, maar ook is de in artikel 6, lid 2, van deze verordening vastgestelde drempel voor individuele aanmelding van zuiver formele aard. Bovendien kan de beoordeling door de Commissie, in het kader van een individuele aanmelding, of steun verenigbaar is met de interne markt, geenszins variëren al naargelang de voorwaarden ten aanzien waarvan deze beoordeling plaatsvindt, zijn vastgelegd in verordening nr. 800/2008 dan wel staan vermeld in de mededeling van de Commissie van 2009 betreffende de criteria voor een diepgaande beoordeling van regionale steun voor grote investeringsprojecten¹¹⁷, op straffe van schending van artikel 107, lid 3, VWEU, dat de rechtsgrondslag vormt voor zowel die verordening als die mededeling van 2009.

Na eraan te hebben herinnerd dat de Commissie bij uitsluiting bevoegd is om de verenigbaarheid van steunmaatregelen met de interne markt te beoordelen op grond van artikel 107, lid 3, VWEU, heeft het Hof voorts beklemtoond dat verordening nr. 800/2008 niet afdoet aan deze uitsluitende bevoegdheid. De Commissie blijft dus als enige bevoegd om in overeenstemming met deze verordening verleende steun krachtens genoemde bepaling verenigbaar te verklaren met de interne markt, zonder dat het uitmaakt of deze steun de drempel voor individuele aanmelding van artikel 6, lid 2, van deze verordening wel of niet overschrijdt.

In het op 19 december 2019 gewezen prejudiciële arrest **Arriva Italia e.a.** (C-385/18, [EU:C:2019:1121](#)) heeft het Hof de toepassing verduidelijkt van de *Unierechtelijke bepalingen inzake staatsteun op overheidsmaatregelen die zijn vastgesteld en ten uitvoer zijn gelegd om het hoofd te bieden aan de financiële moeilijkheden van een openbare spoorwegonderneming*.

De bij de Consiglio di Stato (hoogste bestuursrechter, Italië) aanhangige zaak heeft betrekking op twee maatregelen die de Italiaanse Staat in 2015/2016 heeft vastgesteld als antwoord op de financiële moeilijkheden van een openbare beheerder van lokale spoorweginfrastructuur die tevens diensten van personenvervoer verleende. Ten eerste werd een overheidsfinanciering van 70 miljoen EUR toegestaan die bestemd was om de financiële behoeften van die beheerder te dekken (hierna: „financiële maatregel”) en ten tweede werd het kapitaal van de beheerder in moeilijkheden, dat voorheen uitsluitend in handen was van de staat, overgedragen aan de openbare groep die de nationale spoorweginfrastructuur exploiteert en passagiersvervoersdiensten verleent, zonder financiële tegenprestatie of openbare aanbesteding, maar met de verplichting voor die openbare groep om het financiële evenwicht van de betrokken beheerder te herstellen (hierna: „overdracht van aandelenkapitaal”).

Aan de Consiglio di Stato wordt gevraagd of de uitspraak houdende verwerping van het beroep van verschillende spoorwegondernemingen tegen het ministerieel besluit dat voorziet in de overdracht van het aandelenkapitaal, gegrond was. Volgens verzoekers is het besluit onrechtmatig omdat de twee maatregelen niet vooraf als staatssteun bij de Commissie zijn aangemeld.

¹¹⁶ Verordening (EG) nr. 659/1999 van de Raad van 22 maart 1999 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel [108 VWEU] (PB 1999, L 83, blz. 1).

¹¹⁷ PB 2009, C 223, blz. 3.

In antwoord op de vraag van de Consiglio di Stato over de toepassing van de criteria op basis waarvan nationale maatregelen als steunmaatregelen in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU kunnen worden aangemerkt, brengt het Hof in herinnering dat, wat de financiële maatregel betreft, moet worden geconstateerd dat staatsmiddelen zijn gebruikt wanneer de begunstigde van de maatregel een recht heeft verkregen op het betrokken bedrag, zonder dat een daadwerkelijke overdracht van de betrokken middelen in dat verband vereist is. Volgens het Hof staat het echter aan de verwijzende rechter om de desbetreffende verificaties te verrichten. Bovendien heeft het Hof opgemerkt dat er in casu slechts dan kan worden uitgesloten dat er sprake was van een selectief voordeel indien kon worden aangetoond dat de Italiaanse Staat in zijn hoedanigheid van aandeelhouder van de onderneming in moeilijkheden had gehandeld en nadat hij de rentabiliteit van de financiële maatregel naar behoren had beoordeeld. Ten slotte heeft het Hof geoordeeld dat de handhaving van de begunstigde onderneming, die mogelijk werd gemaakt door de goedkeuring van de financiële maatregel, volstond om te kunnen spreken van een risico op concurrentievervalsing, ook al waren de activiteiten van de begunstigde onderneming in het verleden niet het voorwerp geweest van een openbare aanbesteding.

Wat in de tweede plaats de kwalificatie van de overdracht van het aandelenkapitaal betreft, heeft het Hof vastgesteld dat gelet op de precieze kenmerken ervan niet kon worden uitgesloten dat een dergelijke maatregel ten goede kon komen aan de openbare onderneming die de deelneming overdroeg, aan de in moeilijkheden verkerende beheerder of zelfs aan beide ondernemingen. Het Hof heeft verduidelijkt dat de naleving van de bij artikel 345 VWEU voorgeschreven eigendomsregelingen niet betekent dat de regelingen inzake openbare eigendom, en dus de wijzigingen zoals die welke voortvloeien uit de betrokken maatregel, van de staatssteunregels zijn vrijgesteld. Met betrekking tot de vraag of de overdracht van het aandelenkapitaal een selectief voordeel vormde, merkte het Hof op dat de Italiaanse Staat de rentabiliteit ervan niet had beoordeeld alvorens die overdracht uit te voeren. Uit het aan het Hof voorgelegde dossier is dus niet gebleken dat de begunstigde openbare onderneming overeenkomstig het criterium van de particuliere investeerder onder normale marktomstandigheden hetzelfde voordeel had kunnen verkrijgen als het voordeel dat haar met staatsmiddelen is toegekend. Het Hof heeft het evenwel aan de verwijzende rechter overgelaten om de noodzakelijke verificaties te verrichten.

Ten slotte heeft het Hof zich gebogen over de gevolgen van de kwalificatie als staatssteun, waarop de tweede vraag van de Consiglio di Stato betrekking had. In dit verband herinnert het Hof eraan dat, indien de betrokken maatregelen als staatssteun moeten worden aangemerkt, het aan de verwijzende rechter staat om alle gevolgen te verbinden aan het feit dat die maatregelen, in strijd met artikel 108, lid 3, VWEU, niet bij de Commissie zijn aangemeld en derhalve onrechtmatig zijn.

XII. Fiscale bepalingen

In de arresten **N Luxembourg 1 e.a.** (gevoegde zaken C-115/16, C-118/16, C-119/16 en C-299/16, [EU:C:2019:134](#)) en **T Danmark en Y Denmark** (C-116/16 en C-117/16, [EU:C:2019:135](#)) van 26 februari 2019 diende het Hof van Justitie zich in wezen uit te spreken over *de uitlegging van het algemene Unierechtelijke beginsel volgens hetwelk justitiabelen zich niet door middel van fraude of misbruik kunnen beroepen op het Unierecht*, alsook over het begrip „uiteindelijk gerechtigde” tot interest of royalty’s, en het begrip „dividenden” in de zin van richtlijn 2003/49¹¹⁸ respectievelijk richtlijn 90/435¹¹⁹, zoals gewijzigd bij richtlijn 2003/123¹²⁰.

In deze zaken werd het Hof verzocht om de draagwijdte te onderzoeken van het verbod van rechtsmisbruik in het kader van een vrijstelling van bronbelasting waarin deze twee richtlijnen voorzien voor grensoverschrijdende uitkeringen van dividenden of interest tussen in verschillende lidstaten gevestigde verbonden vennootschappen. In dit verband dient te worden opgemerkt dat de entiteit die de dividenden of de interest ontvangt, om in aanmerking te komen voor de vrijstellingsregeling, moet voldoen aan bepaalde voorwaarden, waaronder het vereiste dat zij de „uiteindelijk gerechtigde” tot die uitkeringen is. In de hoofdgedingen rees echter de vraag hoe betalingen binnen een concern moeten worden behandeld wanneer de uitkerende vennootschap dividenden of interest uitkeert aan één of meer vennootschappen die formeel voldoen aan de door de relevante richtlijnen gestelde voorwaarden, maar waarbij laatstgenoemde vennootschappen zelf het gehele of nagenoeg gehele bedrag overdragen aan een uiteindelijk gerechtigde die niet onder de vrijstellingsregeling valt aangezien hij buiten het grondgebied van de Unie is gevestigd.

Ten tijde van de feiten van het hoofdgeding had Denemarken geen specifieke omzettingbepalingen ter bestrijding van rechtsmisbruik vastgesteld, maar enkel bepalingen ter uitvoering van de vrijstellingsregels van de betrokken richtlijnen. Deze nationale voorschriften bepaalden aldus dat geen bronheffing moest worden ingehouden op grensoverschrijdende betalingen tussen vennootschappen die voldoen aan de voorwaarden van die richtlijnen. In de hoofdgedingen had de Deense belastingdienst evenwel geweigerd die vrijstelling toe te passen op de aan de orde zijnde belasting over de interest of dividenden. Zij betoogde dat de in andere lidstaten dan Denemarken gevestigde vennootschappen die de interest of dividenden van Deense vennootschappen hadden ontvangen, in werkelijkheid niet de uiteindelijk gerechtigden tot die uitkeringen in de zin van de richtlijnen 2003/49 en 90/435 waren. In het licht van dit feit heeft de belastingdienst de Deense uitkerende vennootschappen ertoe verplicht de bronbelasting in te houden. In de gerechtelijke procedures waartoe die belastingen hebben geleid, zijn verschillende vragen gerezen betreffende het begrip „uiteindelijk gerechtigde”, het vereiste van een rechtsgrondslag in het nationale recht om de vrijstelling te weigeren op grond van rechtsmisbruik en, voor zover een dergelijke rechtsgrondslag bestaat, de bestanddelen van een eventueel rechtsmisbruik en de desbetreffende bewijsregels.

Wat het begrip „uiteindelijk gerechtigde” betreft, dat met name in richtlijn 2003/49 wordt gebruikt, heeft het Hof, onder verwijzing naar zowel het doel van dit begrip als de commentaren bij het OESO-modelverdrag ter vermijding van dubbele belasting op het gebied van de inkomsten- en vermogensbelasting, geoordeeld dat dit begrip niet ziet op een formeel vastgestelde begunstigde, maar op de entiteit die het economische

118| Richtlijn 2003/49/EG van de Raad van 3 juni 2003 betreffende een gemeenschappelijke belastingregeling inzake uitkeringen van interest en royalty’s tussen verbonden ondernemingen van verschillende lidstaten (PB 2003, L 157, blz. 49).

119| Richtlijn van de Raad van 23 juli 1990 betreffende de gemeenschappelijke fiscale regeling voor moedermaatschappijen en dochterondernemingen uit verschillende lidstaten (PB 1990, L 225, blz. 6).

120| Richtlijn 2003/123/EG van de Raad van 22 december 2003 tot wijziging van richtlijn 90/435/EEG betreffende de gemeenschappelijke fiscale regeling voor moedermaatschappijen en dochterondernemingen uit verschillende lidstaten (PB 2003, L 7, blz. 41).

genot van de ontvangen interest heeft en derhalve vrij kan beslissen over het gebruik ervan. Hoewel richtlijn 90/435 niet formeel verwijst naar het begrip „uiteindelijk gerechtigde”, heeft het Hof niettemin geoordeeld dat de vrijstelling van bronbelasting waarin deze richtlijn voorziet, ook geldt voor de in een lidstaat van de Unie gevestigde uiteindelijk gerechtigden tot dividenden.

Wat vervolgens de vraag betreft onder welke voorwaarden de betrokken vrijstellingen kunnen worden geweigerd op grond dat sprake is van rechtsmisbruik, heeft het Hof in herinnering gebracht dat het Unierecht een voor de justitiabelen geldend algemeen rechtsbeginsel kent volgens hetwelk zij zich niet door middel van fraude of misbruik kunnen beroepen op het Unierecht. Een lidstaat moet de toepassing van dergelijke bepalingen dus weigeren indien zij niet worden ingeroepen ter verwezenlijking van de doelstellingen van deze bepalingen, maar om een Unierechtelijk voordeel te verkrijgen terwijl slechts formeel voldaan is aan de desbetreffende voorwaarden en de toepassing van die bepalingen niet in overeenstemming zou zijn met de doelstellingen ervan.

Na te hebben vastgesteld dat de betrokken handelingen, waarvan de Deense belastingadministratie stelt dat zij rechtsmisbruik opleveren en dus onverenigbaar kunnen zijn met het doel van de richtlijnen in kwestie, binnen de werkingssfeer van het Unierecht vallen, heeft het Hof gepreciseerd dat het niet zou stroken met dat doel om financiële constructies toe te staan die enkel of hoofdzakelijk ertoe strekken te profiteren van de fiscale voordelen die voortvloeien uit de toepassing van richtlijn 2003/49 of richtlijn 90/435. Het recht om te profiteren van de concurrentie tussen de lidstaten doordat de inkomstenbelasting niet is geharmoniseerd staat overigens niet in de weg aan de toepassing van het algemene beginsel van verbod van misbruik. Het feit dat de meest voordelige belastingregeling wordt nagestreefd, volstaat weliswaar als zodanig niet om uit te gaan van een algemeen vermoeden van fraude of misbruik, maar een uit het Unierecht voortvloeiend recht of voordeel mag niet worden toegekend wanneer de transactie in kwestie economisch gezien volstrekt kunstmatig is en ertoe strekt de wetgeving van de betrokken lidstaat te ontwijken. In dit verband staat het aan de nationale autoriteiten en rechterlijke instanties om het genot van de in de betrokken richtlijnen neergelegde rechten te weigeren wanneer daarop aanspraak wordt gemaakt door middel van fraude of misbruik. Dat er geen nationaalrechtelijke of verdragsrechtelijke antimisbruikbepalingen bestaan, heeft geen invloed op deze weigeringsplicht.

Het Hof heeft hieruit afgeleid dat de nationale autoriteiten en rechterlijke instanties de in richtlijn 2003/49 en richtlijn 90/435 neergelegde vrijstelling van bronbelasting over de interest of dividenden die een dochteronderneming heeft uitgekeerd aan haar moedermaatschappij, overeenkomstig het algemene beginsel van verbod van fraude of misbruik moeten weigeren aan een belastingplichtige in geval van fraude of misbruik, ook indien de nationale wet of de verdragen niet voorzien in bepalingen van die strekking.

Het Hof heeft eveneens onderzocht wat de bestanddelen van rechtsmisbruik zijn en hoe het bestaan van deze bestanddelen kan worden aangetoond. Onder verwijzing naar zijn vaste rechtspraak heeft het Hof vastgesteld dat voor het bewijs van misbruik enerzijds een geheel van objectieve omstandigheden vereist is, en anderzijds een subjectief element, namelijk de bedoeling om een door de Unieregeling toegekend voordeel te verkrijgen door kunstmatig de voorwaarden te creëren waaronder het recht op dat voordeel ontstaat. Een concern dat niet is opgericht om redenen die de economische realiteit weerspiegelen, een zuiver formele structuur heeft en als voornaamste doel of een van zijn voornaamste doelen heeft een belastingvoordeel te verkrijgen dat de strekking of het doel van de toepasselijke belastingwetgeving ondermijnt, kan dan ook worden beschouwd als een kunstmatige constructie. Dit is met name het geval wanneer de betaling van belasting over de interest of dividenden wordt vermeden doordat aan de concernstructuur een doorstroomvennootschap wordt toegevoegd tussen de vennootschap die de interest of dividenden uitkeert en de uiteindelijk gerechtigde tot deze interest of dividenden. Dat de vennootschap die deze interest of dividenden heeft ontvangen deze zeer snel na de ontvangst ervan volledig of nagenoeg volledig doorsluis naar entiteiten die niet aan de

toepassingsvoorwaarden van richtlijn 2003/49 of richtlijn 90/435 voldoen, vormt in zoverre een aanwijzing dat sprake is van een constructie die ertoe strekt ten onrechte de vrijstelling van artikel 1, lid 1, van richtlijn 2003/49 en artikel 5 van richtlijn 90/435 te verkrijgen.

Ten slotte heeft het Hof de regels betreffende de bewijslast ter zake van het bestaan van rechtsmisbruik onderzocht. In dit verband heeft het Hof in zijn arrest met betrekking tot richtlijn 2003/49 geoordeeld dat uit deze richtlijn blijkt dat de bronstaat kan eisen dat de onderneming die interest heeft ontvangen, aantoonst dat zij de uiteindelijk gerechtigde tot deze interest is. Dienaangaande belet niets de betrokken belastingautoriteiten om van de belastingplichtige de bewijzen te verlangen die zij noodzakelijk achten voor de concrete vaststelling van de betrokken belastingen en heffingen, en in voorkomend geval de gevraagde vrijstelling te weigeren wanneer deze bewijzen niet worden geleverd. In zijn arrest betreffende richtlijn 90/435 heeft het Hof gepreciseerd dat deze richtlijn geen voorschriften bevat wat betreft de bewijslast ter zake van het bestaan van rechtsmisbruik. Het Hof heeft evenwel geoordeeld dat een belastingautoriteit van de bronstaat die voornemens is de vrijstelling van richtlijn 90/435 niet toe te passen op grond dat sprake is van misbruik, dient aan te tonen dat de bestanddelen van een dergelijk misbruik verenigd zijn. De betrokken autoriteit hoeft de uiteindelijk gerechtigden weliswaar niet te identificeren, maar zij moet aantonen dat de zogenaamde uiteindelijk gerechtigde slechts een doorstroomvennootschap is waarmee rechtsmisbruik is gepleegd.

In dit deel dient tevens melding te worden gemaakt van het arrest van 26 februari 2019, *X(Tussenvennootschappen die in een derde land zijn gevestigd)* (C-135/17, [EU:C:2019:136](#)), over de wettelijke regeling van een lidstaat waarmee werd beoogd onder bepaalde voorwaarden de inkomsten van een in een derde land gevestigde vennootschap die niet afkomstig zijn van een eigen activiteit van deze vennootschap op te nemen in de belastinggrondslag van een in deze lidstaat ingezetene belastingplichtige¹²¹, en van de arresten van 19 juni 2019, *Memira Holding* (C-607/17, [EU:C:2019:510](#)) en *Holmen* (C-608/17, [EU:C:2019:511](#)) over de mogelijkheden voor een moedermaatschappij om de verliezen van in andere lidstaten gevestigde dochterondernemingen in de vennootschapsbelasting in aftrek te brengen.¹²²

XIII. Onderlinge aanpassing van de wetgevingen

1. Auteursrecht

Inzake auteursrecht heeft de Grote kamer van het Hof op dezelfde dag drie arresten gewezen die vermeldenswaardig zijn. De eerste twee hebben betrekking op de uitsluitende rechten van auteurs op de reproductie van hun werken en de mededeling ervan aan het publiek, met name op het internet, alsook op de beperkingen en restricties op deze rechten. Het derde arrest betreft de uitsluitende rechten van fonogramproductenten tot de reproductie en de verspreiding van hun fonogrammen, alsmede beperkingen

¹²¹ Dit arrest wordt besproken in deel VII.5 „Vrij verkeer van kapitaal”.

¹²² Deze arresten worden besproken in deel VII.3 „Vrijheid van vestiging”.

en restricties op deze rechten. Het vierde arrest heeft betrekking op de vraag of de levering van een voor onbeperkte tijd te gebruiken e-book aan het publiek via een downloadlink valt onder het begrip „mededeling [...] aan het publiek » in de zin van richtlijn 2001/29¹²³ (hierna: „auteursrechtlijn”).

In het arrest **Funke Medien NRW** (C-469/17, [EU:C:2019:623](#)), van 29 juli 2019, dat betrekking heeft op *de publicatie op de website van een dagblad van door een lidstaat opgestelde verslagen van militaire situaties die slechts beperkt mochten worden verspreid*, heeft de Grote kamer van het Hof een uitlegging gegeven van *het uitsluitende reproductierecht van auteurs en van hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek, alsook van de in de auteursrechtlijn vastgestelde beperkingen en restricties op deze rechten*.

Het hoofdgeding betrof een geschil tussen de vennootschap Funke Medien, die de website van het Duitse dagblad *Westdeutsche Allgemeine Zeitung* beheert, en de Bondsrepubliek Duitsland over de publicatie door Funke Medien van bepaalde door de Duitse regering opgestelde en „voor beperkte verspreiding gerubriceerde” militaire situatieverslagen. De Bondsrepubliek Duitsland, die van mening was dat haar auteursrecht op die verslagen door Funke Medien was geschonden, had tegen deze vennootschap een vordering tot staking ingesteld, die door de rechter in eerste aanleg was toegewezen. Die beslissing was vervolgens in hoger beroep bevestigd. In *Revision* bij de verwijzende rechter heeft Funke Medien haar verzoek om afwijzing van de vordering tot staking gehandhaafd.

Om te beginnen heeft het Hof eraan herinnerd dat verslagen van militaire situaties uitsluitend in aanmerking komen voor auteursrechtelijke bescherming wanneer is voldaan aan de voorwaarde dat deze verslagen een intellectuele schepping van de auteur ervan zijn die de uitdrukking van diens persoonlijkheid vormt en tot uiting komt door de vrije en creatieve keuzen die die auteur bij het opstellen van die verslagen heeft gemaakt. Het staan aan de nationale rechter om per geval te onderzoeken of aan deze voorwaarde is voldaan.

Allereerst heeft het Hof bij de beantwoording van de vraag of de bepalingen van de auteursrechtlijn de lidstaten discretionaire ruimte laten bij de omzetting ervan in nationaal recht, overwogen dat de bepalingen inzake het uitsluitende reproductierecht van auteurs¹²⁴ en hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek¹²⁵ maatregelen zijn die een volledige harmonisatie van de materiële inhoud van de aldaar bedoelde rechten bewerkstelligen. Anderzijds heeft het Hof overwogen dat de bepalingen van de auteursrechtlijn op grond waarvan in het kader van de verslaggeving over actuele gebeurtenissen en citaten¹²⁶ van deze rechten kan worden afgeweken, de draagwijdte van de daarin genoemde beperkingen en restricties niet volledig harmoniseren. De discretionaire ruimte waarover de lidstaten bij de tenuitvoerlegging van deze bepalingen beschikken, moet echter worden uitgeoefend binnen de grenzen van het Unierecht, om een rechtvaardig evenwicht te waarborgen tussen enerzijds het belang van de rechthebbenden bij bescherming van hun door het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (hierna: het Handvest) gewaarborgde recht op intellectuele eigendom¹²⁷, en anderzijds de rechten en belangen van de gebruikers van beschermd werk of materiaal, met name hun eveneens door het Handvest gewaarborgde vrijheid van meningsuiting en informatievrijheid¹²⁸, alsmede het algemeen belang.

123| Richtlijn 2001/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 mei 2001 betreffende de harmonisatie van bepaalde aspecten van het auteursrecht en de naburige rechten in de informatiemaatschappij (PB 2001, L 167, blz. 10).

124| Artikel 2, onder a), van de auteursrechtlijn.

125| Artikel 3, lid 1, van de auteursrechtlijn.

126| Artikel 5, lid 3, onder c), tweede geval, en onder d), van de auteursrechtlijn.

127| Artikel 17, lid 2, van het Handvest.

128| Artikel 11 van het Handvest.

Het Hof heeft vervolgens gepreciseerd dat de vrijheid van meningsuiting en de informatievrijheid geen rechtvaardiging kunnen bieden voor andere dan de in de auteursrechtlijn bedoelde beperkingen en restricties¹²⁹ van het uitsluitende reproductierecht van auteurs en van hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek. In dit verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de in de auteursrechtlijn opgenomen opsomming van beperkingen en restricties uitputtend is.

Ten slotte is het Hof van oordeel dat de nationale rechter zich bij de afweging die hij aan de hand van alle omstandigheden van het betrokken geval dient te maken tussen enerzijds het uitsluitende reproductierecht van auteurs en hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek, en anderzijds de rechten van gebruikers van beschermd materiaal die vallen onder de uitzonderingsbepalingen van de auteursrechtlijn inzake de verslaggeving van actuele gebeurtenissen of citaten, moet baseren op een uitlegging van deze bepalingen die enerzijds de bewoordingen ervan in acht neemt een geen afbreuk doet aan de nuttige werking ervan, en anderzijds volkomen in overeenstemming is met de door het Handvest gewaarborgde fundamentele rechten.

In het arrest **Spiegel Online** (C-516/17, [EU:C:2019:625](#)) van 29 juli 2019 heeft de Grote kamer van het Hof eveneens een uitlegging gegeven van *het uitsluitende reproductierecht van auteurs en van hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek, alsmede van de in de auteursrechtlijn vastgestelde beperkingen en restricties op deze rechten, maar nu met betrekking tot de publicatie op een online informatieportaal van een manuscript en een in een bundel gepubliceerd artikel die door het publiek via hyperlinks konden worden gedownload.*

Het hoofdgeding betrof een geschil tussen de vennootschap Spiegel Online, die op internet het gelijknamige informatieportaal beheert, en Volker Beck, die lid is van de Bundestag (Bondsdag, federaal parlement, Duitsland), over de publicatie door Spiegel Online op haar website van een manuscript van Beck en een door hem in een bundel gepubliceerd artikel. Beck was bij de rechter in eerste aanleg opgekomen tegen de beschikbaarstelling van de volledige tekst van het manuscript en het artikel op de website van Spiegel Online, omdat hij deze als een schending van het auteursrecht beschouwde. Deze rechter heeft Beck in het gelijk gesteld. Nadat het beroep van Spiegel Online was verworpen, heeft deze laatste beroep in Revision ingesteld bij de verwijzende rechter.

Bij de beantwoording van de vraag of de bepalingen van de auteursrechtlijn die voor de verslaggeving van actuele gebeurtenissen¹³⁰ en citaten¹³¹ een afwijking toestaan op de uitsluitende auteursrechten, de lidstaten discretionaire ruimte laten bij de omzetting ervan in nationaal recht, heeft het Hof geoordeeld dat deze bepalingen geen maatregelen zijn die een volledige harmonisatie bewerkstelligen. De discretionaire ruimte waarover de lidstaten bij de tenuitvoerlegging van deze bepalingen beschikken, moet echter worden uitgeoefend binnen de grenzen van het Unierecht, om een rechtvaardig evenwicht te bewaren tussen enerzijds het belang van rechthebbenden bij bescherming van hun door het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (hierna: „Handvest”) gewaarborgde recht op intellectuele eigendom¹³², en anderzijds de rechten en belangen van de gebruikers van beschermd werk of materiaal, met name hun eveneens door het Handvest gewaarborgde vrijheid van meningsuiting en informatievrijheid¹³³, alsmede het algemeen belang.

129| Artikel 5, leden 2 en 3, van de auteursrechtlijn.

130| Artikel 5, lid 3, onder c), tweede geval, van de auteursrechtlijn.

131| Artikel 5, lid 3, onder d), van de auteursrechtlijn.

132| Artikel 17, lid 2, van het Handvest.

133| Artikel 11 van het Handvest.

Het Hof heeft verduidelijkt dat de vrijheid van meningsuiting en van informatie geen rechtvaardiging kunnen bieden voor andere dan de in de auteursrechtlijn bedoelde beperkingen en restricties¹³⁴ van het uitsluitende reproductierecht van auteurs en van hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek. In dit verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de in deze richtlijn opgenomen opsomming van beperkingen en restricties uitputtend is.

Bovendien is het Hof van oordeel dat de nationale rechter zich bij de afweging die hij aan de hand van alle omstandigheden van het betrokken geval dient te maken tussen enerzijds het uitsluitende reproductierecht van auteurs¹³⁵ en hun uitsluitend recht op mededeling van hun werken aan het publiek¹³⁶, en anderzijds de rechten van gebruikers van beschermd materiaal die vallen onder de uitzonderingsbepalingen van de auteursrechtlijn betreffende de verslaggeving van actuele gebeurtenissen of citaten, moet baseren op een uitlegging van deze bepalingen die enerzijds de bewoordingen ervan in acht neemt en geen afbreuk doet aan de nuttige werking ervan, en anderzijds volkomen in overeenstemming is met de door het Handvest gewaarborgde fundamentele rechten.

Wat in de eerste plaats de uitzonderingsbepaling van de auteursrechtlijn betreffende de verslaggeving over actuele gebeurtenissen betreft, heeft het Hof overwogen dat deze zich verzet tegen een nationale regeling die de toepassing van de in dit artikel bedoelde beperking of restrictie beperkt tot situaties waarin het niet redelijkerwijs mogelijk is om vooraf te verzoeken om toestemming voor het gebruik van een beschermd werk met het oog op de verslaggeving over actuele gebeurtenissen. Wanneer zich een actuele gebeurtenis voordoet, is het immers in de regel, en met name in het kader van de informatiemaatschappij, noodzakelijk dat de informatie daarover snel kan worden meegedeeld, wat moeilijk verenigbaar is met een vereiste van voorafgaande toestemming van de auteur, dat het uiterst moeilijk, zo niet onmogelijk, zou maken om tijdig relevante informatie aan het publiek te verstrekken.

In de tweede plaats heeft het Hof ten aanzien van de uitzonderingsbepaling van de auteursrechtlijn betreffende citaten ten eerste geoordeeld dat het in deze bepaling genoemde begrip „citeren” betrekking heeft op een verwijzing via een hyperlink naar een bestand dat afzonderlijk kan worden geraadpleegd. In dit verband heeft het Hof overwogen dat volgens vaste rechtspraak hyperlinks bijdragen tot de goede werking van het internet, dat van bijzonder belang is voor de door het Handvest gewaarborgde vrijheid van meningsuiting en van informatie, alsmede tot de uitwisseling van meningen en informatie binnen dat netwerk, dat wordt gekenmerkt door de beschikbaarheid van immense hoeveelheden informatie. Ten tweede heeft het Hof geoordeeld dat een werk wordt geacht reeds op geoorloofde wijze aan het publiek beschikbaar te zijn gesteld, wanneer het al met toestemming van de rechthebbende of op grond van een gedwongen of wettelijke licentie in de betrokken specifieke vorm voor het publiek toegankelijk is gemaakt. Het staat aan de nationale rechter om in het licht van het concrete geval en met inachtneming van alle omstandigheden van het geval te bepalen of een werk op geoorloofde wijze aan het publiek beschikbaar is gesteld.

134| Artikel 5, leden 2 en 3, van de auteursrechtlijn.

135| Artikel 2, onder a), van de auteursrechtlijn.

136| Artikel 3, lid 1, van de auteursrechtlijn.

In het arrest van 29 juli 2019, **Pelham e.a.** (C-476/17, [EU:C:2019:624](#)), kreeg de Grote kamer van het Hof opnieuw de gelegenheid om zich uit te spreken over de uitlegging van de *uitsluitende rechten van fonogramproducenten tot reproductie en verspreiding van hun fonogrammen, alsmede de beperkingen en restricties op deze rechten, zoals opgenomen in de auteursrechtlijn en richtlijn 2006/115*¹³⁷. *ditmaal in de situatie waarin een geluidsfragment van een muziekstuk wordt overgenomen teneinde een nieuw muziekstuk te creëren.*

R. Hütter en F. Schneider-Esleben (hierna: „Hütter e.a.”) zijn lid van de muziekgroep „Kraftwerk”. Deze heeft in 1977 een fonogram gepubliceerd dat het nummer „Metall auf Metall” bevat. Pelham en Haas zijn de componisten van het nummer „Nur mir”, dat is verschenen op fonogrammen die door de vennootschap Pelham in 1997 zijn geproduceerd. Hütter e.a. stelden dat Pelham ongeveer twee seconden van een ritmische sequens van het nummer „Metall auf Metall” elektronisch had gekopieerd (gesampled) en deze in een doorlopende herhaling onder het nummer „Nur mir” had gezet. Hütter e.a. waren van mening dat Pelham zo inbreuk had gemaakt op het naburige recht waarvan zij als fonogramproducent houder zijn.

In dit verband heeft het Hof allereerst overwogen dat de reproductie door een gebruiker van een geluidsfragment, hoe kort ook, van een fonogram, in beginsel moet worden beschouwd als een „gedeeltelijke” reproductie van dat fonogram, dat onder het door de auteursrechtlijn aan de producent van dat fonogram verleende uitsluitende recht valt.

Het Hof heeft evenwel in herinnering gebracht dat het in het Handvest vastgelegde intellectuele-eigendomsrecht¹³⁸ dient te worden afgewogen tegen de andere door het Handvest gewaarborgde grondrechten, waaronder de vrijheid van kunsten¹³⁹ die, voor zover zij valt onder de vrijheid van meningsuiting¹⁴⁰, de mogelijkheid biedt deel te nemen aan de openbare uitwisseling van allerlei soorten culturele, politieke en sociale inlichtingen of denkbeelden. Aldus heeft het Hof geoordeeld dat in het licht van het Handvest een fonogramproducent op grond van het hem verleende uitsluitende recht om reproductie van zijn fonogram toe te staan of te verbieden¹⁴¹, kan beletten dat een geluidsfragment van zijn fonogram, hoe kort ook, door een derde wordt overgenomen en op een ander fonogram wordt vastgelegd, *tenzij* dat fragment *in een gewijzigde en voor het oor onherkenbare vorm* op laatstgenoemd fonogram wordt vastgelegd.

Wat dit uitsluitende recht betreft, heeft het Hof ook gepreciseerd dat artikel 2, onder c), van de auteursrechtlijn een maatregel is die een volledige harmonisatie van de materiële inhoud van het aldaar bedoelde recht bewerkstelligt. Het uitsluitende reproductierecht waarover fonogramproducenten in de Unie beschikken, is in deze richtlijn immers ondubbelzinnig gedefinieerd, bevat geen enkele voorwaarde en voor de uitvoering of werking ervan is geen enkele maatregel vereist.

137| Richtlijn 2006/115/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 december 2006 betreffende het verhuurrecht, het uitleenrecht en bepaalde naburige rechten op het gebied van intellectuele eigendom (PB 2006, L 376, blz. 28).

138| Artikel 17, lid 2, van het Handvest.

139| Artikel 13 van het Handvest.

140| Artikel 11 van het Handvest.

141| Artikel 2, onder c), van de auteursrechtlijn.

Wat het aan de producent van fonogrammen verleende uitsluitende recht betreft om zijn fonogrammen, met inbegrip van „kopieën” daarvan, ter beschikking te stellen¹⁴², heeft het Hof bovendien geoordeeld dat het begrip „kopie”, dat ook in de overeenkomst van Genève¹⁴³ wordt gebruikt en moet worden uitgelegd op een wijze die strookt met het in die overeenkomst bedoelde begrip, aldus moet worden uitgelegd dat het niet van toepassing is op een fonogram dat weliswaar muziekfragmenten bevat die van een ander fonogram zijn overgenomen, maar dat niet het gehele andere fonogram of een wezenlijk gedeelte daarvan overneemt.

Voorts heeft het Hof bij de beantwoording van de vraag of mag worden afgeweken van het uitsluitende recht van fonogramproducenten tot reproductie van hun fonogrammen, geoordeeld dat een lidstaat in het nationale recht niet mag voorzien in andere beperkingen of restricties op dit recht dan die welke in de auteursrechtrichtlijn zijn vastgesteld¹⁴⁴. In dit verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de in deze richtlijn opgenomen opsomming van beperkingen en restricties uitputtend is.

Wat ten slotte het begrip „citeren” in de auteursrechtrichtlijn betreft¹⁴⁵, heeft het Hof overwogen dat dit niet ziet op een situatie waarin het betrokken werk niet kan worden herkend aan de hand van het citaat in kwestie. Wanneer de maker van een nieuw muziekwerk echter een van een fonogram overgenomen geluidsfragment (sample) gebruikt dat voor een gemiddelde luisteraar herkenbaar is, kan het gebruik van dat geluidsfragment, naargelang van de omstandigheden van het geval, gelijkstaan aan „citeren” in de zin van de auteursrechtrichtlijn, gelezen in het licht van artikel 13 van het Handvest, mits dat gebruik is bedoeld om de dialoog met het werk waarvan het geluidsfragment is overgenomen aan te gaan, en de in de auteursrechtrichtlijn neergelegde voorwaarden zijn vervuld.

In het arrest van 19 december 2019, **Nederlands Uitgeversverbond en Groep Algemene Uitgevers** (C-263/18, [EU:C:2019:1111](#)), heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld *dat de levering van een voor onbeperkte tijd te gebruiken e-book aan het publiek via een downloadlink valt onder het begrip „mededeling [...] aan het publiek” in de zin van de auteursrechtrichtlijn*.

Het Nederlands Uitgeversverbond (hierna: „NUV”) en de Groep Algemene Uitgevers (hierna: „GAU”), twee verenigingen die ten doel hebben de belangen van de Nederlandse uitgevers te behartigen, hebben bij de rechtbank Den Haag (Nederland) onder andere gevorderd dat de onderneming Tom Kabinet wordt verboden om de leden van de door haar opgerichte „leesclub” op haar website ebooks ter beschikking te stellen of deze boeken te reproduceren. NUV en GAU stellen dat met deze activiteiten inbreuk wordt gemaakt op de auteursrechten die hun leden op deze ebooks hebben. Door „tweedehands” ebooks te koop aan te bieden in het kader van deze leesclub, doet Tom Kabinet op ongeoorloofde wijze mededeling van deze boeken aan het publiek. Tom Kabinet betoogt daarentegen dat dergelijke activiteiten vallen onder het distributierecht, dat volgens voornoemde richtlijn is uitgeput wanneer het desbetreffende materiaal – in dit geval ebooks – door de rechthebbende of met zijn toestemming in de Unie is verkocht. Als gevolg van deze regel inzake het distributierecht zouden NUV en GAU na de verkoop van de betrokken ebooks niet meer beschikken over het uitsluitende recht om de distributie ervan onder het publiek toe te staan of te verbieden.

142| Artikel 9, lid 1, onder b), van richtlijn 2006/115.

143| Overeenkomst ter bescherming van producenten van fonogrammen tegen het ongeoorloofd kopiëren van hun fonogrammen, ondertekend te Genève op 29 oktober 1971, artikel 1, onder c), en artikel 2.

144| Artikel 5 van de auteursrechtrichtlijn.

145| Artikel 5, lid 3, onder d), van de auteursrechtrichtlijn.

Het Hof heeft vastgesteld dat de levering van een voor onbeperkte tijd te gebruiken ebook via een downloadlink niet valt onder het recht op „distributie onder het publiek” van artikel 4, lid 1, van de auteursrechtlijn, maar veeleer onder het recht van „mededeling [...] aan het publiek” in de zin van artikel 3, lid 1, van deze richtlijn, dat volgens lid 3 van dat artikel niet kan worden uitgeput.

Ter ondersteuning van deze vaststelling heeft het Hof met name uit het Verdrag van de Wereldorganisatie voor de Intellectuele Eigendom (WIPO) inzake het auteursrecht, dat aan de basis van deze richtlijn ligt, en uit de ontstaansgeschiedenis van deze richtlijn afgeleid dat de Uniewetgever deze uitputtingsregel wilde voorbehouden aan de verspreiding van tastbare zaken, zoals boeken op een materiële drager. De toepassing van deze uitputtingsregel op ebooks kan het belang van de rechthebbenden om een passende vergoeding te krijgen veel meer schaden dan het geval is bij boeken op een materiële drager, aangezien de kwaliteit van gedematerialiseerde digitale kopieën van ebooks door het gebruik niet achteruitgaat en dergelijke kopieën op een eventuele tweedehandsmarkt dus perfecte vervangers voor nieuwe kopieën vormen.

Bovendien heeft het Hof meer in het bijzonder met betrekking tot het begrip „mededeling [...] aan het publiek” aangegeven dat aan dit begrip een ruime betekenis moet worden gegeven die iedere mededeling omvat die wordt gedaan aan een publiek dat niet op de plaats van oorsprong van de mededeling aanwezig is, en derhalve elke dergelijke doorgifte of wederdoorgifte van een werk aan het publiek, per draad of draadloos. Dit begrip verbindt twee cumulatieve elementen met elkaar, te weten een handeling bestaande in een mededeling van een werk en de mededeling daarvan aan een publiek.

Wat betreft het eerste element is volgens de toelichting op het voorstel voor de auteursrechtlijn „de beslissende handeling het ‚voor het publiek beschikbaar stellen van het werk’, d.w.z. het aanbieden van het werk op een openbaar toegankelijke site, hetgeen voorafgaat aan het stadium van de daadwerkelijke ‚transmissie-op-aanvraag’ van het werk” en doet „[h]et [...] niet ter zake of het werk daadwerkelijk door iemand is opgevraagd of niet”. Derhalve moet volgens het Hof het ter beschikking stellen van de betreffende werken aan eenieder die zich aanmeldt bij de website van de leesclub, worden beschouwd als een „mededeling” van een werk, zonder dat de betrokken persoon gebruik hoeft te maken van deze mogelijkheid door het ebook daadwerkelijk van die website op te halen.

Aangaande het tweede element moet niet alleen rekening worden gehouden met het aantal personen dat tegelijkertijd toegang heeft tot hetzelfde werk, maar ook met het aantal dat daar achtereenvolgens toegang toe kan krijgen. In het onderhavige geval kan volgens het Hof een aanzienlijk aantal personen tegelijkertijd of achtereenvolgens via het platform van de leesclub toegang krijgen tot hetzelfde werk. Onder voorbehoud van een toetsing door de verwijzende rechter waarbij rekening wordt gehouden met alle relevante gegevens, moet het betrokken werk derhalve worden beschouwd als meegedeeld aan het publiek.

Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat een beschermd werk, om als een mededeling aan het publiek te kunnen worden aangemerkt, moet worden meegedeeld volgens een specifieke technische werkwijze, die verschilt van de werkwijzen die tot dan toe werden gebruikt, of, bij gebreke daarvan, gericht moet zijn tot een nieuw publiek, dat wil zeggen een publiek dat door de auteursrechthebbenden nog niet in aanmerking werd genomen toen zij toestemming verleenden voor de oorspronkelijke mededeling van hun werk aan het publiek. Aangezien de terbeschikkingstelling van een ebook in het algemeen gepaard gaat met een gebruikerslicentie waarmee het de gebruiker die het betrokken ebook heeft gedownload, alleen is toegestaan dit ebook op zijn eigen apparatuur te lezen, moet in het onderhavige geval worden vastgesteld dat een mededeling als die van de onderneming Tom Kabinet is gericht tot een publiek dat de auteursrechthebbenden niet reeds in aanmerking hadden genomen, en dus tot een nieuw publiek.

2. Industriële eigendom

Op het gebied van het merkenrecht van de Unie dienen vier arresten te worden vermeld. Het eerste arrest heeft betrekking op de territoriale bevoegdheid van de rechterlijke instanties van de lidstaten op het gebied van inbreuken op en geldigheid van Uniemerken. Het tweede arrest heeft het Hof ertoe gebracht het begrip „kwade trouw” bij de indiening van een Uniemerkaanvraag te verduidelijken. In het derde arrest zijn verduidelijkingen verstrekt over de bevoegdheid van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) om beslissingen waarbij het een kennelijke procedurefout gemaakt heeft, te herroepen. Het vierde en laatste arrest ten slotte heeft betrekking op het normaal gebruik van een collectief Uniemerken.

In het arrest **AMS Neve e.a.** (C-172/18, [EU:C:2019:674](#)) van 5 september 2019 heeft het Hof in het kader van een prejudiciële beslissing *de strekking verduidelijkt van de woorden „lidstaat waar de inbreuk heeft plaatsgevonden” in artikel 97, lid 5, van verordening nr. 207/2009*¹⁴⁶ (hierna : „merkenverordening”) *inzake het Uniemerken. Deze bepaling regelt de territoriale bevoegdheid van de rechterlijke instanties van de lidstaten op het gebied van inbreuken op en geldigheid van Uniemerken.* Het hoofdgeding betreft een vordering wegens inbreuk op een Uniemerken tegen een derde die in advertenties en verkoopaanbiedingen op een website of sociale media gebruik heeft gemaakt van tekens die identiek zijn aan dit merk of ermee overeenstemmen. De vordering is ingesteld bij een rechter in het Verenigd Koninkrijk die zich onbevoegd heeft verklaard om van deze vordering kennis te nemen, aangezien hij van oordeel is dat de territoriaal bevoegde rechterlijke instantie die is van de plaats waar de derde de beslissing heeft genomen om op deze website of deze media te adverteren en deze waren te koop aan te bieden en waar deze derde de uitvoering ervan heeft geregeld.

Om te beginnen heeft het Hof vastgesteld dat de aan verzoekster geboden mogelijkheid om het bevoegde gerecht ofwel krachtens artikel 97, lid 1, van de merkenverordening te kiezen op basis van de vestigingsplaats van de verweerder, ofwel op basis van lid 5 van dit artikel op basis van de plaats waar de inbreuk heeft plaatsgevonden, niet aldus kan worden opgevat dat verzoekster met betrekking tot dezelfde inbreuken gelijktijdig vorderingen op basis van lid 1 en op basis van lid 5 van dit artikel kan instellen. Deze mogelijkheid houdt alleen in dat de in dit lid 5 genoemde rechtbank een alternatief vormt voor de in de andere leden van dit artikel genoemde rechtbanken. Door te voorzien in een dergelijke alternatieve rechtbank biedt de wetgever de houder van een Uniemerken de mogelijkheid om gerichte vorderingen in te stellen die elk betrekking hebben op inbreuken op het grondgebied van één enkele lidstaat. Wanneer meerdere vorderingen wegens inbreuk tussen dezelfde partijen het gebruik van eenzelfde teken betreffen, maar geen betrekking hebben op hetzelfde grondgebied, hebben zij niet hetzelfde onderwerp en vallen zij dus niet onder de aanhangigheidsregels. De rechterlijke instanties van de verschillende lidstaten waarbij de zaken in dergelijke omstandigheden aanhangig zijn gemaakt, kunnen dus geen „tegenstrijdige uitspraken” doen in de zin van overweging 17 van de merkenverordening, aangezien de door de verzoeker ingestelde beroepen betrekking hebben op een verschillend grondgebied.

Het Hof heeft vervolgens opgemerkt dat indien bij een rechtbank voor het Uniemerken een vordering wegens inbreuk op grond van artikel 97, lid 5, van de merkenverordening aanhangig is gemaakt, deze rechtbank zich er, ter vaststelling of zij de rechterlijke bevoegdheid heeft om te oordelen over een eventuele inbreuk op het grondgebied van de lidstaat waar zij gevestigd is, van moet vergewissen dat de aan verweerder verweten handelingen daar hebben plaatsgevonden. Indien deze handelingen bestaan in het langs elektronische weg weergeven van advertenties en verkoopaanbiedingen voor waren die zijn voorzien van een teken dat identiek of soortgelijk is aan een Uniemerken zonder dat de houder van dit merk daarvoor zijn goedkeuring heeft gegeven, moet ervan worden uitgegaan dat deze handelingen zijn verricht op het grondgebied waar de

146| Verordening (EG) nr. 207/2009 van de Raad van 26 februari 2009 inzake het Uniemerken (PB 2009, L 78, blz. 1)

consumenten of handelaren zich bevinden tot wie deze advertenties en deze verkoopaanbiedingen worden gericht, ook al is de verweerder op een ander grondgebied gevestigd, staat de server van de website die hij gebruikt op een ander grondgebied, en bevinden de waren waarop deze advertenties of aanbiedingen betrekking hebben zich bovendien op een ander grondgebied. Vermeden moet dus worden dat degene die inbreuk maakt op een Uniemerkt zich kan verzetten tegen toepassing van dit artikel en aldus afbreuk kan doen aan het nuttig effect van deze bepaling, door zich te beroepen op de plaats waar deze advertenties en aanbiedingen online werden gezet, teneinde de rechterlijke bevoegdheid van elke andere rechtbank dan die van deze plaats en die van zijn vestigingsplaats uit te sluiten. Indien de woorden „lidstaat waar de inbreuk heeft plaatsgevonden” aldus zouden moeten worden uitgelegd dat zij betrekking hebben op de lidstaat waar degene die deze commerciële handelingen heeft verricht, zijn website heeft geïnstalleerd en de nodige stappen heeft gezet om zijn advertenties en verkoopaanbiedingen te laten verschijnen, dan zouden in de Unie gevestigde inbreukplegers die gebruikmaken van elektronische middelen en willen verhinderen dat de houders van nagemaakte Uniemerken over een alternatieve rechtbank beschikken, er volgens het Hof alleen voor hoeven te zorgen dat het grondgebied waar de gegevens online worden gezet overeenkomt met dat waar zij gevestigd zijn. Bovendien kan het voor verzoekster buitensporig moeilijk of zelfs onmogelijk blijken om te achterhalen waar verweerder de beslissingen heeft genomen en de technische handelingen heeft verricht om zijn advertenties en verkoopaanbiedingen te laten verschijnen.

Bijgevolg moeten commerciële handelingen zoals die in het hoofdgeding worden geacht te hebben „plaatsgevonden” waar de verrichting ervan zichtbaar werd in de vorm van advertenties en verkoopaanbiedingen, namelijk daar waar de commerciële inhoud daadwerkelijk toegankelijk is gemaakt voor de consumenten en handelaren tot wie die inhoud was gericht. De vraag of de waren van verweerder ook werden verkocht dankzij deze advertenties en aanbiedingen, is daarentegen irrelevant.

Bij arrest van 12 september 2019, **Koton Mağazacılık Tekstil Sanayi ve Ticaret/EUIPO** (C-104/18 P, [EU:C:2019:724](#)), heeft het Hof het bestreden arrest van het Gerecht¹⁴⁷ vernietigd en *het begrip „kwade trouw” bij de indiening van een Uniemerkaanvraag verduidelijkt*.

Nadal Esteban en Koton Mağazacılık Tekstil Sanayi ve Ticaret, een onderneming die houdster is van de beeldmerken KOTON, onderhielden zakelijke betrekkingen tot in 2004. Op 25 april 2011 heeft Esteban een aanvraag tot inschrijving van het beeldteken STYLO & KOTON als Uniemerkt voor waren en diensten van de klassen 25, 35 en 39 in de zin van de Overeenkomst van Nice¹⁴⁸ ingediend. Na de gedeeltelijke toewijzing van de oppositie die was ingesteld door Koton Mağazacılık Tekstil Sanayi ve Ticaret op basis van haar ingeschreven merken KOTON voor waren en diensten van de klassen 18, 25 en 35, werd het merk STYLO & KOTON ingeschreven voor diensten van klasse 39. Koton Mağazacılık Tekstil Sanayi ve Ticaret heeft daarop een vordering tot nietigverklaring ingesteld op grond van artikel 52, lid 1, onder b), van de merkenverordening. Volgens deze bepaling is de kwade trouw van de aanvrager bij de indiening van de merkaanvraag een absolute nietigheidgrond.

Het Gerecht bevestigde de beslissing van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) houdende afwijzing van de vordering tot nietigverklaring. Het Gerecht was van oordeel dat er geen sprake kon zijn van kwade trouw, aangezien de merken niet waren ingeschreven voor dezelfde of soortgelijke waren of diensten waardoor verwarring kon ontstaan. In het kader van de bij het Hof ingestelde hogere voorziening heeft het Hof het begrip „kwade trouw” verduidelijkt.

147| Arrest van het Gerecht van 30 november 2017, **Koton Mağazacılık Tekstil Sanayi ve Ticaret/EUIPO – Nadal Esteban (STYLO & KOTON)** (T-687/16, [EU:T:2017:853](#)).

148| Overeenkomst van Nice van 15 juni 1957 betreffende de internationale classificatie van de waren en diensten ten behoeve van de inschrijving van merken, zoals herzien en gewijzigd.

Om te beginnen heeft het Hof gepreciseerd dat het begrip „kwade trouw” weliswaar overeenkomstig de in de omgangstaal gebruikelijke betekenis ervan veronderstelt dat sprake is van een oneerlijke houding of een oneerlijk oogmerk, maar dat dit begrip voorts moet worden begrepen in de context van het merkenrecht, te weten die van het economische verkeer. De regels inzake het Uniemerkt beogen in het bijzonder bij te dragen aan het stelsel van onvervalste mededinging in de Unie, waarin elke onderneming, teneinde haar clientèle aan zich te binden door de kwaliteit van haar waren of diensten, tekens als merk moet kunnen inschrijven die de consument in staat stellen deze waren of diensten zonder gevaar voor verwarring te onderscheiden van waren of diensten van andere herkomst. Bijgevolg heeft het Hof geoordeeld dat een merk wegens kwade trouw nietig moet worden verklaard wanneer uit relevante en onderling overeenstemmende aanwijzingen blijkt dat de houder van dit merk de aanvraag tot inschrijving ervan niet heeft ingediend om op een eerlijke wijze deel te nemen aan de mededinging, maar met het oogmerk afbreuk te doen aan de belangen van derden op een wijze die niet strookt met de eerlijke gebruiken, of met het oogmerk – zelfs zonder een derde in het bijzonder te viseren – een uitsluitend recht te verkrijgen voor andere doeleinden dan die welke vallen onder de functies van een merk, met name de wezenlijke functie van herkomstaanduiding.

Vervolgens was het Hof van oordeel dat uit het arrest van 11 juni 2009, *Chocoladefabriken Lindt & Sprüngli* (C-529/07, [EU:C:2009:361](#)), niet voortvloeide dat het bestaan van kwade trouw enkel kan worden vastgesteld wanneer op de interne markt een gelijk of overeenstemmend teken wordt gebruikt voor dezelfde of soortgelijke waren waardoor verwarring kan ontstaan met het aangevraagde teken. Er kunnen immers gevallen bestaan waarin de aanvraag tot inschrijving van een merk kan worden geacht te kwader trouw te zijn ingediend, niettegenstaande het feit dat ten tijde van die aanvraag geen sprake was van gebruik door een derde van een gelijk of overeenstemmend teken voor dezelfde of soortgelijke waren op de interne markt. In het geval van een op artikel 52, lid 1, onder b), van de merkenverordening gebaseerde vordering tot nietigverklaring is geenszins vereist dat de verzoeker houder is van een ouder merk voor dezelfde of soortgelijke waren of diensten. In de gevallen waarin blijkt dat een derde ten tijde van de aanvraag van het litigieuze merk in ten minste één lidstaat een teken gebruikte dat gelijk was aan of overeenstemde met dat merk, moet voorts het bestaan van gevaar voor verwarring van die tekens bij het publiek niet noodzakelijkerwijs worden aangetoond. Wanneer geen gevaar voor verwarring tussen het door een derde gebruikte teken en het litigieuze merk bestaat of wanneer een derde geen teken gebruikt dat gelijk is aan of overeenstemt met het litigieuze merk, kunnen in voorkomend geval andere feitelijke omstandigheden relevante en onderling overeenstemmende aanwijzingen vormen waaruit de kwade trouw van de aanvrager blijkt.

Ten slotte heeft het Hof vastgesteld dat het Gerecht had nagelaten om in zijn globale beoordeling rekening te houden met alle relevante feitelijke omstandigheden zoals deze zich voordeden *ten tijde van de indiening van de aanvraag*, hoewel dit tijdstip doorslaggevend was. Aangezien nietigverklaring van het merk in zijn geheel was gevorderd, diende bij het onderzoek van deze vordering het oogmerk van Esteban te worden beoordeeld op het tijdstip waarop deze laatste verzocht om inschrijving van dat merk. Bijgevolg heeft het Hof het bestreden arrest vernietigd.

Bij arrest van 31 oktober 2019, *Repower/EUIPO* (C-281/18 P, [EU:C:2019:916](#)), heeft het Hof de hogere voorziening tegen het arrest van het Gerecht¹⁴⁹ afgewezen en *verduidelijkingen* verstrekt *over de bevoegdheid van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) om beslissingen waarbij het een kennelijke procedurefout heeft gemaakt, te herroepen*.

In casu heeft rekwrante, Repower, het woordmerk REPOWER laten inschrijven bij het EUIPO. De nietigheidsafdeling van het EUIPO heeft de door interveniënte, repowermap.org, ingestelde vordering tot nietigverklaring van dit merk gedeeltelijk toegewezen voor bepaalde waren en diensten. De kamer van beroep van het EUIPO

149| Arrest van het Gerecht van 21 februari 2018, *Repower/EUIPO – repowermap.org (REPOWER)* (T-727/16, [EU:T:2018:88](#)).

heeft het tegen die beslissing ingestelde beroep verworpen. Nadat interveniënte beroep tot vernietiging had ingesteld bij het Gerecht, heeft de kamer van beroep een nieuwe beslissing genomen waarbij zij haar beslissing tot verwerping van het beroep heeft herroepen op grond dat die beslissing ontoereikend was gemotiveerd zodat sprake was van een kennelijke procedurefout in de zin van artikel 80, lid 1, van de merkenverordening.

In het kader van het door Repower tegen die herroepingsbeslissing ingestelde beroep heeft het Gerecht geoordeeld dat het EUIPO die beslissing niet kon baseren op artikel 80, lid 1, van de merkenverordening, omdat een motiveringsgebrek geen kennelijke procedurefout in de zin van die bepaling vormt¹⁵⁰. Niettemin was het Gerecht van oordeel dat de herroepingsbeslissing kon worden gebaseerd op het algemene rechtsbeginsel dat de intrekking van onrechtmatige bestuurshandelingen toestaat. Na te hebben vastgesteld dat de vergissing bij de keuze van de rechtsgrondslag de vernietiging van de herroepingsbeslissing niet rechtvaardigde, heeft het Gerecht het beroep van Repower verworpen.

Het Hof herinnert eraan dat bij de uitlegging van het begrip kennelijke procedurefout in de zin van artikel 80, lid 1, van de merkenverordening niet alleen rekening moet worden gehouden met de bewoordingen van die bepaling, maar ook met de context ervan en de doelstellingen van de regeling waarvan zij deel uitmaakt.

Dienaangaande is het Hof van oordeel dat uit de opzet van de merkenverordening blijkt dat procedurefouten als bedoeld in artikel 80, lid 1, van deze verordening met name betrekking hebben op de in deze verordening opgenomen procedurevoorschriften, zoals de motiveringsplicht. Deze uitlegging wordt bevestigd door de doelstelling van dit artikel 80, lid 1, dat met het oog op een behoorlijk bestuur en om redenen van proceseconomie beoogt het EUIPO de verplichting op te leggen om de beslissingen te herroepen waarbij een kennelijke procedurefout is gemaakt. Die uitlegging weerspiegelt bovendien de vaste rechtspraak van het Hof volgens welke de motiveringsplicht een wezenlijk vormvoorschrift is dat moet worden onderscheiden van de vraag naar de gegrondheid van de motivering, die de inhoudelijke rechtmatigheid van de omstreden handeling betreft.

Bijgevolg oordeelt het Hof, anders dan het Gerecht, dat elke niet-nakoming van de motiveringsplicht, zoals een ontbrekende of ontoereikende motivering, een procedurefout is in de zin van artikel 80, lid 1, van de merkenverordening die moet leiden tot de herroeping van de betreffende beslissing door het EUIPO wanneer het gaat om een flagrante fout.

Hieruit volgt dat deze bepaling in casu van toepassing was en dat het Gerecht blijk heeft gegeven van een onjuiste rechtsopvatting. Het Hof oordeelt evenwel dat deze onjuiste rechtsopvatting niet leidt tot vernietiging van het bestreden arrest, omdat het dictum van dit arrest – waarbij het beroep van Repower tegen de herroepingsbeslissing is verworpen – gerechtvaardigd is op andere rechtsgronden.

Bij arrest van 12 december 2019, **Der Grüne Punkt/EUIPO** (C-143/19 P, [EU:C:2019:1076](#)), heeft het Hof *het bestreden arrest van het Gerecht*¹⁵¹ vernietigd omdat daarin blijk werd gegeven van een onjuiste rechtsopvatting bij de toepassing van het begrip „normaal gebruik” op een collectief Uniemerkt.

Rekwirante in de onderhavige zaak, Der Grüne Punkt, had de inschrijving verkregen van een collectief beeldmerk dat een cirkel met twee pijlen weergeeft en betrekking heeft op een systeem van inzameling en verwerking van verpakkingsafval. Het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO)

¹⁵⁰ Artikel 80, lid 1, eerste zin, van verordening nr. 207/2009 bepaalt dat, indien het EUIPO een inschrijving in het register heeft gedaan of een beslissing heeft genomen waarbij het een kennelijke procedurefout heeft gemaakt, het toeziet op de doorhaling van deze inschrijving, casu quo de herroeping van deze beslissing.

¹⁵¹ Arrest van het Gerecht van 12 december 2018, **Der Grüne Punkt/EUIPO – Halston Properties (Weergave van een cirkel met twee pijlen)** (T-253/17, [EU:T:2018:909](#)).

had een tegen dat merk ingestelde vordering tot vervallenverklaring gedeeltelijk toegewezen, op grond dat voornoemd merk niet normaal was gebruikt voor alle waren waarvoor het was ingeschreven, met uitzondering van de waren bestaande in verpakkingen.

Het door rekwirante ingestelde beroep tot vernietiging van de beslissing van de kamer van beroep van het EUIPO werd verworpen door het Gerecht.

Ter ondersteuning van haar hogere voorziening voert rekwirante aan dat het Gerecht is voorbijgegaan aan de uit de rechtspraak voortvloeiende uitlegging van het begrip „normaal gebruik” in de zin van artikel 15, lid 1, van de merkenverordening en niet naar behoren rekening heeft gehouden met de kenmerken van collectieve merken als bedoeld in artikel 66 van die verordening.

Om te beginnen heeft het Hof in herinnering gebracht dat de wezenlijke functie van een collectief merk erin bestaat de waren of diensten van de leden van de vereniging die merkhouder is te onderscheiden van die van andere ondernemingen. Anders dan bij een individueel merk bestaat de functie van een collectief merk er dus niet in om de consument te wijzen op de „identiteit van de oorsprong” van de waren of de diensten waarvoor het is ingeschreven. In dit verband heeft het Hof opgemerkt dat artikel 66 van de merkenverordening geenszins vereist dat de fabrikanten, producenten, dienstverrichters of handelaars die zijn aangesloten bij een vereniging die houder van een collectief merk is, deel uitmaken van dezelfde groep ondernemingen waarvan de productie of dienstverrichting onder een en dezelfde controle staat. Voorts heeft het Hof vastgesteld dat collectieve merken, net als individuele merken, deel uitmaken van het economische verkeer. Het gebruik ervan moet dus, om als „normaal” in de zin van artikel 15, lid 1, van de merkenverordening te kunnen worden aangemerkt, daadwerkelijk aansluiten bij het doel van de betrokken ondernemingen om voor hun waren en diensten een afzet te vinden of te behouden.

Vervolgens is het Hof tot de slotsom gekomen dat een collectief merk overeenkomstig de wezenlijke functie ervan wordt gebruikt zodra dit gebruik de consument in staat stelt te begrijpen dat de betrokken waren of diensten afkomstig zijn van ondernemingen die zijn aangesloten bij de vereniging die merkhouder is, en deze waren of diensten aldus te onderscheiden van die van niet-aangesloten ondernemingen. Het Hof heeft geoordeeld dat in casu uit de door het Gerecht verrichte vaststellingen bleek dat het collectieve merk was gebruikt overeenkomstig de wezenlijke functie ervan, gelet op het feit dat de producent of verkoper van de litigieuze waren deel uitmaakte van rekwirantes systeem van licentieverlening.

Tot slot heeft het Hof opgemerkt dat bij de beoordeling of van het betrokken merk een normaal gebruik is gemaakt, in het bijzonder rekening moet worden gehouden met de gebruiken die in de betrokken economische sector gerechtvaardigd worden geacht om voor de door het merk beschermde waren of diensten een marktaandeel te behouden of te verkrijgen, de aard van die waren of diensten, de kenmerken van de markt en de omvang en de frequentie van het gebruik van het merk. Dienaangaande heeft het Hof vastgesteld dat het Gerecht heeft nagelaten die criteria toe te passen op de onderhavige zaak. Het Hof heeft met name geoordeeld dat het Gerecht moest nagaan of het gebruik dat in casu naar behoren was aangetoond, te weten het aanbrengen van het betrokken merk op de verpakking van de waren van de ondernemingen die zijn aangesloten bij het systeem van lokale inzameling en ecologische verwerking van verpakkingsafval, in de betrokken economische sectoren gerechtvaardigd werd geacht om voor de waren een marktaandeel te behouden of te verkrijgen. Volgens het Hof kan niet worden uitgesloten dat de aanduiding door de fabrikant of distributeur, op de verpakking van gangbare consumptiegoederen, dat hij is aangesloten bij een dergelijk recyclingsysteem, invloed kan hebben op de aankoopbeslissingen van de consument en dus kan bijdragen aan het behoud of de verkrijging van marktaandeel voor deze waren.

Omdat het Gerecht volgens het Hof blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting bij de toepassing van het begrip „normaal gebruik”, heeft het Hof het bestreden arrest en de beslissing van de kamer van beroep van het EUIPO vernietigd.

3. Telecommunicatie

Op dit gebied zijn twee arresten in het bijzonder vermeldenswaard. Het eerste is het arrest van 1 oktober 2019, **Planet49** (C-673/17) over de door de gebruiker van een website verleende toestemming voor de opslag van informatie of het verkrijgen van toegang tot informatie door middel van cookies. Dit arrest wordt besproken in deel XIV.1 „Bescherming van persoonsgegevens”.

Het tweede is het arrest **AW e.a. (Oproepen naar „112”)** (C-417/18, [EU:C:2019:671](#)), dat op 5 september 2019 is gewezen, waarin het Hof heeft geoordeeld dat *de lidstaten ervoor moeten zorgen dat – voor zover dit technisch haalbaar is – de telecombedrijven locatiegegevens over de beller kosteloos beschikbaar stellen aan de instantie die noodoproepen naar „112” beheert, ook al is de oproep afkomstig van een mobiele telefoon die geen simkaart bevat*. Bovendien moeten deze gegevens voldoende betrouwbaar en nauwkeurig zijn om de hulpdiensten in staat te stellen op te treden. Ten slotte heeft het Hof de voorwaarden vastgesteld waaronder de staat aansprakelijk kan worden gesteld in geval van schending van het Unierecht.

Een 17-jarig meisje was ontvoerd in een buitenwijk van Panevėžys (Litouwen), vervolgens verkracht en levend verbrand in de kofferbak van een auto. Terwijl zij in deze kofferbak was opgesloten, heeft zij de Litouwse alarmcentrale met een mobiele telefoon ongeveer tien keer gebeld op het uniforme Europese alarmnummer „112” om hulp te vragen. Het nummer van de gebruikte mobiele telefoon verscheen echter niet op de apparatuur van de alarmcentrale, waardoor de medewerkers van deze alarmcentrale niet konden bepalen waar zij was. Men heeft niet kunnen vaststellen of de door het slachtoffer gebruikte mobiele telefoon een simkaart bevatte en evenmin waarom haar nummer niet zichtbaar was bij de alarmcentrale.

Naasten van het slachtoffer hebben beroep ingesteld tot veroordeling van de Litouwse Staat tot vergoeding van hun immateriële schade. Zij verwijten de Republiek Litouwen, niet de juiste praktische uitvoering te hebben gewaarborgd van artikel 26, lid 5, van richtlijn 2002/22¹⁵², dat de lidstaten verplicht ervoor te zorgen dat de betrokken ondernemingen locatiegegevens over de beller kosteloos beschikbaar stellen aan de instantie die noodhulpoproepen beheert, zodra deze instantie de oproep ontvangt.

De bestuursrechter in eerste aanleg te Vilnius (Litouwen), waarbij de zaak aanhangig is gemaakt, heeft het Hof verzocht om een prejudiciële beslissing over de omvang van die verplichting om de locatiegegevens over de beller naar „112” te verstrekken.

Om te beginnen heeft het Hof verduidelijkt dat de lidstaten de verplichting van artikel 26, lid 5, van richtlijn 2002/22 moeten nakomen – voor zover dit technisch haalbaar is – ook al is de oproep afkomstig van een mobiele telefoon die niet is uitgerust met een simkaart.

Voorts heeft het Hof benadrukt dat de laatste zin van artikel 26, lid 5, van richtlijn 2002/22 de lidstaten een zekere beoordelingsmarge verleent bij de vaststelling van de criteria voor de nauwkeurigheid en betrouwbaarheid van de locatiegegevens over de beller naar „112”. De criteria die zij vaststellen, moeten er echter voor zorgen dat – voor zover dit technisch haalbaar is – de locatie van de beller zo betrouwbaar en nauwkeurig wordt bepaald als nodig is om de hulpdiensten in staat te stellen hem nuttige bijstand te verlenen. Aangezien de beoordeling hiervan buitengewoon technisch van aard is en nauw verband houdt met de specifieke kenmerken van het nationale mobiele telecommunicatienetwerk, staat het aan de nationale rechter om deze te verrichten.

¹⁵² Richtlijn 2002/22/EG van het Europees Parlement en de Raad van 7 maart 2002 inzake de universele dienst en gebruikersrechten met betrekking tot elektronische-communicatienetwerken en -diensten (Universeledienstrichtlijn) (PB 2002, L 108, blz. 51), zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/136/EG van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 (PB 2009, L 337, blz. 11).

Wat ten slotte de voorwaarden betreft voor de aansprakelijkheid van de staat voor schade die is veroorzaakt door een schending van het Unierecht, heeft het Hof geoordeeld dat een van deze voorwaarden is dat er een rechtstreeks causaal verband bestaat tussen de schending van dit recht en de door de betrokken particulieren geleden schade. Het is echter aan de staat om in het kader van het nationale aansprakelijkheidsrecht de gevolgen van de veroorzaakte schade ongedaan te maken, met dien verstande dat de door de nationale wettelijke regelingen ter zake van schadevergoeding vastgestelde voorwaarden niet ongunstiger mogen zijn dan die welke voor gelijksoortige nationale vorderingen gelden. Hieruit volgt dat wanneer volgens het nationale recht van een lidstaat het bestaan van een indirect causaal verband tussen een door de nationale autoriteiten begane onrechtmatigheid en de door een particulier geleden schade wordt geacht te volstaan voor de aansprakelijkheid van de staat, een dergelijk indirect causaal verband tussen een aan deze lidstaat toerekenbare schending van het Unierecht en de door een particulier geleden schade krachtens het gelijkwaardigheidsbeginsel eveneens moet worden geacht te volstaan voor de aansprakelijkheid van deze lidstaat voor deze schending van het Unierecht.

4. Overheidsopdrachten

In het arrest **Telecom Italia** (C-697/17, [EU:C:2019:599](#)) van 11 juli 2019 heeft het Hof *in het kader van een in richtlijn 2014/24*¹⁵³ geregelde niet-openbare procedure tot gunning van een overheidsopdracht voor leveringen en werken de voorwaarden verduidelijkt *waaronder geschikte ondernemers worden uitgenodigd om aan de procedure deel te nemen*. In dit verband heeft het Hof geoordeeld dat, gelet op het in die richtlijn gestelde vereiste dat de gepreselecteerde ondernemers feitelijk en rechtens identiek zijn aan de ondernemers die de inschrijvingen indienen, een gepreselecteerde gegadigde die zich ertoe verbindt om een andere gepreselecteerde gegadigde over te nemen krachtens een fusie-overeenkomst die tussen de preselectiefase en de fase van de indiening van de inschrijvingen is gesloten en na laatstgenoemde fase is uitgevoerd, een offerte mag indienen.

In mei 2016 heeft Infratel voor rekening van het Italiaanse ministerie van Economische ontwikkeling een niet-openbare procedure uitgeschreven voor de gunning van overheidsopdrachten voor het opzetten, onderhouden en beheren van een passief openbaar ultrabreedbandnetwerk in verschillende Italiaanse regio's. In het kader van deze procedure tot gunning van vijf percelen werden verzoeken om deelname ingediend door de vennootschap Telecom Italia alsook met name door de vennootschappen Metroweb Sviluppo en OpEn Fiber. Hoewel Metroweb Sviluppo was gepreselecteerd, heeft zij uiteindelijk geen inschrijving gedaan.

In januari 2017 publiceerde Infratel de lijst van de inschrijvers die tot deelneming aan de procedure werden uitgenodigd en de voorlopige ranglijst van de gekozen inschrijvers. Volgens deze ranglijst stond OpEn Fiber voor alle vijf percelen op de eerste plaats, terwijl Telecom Italia voor alle percelen op de tweede plaats stond, behalve voor perceel nr. 4, waarvoor zij de derde plaats innam. Aangezien Telecom Italia ontevreden was over de uitkomst van de betrokken procedure, heeft zij in eerste instantie verzocht om toegang tot de documenten betreffende die gunningsprocedure. Uit die documenten blijkt in wezen dat de fusie door overneming van Metroweb Sviluppo door OpEn Fiber heeft plaatsgevonden op een tijdstip tussen de preselectiefase en de uiterste datum voor indiening van de inschrijvingen, en dat de Europese Commissie zich daartegen niet heeft verzet. In tweede instantie heeft Telecom Italia de gunning van de vijf betrokken percelen aangevochten bij de Italiaanse rechterlijke instanties.

¹⁵³ | Richtlijn 2014/24/EU van het Europees Parlement en de Raad van 26 februari 2014 betreffende het plaatsen van overheidsopdrachten en tot intrekking van richtlijn 2004/18/EG (PB 2014, L 94, blz. 65).

Het Hof heeft om te beginnen eraan herinnerd dat artikel 28, lid 2, eerste volzin, van richtlijn 2014/24 bepaalt dat alleen die ondernemers een inschrijving kunnen doen, die na beoordeling van de verstrekte informatie door de aanbestedende dienst daartoe worden verzocht door deze dienst. Het heeft erop gewezen dat deze bepaling veronderstelt dat de gepreselecteerde ondernemers feitelijk en rechtens identiek zijn aan de ondernemers die de offertes indienen. Deze regel is ingevoerd voor de niet-openbare procedure, die in verschillende fases verloopt, en met name voor de preselectiefase en de fase waarin de inschrijvingen worden gedaan. Het Hof heeft echter opgemerkt dat deze bepaling niet voorziet in regels voor de wijzigingen die zich eventueel hebben voorgedaan in de structuur of de economische en technische capaciteit van de gepreselecteerde gegadigde.

Dienaangaande heeft het Hof eraan herinnerd dat het in het arrest *MT Højgaard en Züblin*¹⁵⁴ het effect van die wijzigingen tijdens een onderhandelingsprocedure tot gunning van een overheidsopdracht heeft onderzocht in de soortgelijke context van richtlijn 2004/17¹⁵⁵. Zo heeft het Hof geoordeeld dat wanneer in een onderhandelingsprocedure een combinatie van ondernemingen wordt ontbonden die als zodanig gepreselecteerd was en waarvan twee ondernemers deel uitmaakten, een van die twee ondernemers in de plaats mag treden van die combinatie en aan die procedure mag blijven deelnemen, zonder dat het gelijkheidsbeginsel wordt geschonden. Het moet evenwel komen vast te staan dat deze ondernemer zelfstandig voldoet aan de vereisten die oorspronkelijk door de aanbestedende dienst waren omschreven (eerste criterium) en dat de concurrentiepositie van de andere inschrijvers er niet onder lijdt als deze ondernemer aan de procedure blijft deelnemen (tweede criterium).

Wat de vraag betreft of het eerste criterium in casu in acht is genomen, heeft het Hof geoordeeld dat OpEn Fiber nog steeds voldoet aan de vereisten die oorspronkelijk door de aanbestedende dienst zijn omschreven, aangezien haar materiële capaciteit door de overneming van Metroweb Sviluppo is toegenomen.

Wat het tweede criterium betreft, moet een overneming als die van Metroweb Sviluppo worden verwezenlijkt met inachtneming van de Uniewetgeving, met name verordening nr. 139/2004¹⁵⁶. Dienaangaande heeft het Hof opgemerkt dat de Commissie op 15 december 2016 op grond van die verordening heeft besloten om zich niet te verzetten tegen de fusie tussen OpEn Fiber en Metroweb Sviluppo. In die context heeft het Hof erop gewezen dat andere Unierechtelijke bepalingen dan die welke de overheidsopdrachten regelen specifiek bedoeld zijn om ervoor te zorgen dat de vrije en onvervalste concurrentie binnen de interne markt niet in gevaar wordt gebracht door fusies als die aan welke in deze zaak aan de orde is. Voor zover het gedrag van een marktdeelnemer aan die specifieke regels voldoet, kan dus niet worden geoordeeld dat zijn deelneming aan een dergelijke operatie op zich nadeel kan berokkenen aan de concurrentiepositie van de andere inschrijvers louter vanwege het feit dat de gefuseerde entiteit over een grotere economische en technische capaciteit zal beschikken.

154| Arrest van het Hof van 24 mei 2016, *MT Højgaard en Züblin* (C-396/14, [EU:C:2016:347](#)).

155| Richtlijn 2004/17/EG van het Europees Parlement en de Raad van 31 maart 2004 houdende coördinatie van de procedures voor het plaatsen van opdrachten in de sectoren water- en energievoorziening, vervoer en postdiensten (PB 2004, L 134, blz. 1).

156| Verordening (EG) nr. 139/2004 van de Raad van 20 januari 2004 betreffende de controle op concentraties van ondernemingen (PB 2004, L 24, blz. 1).

5. Levensmiddelen

In het arrest *Organisation juive européenne en Vignoble Psagot* (C-363/18, [EU:C:2019:954](#)) van 12 november 2019, dat betrekking heeft op de uitlegging van verordening (EU) nr. 1169/2011¹⁵⁷, heeft de Grote kamer van het Hof voor recht verklaard dat *levensmiddelen die afkomstig zijn uit gebieden die worden bezet door de staat Israël, de vermelding van het gebied van oorsprong daarvan en, wanneer zij afkomstig zijn uit een plaats die of een geheel van plaatsen dat een Israëlsche nederzetting binnen dat gebied vormt, de vermelding van deze herkomst dienen te bevatten*.

Het hoofdgeding betrof een geschil tussen de Organisation juive européenne en Vignoble Psagot Ltd en de ministre de l'Économie et des Finances (minister van Economische Zaken en Financiën, Frankrijk) over de rechtmatigheid van een kennisgeving inzake de vermelding van oorsprong van goederen die afkomstig zijn uit de sinds juni 1967 door de staat Israël bezette gebieden. Deze kennisgeving, op grond waarvan die levensmiddelen de betreffende vermeldingen dienen te bevatten, volgde op de bekendmaking door de Europese Commissie van een interpretatieve mededeling inzake de vermelding van de oorsprong van goederen uit die gebieden¹⁵⁸.

In de eerste plaats heeft het Hof vastgesteld dat het land van oorsprong of de plaats van herkomst van een levensmiddel overeenkomstig de artikelen 9 en 26 van verordening nr. 1169/2011 moet worden vermeld indien het weglaten daarvan de consument kan misleiden doordat bij hem de indruk wordt gewekt dat dit levensmiddel een ander land van oorsprong of een andere plaats van herkomst heeft dan zijn werkelijke land van oorsprong of zijn werkelijke plaats van herkomst. Daarnaast heeft het opgemerkt dat de vermelding van de oorsprong of de herkomst op dat levensmiddel niet misleidend mag zijn.

In de tweede plaats heeft het Hof gepreciseerd welke uitlegging moet worden gegeven aan de begrippen „land van oorsprong”¹⁵⁹, „land” en „gebied” in de zin van verordening nr. 1169/2011. Het Hof heeft opgemerkt dat het begrip „land van oorsprong” in artikel 2, lid 3, van die verordening wordt gedefinieerd onder verwijzing naar het douanewetboek van de Unie¹⁶⁰, waarin bepaald is dat goederen moeten worden geacht van oorsprong te zijn uit een bepaald „land” of „gebied” wanneer deze goederen geheel en al in dit land of gebied zijn verkregen, of wanneer de laatste ingrijpende verwerking of bewerking van die goederen in dat land of gebied heeft plaatsgevonden¹⁶¹.

Wat betreft het begrip „land” – dat in het VEU en het VWEU in tal van gevallen wordt gebruikt als synoniem voor het begrip „staat” – heeft het Hof erop gewezen dat met het oog op een consistente uitlegging van het Unierecht aan dat begrip dezelfde betekenis moet worden toegekend in het douanewetboek van de Unie en dus in verordening nr. 1169/2011. Het begrip „staat” ziet op een soevereine entiteit die binnen haar geografische

157| Verordening (EU) nr. 1169/2011 van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2011 betreffende de verstrekking van voedselinformatie aan consumenten, tot wijziging van verordeningen (EG) nr. 1924/2006 en (EG) nr. 1925/2006 van het Europees Parlement en de Raad en tot intrekking van richtlijn 87/250/EEG van de Commissie, richtlijn 90/496/EEG van de Raad, richtlijn 1999/10/EG van de Commissie, richtlijn 2000/13/EG van het Europees Parlement en de Raad, richtlijnen 2002/67/EG en 2008/5/EG van de Commissie en verordening (EG) nr. 608/2004 van de Commissie (PB 2011, L 304, blz. 18).

158| Interpretatieve mededeling inzake de vermelding van de oorsprong van goederen uit de sinds juni 1967 door Israël bezette gebieden (PB 2015, C 375, blz. 4).

159| Artikel 9, lid 1, onder i), en artikel 26, lid 2, onder a), van verordening nr. 1169/2011.

160| Verordening (EU) nr. 952/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 9 oktober 2013 tot vaststelling van het douanewetboek van de Unie (PB 2013, L 269, blz. 1).

161| Artikel 60 van verordening nr. 952/2013.

grenzen de door het internationale recht erkende bevoegdheden in hun volle omvang uitoefent. Aangaande het begrip „gebied” heeft het Hof opgemerkt dat uit de formulering zelf van het douanewetboek van de Unie¹⁶² blijkt dat dit begrip betrekking heeft op andere entiteiten dan „landen” en dus op andere entiteiten dan „staten”. In dit verband heeft zou het feit dat op levensmiddelen wordt vermeld dat de staat Israël hun „land van oorsprong” is, de consumenten kunnen misleiden wanneer deze levensmiddelen in werkelijkheid afkomstig zijn uit gebieden die volkenrechtelijk gezien elk een eigen status hebben die onderscheiden is van die van de staat Israël, ook al worden zij door deze staat bezet en zijn zij onderworpen aan een beperkte rechtsmacht van die staat als bezettingsmacht in de zin van het internationale humanitaire recht. Bijgevolg heeft het Hof voor recht verklaard dat de vermelding van het gebied van oorsprong van de levensmiddelen in kwestie verplicht is in de zin van verordening nr. 1169/2011, opdat consumenten niet worden misleid ten aanzien van het feit dat de staat Israël in de betreffende gebieden aanwezig is als bezettingsmacht en niet als soevereine entiteit.

In de derde en laatste plaats heeft het Hof met betrekking tot het begrip „plaats van herkomst”¹⁶³ opgemerkt dat dit begrip moet worden opgevat als een verwijzing naar een specifiek geografisch gebied binnen het land of gebied van oorsprong van een levensmiddel, met uitsluiting van het adres van de producent. Zo kan de vermelding dat een levensmiddel afkomstig is uit een „Israëlische nederzetting” in een van de „door de staat Israël bezette gebieden”, worden beschouwd als een vermelding van de „plaats van herkomst”, voor zover de term „nederzetting” verwijst naar een specifieke geografische plaats.

Wat voorts de vraag betreft of de vermelding „Israëlische nederzetting” als vermelding van de plaats van herkomst verplicht is, heeft het Hof allereerst benadrukt dat de nederzettingen in bepaalde door de staat Israël bezette gebieden hierdoor worden gekenmerkt dat zij de concrete uitdrukking vormen van een door die staat buiten zijn grondgebied uitgevoerd beleid waarbij bevolkingsdelen worden overgebracht, hetgeen in strijd is met de regels van internationaal humanitair recht¹⁶⁴. Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat de weglating van die vermelding – hetgeen impliceert dat alleen het gebied van oorsprong wordt vermeld – de consument kan misleiden. Zonder enige informatie die hem ter zake uitsluitel kan verschaffen, kan de consument immers niet weten dat een levensmiddel afkomstig is uit een plaats die of een geheel van plaatsen dat een nederzetting vormt die in een van die gebieden is gesticht in strijd met de regels van het internationaal humanitair recht. Het Hof heeft opgemerkt dat uit verordening nr. 1169/2011¹⁶⁵ volgt dat de verstrekking van informatie aan de consumenten hen in staat moet stellen goed doordachte keuzen te maken met aandacht voor niet alleen gezondheids-, milieu-, economische of sociale aspecten, maar ook ethische aspecten of aspecten die betrekking hebben op de eerbiediging van het internationale recht. In dit verband heeft het Hof benadrukt dat dergelijke overwegingen de aankoopbeslissingen van de consumenten kunnen beïnvloeden.

¹⁶²| Artikel 60 van verordening nr. 952/2013.

¹⁶³| Artikel 9, lid 1, onder i), en artikel 26, lid 2, onder a), van verordening nr. 1169/2011.

¹⁶⁴| Artikel 49, zesde alinea, van het op 12 augustus 1949 gesloten Verdrag van Genève betreffende de bescherming van burgers in oorlogstijd.

¹⁶⁵| Overwegingen 3 en 4 en artikel 3, lid 1, van verordening nr. 1169/2011.

In het op 19 december 2019 gewezen arrest **Exportslachterij J. Gosschalk e.a.** (C-477/18 en C-478/18, [EU:C:2019:1126](#)) heeft het Hof zijn rechtspraak kunnen ontwikkelen met betrekking tot de vergoedingen die de slachthuizen verschuldigd zijn voor de door de bevoegde autoriteiten uitgevoerde officiële veterinaire controles. In antwoord op het verzoek tot uitlegging van verordening nr. 882/2004¹⁶⁶ heeft het Hof ten eerste geoordeeld dat *de autoriteiten de (salaris)kosten van personeel dat de controles niet daadwerkelijk uitvoert, aan de slachthuizen mogen doorberekenen in verhouding tot de tijd die dat administratief personeel objectief gezien nodig heeft voor activiteiten die onlosmakelijk verbonden zijn met de uitvoering van de controles*. Ten tweede heeft het Hof geoordeeld dat de autoriteiten onder bepaalde voorwaarden vergoedingen in rekening mogen brengen voor controletijd die het slachthuis bij de bevoegde autoriteit heeft aangevraagd maar die niet daadwerkelijk is besteed, zelfs wanneer die controles dienden te worden uitgevoerd door ingeleende dierenartsen die niet worden betaald voor niet-gewerkte controletijd.

In de zaak in het hoofdgeding betwistten verschillende Nederlandse slachthuizen facturen die de Nederlandse autoriteiten hadden uitgereikt voor veterinaire controles binnen hun inrichtingen. Dergelijke keuringen worden verricht door dierenartsen en assistenten die bij de bevoegde autoriteit werkzaam zijn of door assistenten die van een particuliere onderneming worden ingeleend. In de praktijk dient het slachthuis bij de autoriteit een aanvraag in en vermeldt het hierbij het aantal controleurs dat moet worden ingezet. Ook vermeldt het slachthuis hoeveel tijd met deze werkzaamheden gemoeid zal zijn. Indien de keuringswerkzaamheden minder tijd in beslag hebben genomen dan is aangevraagd, dient het slachthuis niettemin te betalen voor de aangevraagde maar niet-gewerkte controletijd.

Volgens de slachthuizen mag die niet-gewerkte tijd niet in rekening worden gebracht, net zomin als de (salaris)kosten van het bij de autoriteit werkzame administratief en ondersteunend personeel in de te hunnen laste komende vergoedingen mogen worden inbegrepen. De slachthuizen betwisten tevens de tarieven die worden toegepast voor de werkzaamheden van de ingeleende dierenartsen, die door de autoriteit op een andere manier worden betaald. Verder is de verwijzende rechter niet zeker of de kosten voor de opbouw van een weerstandsvermogen ten behoeve van een particuliere onderneming die assistenten ter beschikking stelt, bij de berekening van de vergoedingen in aanmerking mogen worden genomen. Dat weerstandvermogen is bedoeld om bij een gezondheidscrisis te worden aangewend voor de betaling van het personeel zodat het direct na afloop van een dergelijke crisis weer keuringen kan verrichten.

Bij het merendeel van deze kwesties gaat het om de vraag of de Nederlandse regeling in overeenstemming is met het vereiste van verordening nr. 882/2004 dat de vergoedingen slechts mogen worden geïnd ter financiering van kosten die daadwerkelijk zijn gemaakt bij de officiële controles en zijn gedragen door de bevoegde autoriteit¹⁶⁷. In die context heeft het Hof meteen in herinnering gebracht dat het vereiste van doeltreffende officiële controles voor de Uniewetgever centraal staat. In het licht van dat doeltreffendheidsvereiste heeft het Hof in de eerste plaats erop gewezen dat ook administratief en ondersteunend personeel een bijdrage levert tot doeltreffende controles. Dat personeel neemt immers de logistieke organisatie van de keuringswerkzaamheden uit handen van de dierenartsen en draagt bij aan de monitoring van de controles.

¹⁶⁶ | Verordening (EG) nr. 882/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 29 april 2004 inzake officiële controles op de naleving van de wetgeving inzake diervoeders en levensmiddelen en de voorschriften inzake diergezondheid en dierenwelzijn (PB 2004, L 165, blz. 1, met rectificatie in PB 2004, L 191, blz. 1).

¹⁶⁷ | Artikel 27, lid 1 en lid 4, onder a), van verordening nr. 882/2004.

De (salaris)kosten van dat personeel mogen derhalve bij de berekening van de vergoedingen in aanmerking worden genomen, maar uitsluitend in verhouding tot de arbeidstijd die dat personeel nodig heeft voor activiteiten die onlosmakelijk verbonden zijn met de uitvoering van officiële controles.

In de tweede plaats heeft het Hof geoordeeld dat niet daadwerkelijk gewerkte controletijd in rekening mag worden gebracht wanneer het niet innen van die vergoedingen de doeltreffendheid van het controlesysteem in gevaar kan brengen. De slachthuizen dienen evenwel de mogelijkheid te krijgen de bevoegde autoriteit in kennis te stellen van hun wens de duur van een controle ten opzichte van de oorspronkelijk geplande duur ervan in te korten, voor zover zij aan die wens uiting geven binnen de door die autoriteit daarvoor vastgestelde redelijke termijn.

Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat wanneer keuringswerkzaamheden worden verricht door ingeleende dierenartsen die voor niet-gewerkte controletijd niet worden betaald, die niet-gewerkte controletijd slechts in rekening mag worden gebracht mits wordt voldaan aan aanvullende voorwaarden. In dat geval mag de autoriteit ten hoogste een bedrag in rekening brengen dat overeenkomt met het bedrag van de vergoeding, verminderd met de salariskosten van de ingeleende dierenartsen. Bovendien dient het aldus verkregen saldo daadwerkelijk overeen te komen met de in de verordening vastgestelde algemene kosten van overhead.

Wat voorts meer algemeen de in aanmerking te nemen betalingen aan ingeleende dierenartsen betreft, die lager gesalarieerd zijn dan dierenartsen in dienst van de bevoegde autoriteit, heeft het Hof gepreciseerd dat vaste vergoedingen, die in beginsel zijn toegestaan op grond van verordening nr. 882/2004, eveneens mogen worden toegepast wanneer ingeleende dierenartsen de controles uitvoeren. Evenwel mogen die vergoedingen in de regel niet hoger zijn dan de door de bevoegde autoriteit gedragen kosten. Dientengevolge moet de autoriteit, indien zij vaststelt dat zij over een bepaalde periode winst heeft gemaakt, de vaste vergoedingen voor de volgende periode verlagen.

Ten slotte heeft het Hof uitgesloten dat bij de berekening van de vergoedingen kosten in aanmerking kunnen worden genomen voor de opbouw van een weerstandvermogen ten behoeve van een particuliere onderneming waarvan de autoriteit assistenten inleent. De vergoedingen mogen immers slechts de kosten dekken die daadwerkelijk worden gemaakt voor de uitvoering van controles bij ondernemingen uit de voedingssector.

6. Motorrijtuigenverzekering

In het arrest van 20 juni 2019, *Línea Directa Aseguradora* (C-100/18, [EU:C:2019:517](#)), heeft het Hof *het begrip „deelneming aan het verkeer van voertuigen” in de zin van richtlijn 2009/103*¹⁶⁸ betreffende de verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid van motorrijtuigen aldus uitgelegd dat hieronder ook moet worden begrepen een situatie waarin een voertuig dat langer dan 24 uur in een privégarage van een gebouw stond geparkeerd, vuur heeft gevat, wat heeft geleid tot een brand die is ontstaan in het elektrische circuit van het voertuig en die schade heeft veroorzaakt aan dit gebouw.

In augustus 2013 heeft een voertuig dat langer dan 24 uur in de privégarage van een gebouw stond geparkeerd, vuur gevat en schade veroorzaakt. De brand was ontstaan in het elektrische circuit van het voertuig. De eigenaar van het voertuig had bij Línea Directa een verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid voor

¹⁶⁸ | Richtlijn 2009/103/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 september 2009 betreffende de verzekering tegen de wettelijke aansprakelijkheid waartoe de deelneming aan het verkeer van motorrijtuigen aanleiding kan geven en de controle op de verzekering tegen deze aansprakelijkheid (PB 2009, L 263, blz. 11).

deelneming aan het verkeer van motorrijtuigen afgesloten. Het gebouw was verzekerd bij Segurcaixa, die aan de eigenares van het gebouw een bedrag van 44 704,34 EUR heeft uitgekeerd ter vergoeding van de geleden schade.

In maart 2014 heeft Segurcaixa beroep ingesteld tegen Línea Directa en vergoeding van het uitgekeerde schadebedrag gevorderd op grond dat het schadegeval naar Spaans recht was te herleiden tot een „deelneming aan het verkeer” die gedekt werd door de motorrijtuigenverzekering van het voertuig. In eerste aanleg is het beroep van Segurcaixa verworpen. In hoger beroep is Línea Directa veroordeeld tot betaling van de door Segurcaixa gevorderde vergoeding. Línea Directa heeft hiertegen cassatieberoep ingesteld bij de Tribunal Supremo (hoogste rechterlijke instantie, Spanje). Aangezien de Tribunal Supremo twijfel koesterde omtrent de uitlegging van het in richtlijn 2009/103 vervatte begrip „deelneming aan het verkeer van voertuigen”, heeft deze rechterlijke instantie het Hof een aantal prejudiciële vragen gesteld.

Het Hof riep allereerst in herinnering dat het begrip „deelneming aan het verkeer van voertuigen” in de zin van voornoemde richtlijn¹⁶⁹ een autonoom begrip van Unierecht is waarvan de uitlegging niet aan de beoordeling van elke lidstaat kan worden overgelaten. Het onderstreepte eveneens dat de Uniewetgever de doelstelling van bescherming van de slachtoffers van door die voertuigen veroorzaakte ongevallen voortdurend heeft nagestreefd en versterkt.

In het licht van zijn rechtspraak¹⁷⁰ heeft het Hof eraan herinnerd dat het begrip „deelneming aan het verkeer van voertuigen” niet beperkt is tot situaties in het wegverkeer en dat onder dit begrip elk gebruik van een voertuig valt dat overeenstemt met de gebruikelijke functie van dit voertuig, met name elk gebruik van een voertuig als vervoermiddel. In deze context heeft het Hof ten eerste opgemerkt dat het feit dat het betrokken voertuig stilstond toen hiermee een ongeval plaatsvond, op zich niet uitsluit dat het gebruik van dat voertuig op dat moment kan vallen onder de functie ervan als vervoermiddel. Ook de vraag of de motor van het betrokken voertuig op het moment van het ongeval al dan niet draaide, is niet doorslaggevend. Ten tweede beperkt geen enkele bepaling van richtlijn 2009/103 de omvang van de verzekeringsplicht en van de bescherming die deze plicht aan de slachtoffers van ongevallen met motorrijtuigen beoogt te bieden, tot het gebruik van dergelijke voertuigen op bepaalde terreinen of op bepaalde wegen.

Het Hof leidde hieruit af dat het begrip „deelneming aan het verkeer van voertuigen” in de zin van richtlijn 2009/103 niet afhangt van het soort terrein waarop het betrokken voertuig wordt gebruikt en met name niet van de omstandigheid dat dat voertuig op het moment van het ongeval stilstaat op een parkeerterrein. In die omstandigheden heeft het Hof geoordeeld dat het parkeren en het gedurende bepaalde perioden

¹⁶⁹ Artikel 3, eerste alinea, van richtlijn 2009/103 bepaalt dat iedere lidstaat, onverminderd de toepassing van artikel 5 van deze richtlijn, de nodige maatregelen treft opdat de wettelijke aansprakelijkheid met betrekking tot de deelneming aan het verkeer van voertuigen die gewoonlijk op zijn grondgebied zijn gestald, door een verzekering is gedekt.

¹⁷⁰ Zie met name de arresten van het Hof van 20 december 2017, *Núñez Torreiro* (C-334/16, [EU:C:2017:1007](#)), en 15 november 2018, *BTA Baltic Insurance Company* (C-648/17, [EU:C:2018:917](#)).

stilstaan van het voertuig natuurlijke en noodzakelijke fasen zijn die integraal deel uitmaken van het gebruik ervan als vervoermiddel. Aldus wordt een voertuig in beginsel ook gebruikt overeenkomstig zijn functie van vervoermiddel wanneer het staat geparkeerd tussen twee verplaatsingen.

In casu heeft het Hof geoordeeld dat het parkeren van een voertuig in een privégarage een gebruik van dat voertuig vormt dat overeenstemt met zijn functie van vervoermiddel. Aan deze conclusie wordt niet afgedaan door het feit dat het voertuig al meer dan 24 uur geparkeerd stond in die garage.

Met betrekking tot de omstandigheid dat het in het hoofdgeding aan de orde zijnde ongeval is veroorzaakt door een brand die is ontstaan in het elektrische circuit van een voertuig, heeft het Hof tot slot geoordeeld dat voor zover het voertuig dat het ongeval heeft veroorzaakt, beantwoordt aan de definitie van „voertuigen” in de zin van richtlijn 2009/103¹⁷¹, niet hoeft te worden nagegaan welk onderdeel van het voertuig de schade heeft veroorzaakt of waarvoor dat onderdeel dient.

7. Controle op de verwerving en het voorhanden hebben van wapens

Bij zijn arrest **Tsjechië/Parlement en Raad** (C-482/17, [EU:C:2019:1035](#)) van 3 december 2019 heeft het Hof *het beroep tot gehele of gedeeltelijke nietigverklaring van richtlijn 2017/853*¹⁷² (hierna: „bestreden richtlijn”) verworpen. Bij deze richtlijn hebben het Europees Parlement en de Raad richtlijn 91/477/EEG van de Raad inzake de controle op de verwerving en het voorhanden hebben van wapens¹⁷³ (hierna: „richtlijn inzake vuurwapens”) gewijzigd. Volgens het Hof leveren de maatregelen die het Europees Parlement en de Raad bij de bestreden richtlijn hebben vastgesteld, geen schending op van de beginselen van bevoegdheidstoedeling, evenredigheid, rechtszekerheid, bescherming van het gewettigd vertrouwen en non-discriminatie, die Tsjechië ter ondersteuning van zijn beroep aanvoert.

Met het oog op de afschaffing van de controles aan de binnengrenzen van de Schengenzone heeft de richtlijn inzake vuurwapens een geharmoniseerd minimumkader ingevoerd voor het bezit en de verwerving van vuurwapens en voor de overbrenging ervan tussen de lidstaten. Zij bepaalt daartoe de voorwaarden waaronder het is toegestaan om vuurwapens van verschillende categorieën aan te schaffen en te bezitten, maar bepaalt ook dat om redenen van openbare veiligheid de verwerving van bepaalde typen vuurwapens moet worden verboden.

Naar aanleiding van een aantal terreuraanslagen hebben het Europees Parlement en de Raad in 2017 de bestreden richtlijn vastgesteld om strengere regels in te voeren voor de gevaarlijkste vuurwapens, onbruikbaar gemaakte vuurwapens en semiautomatische vuurwapens. Tegelijk beoogt deze richtlijn het vrije verkeer van bepaalde wapens te vergemakkelijken door met name markeringsregels vast te stellen.

Voor automatische vuurwapens die zijn omgebouwd tot semiautomatische vuurwapens – die in beginsel verboden zijn – bevat de bestreden richtlijn een afwijking waarvan de voorwaarden alleen worden vervuld door Zwitserland, dat tot de Schengenzone behoort en waarop de richtlijn inzake vuurwapens van toepassing

171| Artikel 1, punt 1, van richtlijn 2009/103.

172| Richtlijn (EU) 2017/853 van het Europees Parlement en de Raad van 17 mei 2017 tot wijziging van richtlijn 91/477/EEG van de Raad inzake de controle op de verwerving en het voorhanden hebben van wapens (PB 2017, L 137, blz. 22).

173| Richtlijn 91/477/EEG van de Raad van 18 juni 1991 inzake de controle op de verwerving en het voorhanden hebben van wapens (PB 1991, L 256, blz. 51).

is. Het gaat met name om de voorwaarde dat het betrokken land een algemene militaire dienstplicht kent en gedurende de laatste 50 jaar een systeem heeft toegepast waarbij militaire vuurwapens worden overgedragen aan personen die het leger verlaten.

Tsjechië heeft bij het Hof beroep tot gehele of gedeeltelijke nietigverklaring van de bestreden richtlijn ingesteld. Het werd in deze procedure ondersteund door Hongarije en Polen, terwijl het Europees Parlement en de Raad werden ondersteund door Frankrijk en de Europese Commissie.

Wat betreft de vermeende schending van het beginsel van bevoegdheidstoedeling heeft het Hof om te beginnen in herinnering gebracht dat ook wanneer een op artikel 114 VWEU gebaseerde handeling, zoals de richtlijn inzake vuurwapens, alle handelsbelemmeringen op het gebied dat zij harmoniseert al heeft weggenomen, de Uniewetgever niet de mogelijkheid kan worden ontnomen om deze handeling op grond van die bepaling aan te passen aan gewijzigde omstandigheden, gelet op zijn taak om toe te zien op de bescherming van de in de Verdragen erkende algemene belangen. Tot deze algemene belangen behoren de bestrijding van internationaal terrorisme en ernstige criminaliteit alsook de handhaving van de openbare veiligheid.

Vervolgens heeft het Hof gepreciseerd dat waar het gaat om een regeling die een bestaande regeling wijzigt, bij de bepaling van de rechtsgrondslag van de wijzigingsregeling rekening moet worden gehouden met de te wijzigen bestaande regeling, met name met het doel en de inhoud daarvan. Als alleen de wijzigingshandeling in aanmerking wordt genomen, zou dat immers tot de paradoxale situatie kunnen leiden dat deze handeling niet op grond van artikel 114 VWEU kan worden vastgesteld, maar dat de Uniewetgever wel tot hetzelfde normatieve resultaat kan komen door de oorspronkelijke handeling in te trekken en op grond van dat artikel na een volledige herziening in een nieuwe handeling te gieten. Het Hof heeft bijgevolg geconstateerd dat de rechtsgrondslag waarop de bestreden richtlijn moest worden vastgesteld, diende te worden bepaald aan de hand van zowel de context die de richtlijn inzake vuurwapens biedt als de regeling die resulteert uit de wijzigingen die door de bestreden richtlijn in de richtlijn inzake vuurwapens zijn aangebracht.

Tot slot heeft het Hof het doel en de inhoud van de richtlijn inzake vuurwapens vergeleken met die van de bestreden richtlijn en vastgesteld dat beide richtlijnen ertoe strekken de bepalingen van de lidstaten inzake het vrije verkeer van vuurwapens voor civiel gebruik onderling aan te passen en tegelijkertijd deze vrijheid te regelen door middel van veiligheidswaarborgen die aan de aard van deze goederen zijn aangepast, en dat de bestreden richtlijn het evenwicht dat de richtlijn inzake vuurwapens tussen deze twee doelstellingen tot stand heeft gebracht, gewoon bijstelt om het aan te passen aan de gewijzigde omstandigheden.

In dit verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de harmonisatie van aspecten van de veiligheid van goederen een van de essentiële elementen is om de goede werking van de interne markt te garanderen, aangezien uiteenlopende regelingen op dit gebied belemmeringen voor het handelsverkeer kunnen creëren. Het Hof heeft benadrukt dat de bijzonderheid van vuurwapens gelegen is in het gevaar dat er zowel voor hun gebruikers als voor het grote publiek van uitgaat, zodat overwegingen van openbare veiligheid niet weg te denken zijn bij een regeling over de verwerving en het bezit van deze goederen.

In deze omstandigheden heeft het Hof geoordeeld dat de Uniewetgever de hem bij artikel 114 VWEU verleende beoordelingsmarge niet heeft overschreden door de bestreden richtlijn vast te stellen op grond van deze bepaling.

Wat betreft de vermeende schending van het evenredigheidsbeginsel heeft het Hof onderzocht of de Commissie volgens het Interinstitutioneel Akkoord over beter wetgeven¹⁷⁴ formeel verplicht was een effectbeoordeling te verrichten voor de maatregelen die met de vaststelling van de bestreden richtlijn werden beoogd, om te kunnen nagaan of die maatregelen wel evenredig waren. Het heeft er in dit verband op gewezen dat een effectbeoordeling een stap in het wetgevingsproces is die in de regel moet worden gezet wanneer het wetgevingsinitiatief significante economische, ecologische of sociale gevolgen kan hebben. Uit de tekst van het Akkoord blijkt echter geen verplichting om in alle omstandigheden een dergelijke beoordeling te maken.

Wanneer geen effectbeoordeling wordt verricht, kan dat bijvoorbeeld niet als een schending van het evenredigheidsbeginsel worden aangemerkt indien de Uniewetgever zich in een bijzondere situatie bevindt waardoor hij daarvan moet afzien, voor zover hij tenminste over voldoende gegevens beschikt om te kunnen beoordelen of de voorgenomen maatregelen evenredig zijn.

In het vervolg van zijn arrest heeft het Hof geconstateerd dat de Uniewetgever beschikte over talrijke analyses en aanbevelingen over alle kwesties die in het betoog van Tsjechië aan de orde werden gesteld, en dat, anders dan deze lidstaat stelt, de betwiste maatregelen in het licht van deze analyses en aanbevelingen niet kennelijk ongeschikt zijn om de doelstellingen te bereiken die erin bestaan de openbare veiligheid van de Unieburgers te verzekeren en de werking van de interne markt voor vuurwapens voor civiel gebruik te vergemakkelijken.

Het Hof heeft derhalve geoordeeld dat de instellingen van de Unie in casu niet buiten de grenzen zijn getreden van de ruime beoordelingsbevoegdheid die hun toekomt in gevallen waarin zij dergelijke ingewikkelde politieke, economische of sociale beoordelingen en afwegingen moeten verrichten. Tot slot heeft het Hof nog de argumenten van Tsjechië afgewezen die meer specifiek gericht waren tegen bepalingen van de bestreden richtlijn die deze lidstaat in strijd achtte met de beginselen van evenredigheid, rechtszekerheid, bescherming van het gewettigd vertrouwen van categorieën eigenaren of houders van wapens die door de bestreden richtlijn mogelijkerwijs aan een strengere regeling werden onderworpen, en met het beginsel van non-discriminatie.

Wat dit laatste beginsel betreft, heeft het Hof met name geoordeeld dat bij de afwijking voor Zwitserland rekening wordt gehouden met zowel de cultuur en traditie van dit land als het feit dat dit land wegens die traditie over bewezen ervaring en het bewezen vermogen beschikt om de betrokken personen en wapens te traceren en te controleren, waardoor kan worden aangenomen dat de door de bestreden richtlijn nagestreefde doelstellingen van openbare veiligheid, ondanks die afwijking, zullen worden bereikt. Aangezien geen enkele lidstaat van de Europese Unie zich in een situatie lijkt te bevinden die vergelijkbaar is met die van Zwitserland, is er geen sprake van discriminatie.

¹⁷⁴ Interinstitutioneel Akkoord tussen het Europees Parlement, de Raad van de Europese Unie en de Europese Commissie over beter wetgeven van 13 april 2016 (PB 2016, L 123, blz. 1).

XIV. Internet en elektronische handel

In dit deel dient melding te worden gemaakt van verschillende arresten, waarvan drie op het gebied van de bescherming van persoonsgegevens en één op het gebied van elektronische handel. Voorts zijn er op 29 juli 2019 twee arresten gewezen, *Funke Medien NRW* (C-469/17) en *Spiegel Online* (C-516/17), die betrekking hebben op de bescherming van de uitsluitende rechten van auteurs in gevallen waarin hun werken op het internet worden gereproduceerd en aan het publiek worden meegedeeld. Die laatste arresten zijn besproken in deel XIII.1 „Auteursrecht”.

1. Bescherming van persoonsgegevens

Op het gebied van de bescherming van persoonsgegevens heeft de Grote kamer van het Hof drie zeer belangrijke arresten gewezen. In een eerste arrest werd het Hof gevraagd om de verplichtingen van de exploitant van een zoekmachine in het kader van een verzoek om links naar gevoelige gegevens te verwijderen nader te bepalen. In een tweede arrest diende het Hof de territoriale reikwijdte van de verwijdering van links te verduidelijken. Een derde arrest heeft betrekking op de toestemming van de gebruiker van een website voor de opslag van informatie of het verkrijgen van toegang tot informatie door middel van cookies.

Bij arrest van 24 september 2019, **GC e.a. (Verwijdering van links naar gevoelige gegevens)** (C-136/17, [EU:C:2019:773](#)), heeft de Grote kamer van het Hof *de verplichtingen verduidelijkt van de exploitant van een zoekmachine in het kader van een verzoek om links naar gevoelige gegevens uit zoekresultaten te verwijderen*.

Google had geweigerd gevolg te geven aan de verzoeken van vier personen om verschillende links naar door derden gepubliceerde webpagina's, meer bepaald persartikelen, te verwijderen uit de resultatenlijst die na een zoekopdracht op hun respectieve namen door de zoekmachine werd weergegeven. Naar aanleiding van de klachten van deze vier personen heeft de Commission nationale de l'informatique et des libertés (nationale commissie voor informatica en vrijheden, CNIL) (Frankrijk) geweigerd Google aan te manen om de gevraagde verwijdering door te voeren. De Conseil d'État (hoogste bestuursrechter, Frankrijk), waarbij de zaak aanhangig is gemaakt, heeft het Hof verzocht om verduidelijking van de verplichtingen van de exploitant van een zoekmachine bij de behandeling van een verzoek tot verwijdering van links uit zoekresultaten krachtens richtlijn 95/46¹⁷⁵.

¹⁷⁵ | Richtlijn 95/46/EG van het Europees Parlement en de Raad van 24 oktober 1995 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB 1995, L 281, blz. 31). Deze richtlijn is met ingang van 25 mei 2018 ingetrokken bij verordening (EU) 2016/679 van het Europees Parlement en de Raad van 27 april 2016 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens en tot intrekking van richtlijn 95/46/EG (algemene verordening gegevensbescherming) (PB 2016, L 119, blz. 1).

Ten eerste heeft het Hof eraan herinnerd dat de verwerking van persoonsgegevens waaruit de raciale of etnische afkomst, de politieke opvattingen, de godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging, het lidmaatschap van een vakvereniging, alsmede de verwerking van gegevens die de gezondheid en het seksuele leven betreffen verboden is¹⁷⁶, behoudens enkele uitzonderingen en afwijkingen. Gegevens inzake strafbare feiten, strafrechtelijke veroordelingen of veiligheidsmaatregelen mogen in beginsel alleen worden verwerkt onder toezicht van de overheid of indien het nationale recht passende en specifieke waarborgen biedt.¹⁷⁷

Het Hof heeft geoordeeld dat het verbod en de beperkingen met betrekking tot de verwerking van deze bijzondere categorieën gegevens van toepassing zijn op de exploitant van een zoekmachine, net als op elke andere verantwoordelijke voor de verwerking van persoonsgegevens. Deze verboden en beperkingen hebben namelijk tot doel een betere bescherming te waarborgen tegen een dergelijke verwerking, die vanwege de bijzondere gevoeligheid van de gegevens in zeer ernstige mate inbreuk kan maken op de grondrechten op de eerbiediging van het privéleven en de bescherming van persoonsgegevens.¹⁷⁸

De exploitant van een zoekmachine is echter niet verantwoordelijk voor het feit dat persoonsgegevens op een door een derde gepubliceerde webpagina staan, maar voor de indexering van die pagina. In deze omstandigheden gelden het verbod en de beperkingen met betrekking tot de verwerking van gevoelige gegevens alleen voor deze exploitant op grond van het feit dat hij deze indexering verricht, waarbij dus onder toezicht van de bevoegde nationale autoriteiten en op basis van een door de betrokkene ingediend verzoek dient te worden getoetst of de exploitant zich daaraan houdt.

Ten tweede heeft het Hof geoordeeld dat wanneer de exploitant een verzoek ontvangt om links naar gevoelige gegevens uit zoekresultaten te verwijderen, hij in beginsel verplicht is dit verzoek in te willigen, behoudens bepaalde uitzonderingen: hij kan met name weigeren een dergelijk verzoek in te willigen wanneer hij vaststelt dat de links leiden naar gegevens die duidelijk door de betrokkene openbaar zijn gemaakt¹⁷⁹, op voorwaarde dat de indexering van dergelijke links voldoet aan de overige voorwaarden voor de rechtmatigheid van een verwerking van persoonsgegevens en tenzij de betrokkene het recht heeft om zich tegen een dergelijke indexering te verzetten om redenen die verband houden met zijn specifieke situatie¹⁸⁰.

In ieder geval moet de exploitant van een zoekmachine bij de ontvangst van een verzoek tot verwijdering van links nagaan of de opname van de link naar een webpagina waarop gevoelige gegevens zijn gepubliceerd in de resultatenlijst die wordt weergegeven na een zoekopdracht op de naam van deze persoon strikt noodzakelijk is ter bescherming van de vrijheid van informatie van de internetgebruikers¹⁸¹ die mogelijk geïnteresseerd zijn in toegang tot die webpagina via een dergelijke zoekopdracht. In dit verband merkt het Hof op dat, ofschoon de rechten op de eerbiediging van het privéleven en op de bescherming van persoonsgegevens in de regel prevaleren boven de vrijheid van informatie van de internetgebruikers, dit evenwicht in bijzondere gevallen

176| Artikel 8, lid 1, van richtlijn 95/46 en artikel 9, lid 1, van verordening 2016/679.

177| Artikel 8, lid 5, van richtlijn 95/46 en artikel 10 van verordening 2016/679.

178| De rechten op eerbiediging van het privéleven en op de bescherming van persoonsgegevens worden gewaarborgd door de artikelen 7 en 8 van het Handvest.

179| Artikel 8, lid 2, onder e), van richtlijn 95/46 en artikel 9, lid 2, onder e), van verordening 2016/679.

180| Artikel 14, eerste alinea, onder a), van richtlijn 95/46 en artikel 21, lid 1, van verordening 2016/679.

181| Het recht op vrijheid van meningsuiting en van informatie is neergelegd in artikel 11 van het Handvest.

kan afhangen van de aard van de betrokken informatie en de gevoeligheid ervan voor het privéleven van de betrokkene, alsook van het belang dat het publiek erbij heeft om over deze informatie te beschikken, dat met name kan variëren naargelang van de rol die deze persoon in het openbare leven speelt.

Ten derde heeft het Hof geoordeeld dat het, in het kader van een verzoek om links naar gegevens inzake een strafrechtelijke procedure tegen de betrokkene die betrekking hebben op een voorgaande fase van die procedure en niet langer overeenkomen met de huidige situatie, uit zoekresultaten te verwijderen, aan de exploitant van een zoekmachine is om te toetsen of deze persoon, gelet op alle omstandigheden van het geval, er recht op heeft dat de desbetreffende informatie in het huidige stadium niet langer wordt verbonden aan zijn naam op een resultatenlijst die wordt weergegeven na een op deze naam verrichte zoekopdracht. Zelfs indien dat niet het geval is omdat de opname van de betreffende link strikt noodzakelijk blijkt om de rechten van de betrokkene op eerbiediging van zijn privéleven en op bescherming van zijn gegevens te rijmen met de vrijheid van informatie van mogelijk geïnteresseerde internetgebruikers, dient de exploitant echter, uiterlijk bij het verzoek tot verwijdering van links uit zoekresultaten, de resultatenlijst dusdanig te ordenen dat het algehele beeld dat hiermee voor de internetgebruiker wordt geschetst een afspiegeling vormt van de actuele gerechtelijke situatie, hetgeen onder meer vereist dat de links naar webpagina's die daarover informatie bevatten, als eerste op deze lijst verschijnen.

Bij arrest van 24 september 2019, **Google (Territoriale reikwijdte van de verwijdering van links)** (C-507/17, [EU:C:2019:772](#)), heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat *de exploitant van een zoekmachine in beginsel links enkel hoeft te verwijderen voor alle lidstaatspecifieke versies van zijn zoekmachine*.

De Commission nationale de l'informatique et des libertés (CNIL) (nationale commissie voor informatica en vrijheden, Frankrijk) heeft Google aangemaand om bij het inwilligen van een verzoek tot verwijdering van links naar webpagina's waarop persoonsgegevens van een persoon voorkomen, deze links voor alle domeinnaamextensies van haar zoekmachine te verwijderen uit de resultatenlijst die wordt weergegeven na een zoekopdracht op de naam van de betrokkene. Nadat Google had geweigerd om aan deze aanmaning gevolg te geven, heeft de CNIL deze vennootschap een geldboete van 100 000 EUR opgelegd. De Conseil d'État (hoogste bestuursrechter, Frankrijk), waarbij Google de zaak aanhangig had gemaakt, heeft het Hof verzocht om de territoriale werkingssfeer van de verplichting voor de exploitant van een zoekmachine om uitvoering te geven aan het recht op verwijdering van links op grond van richtlijn 95/46 nader te bepalen.

Om te beginnen heeft het Hof in herinnering gebracht dat natuurlijke personen op grond van het Unierecht hun recht op verwijdering van links kunnen uitoefenen ten aanzien van de exploitant van een zoekmachine die een of meerdere vestigingen heeft op het grondgebied van de Unie, ongeacht of de verwerking van de persoonsgegevens (in casu de indexerings van links naar webpagina's met daarop de persoonsgegevens van de persoon die zich op dat recht beroept) in de Unie plaatsvindt¹⁸².

Wat betreft de werkingssfeer van het recht op verwijdering van links heeft het Hof geoordeeld dat de exploitant van een zoekmachine niet gehouden is deze links te verwijderen voor alle versies van zijn zoekmachine, maar enkel voor alle lidstaatspecifieke versies ervan. In dit verband heeft het Hof opgemerkt dat een universele verwijdering van links, gelet op de kenmerken van het internet en van zoekmachines, weliswaar ten volle kan beantwoorden aan de doelstelling van de Uniewetgever die erin bestaat in de gehele Unie een hoog niveau van bescherming van persoonsgegevens te waarborgen, maar dat geenszins uit het Unierecht¹⁸³ blijkt dat de wetgever ter verwezenlijking van deze doelstelling ervoor heeft gekozen om aan het recht op verwijdering van links een werkingssfeer toe te kennen die verder reikt dan het grondgebied van de lidstaten. Het Unierecht

¹⁸²| Artikel 4, lid 1, onder a), van richtlijn 95/46 en artikel 3, lid 1, van verordening 2016/679.

¹⁸³| Artikel 12, onder b), en artikel 14, eerste alinea, onder a), van richtlijn 95/46 en artikel 17, lid 1, van verordening 2016/679.

heeft weliswaar mechanismen van samenwerking tussen de toezichthoudende autoriteiten van de lidstaten tot stand gebracht om te komen tot een gezamenlijk besluit dat gebaseerd is op een afweging tussen het recht op bescherming van het privéleven en van de persoonsgegevens enerzijds en het belang van het publiek van de verschillende lidstaten om toegang te hebben tot bepaalde informatie anderzijds, maar het voorziet thans met name niet in dergelijke mechanismen voor samenwerking wat betreft de reikwijdte van de verwijdering van links buiten de Unie.

Bij de huidige stand van zaken van het Unierecht dient de exploitant van een zoekmachine de links niet enkel te verwijderen voor de versie van de zoekmachine die specifiek is voor de lidstaat waar de begunstigde van de gevraagde verwijdering verblijft, maar voor alle lidstaatspecifieke versies van de zoekmachine, en dit met name om een consistent en hoog beschermingsniveau te bieden in de gehele Unie. Daarnaast dient deze exploitant indien nodig maatregelen te nemen die voldoende doeltreffend zijn om te beletten dat de internetgebruikers in de Unie toegang hebben tot de te verwijderen links, in voorkomend geval via een versie van de zoekmachine die specifiek is voor een derde staat, of om hen op zijn minst ernstig te ontmoedigen om toegang tot deze links te zoeken, en dient de nationale rechter na te gaan of de door de exploitant genomen maatregelen voldoen aan dit vereiste.

Ten slotte benadrukt het Hof dat het Unierecht de exploitant van een zoekmachine weliswaar niet verplicht om links voor alle versies van zijn zoekmachine te verwijderen, maar dat ook niet verbiedt. Bijgevolg is een toezichthoudende autoriteit of een rechterlijke instantie van een lidstaat nog steeds bevoegd om in het licht van de nationale maatstaven voor de bescherming van de grondrechten een afweging te maken tussen het recht van de betrokken persoon op eerbiediging van zijn privéleven en op bescherming van zijn persoonsgegevens enerzijds en de vrijheid van informatie anderzijds, en om na deze afweging de exploitant van de betreffende zoekmachine in voorkomend geval te gelasten links te verwijderen voor alle versies van die zoekmachine.

Bij arrest van 1 oktober 2019, **Planet49** (C-673/17, [EU:C:2019:801](#)), heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat toestemming voor de opslag van informatie of het verkrijgen van toegang tot informatie door middel van cookies die zijn geïnstalleerd op de eindapparatuur van de gebruiker van een website, niet rechtsgeldig is verleend wanneer de toestemming wordt verleend door middel van een standaard aangevinkt selectievakje, ongeacht of de betrokken informatie al dan niet bestaat in persoonsgegevens. Bovendien heeft het Hof verduidelijkt dat *de aanbieder van diensten de gebruiker van een website erop moet wijzen hoelang de cookies actief blijven en of derden al dan niet toegang tot de cookies kunnen hebben*.

Het hoofdgeding had betrekking op een reclameloterij die Planet49 had georganiseerd op de website [www.dein-macbook.de](#). Om te kunnen deelnemen moesten internetgebruikers hun naam en adres opgeven op een website met selectievakjes. Het vakje waarmee toestemming werd gegeven voor de installatie van cookies was standaard aangevinkt. Het Bundesgerichtshof (hoogste federale rechter in burgerlijke en strafzaken, Duitsland), waarbij de Duitse federale vereniging van consumentenbeschermingsorganisaties beroep had ingesteld, had twijfels over de geldigheid van toestemming die gebruikers hebben verleend door middel van het standaard aangevinkte selectievakje en over de omvang van de informatieverplichting waaraan de aanbieder van diensten moet voldoen.

Het verzoek om een prejudiciële beslissing had in essentie betrekking op de uitlegging van het begrip toestemming in de richtlijn betreffende privacy en elektronische communicatie¹⁸⁴, gelezen in samenhang met richtlijn 95/46¹⁸⁵, en met de algemene verordening gegevensbescherming¹⁸⁶.

Ten eerste heeft het Hof opgemerkt dat artikel 2, onder h) van richtlijn 95/46, waarnaar in artikel 2, onder f), van de richtlijn betreffende privacy en elektronische communicatie wordt verwezen, de toestemming omschrijft als „elke vrije, specifieke en op informatie berustende wilsuiting waarmee de betrokkene aanvaardt dat hem/haar betreffende persoonsgegevens worden verwerkt”. Het Hof heeft aangegeven dat met de eis van een „wilsuiting” van de betrokkene duidelijk wordt verwezen naar een actieve en niet naar een passieve gedraging. Toestemming door middel van een standaard aangevinkt selectievakje impliceert echter geen actieve gedraging van de gebruiker van een website. De ontstaansgeschiedenis van artikel 5, lid 3, van de richtlijn privacy en elektronische communicatie – die sinds de wijziging ervan bij richtlijn 2009/136 bepaalt dat de gebruiker „toestemming [moet hebben] verleend” voor het plaatsen van cookies – lijkt bovendien erop te wijzen dat de toestemming van de gebruiker voortaan niet langer kan worden verondersteld en moet voortvloeien uit een actieve gedraging zijnerzijds. Ten slotte is tegenwoordig voorzien in actieve toestemming in de algemene verordening gegevensbescherming¹⁸⁷, die in artikel 4, punt 11, een wilsuiting vereist in de vorm van met name een „ondubbelzinnige actieve handeling” en in overweging 32 uitdrukkelijk uitsluit dat er sprake is van toestemming in geval van „stilzwijgen, het gebruik van reeds aangekruiste vakjes of inactiviteit”.

Het Hof heeft derhalve geoordeeld dat de toestemming niet rechtsgeldig is verleend wanneer de opslag van informatie of het verkrijgen van toegang tot informatie die reeds is opgeslagen op de eindapparatuur van de gebruiker van een website, wordt toegestaan door middel van een standaard aangevinkt selectievakje dat de gebruiker moet uitvinken ingeval hij weigert zijn toestemming te verlenen. Het heeft daaraan toegevoegd dat het feit dat de gebruiker op de knop voor deelname aan de betrokken reclameloterij heeft geklikt, op zich niet kan volstaan om vast te stellen dat hij rechtsgeldig toestemming heeft verleend voor het plaatsen van cookies.

Ten tweede heeft het Hof vastgesteld dat met artikel 5, lid 3, van de richtlijn privacy en elektronische communicatie is beoogd de gebruiker te beschermen tegen elke inmenging in zijn privéleven, ongeacht of die inmenging betrekking heeft op persoonsgegevens. Hieruit vloeit voort dat het begrip toestemming niet anders moet worden uitgelegd naargelang de informatie die is opgeslagen op de eindapparatuur van de gebruiker van een website of daaruit is opgevraagd, al dan niet bestaat in persoonsgegevens.

Ten derde heeft het Hof opgemerkt dat die bepaling vereist dat de gebruiker zijn toestemming heeft verleend na te zijn voorzien van duidelijke en volledige informatie over onder meer het doel van de verwerking. Duidelijke en volledige informatie houdt in dat de gebruiker in staat is om gemakkelijk de gevolgen te bepalen van eventueel door hem te verlenen toestemming, en dat gewaarborgd is dat hij deze toestemming met

184| Artikelen 2, onder f), en 5, lid 3, van richtlijn 2002/58/EG van het Europees Parlement en de Raad van 12 juli 2002 betreffende de verwerking van persoonsgegevens en de bescherming van de persoonlijke levenssfeer in de sector elektronische communicatie (richtlijn betreffende privacy en elektronische communicatie) (PB 2002, L 201, blz. 37), zoals gewijzigd bij richtlijn 2009/136/EG van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2009 (PB 2009, L 337, blz. 11).

185| Artikel 2, onder h).

186| Artikel 6, lid 1, onder a), van verordening 2016/679.

187| Artikel 6, lid 1, onder a), van verordening nr. 2016/679.

kennis van zaken verleent. In dit verband heeft het Hof vastgesteld dat de informatie hoelang de cookies actief blijven en of derden al dan niet toegang tot de cookies kunnen hebben, deel uitmaakt van de duidelijke en volledige informatie die de aanbieder van diensten aan de gebruiker van een website moet verstrekken.

2. Elektronische handel

In zijn arrest van 19 december 2019, **Airbnb Ireland** (C-390/18, [EU:C:2019:1112](#)), heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld *dat een bemiddelingsdienst die erin bestaat dat via een onlineplatform mogelijke huurders tegen vergoeding in contact worden gebracht met professionele of niet-professionele verhuurders die diensten op het gebied van accommodatie voor een kort verblijf aanbieden, waarbij tegelijk een aantal nevendiensten bij die bemiddelingsdienst wordt aangeboden, moet worden aangemerkt als een „dienst van de informatiemaatschappij” in de zin van richtlijn 2000/31 inzake de elektronische handel*¹⁸⁸. Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat een particulier zich ertegen kan verzetten dat in een strafprocedure met civielepartijstelling maatregelen van een lidstaat die een beperking inhouden van het vrije verkeer van dergelijke diensten die hij vanuit een andere lidstaat verricht, op hem worden toegepast wanneer niet overeenkomstig artikel 3, lid 4, onder b), tweede streepje, van deze richtlijn kennis is gegeven van deze maatregelen.

Achtergrond van het hoofdgeding is een strafprocedure die in Frankrijk is ingesteld naar aanleiding van een klacht met civielepartijstelling die tegen Airbnb Ireland is ingediend door de Association pour un hébergement et un tourisme professionnels (vereniging voor professionele accommodatie en professioneel toerisme, Frankrijk). De Ierse vennootschap Airbnb Ireland beheert een onlineplatform dat het mogelijk maakt om tegen betaling van een provisie onder meer in Frankrijk professionele en particuliere verhuurders die accommodatie voor een kort verblijf aanbieden, in contact te brengen met personen die op zoek zijn naar dit soort accommodatie. Bovendien biedt Airbnb Ireland aan de verhuurders een aantal nevendiensten aan, zoals een schema om hun aanbod te omschrijven, een verzekering civielrechtelijke aansprakelijkheid, een tool waarmee hun verhuurprijs kan worden vastgesteld, of betalingsdiensten voor deze accommodatiediensten.

De vereniging die tegen Airbnb Ireland een klacht heeft ingediend, voerde aan dat deze vennootschap via het gelijknamige onlineplatform niet alleen twee partijen met elkaar in contact brengt, maar ook een activiteit van vastgoedmakelaar uitoefent zonder in het bezit te zijn van een beroepskaart, hetgeen schending oplevert van de wet-Hoguet, die in Frankrijk van toepassing is op beroepsactiviteiten betreffende onroerende goederen. Airbnb Ireland stelde dat deze regeling hoe dan ook onverenigbaar is met richtlijn 2000/31.

Het Hof, dat in de eerste plaats was verzocht zich uit te spreken over de kwalificatie van de door Airbnb Ireland verrichte bemiddelingsdienst, heeft onder verwijzing naar het arrest *Asociación Profesional Elite Taxi*¹⁸⁹ eraan herinnerd dat een bemiddelingsdienst die voldoet aan de voorwaarden van artikel 1, lid 1, onder b), van richtlijn 2015/1535¹⁹⁰, waarnaar wordt verwezen in artikel 2, onder a), van richtlijn 2000/31 – te weten tegen vergoeding, langs elektronische weg, op afstand en op individueel verzoek van een afnemer van diensten worden verricht – in beginsel een „dienst van de informatiemaatschappij” vormt, die te onderscheiden is

¹⁸⁸ Richtlijn 2000/31/EG van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2000 betreffende bepaalde juridische aspecten van de diensten van de informatiemaatschappij, met name de elektronische handel, in de interne markt („richtlijn inzake elektronische handel”) (PB 2000, L 178, blz. 1).

¹⁸⁹ Arrest van het Hof van 20 december 2017, *Asociación Profesional Elite Taxi* (C-434/15, [EU:C:2017:981](#), punt 40).

¹⁹⁰ Richtlijn (EU) 2015/1535 van het Europees Parlement en de Raad van 9 september 2015 betreffende een informatieprocedure op het gebied van technische voorschriften en regels betreffende de diensten van de informatiemaatschappij (PB 2015, L 241, blz. 1).

van de daaropvolgende dienst waarop hij betrekking heeft. Dat ligt evenwel anders wanneer blijkt dat deze bemiddelingsdienst integrerend deel uitmaakt van een dienstenpakket waarvan het hoofdelement bestaat in een dienst die onder een andere juridische kwalificatie valt.

In casu heeft het Hof geoordeeld dat een bemiddelingsdienst als die welke Airbnb Ireland verricht, voldoet aan deze voorwaarden zonder dat de aard van het verband tussen de bemiddelingsdienst en de accommodatiedienst rechtvaardigt dat deze bemiddelingsdienst wordt uitgesloten van de kwalificatie als „dienst van de informatiemaatschappij” en dus van de toepassing van richtlijn 2000/31.

Het Hof heeft drie punten aangehaald om te benadrukken dat een dergelijke bemiddelingsdienst losstaat van de accommodatiediensten waarop hij betrekking heeft. Ten eerste heeft het opgemerkt dat deze dienst niet enkel ertoe strekt dat onmiddellijk accommodatiediensten worden verricht, maar hoofdzakelijk erin bestaat dat een tool wordt aangereikt voor het presenteren van en zoeken naar te huur staande accommodatie, zodat het eenvoudiger wordt toekomstige huurcontracten te sluiten. Dit soort dienst kan bijgevolg niet worden beschouwd als een gewone nevendienst bij een dienstenpakket voor accommodatie. Ten tweede heeft het Hof onderstreept dat een bemiddelingsdienst als die welke Airbnb Ireland verricht, geenszins absoluut noodzakelijk is voor de verrichting van accommodatiediensten, aangezien huurders en verhuurders over talrijke andere kanalen daartoe beschikken, waarvan sommige reeds sinds lange tijd bestaan. Ten derde en ten slotte heeft het Hof opgemerkt dat niets in het dossier erop wijst dat Airbnb de huurprijzen die worden gevraagd door de verhuurders die haar platform gebruiken, bepaalt of plafonneert.

Voorts heeft het Hof gepreciseerd dat aan deze vaststelling niet kan worden afgedaan door de overige prestaties die Airbnb Ireland aanbiedt, aangezien deze diverse prestaties gewoon nevendiensten bij de door deze vennootschap verrichte bemiddelingsdienst vormen. Bovendien heeft het Hof erop gewezen dat, anders dan de bemiddelingsdiensten waarom het ging in de zaken die hebben geleid tot de arresten *Asociación Profesional Elite Taxi* en *Uber France*¹⁹¹, noch op basis van deze bemiddelingsdienst noch op basis van de door Airbnb Ireland aangeboden nevendiensten kan worden vastgesteld dat deze vennootschap beslissende invloed uitoefent op de accommodatiediensten waarop haar activiteit betrekking heeft, of het nu gaat om de bepaling van de gevraagde huurprijzen dan wel om de selectie van de verhuurders of de via haar platform te huur aangeboden accommodatie.

In de tweede plaats heeft het Hof onderzocht of Airbnb Ireland zich in het hoofdgeding ertegen kan verzetten dat een wet die een beperking inhoudt van het vrij verrichten van de diensten van de informatiemaatschappij die een dienstverrichter vanuit een andere lidstaat levert – zoals de wet-Hoguet – op haar wordt toegepast op grond van het feit dat Frankrijk niet overeenkomstig artikel 3, lid 4, onder b), tweede streepje, van richtlijn 2000/31 kennis heeft gegeven van deze wet. In dit verband heeft het Hof opgemerkt dat het feit dat deze wet dateert van vóór de inwerkingtreding van richtlijn 2000/31, niet tot gevolg kan hebben dat de Franse Republiek wordt vrijgesteld van haar kennisgevingsplicht. Voorts heeft het Hof, in lijn met de redenering die is gevolgd in het arrest *CIA Security International*¹⁹², geoordeeld dat deze verplichting, die een wezenlijk procedureel vereiste vormt, rechtstreekse werking toekomt. Hieruit heeft het Hof afgeleid dat de niet-nakoming door een lidstaat van zijn verplichting tot kennisgeving van een dergelijke maatregel door een particulier kan worden ingeroepen, niet alleen in het kader van een tegen hem ingestelde strafvervolgning maar ook in het kader van een schadevordering die is ingesteld door een andere particulier die zich civiele partij heeft gesteld.

191| Arrest van het Hof van 10 april 2018, *Uber France* (C-320/16, [EU:C:2018:221](#)).

192| Arrest van het Hof van 30 april 1996, *CIA Security International* (C-194/94, [EU:C:1996:172](#)).

XV. Sociale politiek

Op het gebied van sociale politiek zijn verschillende arresten vermeldenswaardig. Deze hebben zowel betrekking op het beginsel van gelijke behandeling in arbeid en sociale zekerheid als op de organisatie van de arbeidstijd, het recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon of de bescherming van de werknemers bij insolventie van de werkgever.

1. Gelijke behandeling in arbeid en sociale zekerheid

Vier arresten die op een of andere manier verschillen in behandeling op basis van geslacht of seksuele geaardheid dan wel op basis van godsdienst behandelen, dienen te worden vermeld. In een vijfde arrest dat op 5 november 2019 door het Hof is gewezen in de zaak **Commissie/Polen (Onafhankelijkheid van de gewone rechterlijke instanties)** (C-192/18, [EU:C:2019:924](#)) heeft het Hof het door de Commissie tegen de Republiek Polen ingestelde beroep wegens niet-nakoming toegewezen en vastgesteld dat deze lidstaat de verplichtingen niet is nagekomen die krachtens het Unierecht op hem rusten, door, ten eerste, uiteenlopende pensioenleeftijden vast te stellen voor tot de Poolse magistratuur behorende mannen en vrouwen en, ten tweede, de pensioenleeftijd te verlagen van rechters bij de gewone rechterlijke instanties en tegelijkertijd de minister van Justitie de bevoegdheid te verlenen om de ambtstermijn van die rechters te verlengen¹⁹³.

In het arrest **E.B.** (C-258/17, [EU:C:2019:17](#)) van 15 januari 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken *over de toepassing van richtlijn 2000/78*¹⁹⁴ (hierna : „antidiscriminatie-richtlijn”) op een in 1975 genomen tuchtbeslissing waarbij een ambtenaar verplicht vervroegd op pensioen wordt gesteld en zijn pensioenuitkering met 25 % *wordt gekort*. Die tuchtsanctie was een Oostenrijks politieagent opgelegd wegens poging tot gelijkgeslachtelijke ontucht jegens minderjarigen. In 2009 heeft de betrokkene bij de pensioeninstantie verzoeken ingediend waarbij hij met name de rechtsgevolgen van deze tuchtbeslissing aanvocht. De verwijzende rechter, bij wie de zaak aanhangig was, heeft vastgesteld dat de betrokken tuchtbeslissing berustte op een verschil in behandeling op grond van seksuele geaardheid, aangezien de sanctie waarin was voorzien in de nationale regeling die gold ten tijde van de feiten, aanzienlijk milder zou zijn uitgevallen indien de ontucht waarvoor de sanctie was opgelegd, niet door homoseksuele mannen zou zijn gepleegd. Dus heeft de verwijzende rechter het Hof een vraag voorgelegd over de toepasselijkheid van de bepalingen van de antidiscriminatie-richtlijn in een zaak als in het hoofdgeding en over de verplichtingen die in voorkomend geval krachtens deze richtlijn op de nationale rechter rusten.

Het Hof heeft allereerst geoordeeld dat een situatie als die welke is ontstaan na de vervroegde pensionering van de voormalig politieagent, binnen de werkingssfeer *ratione materiae* van de antidiscriminatie-richtlijn valt mits het aan die voormalig ambtenaar uitgekeerde rustpensioen onder het begrip „beloning” in de zin van artikel 157 VWEU valt. Het staat bijgevolg aan de verwijzende rechter om na te gaan of dat pensioen naar nationaal recht wordt beschouwd als een beloning die blijvend wordt betaald op grond van een dienstbetrekking die blijft bestaan nadat de betrokken ambtenaar een rustpensioen is toegekend.

¹⁹³| Dit arrest wordt besproken in deel I.1 „Recht op toegang tot een onpartijdig gerecht en op een eerlijk proces”.

¹⁹⁴| Richtlijn 2000/78/EG van de Raad van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PB 2000, L 303, blz. 16).

Vervolgens heeft het Hof aangaande de toepasselijkheid *ratione temporis* van de antidiscriminatie richtlijn eraan herinnerd dat een nieuwe rechtsregel niet van toepassing is op rechtssituaties die zijn ontstaan en definitief zijn verworven onder de oude rechtsregel, maar enkel op de toekomstige gevolgen daarvan en op nieuwe rechtssituaties. Ook al berust de tuchtsanctie waarbij de politieagent vervroegd op pensioen is gesteld, op een verschil in behandeling op grond van seksuele geaardheid en vormt zij directe discriminatie in de zin van artikel 2, lid 2, onder a), van de antidiscriminatie richtlijn, zij kan niet meer worden aangevochten op grond van deze richtlijn aangezien zij definitief is geworden na het verstrijken van de termijn voor omzetting ervan en al haar gevolgen heeft gesorteerd op het tijdstip van inwerkingtreding ervan. De toepassing van de antidiscriminatie richtlijn vanaf de datum van het verstrijken van de omzettingstermijn gebiedt de nationale rechter daarentegen wel om voor de periode vanaf die datum de discriminatoire sanctie die bestaat in een korting met 25 % van de periodiek aan de voormalig ambtenaar uitbetaalde pensioenuitkering te heronderzoeken om vast te stellen welk bedrag hij zou hebben ontvangen indien geen sprake was geweest van discriminatie op grond van seksuele geaardheid.

In het arrest **Cresco Investigation** (C-193/17, [EU:C:2019:43](#)) heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat de Oostenrijkse wettelijke regeling op grond waarvan Goede Vrijdag slechts voor werknemers die lid zijn van bepaalde christelijke kerken een betaalde feestdag is en alleen deze werknemers een feestdagtoeslag krijgen als zij op die dag werken, onverenigbaar is met artikel 21 van het Handvest, dat in gedingen tussen particulieren kan worden ingeroepen, en met de antidiscriminatie richtlijn.

In het hoofdgeding stonden een detectivebureau en een van zijn werknemers tegenover elkaar. De betrokken werknemer had op Goede Vrijdag arbeid verricht, maar had daarvoor geen feestdagtoeslag gekregen omdat die toeslag krachtens het nationale recht voorbehouden was aan leden van bepaalde kerken. Daar de werknemer meende slachtoffer te zijn van discriminatie op grond van godsdienst, heeft hij gevorderd dat zijn werkgever zou worden veroordeeld tot betaling van de feestdagtoeslag. De verwijzende rechter die de zaak behandelt, heeft besloten om het Hof een vraag voor te leggen over de verenigbaarheid van de Oostenrijkse wettelijke regeling met artikel 21 van het Handvest en met de antidiscriminatie richtlijn.

In de eerste plaats heeft het Hof geoordeeld dat deze wettelijke regeling directe discriminatie op grond van godsdienst oplevert in de zin van artikel 2, lid 2, onder a), van de antidiscriminatie richtlijn. Het verschil in behandeling dat besloten ligt in de nationale wettelijke regeling is namelijk rechtstreeks gebaseerd op de godsdienst van de werknemers. Bovendien ziet dit verschil op groepen werknemers die zich in een vergelijkbare situatie bevinden. Of werknemers die lid zijn van een van de betrokken kerken, op Goede Vrijdag een betaalde vrije dag krijgen én of zij een feestdagtoeslag krijgen, hangt namelijk uitsluitend af van de vraag of zij formeel lid zijn van die kerk. Die werknemers kunnen dus naar eigen goeddunken die vrije dag gebruiken voor bijvoorbeeld rust of ontspanning, terwijl andere werknemers die over een periode van rust of ontspanning willen beschikken op Goede Vrijdag, geen vrije dag hebben. Voorts hebben werknemers die lid zijn van de betrokken kerken, recht op een feestdagtoeslag, ook al hebben zij op Goede Vrijdag gewerkt zonder dat zij zich verplicht hebben gevoeld of de behoefte hebben gevoeld om dit religieuze feest te vieren. Hun situatie verschilt vanuit dat oogpunt niet van die van andere werknemers die op Goede Vrijdag hebben gewerkt zonder een dergelijke toeslag te krijgen.

In de tweede plaats merkt het Hof op dat het doel van de betrokken Oostenrijkse wettelijke regeling, rekening te houden met het bijzondere belang dat Goede Vrijdag heeft voor leden van de betrokken kerken, weliswaar valt onder de bescherming van de vrijheid van godsdienst, maar dat de daaruit voortvloeiende directe discriminatie niet gerechtvaardigd kan worden op grond van artikel 2, lid 5, of artikel 7, lid 1, van de antidiscriminatie richtlijn. In het Oostenrijkse recht is de mogelijkheid voor werknemers die niet behoren tot de in die wettelijke regeling genoemde christelijke kerken om een religieus feest te vieren dat niet samenvalt met een feestdag, namelijk niet in aanmerking genomen door de toekenning van een extra feestdag, maar door de vaststelling van een zorgplicht van werkgevers jegens hun werknemers, op grond waarvan werknemers indien nodig het recht kunnen verkrijgen om afwezig te zijn van hun werk voor de duur die noodzakelijk is voor

het volbrengen van bepaalde religieuze rituelen. Bijgevolg is de betrokken wettelijke regeling niet noodzakelijk voor de bescherming van de vrijheid van godsdienst in de zin van artikel 2, lid 5, van bovengenoemde richtlijn. Om dezelfde reden kan deze wettelijke regeling evenmin worden aangemerkt als een regeling die specifieke maatregelen bevat om benadeling van de betrokken werknemers in hun beroepsleven met inachtneming van het evenredigheidsbeginsel en, voor zover mogelijk, het gelijkheidsbeginsel te compenseren in de zin van artikel 7, lid 1, van de antidiscriminatie-richtlijn.

Wat de handhaving van het Unierechtelijke verbod van discriminatie op grond van godsdienst in het hoofdgeding betreft, heeft het Hof bevestigd dat de antidiscriminatie-richtlijn niet in een geding tussen particulieren kan worden ingeroepen om de regeling van een lidstaat buiten toepassing te laten wanneer die regeling, zoals in casu, niet kan worden uitgelegd in overeenstemming met deze richtlijn. Het beginsel van gelijke behandeling in arbeid en beroep is echter niet bij de antidiscriminatie-richtlijn zelf ingevoerd, maar vindt zijn oorsprong in verschillende internationale instrumenten en de gemeenschappelijke constitutionele tradities van de lidstaten. Bovendien heeft het verbod van discriminatie op grond van godsdienst of overtuiging als algemeen beginsel van Unierecht een dwingend karakter en is het neergelegd in artikel 21, lid 1, van het Handvest.

Derhalve volstaat dit verbod op zich om aan particulieren een recht te verlenen dat als zodanig geldend kan worden gemaakt in een geding tussen hen en een andere particulier dat ziet op een gebied dat onder het Unierecht valt. De nationale rechter is dus verplicht om de uit artikel 21 voortvloeiende rechtsbescherming te verzekeren, zodat de volledige nuttige werking van dat artikel wordt gewaarborgd. Hij moet elke discriminerende nationale bepaling buiten beschouwing laten, zonder dat hij de voorafgaande opheffing ervan door de wetgever heeft te vragen of af te wachten.

Het Hof is dan ook tot de slotsom gekomen dat, zolang door de Oostenrijkse wetgever geen maatregelen zijn genomen die de gelijke behandeling herstellen, de werkgevers op grond van artikel 21 van het Handvest ervoor moeten zorgen dat werknemers die niet behoren tot een van de in de betrokken nationale bepalingen genoemde kerken, dezelfde behandeling krijgen als die waarin deze bepalingen voorzien voor werknemers die lid zijn van een van die kerken.

In zijn arrest **Hakelbracht e.a.** (C-404/18, [EU:C:2019:523](#)) van 20 juni 2019 heeft het Hof uitspraak gedaan over de *omvang van de bescherming tegen represailles waarin artikel 24 van richtlijn 2006/54 (hierna: „richtlijn gendergelijkheid”¹⁹⁵)* voorziet voor werknemers die door hun werkgever worden benadeeld wegens de steun die zij hebben verleend aan een op grond van geslacht gediscrimineerde persoon, en met name over de mogelijkheid voor een lidstaat om die bescherming te beperken tot officiële getuigen.

Dat arrest is uitgesproken in het kader van een geding dat door onder meer een werkneemster tegen haar vroegere werkgever was ingeleid om vergoeding te verkrijgen voor de schade ten gevolge van haar ontslag, dat was gegeven negen maanden nadat zij zich had verzet tegen de weigering van haar werkgever om een geschikte sollicitante in dienst te nemen wegens haar zwangerschap. De werkneemster werd verweten de oorzaak te zijn van de klacht die deze sollicitante had ingediend bij het Instituut voor de Gelijkheid van Mannen en Vrouwen, aangezien zij de betrokkene ervan op de hoogte had gebracht dat haar sollicitatie vanwege haar zwangerschap niet was aanvaard.

195| Richtlijn 2006/54/EG van het Europees Parlement en de Raad van 5 juli 2006 betreffende de toepassing van het beginsel van gelijke kansen en gelijke behandeling van mannen en vrouwen in arbeid en beroep (PB 2006, L 204, blz. 23).

Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 24 van de richtlijn gendergelijkheid in de weg staat aan een nationale regeling volgens welke, in een situatie waarin een persoon die meent slachtoffer te zijn van discriminatie op grond van geslacht een klacht heeft ingediend, een werknemer die deze persoon in die context heeft gesteund slechts beschermd is tegen represaillemaatregelen van de werkgever indien hij in het kader van het onderzoek van die klacht als getuige is opgetreden en zijn getuigenis aan de formele vereisten van die regeling voldoet.

Dienaangaande heeft het Hof om te beginnen opgemerkt dat de categorie van werknemers die in aanmerking kunnen komen voor de in die bepaling bedoelde bescherming, ruim moet worden opgevat, aangezien deze bepaling volgens de bewoordingen ervan de bescherming niet beperkt tot werknemers die een klacht hebben ingediend of hun vertegenwoordigers, noch tot werknemers die voldoen aan bepaalde formele vereisten om te kunnen worden geacht een bepaalde hoedanigheid te hebben, bijvoorbeeld die van getuige.

Vervolgens heeft het Hof, rekening houdend met de doelstelling van de richtlijn gendergelijkheid, benadrukt dat volgens artikel 17 van die richtlijn de nodige gerechtelijke en administratieve procedures om de uit deze richtlijn voortvloeiende verplichtingen te doen naleven toegankelijk moeten zijn voor eenieder die zich door niet-toepassing van het beginsel van gelijke behandeling benadeeld acht. Volgens het Hof vormt laatstgenoemde bepaling een specifieke uitdrukking van het beginsel van doeltreffende rechterlijke bescherming, dat is bevestigd in artikel 47 van het Handvest.

Het Hof heeft derhalve geoordeeld dat de doeltreffendheid van de door de richtlijn gendergelijkheid vereiste bescherming tegen discriminatie op grond van geslacht niet verzekerd is indien die bescherming zich niet uitstrekt tot de maatregelen die een werkgever eventueel kan nemen tegen werknemers die formeel of informeel de beschermde persoon hebben verdedigd of voor hem hebben getuigd. Die werknemers zouden er in dat geval immers van kunnen worden weerhouden om voor die persoon in de bres te springen, uit vrees geen bescherming te genieten indien zij niet voldoen aan bepaalde formele vereisten, wat de verwezenlijking van de door de richtlijn gendergelijkheid beoogde doelstelling ernstig in gevaar zou kunnen brengen, doordat de kans wordt verkleind dat gevallen van discriminatie op grond van geslacht aan het licht worden gebracht en worden opgelost.

In het arrest **Safeway** (C-171/18, [EU:C:2019:839](#)) van 7 oktober 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich gebogen over de vraag *of een maatregel die erop is gericht een einde te maken aan discriminatie die door het Hof is vastgesteld in zijn arrest van 17 mei 1990, Barber* (C-262/88, [EU:C:1990:209](#); hierna: „arrest Barber”), *zich verdraagt met het in artikel 119 EGVerdrag¹⁹⁶ neergelegde beginsel van gelijke beloning van mannelijke en vrouwelijke werknemers*. De discriminatie bestaat erin dat een normale pensioenleeftijd (hierna: „NPL”) wordt vastgesteld die verschilt naar geslacht, namelijk 65 jaar voor mannen en 60 jaar voor vrouwen. Om die discriminatie op te heffen, was in een pensioenregeling de NPL voor alle bij die regeling aangesloten personen met terugwerkende kracht vastgesteld op 65 jaar. Het Hof heeft geoordeeld dat artikel 119 EGVerdrag zich, tenzij er sprake is van objectieve rechtvaardiging, tegen een dergelijke maatregel verzet wat de periode betreft die gelegen is tussen de aankondiging van die maatregel en het moment waarop deze wordt genomen, ook al is die benadering toegestaan volgens het nationale recht en de akte waarbij die pensioenregeling is opgezet.

De in het hoofdgeding aan de orde zijnde pensioenregeling was in 1978 door Safeway Ltd opgezet in de vorm van een trust. Naar aanleiding van het arrest Barber hadden Safeway en Safeway Pension Trustees Ltd, de uitvoerder van de pensioenregeling, in september en december 1991 aangekondigd dat de NPL met ingang van 1 december 1991 op 65 jaar zou worden vastgesteld voor alle aangesloten personen. De betrokken

¹⁹⁶ | Bepaling die gold ten tijde van de feiten in het hoofdgeding en die overeenkomt met het huidige artikel 157 VWEU.

maatregel is echter pas op 2 mei 1996 middels een trustakte formeel bekrachtigd en ging in op 1 december 1991. Vervolgens is bij de rechterlijke instanties van het Verenigd Koninkrijk een procedure aangespannen omtrent de vraag of deze retroactieve wijziging van de NPL verenigbaar is met het Unierecht.

In de eerste plaats heeft het Hof erop gewezen dat de consequenties die moeten worden verbonden aan de in het arrest Barber gedane vaststelling van discriminatie verschillen naargelang van de tijdvakken van arbeid in kwestie. Wat de tijdvakken betreft die in deze zaak relevant zijn, namelijk de tijdvakken van arbeid die zijn gelegen tussen de uitspraak van dat arrest en het moment waarop in een pensioenregeling maatregelen worden genomen om de gelijke behandeling te herstellen, moeten de tot de benadeelde groep behorende personen (in dit geval de mannen) dezelfde voordelen krijgen als de tot de bevoordeelde groep behorende personen (in casu de vrouwen).

In de tweede plaats heeft het Hof aangegeven aan welke eisen maatregelen die worden genomen om een einde te maken aan discriminatie die strijdig is met artikel 119 EGVerdrag, moeten voldoen om te kunnen worden beschouwd als maatregelen waarmee de in die bepaling voorgeschreven gelijke behandeling wordt hersteld. Aan deze maatregelen kunnen in beginsel geen zodanige voorwaarden worden verbonden dat de discriminatie, zelfs maar tijdelijk, gehandhaafd blijft. Voorts moet het rechtszekerheidsbeginsel in acht worden genomen, zodat het niet is toegestaan om louter een praktijk in te voeren die voor de betrokkenen geen bindende rechtsgevolgen heeft. Het Hof is dan ook tot de slotsom gekomen dat er voor de in het hoofdgeding aan de orde zijnde pensioenregeling pas op 2 mei 1996, met de trustakte van die datum, maatregelen zijn genomen die voldoen aan die eisen, dus nog niet bij de kennisgevingen die door de uitvoerders van die regeling aan de aangesloten personen zijn gedaan in september en december 1991.

Derhalve heeft het Hof geoordeeld dat het niet alleen zou indruisen tegen het doel, de arbeidsvoorwaarden onderling aan te passen op de weg van de vooruitgang, dat naar voren komt uit de preambule en artikel 117 van het EGVerdrag, maar ook tegen het rechtszekerheidsbeginsel en de eisen die voortvloeien uit de rechtspraak van het Hof betreffende met name artikel 119 EGVerdrag, indien een maatregel zou kunnen worden genomen op grond waarvan de NPL met terugwerkende kracht (in casu tot 1 december 1991) gelijk wordt geschakeld met die van de voorheen benadeelde groep, namelijk 65 jaar.

Het Hof heeft echter verklaard dat maatregelen die erop gericht zijn een einde te maken aan een met het Unierecht strijdige discriminatie bij wijze van uitzondering terugwerkende kracht kunnen hebben, mits zij daadwerkelijk zijn ingegeven door een dwingende reden van algemeen belang. Het risico op ernstige aantasting van het financiële evenwicht van een pensioenregeling kan een dergelijke dwingende reden van algemeen belang vormen, maar het Hof heeft erop gewezen dat de verwijzende rechter dient na te gaan of de in het hoofdgeding aan de orde zijnde maatregel tot doel had een dergelijke aantasting te voorkomen.

2. Organisatie van de arbeidstijd

In zijn arrest **CCOO** (C-55/18, [EU:C:2019:402](#)) van 14 mei 2019 heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgelaten over *de maatregelen die de lidstaten moeten nemen om het recht van werknemers op een beperking van de maximumarbeidsduur en op dagelijkse en wekelijkse rusttijden veilig te stellen, en met name over de vraag of het ter naleving van dat recht noodzakelijk is dat een systeem wordt opgezet waarmee de dagelijkse arbeidstijd van iedere werknemer wordt geregistreerd*. Dit arrest ziet op een geding tussen een werknemersvakbond en een werkgever, waarin is gevorderd de werkgever de verplichting op te leggen om een systeem in te voeren voor de registratie van het dagelijkse aantal werkuren van zijn personeel, zodat nagegaan kan worden of de vastgestelde arbeidstijden in acht worden genomen en of de verplichting om de informatie over de maandelijkse overuren naar de werknemersvertegenwoordigers te sturen, wordt nagekomen.

Het Hof heeft geoordeeld dat de artikelen 3, 5 en 6 van richtlijn 2003/88¹⁹⁷, gelezen in het licht van artikel 31, lid 2, van het Handvest en artikel 4, lid 1, artikel 11, lid 3, en artikel 16, lid 3, van richtlijn 89/391¹⁹⁸, in de weg staan aan een regeling die volgens de daaraan in de nationale rechtspraak gegeven uitlegging werkgevers niet verplicht om een systeem op te zetten waarmee de dagelijkse arbeidstijd van iedere werknemer wordt geregistreerd.

Het Hof heeft er om te beginnen op gewezen dat de bepalingen van richtlijn 2003/88 een nadere regeling bevatten van het in artikel 31, lid 2, van het Handvest uitdrukkelijk verankerde fundamentele recht van iedere werknemer op een beperking van de maximumarbeidsduur en op dagelijkse en wekelijkse rusttijden, en dus moeten worden uitgelegd in het licht daarvan.

Wat voorts met name het opzetten van een systeem betreft waarmee de dagelijkse arbeidstijd van iedere werknemer wordt geregistreerd, heeft het Hof overwogen dat indien er geen dergelijk systeem is, niet objectief en betrouwbaar kan worden vastgesteld hoeveel uren de werknemer heeft gewerkt en op welke tijdstippen, en hoeveel overuren er boven op de normale arbeidstijd zijn gemaakt. In die omstandigheden is het voor werknemers buitengewoon moeilijk, zo niet in de praktijk onmogelijk om de rechten af te dwingen die zij hebben op grond van het Unierecht, teneinde daadwerkelijk nut te halen uit de in die richtlijn vervatte beperking van de wekelijkse arbeidstijd en de in de richtlijn genoemde dagelijkse en wekelijkse minimumrusttijd.

Zonder de objectieve en betrouwbare vaststelling van het per dag en per week gewerkte aantal uren kan immers niet worden nagegaan of de maximale wekelijkse arbeidstijd die is vastgelegd in artikel 6 van richtlijn 2003/88 en die volgens dat artikel inclusief overwerk is, in acht is genomen tijdens de referentieperiode als bedoeld in artikel 16, onder b), of artikel 19 van die richtlijn, en ook niet of de dagelijkse en de wekelijkse minimumrusttijd, waarop respectievelijk artikel 3 en artikel 5 van de richtlijn betrekking hebben, in acht zijn genomen in elk tijdvak van 24 uur wat de dagelijkse rusttijd betreft, of tijdens de referentieperiode als bedoeld in artikel 16, onder a), van de richtlijn wat de wekelijkse rusttijd betreft.

Het Hof is tot de slotsom gekomen dat, aangezien de lidstaten alle nodige maatregelen moeten treffen om ervoor zorgen dat de minimale rusttijden in acht worden genomen en om elke overschrijding van de maximale wekelijkse arbeidstijd te voorkomen, zodat de volle werking van richtlijn 2003/88 wordt verzekerd, een nationale regeling waarbij geen verplichting wordt opgelegd om een instrument te gebruiken waarmee het per dag en per week gewerkte aantal uren objectief en betrouwbaar kan worden bepaald, ongeschikt is om het nuttig effect te verzekeren van de in artikel 31, lid 2, van het Handvest en in die richtlijn neergelegde rechten. Noch werkgevers noch werknemers kunnen dan immers nagaan of die rechten worden nageleefd, waardoor de verwezenlijking van het doel van de richtlijn, namelijk een betere bescherming van de veiligheid en de gezondheid van de werknemers, in gevaar wordt gebracht.

Ten slotte heeft het Hof hieraan toegevoegd dat de omstandigheid dat een werknemer naar nationaal procesrecht met andere middelen, zoals getuigenbewijs, overlegging van mails of onderzoek van mobiele telefoons en computers, kan aantonen dat er aanwijzingen zijn dat die rechten zijn geschonden, zodat de bewijslast wordt omgekeerd, niet relevant is. Aan de hand van dergelijke bewijsmiddelen kan immers niet objectief en betrouwbaar worden bepaald hoeveel uren de werknemer per dag en per week heeft gewerkt. Wat het getuigenbewijs betreft, heeft het Hof met name gewezen op de positie van de werknemer, die de zwakkere partij binnen de arbeidsverhouding is. Het Hof was tevens van oordeel dat de uitoefening van de

¹⁹⁷ | Richtlijn 2003/88/EG van het Europees Parlement en de Raad van 4 november 2003 betreffende een aantal aspecten van de organisatie van de arbeidstijd (PB 2003, L 299, blz. 9).

¹⁹⁸ | Richtlijn 89/391/EEG van de Raad van 12 juni 1989 betreffende de tenuitvoerlegging van maatregelen ter bevordering van de verbetering van de veiligheid en de gezondheid van de werknemers op het werk (PB 1989, L 183, blz. 1).

bevoegdheid die toezichthoudende organen, zoals de arbeidsinspectie, naar nationaal recht hebben om onderzoeken uit te voeren en sancties op te leggen geen alternatief kan vormen voor bovengenoemd systeem waarmee de dagelijkse arbeidstijd van iedere werknemer wordt geregistreerd, aangezien zonder een dergelijk systeem ook deze instanties niet over een geschikt middel beschikken om toegang te krijgen tot objectieve en betrouwbare gegevens over het door werknemers in elke onderneming gewerkte aantal uren. Die toegang hebben zij nodig om hun toezichthoudende taken uit te voeren en, indien nodig, een sanctie op te leggen.

Het Hof heeft ook nog aangegeven dat de lidstaten een beoordelingsmarge hebben om een concrete regeling voor de toepassing van dat systeem, waaronder met name de aan het systeem te geven vorm, uit te werken en hierbij indien nodig rekening moeten houden met het specifieke karakter van alle betrokken branches en ook met de specifieke kenmerken – bijvoorbeeld de omvang – van bepaalde ondernemingen.

3. Recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon

In het op 19 november 2019 gewezen arrest **TSN en AKT** (gevoegde zaken C-609/17 en C-610/17, [EU:C:2019:981](#)) heeft de Grote kamer van het Hof ten eerste geoordeeld dat *artikel 7, lid 1, van richtlijn 2003/88, waarin het recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon van ten minste vier weken is vastgelegd*, zich niet verzet tegen nationale regelingen en collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) op grond waarvan meer dagen jaarlijkse vakantie met behoud van loon worden toegekend dan die minimumperiode, maar wordt uitgesloten dat die vakantiedagen wegens ziekte worden overdragen. Ten tweede heeft het Hof voor recht verklaard dat artikel 31, lid 2, van het Handvest, dat met name bepaalt dat elke werknemer recht heeft op een jaarlijkse vakantie met behoud van loon, niet van toepassing is op dergelijke nationale regelingen en cao's.

Beide bij de verwijzende rechter aanhangige zaken betreffen een werknemer die krachtens de op zijn bedrijfssector toepasselijke cao recht had op langere jaarlijkse vakantie met behoud van loon dan de in richtlijn 2003/88 vastgelegde minimumperiode van vier weken, te weten zeven weken (zaak C-609/17) en vijf weken (zaak C-610/17). Daar de betrokken werknemers tijdens een jaarlijkse vakantie met behoud van loon arbeidsongeschikt waren wegens ziekte, hebben zij hun respectieve werkgever verzocht om overdracht van het gedeelte van de jaarlijkse vakantie dat zij niet hadden kunnen benutten. Hun werkgevers hebben echter geweigerd deze verzoeken in te willigen voor zover zij betrekking hadden op het gedeelte van het recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon dat verder ging dan de in richtlijn 2003/88 vastgelegde minimumvakantie van vier weken.

Wat in de eerste plaats richtlijn 2003/88 betreft, brengt het Hof in herinnering dat zij zich niet verzet tegen nationale bepalingen die een recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon toekennen van een langere duur dan de in artikel 7, lid 1, van deze richtlijn vastgelegde vier weken. In dat geval worden evenwel de rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon die boven op die minimumperiode komen, niet beheerst door deze richtlijn maar door het nationale recht, met name wat de voorwaarden voor de toekenning en het verval van die extra vakantiedagen betreft. Bijgevolg blijven de lidstaten vrij om al dan niet te voorzien in het recht om deze extra vakantiedagen volledig of gedeeltelijk over te dragen wanneer de werknemer tijdens een periode van jaarlijkse vakantie arbeidsongeschikt is wegens ziekte, mits het recht op jaarlijkse vakantie met behoud van loon dat de werknemer daadwerkelijk toekomt, wel steeds minstens gelijk blijft aan de door richtlijn 2003/88 gewaarborgde minimumperiode van vier weken.

Wat in de tweede plaats het Handvest betreft, waarvan de werkingssfeer is afgebakend in artikel 51, lid 1, heeft het Hof allereerst opgemerkt dat met betrekking tot het optreden van de lidstaten de bepalingen van het Handvest slechts dan tot hen zijn gericht wanneer zij het Unierecht ten uitvoer brengen. Wanneer een lidstaat een regeling vaststelt of toestaat dat cao's worden gesloten waarin is bepaald dat meer dagen jaarlijkse vakantie met behoud van loon worden toegekend dan de bij richtlijn 2003/88 gewaarborgde

minimumperiode van vier weken, maar uitsluit dat die dagen wegens ziekte worden overgedragen, deze richtlijn niet ten uitvoer brengt in de zin van artikel 51, lid 1, van het Handvest, zodat met name artikel 31, lid 2, daarvan geen toepassing vindt.

In dit verband heeft het Hof met name bevestigd dat richtlijn 2003/88, die is vastgesteld op grond van artikel 137, lid 2, EG (thans artikel 153, lid 2, VWEU), enkel minimumvoorschriften vastlegt inzake de veiligheid en de gezondheid op het gebied van de organisatie van de arbeidstijd. Krachtens artikel 153, lid 4, VWEU kunnen dergelijke minimumvoorschriften niet beletten dat een lidstaat maatregelen met een hogere graad van bescherming handhaaft of invoert die met de Verdragen verenigbaar zijn. Bijgevolg blijven de lidstaten vrij om in de uitoefening van de bevoegdheid die zij op het gebied van de sociale politiek hebben behouden, dergelijke normen vast te stellen die strenger zijn dan die welke in het kader van het optreden van de Uniewetgever zijn vastgesteld, mits die normen de samenhang van dat optreden niet in gevaar brengen.

Het Hof heeft aldus vastgesteld dat wanneer de lidstaten rechten op jaarlijkse vakantie met behoud van loon toekennen bovenop de in richtlijn 2003/88 vastgelegde minimumduur van vier weken, of de sociale partners toestaan die toe te kennen, dergelijke rechten, of de voorwaarden voor een eventuele overdracht daarvan in geval van ziekte tijdens de vakantie, onder de uitoefening van de door de lidstaten behouden bevoegdheid vallen en niet worden beheerst door die richtlijn. Wanneer de bepalingen van het Unierecht op het betrokken gebied een aspect niet regelen en aan de lidstaten geen specifieke verplichting opleggen voor een gegeven situatie, valt de nationale regeling die een lidstaat met betrekking tot dat aspect uitvaardigt, buiten de werkingssfeer van het Handvest.

4. Bescherming van de werknemers bij insolventie van de werkgever

In het arrest *Pensions-Sicherungs-Verein* (C-168/18, [EU:C:2019:1128](#)) van 19 december 2019 heeft het Hof *artikel 8 van richtlijn 2008/94 betreffende de bescherming van de werknemers bij insolventie van de werkgever*¹⁹⁹ uitgelegd en geoordeeld dat een verlaging van de aan een gewezen werknemer betaalde bedrijfspensioenuitkeringen wegens de insolventie van zijn vroegere werkgever kennelijk onevenredig is wanneer deze gewezen werknemer reeds onder de armoederisicodrempel leeft of door deze verlaging onder deze drempel zou komen te leven. Volgens het Hof is dit niet anders indien de betrokkene minstens de helft van het bedrag van de uit zijn verworven rechten voortvloeiende uitkeringen ontvangt.

In de bij de verwijzende rechter aanhangige zaak genoot een Duits staatsburger sinds december 2000 een bedrijfspensioen, dat bestond uit een maandelijks pensioentoeelage en een jaarlijkse eindejaarsuitkering, die door de vroegere werkgever rechtstreeks werden betaald, alsmede een pensioen dat door een Duitse pensioenkas werd betaald op basis van de bijdragen van deze vroegere werkgever. Nadat die pensioenkas in 2003 in financiële moeilijkheden was geraakt, werden de betaalde uitkeringen met toestemming van de federale autoriteit voor het toezicht op financiële dienstverlening verlaagd. De vroegere werkgever heeft deze verlaging gecompenseerd totdat in 2012 een insolventieprocedure tegen hem werd ingeleid. Sindsdien ontvangt de gewezen werknemer geen compensatie meer voor deze verlaging, aangezien het privaatrechtelijke orgaan dat door Duitsland is aangewezen als het waarborgorgaan voor bedrijfspensioenen bij insolventie van de werkgever, enkel de maandelijks pensioentoeelage en de jaarlijkse eindejaarsuitkering voor zijn rekening neemt, met uitsluiting van die compensatie.

¹⁹⁹ | Richtlijn 2008/94/EG van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2008 betreffende de bescherming van de werknemers bij insolventie van de werkgever (PB 2008, L 283, blz. 36).

Het Hof heeft om te beginnen opgemerkt dat de in het hoofdgeding aan de orde zijnde situatie betrekking heeft op een gewezen werknemer wiens vroegere werkgever in staat van insolventie verkeert en op de datum van het intreden van diens insolventie daardoor afbreuk werd gedaan aan de verkregen rechten op ouderdomsuitkeringen van die gewezen werknemer. Het Hof heeft daaruit geconcludeerd dat artikel 8 van toepassing is op een situatie als die welke in casu aan de orde is.

Wat vervolgens de omstandigheden betreft waarin dient te worden geoordeeld dat een verlaging van de bedrijfspensioenuitkeringen kennelijk onevenredig is, hetgeen voor de lidstaten de verplichting meebrengt om werknemers een bepaalde bescherming te bieden, heeft het Hof eraan herinnerd dat de lidstaten bij de omzetting van artikel 8 van richtlijn 2008/94 over een ruime beoordelingsmarge beschikken en alleen de door deze bepaling vereiste minimumbescherming dienen te waarborgen. Het Hof heeft in dit verband eraan herinnerd dat een gewezen werknemer bij insolventie van zijn werkgever ten minste de helft van de uit zijn verworven rechten voortvloeiende ouderdomsuitkeringen moet ontvangen, maar dat het, ook al wordt deze minimumwaarborg geboden, daardoor niet uitgesloten is dat de geleden verliezen in bepaalde omstandigheden toch als kennelijk onevenredig kunnen worden beschouwd. Dienaangaande heeft het Hof gepreciseerd dat een verlaging van de ouderdomsuitkeringen als kennelijk onevenredig moet worden beschouwd wanneer het vermogen van de betrokkene om in zijn behoeften te voorzien ernstig wordt aangetast. Dit zou het geval zijn wanneer de gewezen werknemer reeds onder de door Eurostat voor de betrokken lidstaat vastgestelde armoederisicodrempel leeft of door deze verlaging onder deze drempel zou komen te leven. In dat geval dient de desbetreffende lidstaat een vergoeding te waarborgen ten belope van een bedrag dat niet noodzakelijkerwijs alle geleden verliezen hoeft te dekken, maar de kennelijke onevenredigheid van deze uitkeringen kan verhelpen.

Ten slotte heeft het Hof vastgesteld dat artikel 8 van richtlijn 2008/94, voor zover het de lidstaten verplicht een minimumbescherming te bieden aan een gewezen werknemer die is blootgesteld aan een kennelijk onevenredige verlaging van ouderdomsuitkeringen, een duidelijke, nauwkeurige en onvoorwaardelijke verplichting bevat die ertoe strekt rechten aan particulieren toe te kennen. Bijgevolg kan deze bepaling worden ingeroepen tegen een privaatrechtelijk orgaan dat door de betrokken lidstaat is aangewezen als het waarborgorgaan voor bedrijfspensioenen bij insolventie van de werkgever, wanneer dit orgaan vanwege zijn taak en de omstandigheden waarin het die taak uitvoert, kan worden gelijkgesteld met de staat, voor zover de waarborgopdracht die het dient te vervullen zich daadwerkelijk uitstrekt tot de soorten ouderdomsuitkeringen waarvoor om de in dat artikel bedoelde minimumbescherming wordt verzocht.

5. Detachering van werknemers

In het arrest van 19 december 2019, **Dobersberger** (C-16/18, [EU:C:2019:1110](#)), heeft de Grote kamer van het Hof geoordeeld dat richtlijn 96/71²⁰⁰ *niet van toepassing is op werknemers van een in een lidstaat gevestigde onderneming die zorgen voor boordservice, schoonmaak en catering in internationale treinen die door de lidstaat van de betrokken spoorwegmaatschappij rijden*, wanneer deze werknemers een aanzienlijk deel van het werk dat met deze diensten gepaard gaat, op het grondgebied van de lidstaat van vestiging van hun onderneming verrichten en ook daar hun dienst beginnen of beëindigen.

Michael Dobersberger is bestuurder van een in Hongarije gevestigde onderneming die in het kader van een reeks onderaannemingsovereenkomsten waarbij in Oostenrijk en Hongarije gevestigde ondernemingen waren betrokken, in bepaalde internationale treinen van de Österreichische Bundesbahnen (Oostenrijkse nationale

200| Richtlijn 96/71/EG van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 1996 betreffende de terbeschikkingstelling van werknemers met het oog op het verrichten van diensten (PB 1997, L 18, blz. 1, met rectificatie in PB 2007, L 310, blz. 22).

spoorwegmaatschappij) de boordservice heeft verzorgd. Deze treinen reden door Oostenrijk en hadden Boedapest (Hongarije) als vertrek- of eindstation. De diensten werden verricht door in Hongarije wonende werknemers die merendeels door een andere Hongaarse onderneming aan de betrokken onderneming ter beschikking werden gesteld. Het leven van alle werknemers speelde zich in essentie af in Hongarije, waar zij hun dienst ook begonnen en beëindigden. Bovendien namen zij het door hen in de treinen te laden eten en drinken in ontvangst in Boedapest. Ook moesten zij in Boedapest de voorraden controleren en de omzet berekenen.

Dobersberger kreeg na een inspectie in Oostenrijk administratieve sancties van strafrechtelijke aard opgelegd wegens schending van de Oostenrijkse sociale wet- en regelgeving inzake de detachering van werknemers op het grondgebied van die lidstaat. Volgens de Oostenrijkse autoriteiten waren de Hongaarse werknemers gedetacheerd op het Oostenrijkse grondgebied, zodat Dobersberger aan bepaalde administratieve verplichtingen moest voldoen. Zo had hij een week voor de tewerkstelling moeten melden dat een beroep op deze werknemers werd gedaan en had hij op de plaats waar de werkzaamheden werden verricht hun arbeidsovereenkomst, verschillende documenten over het aan hen uitbetaalde salaris en de documenten over hun socialezekerheidsregistratie beschikbaar moeten houden in het Duits.

In deze omstandigheden is de vraag gerezen of richtlijn 96/71, die de Oostenrijkse sociale wetgeving beoogt om te zetten, van toepassing is op diensten die werknemers van een in een lidstaat gevestigde onderneming aan boord van een internationale trein verrichten ter uitvoering van een overeenkomst die is gesloten met een in een andere lidstaat gevestigde spoorwegmaatschappij, wanneer de trein door deze laatste lidstaat rijdt.

In dit verband heeft het Hof om te beginnen opgemerkt dat de boordservice, schoonmaak of treincatering losstaan van het vervoer van passagiers per trein. Bijgevolg vallen deze diensten niet onder de artikelen 90 tot en met 100 VWEU over vervoer maar onder de artikelen 56 tot en met 62 VWEU over diensten, met uitzondering van artikel 58, lid 1, VWEU. Hieruit volgt dat deze diensten onder richtlijn 96/71 kunnen vallen, aangezien die richtlijn op basis van de bepalingen van het primaire recht inzake diensten is vastgesteld.

Om te bepalen of de betrokken diensten daadwerkelijk binnen de werkingssfeer van deze richtlijn vallen, heeft het Hof het begrip „ter beschikking gestelde werknemer” in de zin van deze richtlijn onderzocht. Het Hof heeft geoordeeld dat een werknemer niet kan worden geacht ter beschikking te zijn gesteld op het grondgebied van een lidstaat indien zijn werk geen voldoende nauwe band vertoont met dat grondgebied. Werknemers die een aanzienlijk deel van hun werkzaamheden uitvoeren in de lidstaat waar de onderneming is gevestigd die hen in internationale treinen heeft ingezet om diensten te verrichten en die hun dienst in deze lidstaat beginnen of beëindigen, hebben geen voldoende band met het grondgebied van de lidstaat of lidstaten waar deze treinen doorheen rijden om als aldaar „ter beschikking gesteld” in de zin van richtlijn 96/71 te kunnen worden beschouwd. Hun situatie valt dus niet onder deze richtlijn.

Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat het dienaangaande irrelevant is dat de betrokken diensten worden verricht krachtens een overeenkomst die in het kader van een onderaannemingsketen is gesloten met een onderneming die in dezelfde lidstaat als de spoorwegmaatschappij is gevestigd en die contractueel is verbonden met deze laatste. Het is evenmin van belang dat de onderneming voor deze dienstverlening werknemers inzet die haar ter beschikking worden gesteld door een onderneming die in dezelfde lidstaat is gevestigd als zichzelf.

XVI. Volksgezondheid

In het arrest **VIPA** (C-222/18, [EU:C:2019:751](#)) van 18 september 2019 heeft het Hof geoordeeld dat een lidstaat *een apotheek mag verbieden om receptplichtige geneesmiddelen te verstrekken op basis van een bestelformulier dat afkomstig is van een beroepsbeoefenaar in de gezondheidssector die in een andere lidstaat gemachtigd is om geneesmiddelen voor te schrijven en zijn activiteit uit te oefenen, wanneer dit bestelformulier de naam van de betrokken patiënt niet vermeldt.*

VIPA, een handelsvennootschap naar Hongaars recht die een apotheek exploiteert, heeft receptplichtige geneesmiddelen verstrekt door bestelformulieren te aanvaarden van een in het Verenigd Koninkrijk gevestigd medisch bedrijf en een in Oostenrijk werkzame arts die niet in het bezit waren van een vergunning van de Hongaarse gezondheidsdienst voor het uitoefenen van een gezondheidszorgactiviteit. Dientengevolge heeft het landelijk instituut voor geneesmiddelen en voedselveiligheid van Hongarije VIPA een geldboete van 45 000 000 Hongaarse forint (HUF) (ongeveer 140 000 EUR) opgelegd, haar verboden nog langer onrechtmatig geneesmiddelen te verstrekken in de betrokken apotheek, en haar exploitatievergunning ingetrokken.

De bestuurs- en arbeidsrechter Boedapest (Hongarije), waarbij VIPA beroep heeft ingesteld, heeft het Hof gevraagd of de in artikel 11, lid 1, van richtlijn 2011/24²⁰¹ bedoelde erkenningsplicht voor in een andere lidstaat uitgeschreven recepten ook geldt voor bestelformulieren die de naam van de patiënt voor wie de bestelde geneesmiddelen zijn bestemd, niet vermelden.

Om te beginnen heeft het Hof erop gewezen dat in de definitie van het begrip „recept” in artikel 3, onder k), van richtlijn 2011/24 niet wordt gepreciseerd of de naam van de betrokken patiënt moet worden vermeld. Artikel 11, lid 1, van deze richtlijn daarentegen spreekt in alle taalversies behalve de Hongaarse en de Portugese in wezen uitdrukkelijk van een recept voor een bij name genoemde patiënt. Bovendien moeten de in artikel 11, lid 1, van richtlijn 2011/24 bedoelde recepten volgens artikel 3 van uitvoeringsrichtlijn 2012/52²⁰², gelezen in samenhang met de bijlage bij deze richtlijn, de identificatiegegevens van de patiënt bevatten. Volgens de uitvoeringsrichtlijn geldt de door artikel 11, lid 1, van richtlijn 2011/24 voorgeschreven erkenningsplicht voor recepten dus niet voor bestelformulieren waarop de naam van de betrokken patiënt ontbreekt.

Deze uitlegging vindt steun in de doelstellingen van richtlijn 2011/24, die regels vaststelt om de toegang van individuele patiënten tot veilige en hoogwaardige grensoverschrijdende gezondheidszorg te vergemakkelijken.²⁰³ Bestelformulieren als die waar het hier om gaat kunnen de veiligheid en gezondheid van de patiënt aan wie het geneesmiddel zal worden toegediend, niet waarborgen. Ze zijn ook niet bedoeld om het patiënten mogelijk te maken geneesmiddelen aan te schaffen, maar om beroepsbeoefenaars in de gezondheidssector in staat te stellen geneesmiddelen in te slaan. Het Hof heeft bijgevolg geoordeeld dat het zou indruisen tegen de doelstellingen van richtlijn 2011/24 om aan te nemen dat de in deze richtlijn voorgeschreven erkenningsplicht voor recepten ook geldt voor bestelformulieren die de naam van de betrokken patiënt niet vermelden.

Verder heeft het Hof erop gewezen dat de betrokken nationale regeling het vrije verkeer van goederen weliswaar beperkt, wat artikel 35 VWEU verbiedt, maar dat een dergelijke beperking met name op grond van artikel 36 VWEU kan worden gerechtvaardigd, in het bijzonder om redenen van bescherming van de gezondheid en

201| Richtlijn 2011/24/EU van het Europees Parlement en de Raad van 9 maart 2011 betreffende de toepassing van de rechten van patiënten bij grensoverschrijdende gezondheidszorg (PB 2011, L 88, blz. 45).

202| Uitvoeringsrichtlijn 2012/52/EU van de Commissie van 20 december 2012 tot vaststelling van maatregelen om de erkenning van in een andere lidstaat verstrekte medische recepten te vergemakkelijken (PB 2012, L 356, blz. 68).

203| Artikel 1, leden 1 en 2, van richtlijn 2011/24, gelezen in het licht van de overwegingen 10 en 11 van deze richtlijn.

het leven van personen. Het Hof heeft in dit verband geconstateerd dat de betrokken nationale regeling geschikt is om ervoor te zorgen dat receptplichtige geneesmiddelen ten goede komen aan de bevolking van de lidstaat waar de afleverende apotheek is gevestigd, en er op die manier toe bijdraagt te verzekeren dat die bevolking op een duurzame, veilige en kwalitatief hoogstaande wijze van receptplichtige geneesmiddelen wordt voorzien. Indien met bestelformulieren als in het hoofdgeding aan de orde zijn mogelijk aanzienlijke hoeveelheden receptplichtige geneesmiddelen zouden kunnen worden uitgevoerd ten behoeve van patiënten op het grondgebied van een andere lidstaat, zou dit immers als resultaat kunnen hebben dat apotheken onvoldoende worden bevoorrad en dat bijgevolg onvoldoende kan worden voorzien in de behoeften van de patiënten van de betrokken lidstaat aan receptplichtige geneesmiddelen, wat in strijd zou zijn met de verplichting van artikel 81, tweede alinea, van richtlijn 2001/83²⁰⁴.

Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat de artikelen 35 en 36 VWEU zich niet verzetten tegen de betrokken nationale regeling voor zover die wordt gerechtvaardigd door het doel de gezondheid en het leven van personen te beschermen, geschikt is om dit doel te bereiken en niet verder gaat dan noodzakelijk is om het te bereiken, waarbij het aan de verwijzende rechter staat om dit te verifiëren.

XVII. Consumentenbescherming

Op het gebied van consumentenbescherming zijn vier arresten vermeldenswaardig. Het eerste arrest heeft betrekking op de uitlegging van de begrippen „consument” en „verkoper” in de zin van richtlijn 93/13 betreffende oneerlijke bedingen²⁰⁵ in het kader van een vastgoedlening die een onderneming had toegekend aan één van haar werknemers en diens echtgenote. De twee andere arresten betreffen het gedeeltelijk handhaven van een oneerlijk geacht beding inzake vervroegde opeisbaarheid van een hypothecaire leningsovereenkomst en de voortzetting van de hypothecaire executieprocedure die op grond van dit beding is ingeleid. Het vierde en laatste arrest ziet met name op de uitlegging van de begrippen „consument” en „ongevraagde levering van een goed” in de zin van richtlijn 2011/83 betreffende consumentenrechten²⁰⁶ in het kader van een nationale regeling op het gebied van de levering van thermische energie. Tevens dient melding te worden gemaakt van het arrest *Kanyeba e.a.* (gevoegde zaken C-349/18–C-351/18) over een oneerlijk contractueel beding in een vervoerovereenkomst²⁰⁷.

204| Richtlijn 2001/83/EG van het Europees Parlement en de Raad van 6 november 2001 tot vaststelling van een communautair wetboek betreffende geneesmiddelen voor menselijk gebruik (PB 2001, L 311, blz. 67), zoals gewijzigd bij richtlijn 2011/62/EU van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2011 (PB 2011, L 174, blz. 74). Artikel 81, tweede alinea, van deze richtlijn legt houder van een vergunning voor het in de handel brengen van een geneesmiddel en distributeurs van dat geneesmiddel, nadat het eenmaal in een lidstaat in de handel is gebracht, de verplichting op ervoor te zorgen, voor zover hun verantwoordelijkheden dat toelaten, dat dat geneesmiddel voor apotheken en personen die gemachtigd zijn geneesmiddelen te distribueren in voldoende mate continu voorradig is om in de behoeften van de patiënten in die lidstaat te voorzien.

205| Richtlijn 93/13/EEG van de Raad van 5 april 1993 betreffende oneerlijke bedingen in consumentenovereenkomsten (PB 1993, L 95, blz. 29).

206| Richtlijn 2011/83/EG van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2011 betreffende consumentenrechten, tot wijziging van richtlijn 93/13/EEG van de Raad en van richtlijn 1999/44/EG van het Europees Parlement en de Raad en tot intrekking van richtlijn 85/577/EEG [van de Raad] en van richtlijn 97/7/EG van het Europees Parlement en de Raad (PB 2011, L 304, blz. 64), artikel 27.

207| Dit arrest wordt besproken in deel X „Vervoer”.

In het op 21 maart 2019 gewezen arrest **Pouvin en Dijoux** (C-590/17, [EU:C:2019:232](#)) heeft het Hof zich uitgesproken over de uitlegging van de begrippen „consument” en „verkoper”, zoals omschreven in richtlijn 93/13, in de context van een vordering tot betaling van bedragen die nog verschuldigd waren in het kader van een vastgoedlening die een onderneming had toegekend aan één van haar werknemers en diens echtgenote ter financiering van de aankoop van een hoofdverblijf.

Een beding in deze kredietovereenkomst bepaalde dat deze overeenkomst van rechtswege werd beëindigd indien de kredietnemer, om welke reden dan ook, niet meer tot het personeel van die onderneming behoorde. Na het ontslag van de werknemer zijn die werknemer en zijn echtgenote gestopt met het afbetalen van het krediet. De onderneming heeft de kredietnemers op grond van dat beding gedagvaard tot betaling van de uit hoofde van de hoofdsom, de rente en het boetebeding nog verschuldigde bedragen.

Deze zaak werd aanhangig gemaakt bij de rechter in eerste aanleg, die heeft vastgesteld dat het beding betreffende de beëindiging van rechtswege van de kredietovereenkomst oneerlijk was. Dit vonnis is vervolgens vernietigd door de rechter in tweede aanleg, die heeft vastgesteld dat de betrokken overeenkomst van rechtswege was beëindigd op de datum van het ontslag van de werknemer. Hiertegen hebben de werknemer en zijn echtgenote cassatieberoep ingesteld, aangezien zij van mening waren dat zij als consumenten hadden gehandeld en dat een beding – zoals het beding dat in het hoofdgeding aan de orde is – dat voorziet in de beëindiging van het krediet wegens een buiten de overeenkomst vallende oorzaak, oneerlijk is.

Wat in de eerste plaats het begrip „consument”²⁰⁸ betreft, heeft het Hof geoordeeld dat de werknemer van een onderneming en zijn echtgenoot of echtgenote die met die onderneming een primair aan het personeel van die onderneming voorbehouden kredietovereenkomst sluiten ter financiering van de aankoop van een onroerend goed voor privédoeleinden, onder dat begrip vallen. Het Hof heeft gepreciseerd dat het feit dat een natuurlijke persoon met zijn werkgever een overeenkomst sluit die geen arbeidsovereenkomst is, als zodanig niet belet dat deze persoon kan worden aangemerkt als „consument” in de zin van richtlijn 93/13. Wat de uitsluiting van arbeidsovereenkomsten uit de werkingssfeer van die richtlijn betreft, heeft het Hof geoordeeld dat een overeenkomst voor een vastgoedkrediet dat door een werkgever wordt verleend aan zijn werknemer en diens echtgenoot of echtgenote, niet als „arbeidsovereenkomst” kan worden aangemerkt, aangezien een dergelijke overeenkomst geen arbeidsverhouding regelt en geen arbeidsvoorwaarden betreft.

Wat in de tweede plaats het begrip „verkoper”²⁰⁹ betreft, heeft het Hof geoordeeld dat een onderneming die in het kader van haar beroepsactiviteit met een van haar werknemers en diens echtgenoot of echtgenote een primair aan haar personeel voorbehouden kredietovereenkomst sluit, onder dat begrip valt, zelfs indien het verlenen van kredieten niet haar hoofdactiviteit vormt. In dit verband heeft het Hof gepreciseerd dat ook al bestaat de hoofdactiviteit van een dergelijke werkgever niet in het aanbieden van financiële instrumenten maar in het leveren van energie, deze werkgever beschikt over informatie en technische deskundigheid en over personele en materiële middelen waarover een natuurlijke persoon, te weten de andere partij bij de overeenkomst, niet wordt geacht te beschikken. Het Hof heeft daaraan toegevoegd dat het aanbieden van een kredietovereenkomst aan zijn werknemers, waardoor zij eigenaar van een woning kunnen worden, bijdraagt tot het werven en behouden van gekwalificeerd en vaardig personeel, wat gunstig is voor de uitoefening van de beroepsactiviteit van de werkgever. In deze context heeft het Hof beklemtoond dat het al dan niet bestaan van eventuele rechtstreekse inkomsten voor die werkgever uit die overeenkomst geen invloed heeft op de erkenning van die werkgever als „verkoper” in de zin van richtlijn 93/13. Het Hof heeft voorts benadrukt dat

208| Artikel 2, onder b), van richtlijn 93/13.

209| Artikel 2, onder c), van richtlijn 93/13.

een ruime uitlegging van het begrip „verkoper” bijdraagt aan de verwezenlijking van de doelstelling van deze richtlijn, namelijk de consument als zwakke partij bij de overeenkomst met een verkoper te beschermen en het evenwicht tussen de partijen te herstellen.

In zijn arrest van 26 maart 2019 in de gevoegde zaken **Abanca Corporación Bancaria** (C-70/17, [EU:C:2019:250](#)) en **Bankia** (C-179/17, [EU:C:2019:250](#)) heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over *de uitlegging van de artikelen 6 en 7 van richtlijn 93/13*.

De hoofdgedingen hadden betrekking op verzoekende partijen die in Spanje hypothecaire leningovereenkomsten hadden gesloten die een beding bevatten op grond waarvan de betreffende overeenkomst vervroegd kon worden beëindigd, onder meer in geval van niet-betaling van één maandelijkse termijn.

De verwijzende rechters wensten van het Hof te vernemen of de artikelen 6 en 7 van richtlijn 93/13 aldus moeten worden uitgelegd dat een oneerlijk geacht beding inzake vervroegde opeisbaarheid van een hypothecaire lening niettemin gedeeltelijk kan worden gehandhaafd door schrapping van de onderdelen waardoor dat beding oneerlijk is, en dat, zo dat niet mogelijk is, de hypothecaire executieprocedure die op grond van dit beding is ingeleid, toch kan worden voortgezet door de suppletieve toepassing van een bepaling van nationaal recht, wanneer de onmogelijkheid om van die procedure gebruik te maken mogelijkerwijs indruist tegen de belangen van de consumenten.

Het Hof heeft geoordeeld dat de artikelen 6 en 7 van richtlijn 93/13 aldus moeten worden uitgelegd dat zij om te beginnen eraan in de weg staan dat een als oneerlijk aangemerkt beding inzake vervroegde opeisbaarheid van een hypothecaire lening gedeeltelijk wordt gehandhaafd in die zin dat de onderdelen waardoor dat beding oneerlijk is, worden geschrapt, wanneer een dergelijke schrapping neerkomt op een herziening van de inhoud van dat beding. Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat diezelfde artikelen niet eraan in de weg staan dat de nationale rechter de nietigheid van een dergelijk oneerlijk beding verhelpt door dit beding te vervangen door de nieuwe tekst van de wettelijke bepaling waarop dat beding is geïnspireerd en die van toepassing is wanneer de contractanten dit zijn overeengekomen, voor zover de hypothecaire leningsovereenkomst in kwestie niet kan voortbestaan wanneer dat oneerlijke beding wordt geschrapt en de consument door de nietigverklaring van de overeenkomst in haar geheel wordt geconfronteerd met uiterst nadelige consequenties.

In dit verband heeft het Hof in herinnering gebracht dat artikel 6, lid 1, van richtlijn 93/13 zich verzet tegen een bepaling van nationaal recht op grond waarvan de nationale rechter die vaststelt dat een oneerlijk beding in een overeenkomst tussen een verkoper en een consument nietig is, deze overeenkomst kan aanvullen door de inhoud van dat beding te herzien. Indien de nationale rechter bevoegd was om de inhoud van oneerlijke bedingen in een dergelijke overeenkomst te herzien, zou mogelijkerwijs afbreuk worden gedaan aan de verwezenlijking van de langetermijndoelstelling van artikel 7 van richtlijn 93/13. Die bevoegdheid zou namelijk ertoe bijdragen dat de afschrikkende werking die voor verkopers uitgaat van het feit dat dergelijke oneerlijke bedingen zonder meer buiten toepassing worden gelaten ten aanzien van de consument, wordt tenietgedaan doordat verkopers nog steeds geneigd zouden zijn om de betreffende bedingen te gebruiken, in de wetenschap dat de rechter de overeenkomst, zelfs indien die bedingen ongeldig zouden worden verklaard, niettemin – voor zover noodzakelijk – zou kunnen aanvullen, zodat het belang van die verkopers zou worden gevrijwaard.

In een situatie waarin een overeenkomst tussen een verkoper en een consument niet kan voortbestaan nadat een oneerlijk beding is geschrapt, verzet artikel 6, lid 1, van richtlijn 93/13 zich er echter niet tegen dat de nationale rechter het oneerlijke beding op grond van beginselen van het overeenkomstenrecht schrapt en door een nationale bepaling van aanvullend recht vervangt in gevallen waarin de rechter ten gevolge van de ongeldigverklaring van het oneerlijke beding verplicht zou zijn om de overeenkomst in haar geheel nietig te verklaren, waardoor de consument zou worden geconfronteerd met uiterst nadelige consequenties en in zijn belangen zou worden geschaad.

Een dergelijke vervanging wordt volledig gerechtvaardigd door de doelstelling van richtlijn 93/13. Zij strookt namelijk met de doelstelling van artikel 6, lid 1, van deze richtlijn, aangezien deze bepaling ertoe strekt om het in de overeenkomst vastgelegde formele evenwicht tussen de rechten en verplichtingen van de partijen bij de overeenkomst te vervangen door een reëel evenwicht dat de gelijkheid tussen die partijen herstelt, en niet om alle overeenkomsten met oneerlijke bedingen nietig te verklaren.

Indien een oneerlijk beding niet zou mogen worden vervangen door een nationale bepaling van aanvullend recht en de rechter daardoor verplicht zou zijn om de overeenkomst in zijn geheel nietig te verklaren, zou de consument geconfronteerd kunnen worden met uiterst nadelige consequenties, zodat afbreuk zou dreigen te worden gedaan aan het afschrikkende karakter van de nietigverklaring. In het geval van een leningsovereenkomst zou een dergelijke nietigverklaring in beginsel immers tot gevolg hebben dat het gehele nog verschuldigde bedrag van de lening onmiddellijk opeisbaar wordt, hetgeen de financiële mogelijkheden van de consument zou kunnen overstijgen. Daardoor zou die nietigverklaring eerder de belangen van de consument schaden dan die van de kredietverlener, die er bijgevolg niet van zou worden weerhouden oneerlijke bedingen op te nemen in de door hem voorgestelde overeenkomsten.

Om soortgelijke redenen heeft het Hof geoordeeld dat artikel 6, lid 1, van richtlijn 93/13 zich er in een situatie waarin een tussen een verkoper en een consument gesloten hypothecaire leningsovereenkomst niet kan voortbestaan na de schrapping van een oneerlijk beding waarvan de formulering is gebaseerd op een wettelijke bepaling die van toepassing is wanneer de contractanten dit zijn overeengekomen, evenmin tegen verzet dat de nationale rechter dat beding, om de nietigheid van voornoemde leningsovereenkomst te voorkomen, vervangt door de na de sluiting van deze overeenkomst ingevoerde nieuwe tekst van die wettelijke referentie bepaling, omdat de consument door de nietigverklaring van die overeenkomst zou worden geconfronteerd met uiterst nadelige consequenties.

Het staat aan de verwijzende rechters om overeenkomstig de regels van het nationale recht en op objectieve wijze na te gaan of de schrapping van de betreffende bedingen tot gevolg zou hebben dat de hypothecaire leningsovereenkomsten niet langer kunnen voortbestaan.

In een dergelijk geval dienen de verwijzende rechters na te gaan of de nietigverklaring van de in de hoofdgedingen aan de orde zijnde hypothecaire leningsovereenkomsten ertoe leidt dat de betrokken consumenten worden geconfronteerd met uiterst nadelige consequenties. In casu heeft het Hof opgemerkt dat uit de verwijzingsbeslissingen blijkt dat die nietigverklaring met name gevolgen zou kunnen hebben voor de nationale procedurele voorschriften die van toepassing zijn wanneer de banken via een gerechtelijke procedure terugbetaling willen verkrijgen van het volledige bedrag van de lening dat de consumenten nog verschuldigd zijn.

In het arrest **EVN Bulgaria Toplofikatsia en Toplofikatsia Sofia** (C-708/17 en C-725/17, [EU:C:2019:1049](#))²¹⁰ van 5 december 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *richtlijn 2011/83 betreffende consumentenrechten*²¹¹ en *richtlijn 2005/29 betreffende oneerlijke handelspraktijken*²¹² niet in de weg staan aan een nationale regeling die de eigenaren van een appartement in een gebouw in mede-eigendom dat is aangesloten op een stadsverwarmingsnet, ertoe verplicht bij te dragen in de kosten van het thermische-energieverbruik van

²¹⁰| Dit arrest heeft eveneens betrekking op energie-efficiëntie. Zie deel XIX „Energie”.

²¹¹| Artikel 27 van richtlijn 2011/83.

²¹²| Richtlijn 2005/29/EG van het Europees Parlement en de Raad van 11 mei 2005 betreffende oneerlijke handelspraktijken van ondernemingen jegens consumenten op de interne markt en tot wijziging van richtlijn 84/450/EEG van de Raad, richtlijnen 97/7/EG, 98/27/EG en 2002/65/EG van het Europees Parlement en de Raad en van verordening (EG) nr. 2006/2004 van het Europees Parlement en de Raad („richtlijn oneerlijke handelspraktijken”) (PB 2005, L 149, blz. 22), artikel 5, leden 1 en 5.

de gemeenschappelijke ruimten en de interne installatie van het gebouw, ook al hebben zij niet individueel om *de levering van verwarming verzocht en gebruiken zij deze niet in hun appartement*. Het Hof heeft tevens voor recht verklaard dat richtlijn 2006/32²¹³ en richtlijn 2012/27²¹⁴ betreffende energie-efficiëntie, zich niet verzetten tegen die regeling op grond waarvan de facturen voor dit verbruik voor iedere eigenaar van een appartement in een gebouw in mede-eigendom worden opgesteld in verhouding tot het verwarmbare volume van zijn appartement.

De hoofdgedingen hebben betrekking op twee vorderingen tot betaling van facturen voor de kosten van het thermische-energieverbruik van de gemeenschappelijke ruimten en de interne installatie van een gebouw in mede-eigendom. Deze facturen zijn gericht aan de eigenaren van een appartement in dit gebouw. Zij weigeren deze facturen te betalen waarbij zij aanvoeren dat hun gebouw weliswaar met een stadsverwarmingsnet van energie wordt voorzien op grond van een leveringsovereenkomst die is gesloten tussen de mede-eigenaren en de energieleverancier, maar dat zij er niet individueel mee hebben ingestemd dat gebruik wordt gemaakt van de stadsverwarming en dat zij deze verwarming niet gebruiken in hun eigen appartement.

Het Hof heeft zich om te beginnen gebogen over de uitlegging van het begrip „consument” in de zin van richtlijn 2011/83²¹⁵ en heeft geoordeeld dat de eigenaren en rechthebbenden op een zakelijk recht op het gebruik van een appartement in een gebouw in mede-eigendom dat is aangesloten op een stadsverwarmingsnet, in hun hoedanigheid van klanten van een energieleverancier onder dit begrip vallen, voor zover zij niet-bedrijfs- of beroepsmatig handelende natuurlijke personen zijn. Het Hof heeft hieruit afgeleid dat bij de overeenkomsten voor levering van stadsverwarming in het hoofdgeding sprake is van overeenkomsten tussen handelaren en consumenten in de zin van artikel 3, lid 1, van richtlijn 2011/83.

Vervolgens heeft het Hof het begrip „ongevraagde levering” van een goed in de zin van artikel 27 van richtlijn 2011/83 verduidelijkt door aan te geven dat de toevoer van thermische energie naar de interne installatie en bijgevolg naar de gemeenschappelijke delen van een gebouw in mede-eigendom die plaatsvond nadat de mede-eigenaren van dat gebouw overeenkomstig het nationale recht hadden besloten om het op de stadsverwarming aan te sluiten, geen ongevraagde levering van stadsverwarming vormt.

Ten slotte heeft het Hof zich uitgesproken over de methode voor de facturering van het verbruik van thermische energie in gebouwen in mede-eigendom. In dit verband heeft het opgemerkt dat de lidstaten er volgens richtlijn 2006/32²¹⁶ voor moeten zorgen dat de eindafnemers van met name elektriciteit en stadsverwarming, indien dit technisch mogelijk is, de beschikking krijgen over individuele meters die hun daadwerkelijke verbruik nauwkeurig weergeven. Volgens het Hof lijkt het echter moeilijk voor te stellen dat in gebouwen in mede-eigendom de facturen voor de verwarming, in het bijzonder wat de interne installatie en de gemeenschappelijke ruimten betreft, volledig per individuele gebruiker kunnen worden uitgesplitst. De appartementen in een dergelijk gebouw zijn op thermisch gebied immers niet onafhankelijk van elkaar, aangezien de warmte circuleert tussen de verwarmde eenheden en die welke minder of niet verwarmd worden. In die omstandigheden heeft het Hof, rekening houdend met de grote speelruimte waarover de lidstaten beschikken bij de berekeningswijze met betrekking tot het verbruik van thermische energie in

213| Richtlijn 2006/32/EG van het Europees Parlement en de Raad van 5 april 2006 betreffende energie-efficiëntie bij het eindgebruik en energiediensten en houdende intrekking van richtlijn 93/76/EEG van de Raad (PB 2006, L 114, blz. 64), artikel 13, lid 2.

214| Richtlijn 2012/27/EU van het Europees Parlement en de Raad van 25 oktober 2012 betreffende energie-efficiëntie, tot wijziging van richtlijnen 2009/125/EG en 2010/30/EU en houdende intrekking van de richtlijnen 2004/8/EG en 2006/32/EG (PB 2012, L 315, blz. 1), artikel 10, lid 1.

215| Artikel 2, lid 1, van richtlijn 2011/83.

216| Artikel 13, lid 2, van richtlijn 2006/32.

gebouwen in mede-eigendom, vastgesteld dat de richtlijnen 2006/32 en 2012/27 zich er niet tegen verzetten dat de warmte die door de interne installatie van een dergelijk gebouw wordt afgegeven, wordt berekend in verhouding tot het verwarmbare volume van elk appartement.

XVIII. Milieu

Inzake milieu dienen verschillende arresten te worden vermeld. Een eerste arrest heeft betrekking op de toepassing van het voorzorgsbeginsel op het gebied van het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen. Een tweede arrest behandelt de mogelijkheid om voor de nationale rechterlijke instanties richtlijn 91/676 inzake de bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen in te roepen. Tevens dienen drie andere arresten te worden vermeld, waarvan het eerste over de uitlegging van de habitatrichtlijn, en de twee andere over de toepassing van richtlijn 85/337/EEG betreffende de milieu-effectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten²¹⁷.

1. Voorzorgsbeginsel

In het arrest **Blaise e.a.** (C-616/17, [EU:C:2019:800](#)) van 1 oktober 2019 heeft het Hof zich in grote kamer uitgesproken over de vraag of *verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen*²¹⁸ geldig is vanuit het oogpunt van het voorzorgsbeginsel. Het verzoek om een prejudiciële beslissing was ingediend in het kader van de strafprocedure die was ingeleid tegen M. Blaise en twintig anderen omdat zij in groepsverband goederen die aan een ander toebehoorden, hadden vernield of beschadigd. Zij waren in het departement Ariège (Frankrijk) winkels binnengegaan en hadden daar flessen glyfosaathoudende onkruidverdelger en glazen uitstalkasten vernield. De verdachten hebben zich ter rechtvaardiging van hun handelingen – die volgens hen bedoeld waren om de winkels en hun klanten te informeren over de gevaren van de verkoop van glyfosaathoudende onkruidverdelgers – beroepen op het voorzorgsbeginsel. Om zich over de gegrondheid van dit argument te kunnen uitspreken, heeft de verwijzende rechter geoordeeld dat de geldigheid van verordening nr. 1107/2009 moet worden getoetst in het licht van dit beginsel, en heeft hij dus het Hof daarover vragen gesteld.

Het Hof heeft de draagwijdte van het voorzorgsbeginsel gepreciseerd door er om te beginnen op te wijzen dat de Uniewetgever dit beginsel moet naleven wanneer hij regels vaststelt voor het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen. Aangezien verordening nr. 1107/2009 beoogt regels vast te stellen voor de toelating en het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en voor de goedkeuring van de werkzame stoffen waaruit deze middelen bestaan, diende de Uniewetgever een regeling in te voeren op basis waarvan de bevoegde autoriteiten over voldoende gegevens kunnen beschikken om de gezondheidsrisico's van het gebruik van die werkzame stoffen en gewasbeschermingsmiddelen afdoende te beoordelen wanneer zij een beslissing nemen over die toelating en die goedkeuring. Het Hof heeft in dit verband onderstreept

217| Tevens dient melding te worden gemaakt van het op 19 december 2019 gewezen arrest **Deutsche Umwelthilfe** (C-752/18), waarin het Hof zich heeft uitgesproken over de oplegging door nationale rechterlijke instanties van maatregelen van tenuitvoerlegging door middel van lijfswang jegens leidinggevende personen van nationale autoriteiten die aanhoudend weigeren gevolg te geven aan een rechterlijke beslissing waarbij hun wordt gelast hun verplichtingen uit hoofde van richtlijn 2008/50 betreffende de luchtkwaliteit na te komen. Dit arrest is besproken in deel IV „Unierecht en nationaal recht”.

218| Verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad van 21 oktober 2009 betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen en tot intrekking van de richtlijnen 79/117/EEG en 91/414/EEG van de Raad (PB 2009, L 309, blz. 1).

dat verschillende doelstellingen en beginselen tegen elkaar moeten worden afgewogen en dat de toepassing van de relevante criteria complex is, zodat de rechterlijke toetsing beperkt moet blijven tot de vraag of de Uniewetgever een kennelijke beoordelingsfout heeft gemaakt.

Vervolgens heeft het Hof geoordeeld dat het niet onverenigbaar is met het voorzorgsbeginsel dat de verordening het begrip „werkzame stof” niet definieert. De aanvrager moet bij de indiening van zijn toelatingsaanvraag voor een gewasbeschermingsmiddel immers elke aan de criteria van de verordening beantwoordende stof van dat middel vermelden. De aanvrager kan dus niet willekeurig kiezen welk bestanddeel van dat middel als een werkzame stof moet worden beschouwd. De wetgever heeft geen kennelijke beoordelingsfout gemaakt door op die manier de verplichtingen van de aanvrager op het vlak van de identificatie van de werkzame stoffen vast te stellen.

Verder heeft het Hof geoordeeld dat de verordening in overeenstemming is met het voorzorgsbeginsel waar zij voorschrijft dat rekening moet worden gehouden met de cumulatieve effecten van de bestanddelen van een gewasbeschermingsmiddel. Volgens de goedkeuringsprocedure voor werkzame stoffen en de toelatingsprocedure voor gewasbeschermingsmiddelen moet er bij het onderzoek van de aanvragen tevens een beoordeling worden verricht van de eventuele schadelijke effecten van een middel, inclusief die van de interactie tussen de bestanddelen van het middel. Ook op dit punt berust de verordening niet op een kennelijke beoordelingsfout.

Het Hof is tot dezelfde conclusie gekomen wat betreft de betrouwbaarheid van de testen, studies en analyses die in aanmerking worden genomen voor de toelating van een gewasbeschermingsmiddel. Dat de voor de goedkeurings en toelatingsprocedures voor respectievelijk werkzame stoffen en gewasbeschermingsmiddelen noodzakelijke testen, studies en analyses worden verstrekt door de aanvrager, zonder onafhankelijk tegenonderzoek, levert volgens het Hof geen schending op van het voorzorgsbeginsel. De verordening legt de aanvrager de verplichting op te bewijzen dat de middelen onschadelijk zijn, bevat waarborgen voor de kwaliteit van de overgelegde testen en analyses en gelast de bevoegde autoriteiten waarbij de aanvraag wordt ingediend om een objectieve en onafhankelijke beoordeling te verrichten. Die autoriteiten zijn daarbij verplicht om naast de door de aanvrager verstrekte gegevens ook andere relevante gegevens in aanmerking te nemen, inzonderheid de meest betrouwbare beschikbare wetenschappelijke informatie en de meest recente resultaten van internationaal onderzoek, en mogen niet automatisch meer waarde hechten aan studies die de aanvrager bezorgt. Ten slotte heeft het Hof gepreciseerd dat de verordening de aanvrager niet ervan vrijstelt onderzoeken naar de kankerverwekkende eigenschappen en de toxiciteit van het betreffende gewasbeschermingsmiddel over te leggen. Een dergelijk middel kan immers slechts worden toegelaten indien de bevoegde autoriteiten besluiten dat er geen risico bestaat voor onmiddellijke of uitgestelde schadelijke effecten op de menselijke gezondheid.

Bijgevolg is niet gebleken van feiten of omstandigheden die afdoen aan de geldigheid van de verordening nr. 1107/2009.

2. Bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten

In het arrest *Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland e.a* (C-197/18, [EU:C:2019:824](#)) van 3 oktober 2019 heeft het Hof voor de eerste keer bevestigd dat natuurlijke en rechtspersonen die rechtstreeks worden getroffen door de verontreiniging van grondwater zich bij de nationale rechterlijke instanties kunnen beroepen op een aantal bepalingen van richtlijn 91/676 inzake de bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen²¹⁹ (hierna: „nitratenrichtlijn”).

Dit arrest is gewezen in het kader van een geding tussen het Wasserleitungsverband Nördliches Burgenland (samenwerkingsverband van gemeenten op het gebied van drinkwatervoorziening in Noord-Burgenland, Oostenrijk), een Oostenrijkse gemeente die een gemeentelijke bron exploiteert en een particulier die eigenaar is van een particuliere bron, als verzoekers, enerzijds, en het Bundesministerium für Nachhaltigkeit und Tourismus (federaal ministerie van Duurzaamheid en Toerisme, Oostenrijk), anderzijds. De klacht van verzoekers betreft de verontreiniging van het grondwater in hun regio, waarvan het nitraatgehalte volgens hen de in de nitratenrichtlijn vastgestelde drempel van 50 mg/l regelmatig overschrijdt. In dat verband hebben zij verzoeken ingediend voor het treffen van maatregelen om het nitraatgehalte in dat water te verminderen. Het ministerie, van zijn kant, heeft betwist dat verzoekers bevoegd zijn om dergelijke maatregelen te eisen. Derhalve is het Hof verzocht om te verduidelijken of natuurlijke en rechtspersonen, zoals de drie verzoekers, zich kunnen beroepen op de bepalingen van de richtlijn inzake nitraten om de vaststelling of de wijziging van de in die richtlijn bedoelde nationale maatregelen ter vermindering van de nitraatconcentratie in het grondwater te eisen.

Het Hof heeft er allereerst op gewezen dat het nationale recht in beginsel niet kan uitsluiten dat de justitiabelen zich op die Unierechtelijke bepalingen beroepen, omdat anders het bindende karakter van de richtlijnen en het nuttig effect ervan niet zou zijn gewaarborgd. De natuurlijke personen of rechtspersonen die rechtstreeks worden getroffen door een inbreuk op bepalingen van een richtlijn moeten ten minste, in voorkomend geval langs gerechtelijke weg, kunnen eisen dat de bevoegde autoriteiten de betrokken verplichtingen naleven.

Vervolgens heeft het Hof opgemerkt dat een nitraatgehalte in het grondwater dat de in de nitratenrichtlijn vastgestelde drempelwaarde van 50 mg/l overschrijdt of zou kunnen overschrijden, in strijd is met de hoofddoelstelling van die richtlijn. De richtlijn beoogt particulieren in staat te stellen rechtmatig gebruik te maken van het grondwater. Wanneer die drempelwaarde niet is gerespecteerd, moet het water als verontreinigd worden aangemerkt. Het risico dat de drempelwaarde van 50 mg/l wordt overschreden, belemmert dus reeds het normale gebruik van het water en vereist dat de eigenaren van de bronnen maatregelen ter bestrijding van de verontreiniging uitvoeren. Die personen worden dus rechtstreeks getroffen door de schending van de hoofddoelstelling van de nitratenrichtlijn en moeten zich tot de nationale autoriteiten en rechterlijke instanties kunnen wenden om te eisen dat de lidstaten de krachtens deze richtlijn op hen rustende verplichtingen naleven.

In dat verband heeft het Hof eraan herinnerd dat de nitratenrichtlijn van toepassing is wanneer uit de landbouw afkomstige nitraten aanzienlijk bijdragen tot de verontreiniging van het water. De lidstaten zijn dan ertoe verplicht om actieprogramma's te starten en alle nodige maatregelen te nemen teneinde de nitraatconcentratie te verminderen zodat het risico wordt vermeden dat het nitraatgehalte in het water meer dan 50 mg/l bedraagt of zou kunnen bedragen. De lidstaten zijn er in dat kader eveneens toe verplicht de toestand van de wateren nauwlettend in het oog houden via controleprogramma's en geselecteerde meetplaatsen, rekening houdende met de beste beschikbare wetenschappelijke en technische kennis.

²¹⁹ | Richtlijn 91/676/EEG van de Raad van 12 december 1991 inzake de bescherming van water tegen verontreiniging door nitraten uit agrarische bronnen (PB 1991, L 375, blz. 1).

De aan de lidstaten opgelegde verplichting om de in de nitratenrichtlijn vastgestelde noodzakelijke maatregelen te treffen om het nitraatgehalte in het grondwater te verminderen, is duidelijk, nauwkeurig en onvoorwaardelijk en kan bijgevolg door particulieren rechtstreeks tegen een lidstaat worden ingeroepen.

In het licht van die overwegingen heeft het Hof geoordeeld dat, wanneer landbouwactiviteiten in aanzienlijke mate bijdragen tot de verontreiniging van het grondwater, natuurlijke en rechtspersonen die in hun rechtmatig gebruik van hun waterbronnen worden gehinderd, van de nationale autoriteiten moeten kunnen eisen dat zij een bestaand actieprogramma wijzigen of andere in de nitratenrichtlijn bedoelde maatregelen vaststellen, zolang het nitraatgehalte in het grondwater zonder die maatregelen meer dan 50 mg/l bedraagt of zou kunnen bedragen.

3. Habitatrichtlijn

In zijn arrest *Luonnonsuojeluyhdistys Tapiola* (C-674/17, [EU:C:2019:851](#)) van 10 oktober 2019 betreffende *de uitlegging van richtlijn 92/43 van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna*²²⁰ (hierna: „habitatrichtlijn”), geeft de Tweede kamer van het Hof aan onder welke voorwaarden de lidstaten maatregelen mogen treffen die afwijken van het verbod op het opzettelijk doden van specimens van soorten die strikt zijn beschermd²²¹, in casu de wolf (*canis lupus*).

Bij twee besluiten van 18 december 2015 heeft het Finse wildcentrum toestemming verleend om in de periode tussen 23 januari en 21 februari 2016 zeven wolven te doden in de regio Noord-Savo. Het voornaamste doel was het illegale doden, dat wil zeggen de illegale jacht te voorkomen. De hoogste bestuursrechter in Finland, bij wie een Finse milieubeschermingsvereniging tegen die twee besluiten was opgekomen, verzoekt het Hof in wezen te bepalen of de habitatrichtlijn zich tegen de vaststelling van dergelijke besluiten verzet.

Het Hof antwoordt dat de habitatrichtlijn aldus moet worden uitgelegd dat deze zich tegen de vaststelling van dergelijke besluiten verzet indien deze niet beantwoorden aan alle door het Hof genoemde voorwaarden.

Zo moeten dergelijke afwijkingen in de eerste plaats duidelijk, precies en onderbouwd de doelstellingen vermelden die ermee worden nagestreefd, en op basis van uiterst nauwkeurige wetenschappelijke gegevens aantonen dat zij geschikt zijn om die doelstelling te bereiken. In casu is het Hof van oordeel dat de strijd tegen de illegale jacht mag worden aangevoerd als een doelstelling die onder de richtlijn valt, mits de verleende toestemming de illegale jacht daadwerkelijk kan doen dalen, en wel in die mate dat deze een positief netto-effect op de staat van instandhouding van de wolvenpopulatie heeft.

220 | Richtlijn 92/43/EEG van de Raad van 21 mei 1992 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna (PB 1992, L 206, blz. 7).

221 | Artikel 12, lid 1, onder a), van de habitatrichtlijn bepaalt dat de lidstaten de nodige maatregelen treffen voor de instelling van een systeem van strikte bescherming van de in bijlage IV, onder a), bij die richtlijn vermelde diersoorten in hun natuurlijke verspreidingsgebied, waarbij een verbod wordt ingesteld op het opzettelijk vangen of doden van in het wild levende specimens van die soorten.

In de tweede plaats moet nauwkeurig en naar behoren worden aangetoond dat de nagestreefde doelstelling niet kan worden bereikt door een andere bevredigende oplossing. Het Hof merkt in dat verband op dat het loutere bestaan van een illegale activiteit als de illegale jacht of de problemen die zich bij de uitvoering van het toezicht daarop kunnen voordoen, in dit verband niet volstaan. Daarentegen moet bij voorrang worden gezorgd voor een strikt en doeltreffend toezicht op deze illegale activiteit.

In de derde plaats wordt in artikel 16 van de habitatrichtlijn in herinnering gebracht dat het streven de populaties van de betrokken soort in hun natuurlijke verspreidingsgebied in een gunstige staat van instandhouding te laten voortbestaan een noodzakelijke en voorafgaande voorwaarde is voor de toekenning van dergelijke afwijkingen. Die afwijkingen moeten dus zijn gebaseerd op criteria die zodanig zijn geformuleerd dat het behoud op lange termijn van de dynamiek en de sociale stabiliteit van de beoogde soort wordt gewaarborgd. Voorts moeten afwijkingen worden voorafgegaan door een beoordeling van die staat van instandhouding en van de impact die zij daarop kunnen hebben. Bovendien moeten de lidstaten zich overeenkomstig het voorzorgsbeginsel ervan onthouden dergelijke afwijkingen vast te stellen of uit te voeren, indien onzekerheid bestaat over de vraag of een dergelijke afwijking al dan niet schadelijk is voor de instandhouding of het herstel van de populaties van een met uitsterven bedreigde soort in een gunstige staat van instandhouding.

In de vierde plaats ten slotte moeten de lidstaten de specifieke voorwaarden vervullen die zijn genoemd in artikel 16, lid 1, onder e), van de habitatrichtlijn. Zij moeten ten eerste een beperkt en vastgesteld aantal specimens vastleggen waarvoor een afwijking kan worden toegestaan, zodat aanzienlijke negatieve gevolgen voor de structuur van de betrokken populatie worden vermeden. Ten tweede moeten zij op selectieve wijze en binnen bepaalde grenzen die specimens definiëren, wat een individuele identificering kan vereisen. Ten derde moeten zij ervoor zorgen dat zowel de vaststelling als de toepassing van die afwijkingen doeltreffend en tijdig wordt gecontroleerd.

4. Milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten

In dit verband zijn twee arresten vermeldenswaardig. In het arrest **Commissie/Ierland (Windturbinepark in Derrybrien)** (C-261/18, EU:C:2019:955), dat is uitgesproken op 12 november 2019, heeft de Grote kamer van het Hof Ierland tot geldelijke sancties veroordeeld omdat het niet concreet gevolg heeft gegeven aan het arrest van 3 juli 2008, *Commissie/Ierland*²²², waarbij het Hof had vastgesteld dat richtlijn 85/337²²³ betreffende de milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten was geschonden. Dit arrest is besproken in deel V.1.1 „Beroep wegens niet-nakoming”.

Bij arrest van 29 juli 2019, **Inter-Environnement Wallonie en Bond Beter Leefmilieu Vlaanderen** (C-411/17, EU:C:2019:622), heeft de Grote kamer van het Hof zich uitgesproken over de uitlegging van richtlijn 92/43 inzake de instandhouding van de natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna en richtlijn 2011/92 betreffende de milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten²²⁴. Dit arrest is gewezen naar aanleiding van een geding tussen twee verenigingen waarvan het statutaire doel bestaat in de bescherming van het milieu en van de leefomgeving, te weten Inter-Environnement Wallonie ASBL en Bond Beter Leefmilieu

222| Arrest van het Hof van 3 juli 2008, *Commissie/Ierland* (C-215/06, EU:C:2008:380).

223| Richtlijn 85/337/CEE van de Raad van 27 juni 1985 betreffende de milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten (PB 1985, L 175, blz. 40).

224| Richtlijn 2011/92/EU van het Europees Parlement en de Raad van 13 december 2011 betreffende de milieueffectbeoordeling van bepaalde openbare en particuliere projecten (PB 2012, L 26, blz. 1).

Vlaanderen vzw, en de Ministerraad (België) over de wet waarmee het Koninkrijk België ten eerste heeft voorzien in het heropstarten van de industriële elektriciteitsproductie van een buiten werking gestelde kerncentrale voor een periode van bijna tien jaar en ten tweede de aanvankelijk vastgestelde termijn voor de desactivering en het stopzetten van de industriële elektriciteitsproductie van een in gebruik zijnde kerncentrale met tien jaar heeft uitgesteld. In essentie verwijten die verenigingen de Belgische autoriteiten dat zij die wet hebben vastgesteld zonder dat voldaan was aan de in de genoemde richtlijnen neergelegde vereisten inzake voorafgaande beoordeling.

In dit verband heeft het Hof geoordeeld dat de litigieuze maatregelen met betrekking tot de verlenging van de industriële elektriciteitsproductie van een kerncentrale een „project” in de zin van richtlijn 2011/92 en richtlijn 92/43 vormen omdat zij noodzakelijkerwijs gepaard gaan met grote werkzaamheden die de materiële toestand van de betrokken plaatsen veranderen. In beginsel moet vóór de vaststelling van die maatregelen worden beoordeeld wat de gevolgen zijn van dit project voor het milieu en voor de beschermde gebieden in kwestie. Dat de uitvoering van de litigieuze maatregelen, wat één van de twee centrales in kwestie betreft, noopt tot de vaststelling van verdere handelingen, zoals de afgifte van een nieuwe individuele vergunning voor industriële elektriciteitsproductie, is in dit verband niet beslissend. Ook de werkzaamheden die onlosmakelijk verbonden zijn met die maatregelen, moeten vóór de vaststelling daarvan aan een dergelijke beoordeling worden onderworpen indien de aard en de potentiële gevolgen van die werkzaamheden voor het milieu en voor de beschermde gebieden in die fase voldoende kunnen worden bepaald.

Een lidstaat mag op grond van richtlijn 2011/92, teneinde zijn bevoorradingszekerheid inzake elektriciteit te waarborgen, enkel vrijstelling van een milieueffectbeoordeling voor een dergelijk project verlenen indien hij met name aantoont dat het redelijk waarschijnlijk is dat het risico voor die bevoorradingszekerheid zich verwezenlijkt en dat het project in kwestie een spoedeisend karakter heeft waardoor het achterwege blijven van een milieueffectbeoordeling kan worden gerechtvaardigd. Deze mogelijkheid tot vrijstelling doet echter geen afbreuk aan de verplichting om een milieubeoordeling te verrichten voor projecten die grensoverschrijdende effecten hebben, zoals het project dat in het hoofdgeding aan de orde is.

Bovendien is het doel om te allen tijde de bevoorradingszekerheid van een lidstaat inzake elektriciteit te waarborgen weliswaar een dwingende reden van groot openbaar belang in de zin van richtlijn 92/43, die ondanks een negatieve beoordeling en bij ontstentenis van alternatieve oplossingen de verwezenlijking van een project rechtvaardigt, maar de zaak ligt anders wanneer het beschermde gebied waarvoor het project gevolgen kan hebben, een gebied met een prioritair type natuurlijke habitat of een prioritaire soort is. In een dergelijk geval kan enkel de noodzaak om het reële en ernstige risico af te wenden dat de elektriciteitsbevoorrading van de betrokken lidstaat wordt onderbroken, een reden van openbare veiligheid in de zin van richtlijn 92/43 vormen en een dergelijke rechtvaardiging opleveren. Ten slotte heeft het Hof geoordeeld dat een nationale rechter, indien het nationale recht dat toestaat, bij wijze van uitzondering de gevolgen kan handhaven van maatregelen – zoals die welke aan de orde zijn in het hoofdgeding – die zouden zijn vastgesteld in strijd met de bij richtlijn 2011/92 en richtlijn 92/43 opgelegde verplichtingen, indien deze handhaving wordt gerechtvaardigd door dwingende redenen die verband houden met de noodzaak om het reële en ernstige risico af te wenden dat de elektriciteitsbevoorrading van de betrokken lidstaat wordt onderbroken, en aan dit risico niet het hoofd zou kunnen worden geboden met andere middelen en alternatieven, met name in het kader van de interne markt. Die handhaving kan echter niet langer duren dan de tijd die strikt noodzakelijk is om een einde te maken aan die onrechtmatigheid.

5. Energie uit hernieuwbare bronnen

In zijn arrest van 24 oktober 2019, **Prato Nevoso Termo Energy** (C-212/18, [EU:C:2019:898](#)), heeft het Hof bevestigd dat *de Italiaanse regeling inzake de vergunning voor het gebruik van vloeibare biomassa die voortkomt uit de behandeling van afgewerkte plantaardige oliën als energiebron voor een energiecentrale in beginsel niet in strijd is met richtlijn 2008/98*²²⁵ betreffende afvalstoffen, noch met richtlijn 2009/28²²⁶ ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen.

In het onderhavige geval heeft de vennootschap Prato Nevoso Termo Energy Srl (hierna: „Prato Nevoso”), die een warmte- en elektriciteitscentrale exploiteert, bij de provincie Cuneo (Italië) een vergunning aangevraagd voor de vervanging van methaangas door vloeibare biomassa – in casu een plantaardige olie die afkomstig is van ingezamelde en chemisch behandelde afgewerkte frituurolie – als energiebron voor haar centrale. De bevoegde nationale autoriteit heeft deze aanvraag overeenkomstig de toepasselijke Italiaanse wetgeving afgewezen op grond van het feit dat deze plantaardige olie niet is opgenomen in de nationale lijst met de categorieën biomassabrandstoffen die mogen worden gebruikt in een installatie die uitstoot in de atmosfeer teweegbrengt zonder te hoeven voldoen aan de voorschriften inzake de terugwinning van energie uit afval. De Italiaanse regeling heeft dus tot gevolg dat vloeibare biomassa die voortkomt uit de chemische behandeling van afgewerkte frituurolie, als een afvalstof moet worden beschouwd en niet als een brandstof. De verwijzende rechter, bij wie Prato Nevoso beroep heeft ingesteld tegen dit afwijzingsbesluit, heeft verzocht om een prejudiciële beslissing over de verenigbaarheid van deze nationale regeling met de bepalingen van de genoemde richtlijnen.

Het Hof heeft met name op basis van het arrest *Tallinna Vesi*²²⁷ van 28 maart 2019 geoordeeld dat richtlijn 2008/98 betreffende afvalstoffen er in beginsel niet aan in de weg staat dat een lidstaat het gebruik van een uit afvalstoffen voortkomende vloeibare biomassa als brandstof aan een regeling inzake energietrugwinning uit afvalstoffen onderwerpt op grond van het feit dat deze vloeibare biomassa niet behoort tot een van de categorieën die zijn opgenomen in de nationale lijst van brandstoffen die zijn toegestaan in een installatie die uitstoot in de atmosfeer teweegbrengt. Volgens het Hof wordt aan deze vaststelling niet afgedaan door de nationale regels voor vergunningsprocedures als bedoeld in richtlijn 2009/28 ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen, aangezien zij geen betrekking hebben op de regelgevingsprocedures voor de vaststelling van criteria voor de einde-afvalfase.

Het Hof heeft echter opgemerkt dat in een dergelijk geval moet worden onderzocht of de nationale autoriteiten zonder een kennelijke beoordelingsfout tot de slotsom konden komen dat de betrokken vloeibare biomassa als afvalstof moet worden beschouwd. Onder verwijzing naar de doelstellingen van richtlijn 2008/98 en de mogelijkheid voor het Hof om de verwijzende rechter alle aanwijzingen te verschaffen die nuttig kunnen zijn bij de afdoening van het bij hem aanhangige geding, heeft het Hof eraan herinnerd dat artikel 6, lid 1, van richtlijn 2008/98 bepaalt dat sommige afvalstoffen niet langer afvalstoffen zijn wanneer zij een behandeling voor nuttige toepassing, waaronder een recyclingsbehandeling, hebben ondergaan en voldoen aan specifieke criteria die door de lidstaten moeten worden opgesteld onder inachtneming van bepaalde voorwaarden, met name dat er „over het geheel genomen geen ongunstige effecten voor het milieu of de menselijke

225| Richtlijn 2008/98/EG van het Europees Parlement en de Raad van 19 november 2008 betreffende afvalstoffen en tot intrekking van een aantal richtlijnen (PB 2008, L 312, blz. 3)

226| Richtlijn 2009/28/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 april 2009 ter bevordering van het gebruik van energie uit hernieuwbare bronnen en tot wijziging en intrekking van richtlijnen 2001/77/EG en 2003/30/EG (PB 2009, L 140, blz. 16), zoals gewijzigd bij richtlijn (EU) 2015/1513 van het Europees Parlement en de Raad van 9 september 2015 (PB 2015, L 239, blz. 1).

227| Arrest van het Hof van 28 maart 2019, *Tallinna Vesi* (C-60/18, [EU:C:2019:264](#)).

gezondheid zijn". In het licht van de door de Italiaanse regering aangevoerde argumenten heeft het Hof erop gewezen dat het bestaan van een zekere mate van wetenschappelijke onzekerheid over de milieurisico's die verbonden zijn aan de einde-afvalfase van een stof, zoals de betrokken vloeibare biomassa, een lidstaat ertoe kan brengen deze stof niet op te nemen in de lijst van brandstoffen die zijn toegestaan in een installatie die uitstoot in de atmosfeer teweegbrengt. Indien het onderzoek van de beste beschikbare wetenschappelijke gegevens onzekerheid laat bestaan over de vraag of het gebruik in specifieke omstandigheden van een stof die is verkregen door de nuttige toepassing van afvalstoffen geen schadelijke gevolgen voor het milieu en de menselijke gezondheid heeft, mag de lidstaat immers overeenkomstig het in artikel 191, lid 2, VWEU neergelegde voorzorgsbeginsel niet voorzien in criteria voor de einde-afvalfase van deze stof of in de mogelijkheid om bij individueel besluit vast te stellen dat deze stof niet langer een afvalstof is.

XIX. Energie

Twee arresten zijn in dit deel vermeldenswaardig. In de eerste plaats het arrest van 5 december 2019, **EVN Bulgaria Toplofikatsia en Toplofikatsia Sofia** (C-708/17 en C-725/17, [EU:C:2019:1049](#)), waarin het Hof zich heeft gebogen over de verenigbaarheid met het Unierecht van een nationale regeling op het gebied van de levering van thermische energie²²⁸.

In de tweede plaats het op 19 december 2019 gewezen arrest **GRDF** (C-236/18, [EU:C:2019:1120](#)) waarin het Hof zich heeft uitgesproken over *de temporele werking van de beslissingsbevoegdheid waarover nationale regulerende instanties krachtens artikel 41, lid 11, van richtlijn 2009/73 betreffende gemeenschappelijke regels voor de interne markt voor aardgas*²²⁹ beschikken bij de uitoefening van hun taak om geschillen op de aardgasmarkt te beslechten.

Aan deze zaak ligt een geschil ten grondslag tussen twee aardgasleveranciers en GRDF, de beheerder van het aardgasdistributienetwerk in Frankrijk, over de geldigheid van een beding dat is opgenomen in de contracten voor de transmissie van aardgas via het distributienet, die zij in 2005 en 2008 sloten. Op grond van dat beding waren de leveranciers verplicht om in het kader van met de eindafnemers gesloten contracten de bedragen die op grond van het tarief voor distributiediensten van GRDF verschuldigd waren, te innen en aan GRDF over te maken, ook wanneer de eindafnemers deze bedragen niet hadden betaald. In 2014 heeft de geschillenbeslechtinginstantie van de Commission de régulation de l'énergie (regelgevende commissie voor energie, Frankrijk; hierna: „CRE”) in een besluit vastgesteld dat de contracten in kwestie onverenigbaar waren met richtlijn 2009/73 vanaf de datum waarop zij waren gesloten. Deze beslissing is in hoger beroep bevestigd, waarop GRDF de zaak heeft voorgelegd aan het Franse hof van cassatie, dat besloot de zaak te verwijzen naar het Hof voor een prejudiciële beslissing. Het Hof werd in wezen verzocht na te gaan of richtlijn 2009/73 zich ertegen verzet dat een besluit van een regulerende instantie gevolgen heeft voor de periode voordat het geschil tussen de partijen is ontstaan.

Het Hof heeft geoordeeld dat die richtlijn zich er niet tegen verzet dat een regulerende instantie die fungeert als geschillenbeslechtinginstantie, een besluit neemt dat de systeembeheerder verplicht om een met een leverancier gesloten aardgastransmissiecontract voor de gehele contractduur, met inbegrip van de periode vóór het ontstaan van het geschil tussen de partijen, in overeenstemming te brengen met

²²⁸ Dit arrest wordt besproken in deel XVII „Consumentenbescherming”.

²²⁹ Richtlijn 2009/73/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 juli 2009 betreffende gemeenschappelijke regels voor de interne markt voor aardgas en tot intrekking van richtlijn 2003/55/EG (PB 2009, L 211, blz. 94).

het Unierecht. In dat verband heeft het Hof om te beginnen vastgesteld dat artikel 41, lid 11, van richtlijn 2009/73 niet aangeeft wat de werking in de tijd is van de besluiten van de regulerende instantie die fungeert als geschillenbeslechtsinstantie. Bij de uitlegging van deze bepaling in het licht van het doel en de context van richtlijn 2009/73 heeft het Hof vervolgens opgemerkt dat de regulerende instantie krachtens artikel 41, lid 1, onder b), van die richtlijn tot taak heeft te waarborgen dat de systeembeheerders hun verplichtingen naleven, met name de verplichting om de regeling voor de toegang van derden tot het net objectief en zonder onderscheid tussen de systeemgebruikers toe te passen. Dit houdt voor de lidstaten de verplichting in ervoor te zorgen dat de regulerende instantie overeenkomstig artikel 41, lid 10, van richtlijn 2009/73 de bevoegdheid heeft om bindende besluiten te nemen ten aanzien van aardgasbedrijven en hen te verplichten, indien nodig de voorwaarden voor aansluiting op en toegang tot het net, met inbegrip van de tarieven, te wijzigen, zodat deze evenredig zijn en op niet-discriminerende wijze worden toegepast. De doelstellingen van richtlijn 2009/73 en de nuttige werking ervan zouden worden ondermijnd indien de temporele werkingssfeer van een besluit van de regulerende instantie die fungeert als geschillenbeslechtsinstantie werd beperkt tot de periode na het ontstaan van het geschil tussen de partijen.

Het Hof heeft bovendien geoordeeld dat aan die uitlegging van artikel 41, lid 11, van richtlijn 2009/73 niet wordt afgedaan door het rechtszekerheidsbeginsel en het vertrouwensbeginsel. Het kan een nationale rechter immers, onder de door het Hof gestelde voorwaarden, weliswaar bij wijze van uitzondering worden toegestaan bepaalde gevolgen van een nietig verklaarde nationale handeling te handhaven, maar de verwijzende rechter heeft in casu geen concrete elementen genoemd die het specifieke risico van rechtsonzekerheid kunnen staven. Voorts heeft GRDF weliswaar aangevoerd dat de aan de orde zijnde transmissiecontracten onder de auspiciën en de controle van CRE zijn gesloten, maar zij heeft niet aangetoond dat CRE haar precieze toezeggingen had gedaan over de verenigbaarheid van het litigieuze beding met het Unierecht. Het staat echter aan de verwijzende rechter om dit na te gaan.

XX. Landen en gebieden overzee

In de arresten **Commissie/Verenigd Koninkrijk** (C-391/17, [EU:C:2019:919](#)) en **Commissie/Nederland** (C-395/17, [EU:C:2019:918](#)) van 31 oktober 2019 heeft het Hof geoordeeld dat *het Verenigd Koninkrijk en het Koninkrijk der Nederlanden de krachtens artikel 4, lid 3, VEU op hen rustende verplichtingen niet zijn nagekomen* door het verlies aan eigen middelen niet te compenseren dat is ontstaan wegens de onregelmatige afgifte door de autoriteiten van Anguilla van uitvoercertificaten EXP respectievelijk de autoriteiten van Curaçao en Aruba van certificaten inzake goederenverkeer EUR.1 in strijd met de besluiten betreffende de associatie van de landen en gebieden overzee met de Europese Economische Gemeenschap/Europese Gemeenschap²³⁰ (hierna: „LGO-besluiten”), voor de invoer van uit Anguilla afkomstig aluminium in de periode 19992000 respectievelijk de invoer van melkpoeder en rijst uit Curaçao in de periode 19972000 en van gries en griesmeel uit Aruba in de periode 20022003.

Met betrekking tot de LGO zijn de lidstaten krachtens het EG-Verdrag overeengekomen om de niet-Europese landen en gebieden welke bijzondere betrekkingen onderhouden met bepaalde lidstaten, waaronder het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland en het Koninkrijk der Nederlanden, te associëren met de Unie. Krachtens het Verdrag vallen de betrokken LGO dus onder een bijzondere associatieregeling die in dat Verdrag wordt omschreven. Deze bijzondere regeling houdt onder meer in dat de goederen van

²³⁰ | Besluit 91/482/EEG van de Raad van 25 juli 1991 betreffende de associatie van de landen en gebieden overzee met de Europese Economische Gemeenschap (PB 1991, L 263, blz. 1) en besluit 2001/822/EG van de Raad van 27 november 2001 betreffende de associatie van de landen en gebieden overzee met de Europese Gemeenschap („LGO-besluit”) (PB 2001, L 314, blz. 1).

oorsprong uit de LGO bij hun invoer in de lidstaten volledig vrijgesteld zijn van douanerechten. Deze vrijstelling wordt in de betrokken besluiten verduidelijkt, in die zin dat de producten van oorsprong uit de LGO en, onder bepaalde voorwaarden, de producten die niet van oorsprong uit de LGO zijn, en die zich in het vrije verkeer in een LGO bevinden en in ongewijzigde toestand worden heruitgevoerd naar de Unie, worden toegelaten in de Unie met vrijstelling van douanerechten en heffingen van gelijke werking. Uit de LGO-besluiten blijkt voorts dat zowel de lidstaten als de bevoegde autoriteiten van de LGO samen met de Commissie betrokken zijn bij de door de Unie in het kader van deze besluiten gevoerde acties.

Het bewijs van de inachtneming van de vrijstellingsbepalingen wordt gevormd door een door de douaneautoriteiten van het LGO van uitvoer afgegeven certificaat. Voor dat certificaat kan door de douaneautoriteiten van de staat van invoer een controle achteraf worden verricht. Geschillen in dat verband worden evenwel voorgelegd aan een comité dat wordt voorgezeten door een vertegenwoordiger van de Commissie en is samengesteld uit vertegenwoordigers van de lidstaten, zonder dat de lokale autoriteiten van het LGO van uitvoer daaraan deelnemen.

In zaak C-391/17 had een in Anguilla gevestigde vennootschap in de loop van 1998 een overladingssysteem opgezet waarbij de invoer van aluminium vanuit derde landen werd aangegeven bij de douane in Anguilla en dat aluminium vervolgens werd vervoerd naar de Unie. De autoriteiten van Anguilla hadden voor de betrokken wederuitvoer uitvoercertificaten afgegeven waarbij zij tegelijkertijd aan de importeurs naar de Unie een „transportvergoeding bij uitvoer” toekenden.

In zaak C-395/17 werd van 1997 tot en met 2000 melkpoeder en rijst uit Curaçao ingevoerd in Duitsland. Voorts werd in 2002 en 2003 gries en griesmeel uit Aruba ingevoerd in Nederland. De autoriteiten van Curaçao en Aruba hadden voor deze producten certificaten inzake goederenverkeer afgegeven, hoewel deze goederen niet voldeden aan de voorwaarden om te worden aangemerkt als producten van oorsprong uit deze LGO die vallen onder de vrijstelling van douanerechten en heffingen van gelijke werking.

In beide zaken waren er onderzoeken verricht. Naar aanleiding daarvan heeft de Commissie besluiten vastgesteld waarbij zij, na de onregelmatigheid van de onderzochte certificaten te hebben vastgesteld, tot de slotsom is gekomen dat voor de onder overlegging van die certificaten verrichte invoer niet tot boeking achteraf van de douanerechten behoefde te worden overgegaan. Op basis van die besluiten zijn de lidstaten van invoer van de betrokken uit Anguilla, Curaçao en Aruba afkomstige producten niet overgegaan tot boeking achteraf van die rechten. De Commissie had derhalve het Verenigd Koninkrijk en het Koninkrijk der Nederlanden verzocht om compensatie van het verlies aan eigen middelen van de Unie dat voortvloeit uit de afgifte van de betrokken certificaten. Omdat die lidstaten elke aansprakelijkheid ter zake van de hand hadden gewezen, heeft de Commissie tegen hen beroepen wegens niet-nakoming ingesteld.

Het Hof heeft die beroepen onderzocht in het licht van het beginsel van loyale samenwerking, zoals neergelegd in artikel 4, lid 3, VEU.

Allereerst heeft het Hof in herinnering gebracht dat de twee betrokken lidstaten op grond van artikel 198, eerste alinea, VWEU behoren tot die welke bijzondere betrekkingen onderhouden met LGO en dat de bijzondere associatieregeling ten tijde van de afgifte van de betrokken certificaten op die bijzondere betrekkingen was gebaseerd. Kenmerkend voor deze bijzondere betrekkingen is dat die LGO geen onafhankelijke staten zijn, maar afhankelijk zijn van een lidstaat die met name hun vertegenwoordiging op internationaal vlak verzekert. Overeenkomstig dat artikel komt de toepassing van de bijzondere associatieregeling alleen ten goede aan de landen en gebieden die bijzondere betrekkingen onderhouden met de betrokken lidstaat die heeft verzocht de bijzondere associatieregeling op hen van toepassing te verklaren.

Vervolgens heeft het Hof vastgesteld dat de afgifte van de litigieuze certificaten werd geregeld door de LGO-besluiten en dus door het Unierecht, en dat de autoriteiten van de LGO derhalve moesten voldoen aan de eisen in die besluiten. De in die besluiten vastgestelde procedures voor de beslechting of de oplossing

van de geschillen of de problemen in dit verband weerspiegelen de centrale rol die bij de associatieregeling toekomt aan de bijzondere betrekkingen tussen het betrokken LGO en de lidstaat waartoe dat behoort. Die bijzondere betrekkingen kunnen voor deze lidstaat een specifieke aansprakelijkheid jegens de Unie in het leven roepen ingeval de autoriteiten van de LGO in strijd met deze besluiten certificaten afgeven. Het Hof heeft verduidelijkt dat de voor de douaneregeling kenmerkende voordelen en ontheffingen waarvoor de betrokken producten in de twee zaken in aanmerking komen, impliceren dat de met het beginsel van loyale samenwerking samenhangende verplichting voor de lidstaten om alle passende maatregelen te nemen teneinde de draagwijdte en de doeltreffendheid van het Unierecht te waarborgen, in de onderhavige gevallen uiterst stipt moet worden nageleefd. Het Hof is daarbij tot de slotsom gekomen dat de twee betrokken lidstaten jegens de Unie aansprakelijk zijn voor alle fouten die de autoriteiten van hun LGO in het kader van de afgifte van de betrokken certificaten hebben gemaakt.

Ten slotte heeft het Hof opgemerkt dat aangezien een dergelijke, met de LGO-besluiten strijdige afgifte de lidstaat van invoer belet om de douanerechten te innen die hij zonder die certificaten had moeten innen, het daaraan verbonden verlies aan eigen middelen van de Unie het onrechtmatige gevolg vormt van een schending van het Unierecht. Dit gevolg verplicht de lidstaat die jegens de Unie aansprakelijk is voor de onregelmatige afgifte van certificaten, tot compensatie van dat verlies. De compensatieverplichting is slechts een specifieke uitdrukking van de uit het beginsel van loyale samenwerking voortvloeiende verplichting volgens welke de lidstaten alle nodige maatregelen moeten nemen om een schending van het Unierecht te beëindigen en de onrechtmatige gevolgen ervan ongedaan te maken. Dat verlies dient te worden vermeerderd met vertragsrente, die wordt berekend vanaf de datum van het verzoek van de Commissie om compensatie van dat verlies, aangezien de compensatie alleen van het bedrag aan douanerechten dat niet kon worden geïnd, niet volstaat om de onrechtmatige gevolgen van een onregelmatige afgifte van de betrokken certificaten ongedaan te maken.

XXI. Internationale overeenkomsten

In het advies over **CETA EU-Canada** (Advies 1/17, [EU:C:2019:341](#)) dat op 30 april 2019 in voltallige zitting is uitgebracht, heeft het Hof verklaard dat *afdeling F van hoofdstuk 8 van de Brede Economische en Handelsovereenkomst (CETA) tussen Canada, enerzijds, en de Europese Unie en haar lidstaten, anderzijds, die ertoe strekt een mechanisme voor de beslechting van investeringsgeschillen tussen investeerders en staten (Investor-State Dispute Settlement; hierna: „ISDS-systeem”) in te stellen, verenigbaar is met het primaire recht van de Europese Unie*. Dit mechanisme voorziet met name in de oprichting van een Gerecht en een Beroepsinstantie en, op langere termijn, een multilateraal investeringsgerecht.

Het Hof heeft allereerst in herinnering gebracht dat een internationale overeenkomst slechts verenigbaar kan zijn met het recht van de Unie wanneer geen afbreuk wordt gedaan aan de autonomie van de rechtsorde van de Unie. Deze autonomie ten aanzien van zowel het recht van de lidstaten als het internationaal recht vloeit voort uit de wezenlijke kenmerken van de Unie en het Unierecht en bestaat hierin dat de Unie een eigen constitutioneel kader heeft.

Het Hof heeft om te beginnen vastgesteld dat het voorgenomen ISDS-systeem buiten het gerechtelijk stelsel van de Unie valt. Het door de CETA voorziene forum verschilt immers van de interne rechterlijke instanties van Canada, de Unie en haar lidstaten. Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat het Unierecht zich niet ertegen verzet dat de CETA voorziet in de oprichting van gerechten en dat het hun de bevoegdheid verleent om de bepalingen van de overeenkomst uit te leggen en toe te passen. Dergelijke gerechten zijn daarentegen niet bevoegd om andere bepalingen van het Unierecht dan die van de CETA uit te leggen of toe te passen dan wel uitspraken te doen die kunnen beletten dat de instellingen van de Unie hun taken vervullen in overeenstemming met het constitutionele kader van de Unie.

In dit verband heeft het Hof eerst opgemerkt dat de CETA de op te richten gerechten geenszins de bevoegdheid verleent om andere bepalingen van het Unierecht dan die van deze overeenkomst uit te leggen of toe te passen. Ten aanzien van de vraag of er geen gevolgen zijn voor de werking van de instellingen van de Unie overeenkomstig haar constitutioneel kader, heeft het Hof vervolgens geoordeeld dat de bevoegdheid van die gerechten de autonomie van de rechtsorde van de Unie zou aantasten indien zij aldus zou worden opgevat dat die gerechten, in het kader van hun beoordeling van de in een klacht gelaakte beperkingen van de vrijheid van ondernemerschap, afbreuk zouden kunnen doen aan het niveau van bescherming van een openbaar belang op basis waarvan die beperkingen door de Unie voor alle marktdeelnemers zijn ingevoerd. Uit de bepalingen van de CETA blijkt echter dat de beoordelingsbevoegdheid van de betrokken gerechten niet zo ver gaat dat zij kunnen afdoen aan het door de Unie na een democratisch proces vastgestelde niveau van bescherming van een openbaar belang. Bijgevolg is het Hof tot de slotsom gekomen dat hoofdstuk 8, afdeling F, van de CETA geen afbreuk doet aan de autonomie van de rechtsorde van de Unie.

Wat de verenigbaarheid van het ISDS-systeem met het algemene beginsel van gelijke behandeling betreft, werd in het verzoek om advies gewezen op een verschil in behandeling dat voortvloeit uit de onmogelijkheid voor ondernemingen en natuurlijke personen van de lidstaten die in de Unie investeren, om maatregelen van de Unie voor de krachtens de CETA op te richten gerechten te betwisten, terwijl Canadese personen die in de Unie investeren, die maatregelen wel voor die gerechten zullen kunnen betwisten. In dit verband heeft het Hof in herinnering gebracht dat artikel 20 van het Handvest, waarin het beginsel van gelijkheid voor de wet is neergelegd, niet voorziet in een uitdrukkelijke beperking van de werkingssfeer ervan en dus van toepassing is in alle door het Unierecht beheerste situaties, zoals die welke binnen de werkingssfeer van een door de Unie gesloten internationale overeenkomst vallen. Dit grondrecht strekt zich bovendien uit tot alle personen van wie de situatie onder het Unierecht valt, ongeacht hun herkomst. De gelijkheid voor de wet vormt een bevestiging van het beginsel van gelijke behandeling, dat verlangt dat vergelijkbare situaties niet verschillend worden behandeld. Het Hof heeft echter vastgesteld dat Canadese ondernemingen en natuurlijke personen die in de Unie investeren zich niet in een situatie bevinden die vergelijkbaar is met die van ondernemingen en natuurlijke personen van de lidstaten die in de Unie investeren, zodat het in het verzoek om advies genoemde verschil in behandeling geen discriminatie oplevert.

Wat de verenigbaarheid van het ISDS-systeem met het recht op toegang tot een onafhankelijke rechter betreft, heeft het Hof allereerst in herinnering gebracht dat de Unie is onderworpen aan de bepalingen van artikel 47, tweede en derde alinea, van het Handvest, waarin dat recht is neergelegd. Canada is weliswaar niet gebonden aan de door het Handvest geboden waarborgen, maar de Unie is dat wel. Zij kan derhalve geen overeenkomst sluiten waarbij aan gerechten de bevoegdheid wordt verleend om jegens de Unie verbindende uitspraken te doen en om geschillen te behandelen die door justitiabelen van de Unie aan hen worden voorgelegd zonder dat deze waarborgen worden geboden. Vervolgens heeft het Hof erop gewezen dat de invoering van een systeem dat buiten de rechterlijke stelsels van de partijen valt, beoogt te verzekeren dat het vertrouwen van buitenlandse investeerders zich ook uitstrekt tot de instantie die bevoegd is om vast te stellen dat de staat van ontvangst van hun investeringen inbreuk heeft gemaakt op de afdelingen C en D van hoofdstuk 8 van de CETA. Bijgevolg is de onafhankelijkheid van de op te richten gerechten en de toegang tot die gerechten voor buitenlandse investeerders onlosmakelijk verbonden met de in artikel 3, lid 5, VEU genoemde doelstelling van vrije en eerlijke handel die door de CETA wordt nagestreefd. Wat de toegankelijkheid van de op te richten gerechten betreft, heeft het Hof opgemerkt dat bij gebreke van een regeling die ertoe strekt te waarborgen dat de gerechten vanuit financieel oogpunt toegankelijk zijn voor natuurlijke personen en kleine en middelgrote ondernemingen, het gevaar bestaat dat het ISDS-systeem in de praktijk enkel toegankelijk is voor investeerders die over aanzienlijke financiële middelen beschikken. Het Hof heeft voorts geconstateerd dat de CETA geen enkele toezegging bevat dat er, zodra deze gerechten zijn opgericht, een regeling zal worden ingevoerd die het door artikel 47 van het Handvest vereiste niveau van toegankelijkheid waarborgt. Daarentegen is in verklaring nr. 36, die integraal deel uitmaakt van de context waarin de Raad het besluit tot goedkeuring van de ondertekening van de CETA namens de Unie vaststelt,

bepaald dat de Commissie en de Raad zich ertoe verplichten ervoor te zorgen dat de op te richten gerechten toegankelijk zijn voor kleine en middelgrote ondernemingen. Het Hof heeft geoordeeld dat deze toezegging volstaat om tot de slotsom te komen dat de CETA verenigbaar is met het vereiste van toegankelijkheid van de gerechten.

Ten slotte heeft het Hof vastgesteld dat de CETA voldoende garanties biedt dat de op te richten gerechten voldoen aan het vereiste van onafhankelijkheid, zowel extern beschouwd, wat veronderstelt dat de betrokken rechterlijke instanties hun taken volledig autonoom uitoefenen, als intern beschouwd, wat inhoudt dat de leden van deze gerechten gelijke afstand moeten houden ten aanzien van de partijen bij het geding en geen persoonlijk belang mogen hebben bij de beslechting daarvan.

XXII. Europees ambtenarenapparaat

In het arrest **Spanje/Parlement** (C-377/16, [EU:C:2019:249](#)) van 26 maart 2019 heeft de Grote kamer van het Hof in het kader van een krachtens artikel 263 VWEU ingesteld beroep, *een oproep voor het indienen van blijken van belangstelling* nietig verklaard *die het Europees Parlement had opgesteld voor de aanwerving van arbeidscontracten om de functie van chauffeur te vervullen en die de keuze van „taal 2” van de selectieprocedure en die van de communicatietaal tijdens de procedure beperkte tot het Engels, het Frans en het Duits.*

Het Europees Parlement had op 14 april 2016 een oproep tot het indienen van blijken van belangstelling bekendgemaakt met het oog op het aanleggen van een databank van kandidaten die als arbeidscontractant konden worden aangeworven om de functie van chauffeur uit te oefenen. Titel IV van die oproep bepaalde dat de betrokken aanwerving afhing van „[b]evredigende kennis [...] van het Duits, het Engels of het Frans” als „taal 2”. Die beperking was volgens het Parlement in overeenstemming met het belang van de dienst, dat vereist dat „de nieuw aangestelden onmiddellijk inzetbaar zijn en in hun dagelijks werk doeltreffend kunnen communiceren”, aangezien die talen de meest gebruikte binnen die instelling zijn. De kandidaten dienden voorts hun sollicitatie in te dienen door middel van een elektronisch inschrijfformulier dat uitsluitend in die drie talen beschikbaar was op de website van het Europees Bureau voor personeelsselectie (EPSO).

Aangaande de beperking van de taalkeuze voor de communicatie tussen de kandidaten en EPSO in het kader van de betrokken selectieprocedure heeft het Hof geoordeeld dat niet kon worden uitgesloten dat kandidaten de mogelijkheid was ontnomen om voor de indiening van hun sollicitatie de officiële taal van hun keuze te gebruiken, zodat er sprake was van een verschil in behandeling op grond van taal. In die context heeft het Hof er met name aan herinnerd dat overeenkomstig artikel 2 van verordening nr. 1/58²³¹ de stukken die door een lidstaat of door een persoon die ressorteert onder de jurisdictie van een lidstaat aan de instellingen van de Unie worden gezonden, naar keuze van de afzender worden gesteld in een van de in die verordening bedoelde officiële talen. Dit recht om uit de officiële talen van de Unie de taal te kiezen voor het contact met de instellingen, vormt als wezenlijk onderdeel van de eerbiediging van de taalkundige verscheidenheid van de Unie, waarvan het belang in herinnering wordt gebracht in artikel 3, lid 3, vierde alinea, VEU en in artikel 22 van het Handvest, een fundamenteel recht. In het specifieke kader van procedures voor de selectie van personeel van de Unie mogen de instellingen echter eventueel voorzien in beperkingen ten aanzien van het gebruik van de officiële talen, voor zover die beperkingen overeenkomstig artikel 1 quinquies, lid 6, van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (hierna: „Statuut”), zoals dat op grond van artikel 80,

231 | Verordening nr. 1 van de Raad van 15 april 1958 tot regeling van het taalgebruik in de Europese Economische Gemeenschap (PB 1958, 17, blz. 358), zoals gewijzigd bij verordening (EU) nr. 517/2013 van de Raad van 13 mei 2013 (PB 2013, L 158, blz. 1).

lid 4, van de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden (RAP)²³² wordt toegepast op arbeidscontracten, op objectieve en redelijke wijze gerechtvaardigd zijn door een legitieme doelstelling van algemeen belang in het kader van het personeelsbeleid en evenredig zijn aan het beoogde doel. In casu heeft het Europees Parlement echter geen reden aangevoerd waaruit het bestaan kan blijken van een legitieme doelstelling van algemeen belang die de beperking van de communicatietalen tot het Engels, het Frans en het Duits kan rechtvaardigen.

Met betrekking tot de beperking van de keuze van de tweede taal tot die talen voor de selectieprocedure zelf heeft het Hof geoordeeld dat aan kandidaten wier talenkennis niet aan dat vereiste kon voldoen de mogelijkheid was ontnomen om aan die selectieprocedure deel te nemen, en dit zelfs al beschikten zij overeenkomstig de voorwaarden van artikel 82, lid 3, onder e), RAP over een bevredigende kennis van ten minste twee officiële talen van de Unie. Deze beperking kon een verschil in behandeling op grond van taal opleveren. Ofschoon het dienstbelang op grond van een legitiem doel van algemeen belang kan vereisen dat de aangeworven personen over specifieke talenkennis beschikken, dient de instelling die de taalregeling van een selectieprocedure beperkt, en die daarvoor over een ruime beoordelingsvrijheid beschikt, aan te tonen dat die beperking geschikt is om te beantwoorden aan de reële behoeften van de werkzaamheden die de aangeworven personen moeten uitoefenen, waarbij die beperking evenredig moet zijn aan dat belang en moet berusten op duidelijke, objectieve en voorzienbare criteria, zodat de kandidaten de redenen voor die voorwaarde kunnen begrijpen en de Unierechter de rechtmatigheid daarvan kan toetsen.

In casu heeft het Hof geoordeeld dat de in titel IV van de oproep voor het indienen van blijken van belangstelling aangevoerde redenen op zich niet volstonden om aan te tonen dat de werkzaamheden van chauffeur bij het Europees Parlement concrete kennis vereisen van een van die drie talen, met uitsluiting van de andere officiële talen van de Unie. Aangezien het Parlement voorts niet overeenkomstig artikel 6 van verordening nr. 1/58 interne regels voor de wijze van toepassing van zijn taalregeling heeft vastgesteld, kan niet, zonder dat rekening wordt gehouden met de werkzaamheden die de aangeworven personen concreet moeten uitoefenen, worden gesteld dat die drie talen noodzakelijkerwijs de talen zijn die voor alle werkzaamheden in die instelling het meest bruikbaar zijn. Met betrekking tot de omstandigheid dat in de omschrijving van de werkzaamheden die de aangeworven chauffeurs moesten verrichten, was aangegeven dat zij hun werkzaamheden met name in Brussel, Luxemburg en Straatsburg moesten vervullen, dat wil zeggen in drie steden in lidstaten die onder meer het Frans of het Duits als officiële taal hebben, heeft het Hof geoordeeld dat deze omstandigheid niet de betrokken beperking kon rechtvaardigen. Het Parlement heeft immers niet aangetoond dat die beperking tot elk van die talen als tweede taal voor de selectieprocedure objectief en in redelijkheid werd gerechtvaardigd door de bijzondere kenmerken van de te vervullen functie en waarom de keuze geen andere officiële talen kon impliceren die eventueel relevant konden zijn voor die functie.

Aangaande de gevolgen van de nietigverklaring van de oproep tot het indienen van blijken van belangstelling heeft het Hof de daartoe aangelegde databank nietig verklaard. De in de databank opgenomen kandidaten hebben immers geen enkele garantie gekregen dat zij zullen worden aangesteld, zodat hun opneming in die databank op zich bij hen geen gewettigd vertrouwen heeft kunnen doen ontstaan dat vereist dat de gevolgen van de nietig verklaarde oproep in stand blijven. De nietigverklaring heeft echter geen gevolg gehad voor eventuele aanwervingen die reeds hebben plaatsgevonden.

232| Verordening (EEG, Euratom, EGKS) nr. 259/68 van de Raad van 29 februari 1968 tot vaststelling van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Gemeenschappen en de regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van deze Gemeenschappen, alsmede van bijzondere maatregelen welke tijdelijk op de ambtenaren van de Commissie van toepassing zijn (PB 1968, L 56, blz. 1), zoals gewijzigd bij verordening (EU, Euratom) nr. 1023/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 22 oktober 2013 (PB 2013, L 287, blz. 15).

In het arrest **Commissie/Italië** (C-621/16 P, [EU:C:2019:251](#)) van 26 maart 2019 heeft de Grote kamer van het Hof in hogere voorziening *het arrest*²³³ bevestigd waarbij het Gerecht twee aankondigingen van een algemeen vergelijkend onderzoek van het Europees Bureau voor personeelsselectie (EPSO) voor de vorming van een reserve voor de aanwerving van administrateurs op grond van de artikelen 1 quinquies en 28 van het Statuut, artikel 1, lid 2, van bijlage III bij dat Statuut en artikel 1 van verordening (EEG) nr. 1/58 van de Raad nietig had verklaard. In deze aankondigingen werd de keuze van de tweede taal voor de selectieprocedure en de taal voor de communicatie met EPSO beperkt tot Engels, Frans en Duits.

In de eerste plaats heeft het Hof er met betrekking tot de ontvankelijkheid van het beroep in eerste aanleg aan herinnerd dat het beroep tot nietigverklaring openstaat tegen alle handelingen van de instellingen, ongeacht de vorm ervan, die bindende rechtsgevolgen beogen teweeg te brengen. Vervolgens heeft het overwogen dat het Gerecht met betrekking tot de rechtsaard van de omstreden aankondigingen van vergelijkend onderzoek terecht had geoordeeld dat zij geen handelingen ter bevestiging of louter ter uitvoering van de algemene bepalingen betreffende algemene vergelijkende onderzoeken waren, maar handelingen „die bindende rechtsgevolgen hebben voor de taalregeling van de betrokken vergelijkende onderzoeken”, dus handelingen waartegen beroep kon worden ingesteld. In dat verband heeft het Hof duidelijk gemaakt dat de organisatie van een vergelijkend onderzoek wordt beheerst door een aankondiging waarin de wezenlijke elementen ervan worden vastgelegd, zoals de talenkennis die noodzakelijk is vanwege de bijzondere aard van de ambten, overeenkomstig de bepalingen van bijlage III bij het Statuut. Die aankondiging legt dus het „normatieve kader” van het betrokken vergelijkend onderzoek vast op basis van het door het tot aanstelling bevoegde gezag vastgestelde doel en sorteert zodoende bindende rechtsgevolgen. Deze beoordeling van de rechtsaard van de aankondigingen van vergelijkend onderzoek werd in dit geval geschraagd door de bewoordingen van de algemene bepalingen betreffende algemene vergelijkende onderzoeken, die door EPSO zijn vastgesteld, en ook door de bewoordingen van de omstreden aankondigingen van vergelijkend onderzoek zelf.

In de tweede plaats heeft het Hof er met betrekking tot de uitoefening en de intensiteit van het rechterlijke toezicht door het Gerecht aan herinnerd dat de instellingen van de Unie moeten beschikken over een ruime beoordelingsbevoegdheid om hun diensten te organiseren en met name om de geschiktheidscriteria voor de te vervullen ambten vast te stellen en om, met inachtneming van deze criteria en in het belang van de dienst, te bepalen onder welke voorwaarden en op welke wijze een vergelijkend onderzoek moet worden georganiseerd. Niettemin wordt die bevoegdheid noodzakelijkerwijs afgebakend door artikel 1 quinquies van het Statuut, dat iedere vorm van discriminatie op grond van taal verbiedt en bepaalt dat verschillen in behandeling op grond van taal als gevolg van een beperking van de regeling van het taalgebruik van een vergelijkend onderzoek tot een klein aantal officiële talen slechts kunnen worden toegestaan als deze beperking objectief gerechtvaardigd is en evenredig aan de werkelijke behoeften van de dienst. Bovendien moet elke voorwaarde betreffende specifieke talenkennis berusten op duidelijke, objectieve en voorzienbare criteria aan de hand waarvan de kandidaten de redenen voor deze voorwaarde kunnen begrijpen en de rechters van de Unie de wettigheid ervan kunnen toetsen.

Aangezien de wettigheid van de beperking afhangt van de rechtvaardiging en de evenredigheid ervan, heeft het Gerecht in dit geval terecht met name concreet onderzocht of de omstreden aankondigingen van vergelijkend onderzoek, de algemene bepalingen betreffende algemene vergelijkende onderzoeken en de bewijzen die de Commissie heeft overgelegd, „concrete aanwijzingen” bevatten aan de hand waarvan objectief kan worden vastgesteld of er een dienstbelang is op grond waarvan de beperking van de keuze van de tweede taal van het vergelijkend onderzoek kan worden gerechtvaardigd. Het is namelijk aan het Gerecht om niet alleen de

233| Arrest van het Gerecht van 15 september 2016, **Italië/Commissie** (T-353/14 en T-17/15, [EU:T:2016:495](#)).

materiële juistheid, de betrouwbaarheid en de samenhang van de aangevoerde bewijzen te onderzoeken, maar ook om na te gaan of die bewijzen het relevante feitenkader vormen voor de beoordeling van een complexe situatie en of zij de daaruit getrokken conclusies kunnen dragen.

In de derde plaats heeft het Hof met betrekking tot de beperking van de keuze van de talen voor de communicatie tussen de kandidaten en EPSO geoordeeld dat het betoog van het Gerecht dat verordening nr. 1/58 elke beperking van de officiële talen voor de communicatie tussen EPSO en de deelnemers aan een vergelijkend onderzoek regelt, onjuist was. Volgens het Hof heeft het in dit verband in het arrest *Italië/Commissie* (C-566/10 P)²³⁴ weliswaar heeft geoordeeld dat de betrekkingen tussen de instellingen die in deze zaak bij de omstreden aankondigingen van vergelijkend onderzoek betrokken waren en hun ambtenaren en personeelsleden, bij gebreke van specifieke bepalingen voor de ambtenaren en personeelsleden in de reglementen van orde van deze instellingen, niet volledig buiten de werkingssfeer van verordening nr. 1/58 vallen, maar dat het hierbij niet gaat om de talen voor de communicatie tussen EPSO en de kandidaten maar om de talen waarin deze aankondigingen van vergelijkend onderzoek worden bekendgemaakt. Bij de procedures voor de selectie van personeel van de Unie kunnen verschillen in behandeling bij de regeling van het taalgebruik van de vergelijkende onderzoeken dus krachtens artikel 1 quinquies, lid 6, van het Statuut worden toegestaan. Niettemin heeft het Hof in dit geval geoordeeld dat het Gerecht op goede gronden had geconcludeerd dat de gronden die waren aangevoerd voor de keuze van de taal voor de communicatie niet konden dienen als rechtvaardiging van de beperking van de keuze van de talen voor de communicatie met EPSO in de zin van artikel 1 quinquies, leden 1 en 6, van het Statuut, omdat de omstreden aankondigingen van vergelijkend onderzoek niet duidelijk maakten op welke objectief controleerbare gronden deze beperking – die evenredig aan de reële behoeften van de dienst moet zijn – berustte.

In het arrest *HK/Commissie* (C-460/18 P, [EU:C:2019:1119](#)) van 19 december 2019 heeft het Hof *het arrest van het Gerecht van 3 mei 2018, HK/Commissie*²³⁵, vernietigd en de zaak zelf afgedaan. Het heeft zowel het door rekwirant ingestelde beroep tot nietigverklaring van het besluit van de Europese Commissie houdende weigering om hem een overlevingspensioen als overlevende echtgenoot van een ambtenaar toe te kennen, als zijn beroep tot schadevergoeding voor de materiële en immateriële schade die hij zou hebben geleden, verworpen.

Deze zaak betrof het verzoek van rekwirant om aanspraak te kunnen maken op het overlevingspensioen als overlevende echtgenoot van een ambtenaar van de Europese Commissie die op 11 april 2015 was overleden, met wie hij sinds 9 mei 2014 gehuwd was. De partners woonden reeds sinds 1994 feitelijk samen. Rekwirant had regelmatig geld van zijn partner ontvangen, omdat hij gezondheidsproblemen had die hem beletten om te werken of opleidingen te volgen.

Het Hof heeft eerst het arrest van het Gerecht, waarbij het beroep van rekwirant was verworpen, vernietigd, op grond dat het Gerecht zijn motiveringsplicht niet was nagekomen. In dit verband heeft het Hof opgemerkt dat de motivering van het bestreden arrest de redenering van het Gerecht met betrekking tot de bepaling van de personen die aanspraak kunnen maken op toekenning van een overlevingspensioen uit hoofde van artikel 17, eerste alinea, van bijlage VIII bij het Statuut niet duidelijk en begrijpelijk tot uitdrukking deed komen, hetgeen van belang was voor de kwestie van de vergelijkbaarheid van de situaties die met het oog op het onderzoek van de verenigbaarheid van die statutaire bepaling met het algemene non-discriminatiebeginsel tegen elkaar worden afgewogen.

234 | Arrest van het Hof van 27 november 2012, *Italië/Commissie* (C-566/10 P, [EU:C:2012:752](#)).

235 | T-574/16, niet gepubliceerd, [EU:T:2018:252](#).

Het Hof heeft vastgesteld dat de zaak in staat van wijzen was en vervolgens geoordeeld dat de Commissie het overlevingspensioen terecht kon weigeren aan rekwirant, op grond dat hij niet voldeed aan de in artikel 17, eerste alinea, van bijlage VIII bij het Statuut gestelde voorwaarde betreffende de minimumduur van één jaar huwelijk met de overleden ambtenaar.

Het Hof heeft opgemerkt dat noch het feit dat deze bepaling feitelijk samenwonenden van de werkingssfeer ervan uitsluit, noch het feit dat zij voorschrijft dat de overlevende echtgenoot minstens één jaar met de overleden ambtenaar gehuwd moet zijn om recht te hebben op het overlevingspensioen, kennelijk ongeschikt is om het doel van het overlevingspensioen te bereiken en niet in strijd is met het algemene non-discriminatiebeginsel.

Volgens het Hof houdt het recht op een overlevingspensioen geen verband met een eventuele financiële afhankelijkheid van de echtgenoot ten opzichte van de overledene. Wel moet de begunstigde van dit pensioen met de overleden ambtenaar verbonden zijn geweest in het kader van een burgerlijke relatie die een geheel van rechten en verplichtingen tussen hen heeft doen ontstaan, zoals het huwelijk of, onder bepaalde voorwaarden, het geregistreerd partnerschap buiten het huwelijk.

Het Hof heeft gepreciseerd dat een van die voorwaarden met name is dat de overlevende partner een officieel document overlegt dat door een lidstaat of een bevoegde autoriteit van een lidstaat als zodanig is erkend en waaruit het geregistreerde partnerschap blijkt, en dat de partners geen toegang hebben tot het burgerlijk huwelijk.

Het Hof heeft dan ook geoordeeld dat een feitelijke samenlevingsvorm, zoals feitelijke samenwoning, die in beginsel niet het voorwerp van een wettelijk voorgeschreven stelsel uitmaakt, niet aan de gestelde voorwaarden voldoet, en dat feitelijk samenwonenden zich bijgevolg ten aanzien van het overlevingspensioen niet in een situatie bevinden die vergelijkbaar is met die van gehuwde personen en van partners die een geregistreerd partnerschap hebben gesloten dat voldoet aan de voorwaarden om aanspraak te kunnen maken op dat pensioen.

Bovendien heeft het Hof geoordeeld dat de Uniewetgever ter bestrijding van misbruik of zelfs fraude over een beoordelingsmarge beschikt bij de vaststelling van het recht op een overlevingspensioen en dat de voorwaarde dat het huwelijk ten minste één jaar moet hebben geduurd opdat de overlevende echtgenoot aanspraak kan maken op het overlevingspensioen, tot doel heeft zich ervan te verzekeren dat de relatie tussen de betrokken personen reëel en duurzaam is.

Het Hof is tot de conclusie gekomen dat het beroep dat strekte tot de vergoeding van de materiële of immateriële schade die rekwirant zou hebben geleden, eveneens ongegrond moest worden verklaard, aangezien zijn vordering dienaangaande nauw verbonden was met de vordering tot nietigverklaring, die zelf ongegrond was verklaard.

C | WERKZAAMHEDEN VAN DE GRIFFIE VAN HET HOF VAN JUSTITIE IN 2019

Een kort overzicht van de voornaamste statistische trends van het voorbije jaar

Marc-André Gaudissart, adjunct-griffier

Hoewel een uitgebreid en gevarieerd takenpakket is toevertrouwd aan de griffie van het Hof van Justitie van de Europese Unie, met name wegens de bijzondere plaats die zij inneemt in de structuur van een meertalige instelling zoals het Hof van Justitie en wegens de verbindende rol die zij vervult tussen de rechterlijke instanties van de lidstaten en de vertegenwoordigers van de partijen enerzijds en de kabinetten en diensten van de instelling anderzijds, heeft zij uiteraard als voornaamste taak het goede verloop van de procedures te waarborgen en ervoor te zorgen dat de dossiers van de bij het Hof aanhangig gemaakte zaken uiterst nauwkeurig worden bijgehouden vanaf het tijdstip waarop het gedinginleidende stuk wordt ingeschreven in het register van de griffie, totdat de eindbeslissing wordt betekend aan de partijen of aan de rechterlijke instantie die de zaak heeft aangebracht. Het aantal zaken dat aanhangig is gemaakt bij en is afgesloten door het Hof van Justitie, heeft dan ook een rechtstreekse impact op de werklast van de griffie en op haar vermogen om de uitdagingen aan te gaan waarmee zij op de meest uiteenlopende gebieden wordt geconfronteerd.

Aangezien het voorbije jaar opnieuw opvallend druk was, zowel wat betreft het aantal ingediende als wat betreft het aantal afgesloten zaken, is wat volgt in hoofdzakelijk gewijd aan een overzicht van de voornaamste statistische trends en niet aan de andere taken die de griffie verricht, ook al is voor deze taken in 2019 een niet te verwaarlozen gedeelte van de resources ingezet, met name in het kader van de naleving van de regelgevingsvoorschriften die verband houden met de bescherming van persoonsgegevens of in het kader van de werkzaamheden en gedachte-uitwisselingen die momenteel aan de gang zijn met betrekking tot de invoering van een geïntegreerd systeem voor het beheer van zaken.

I. Aanhangig gemaakte zaken

Terwijl men had kunnen veronderstellen dat er in 2018 een historisch plafond was bereikt, met niet minder dan 849 in één jaar tijd aanhangig gemaakte zaken, hebben de statistieken opnieuw alle voorspellingen gelogenstraft. In 2019 zijn er namelijk niet minder dan **966 zaken aanhangig gemaakt bij het Hof van Justitie**, een stijging met ongeveer 14 %. Nog nooit zijn er zoveel zaken aanhangig gemaakt bij het Hof! Net zoals de voorbije twee jaar kan deze stijging grotendeels worden toegeschreven aan een nieuwe stijging van het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing – met 641 verzoeken vormden deze zaken namelijk twee derde van alle in 2019 aanhangig gemaakte zaken en vertegenwoordigden zij meer dan het dubbele van het aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing dat tien jaar eerder bij het Hof werd ingediend (302 verzoeken om een prejudiciële beslissing in 2009) ! – maar ook aan een aanzienlijke toename van het aantal hogere voorzieningen. Met 266 zaken vormden de hogere voorzieningen, hogere voorzieningen op kort geding en hogere voorzieningen op interventie namelijk meer dan 27 % van de in 2019 aanhangig gemaakte zaken (tegenover iets meer dan 23 % het jaar voordien). Deze toename kan grotendeels worden toegeschreven aan het grote aantal beslissingen dat het Gerecht in 2018 heeft gewezen, hetgeen op zijn beurt met name verband houdt met de verhoging van de personeelssterkte van het Gerecht.

Met 35 zaken in 2019 – tegenover 57 het jaar voordien – is het aantal beroepen wegens niet-nakoming aanzienlijk afgenomen, maar het lijkt in dit stadium voorbarig om uit deze constatering gevolgtrekkingen te maken, omdat de daling van het aantal beroepen wegens niet-nakoming mogelijk ook is toe te schrijven aan de bijzondere institutionele context van het voorbije jaar, die met name werd gekenmerkt door het einde van het mandaat van de Commissie „Juncker” en het aantreden van een nieuwe Commissie, die op het gebied van geschillen een andere benadering zou kunnen volgen dan de vorige Commissie. Ten slotte werd het voorbije jaar door de Rekenkamer beroep ingesteld op grond van artikel 286, lid 6, van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie en werd door het Europees Parlement overeenkomstig artikel 218, lid 11, van dat Verdrag een verzoek om advies (1/19) ingediend dat met name betrekking had op de verenigbaarheid met de Verdragen van de sluiting door de Unie van het Verdrag van de Raad van Europa inzake het voorkomen en bestrijden van geweld tegen vrouwen en huiselijk geweld (Verdrag van Istanbul).

Wat verzoeken om een prejudiciële beslissing betreft, dient te worden opgemerkt dat de rechterlijke instanties van alle lidstaten – zonder uitzondering – zich in 2019 tot het Hof hebben gewend. Net zoals in 2018 staan Duitsland, Italië en Spanje in 2019 bovenaan in de „geografische” rangschikking van de prejudiciële verwijzingen, met respectievelijk 114, 70 en 64 verzoeken om een prejudiciële beslissing die in de loop van het voorbije jaar zijn ingediend door de rechterlijke instanties van die lidstaten. De aandacht van de belangstellenden zal evenwel vooral worden getrokken door het aantal verwijzingen door de rechterlijke instanties van de staten die in 2004, 2007 of 2013 tot de Unie zijn toegetreden, alsook door het relatief hoge aantal verzoeken om een prejudiciële beslissing uit het Verenigd Koninkrijk (18), ondanks de beslissing van deze lidstaat om de Europese Unie te verlaten.

Met respectievelijk 49 en 39 verzoeken om een prejudiciële beslissing in 2019 staan Roemenië en Polen namelijk op de vierde en de vijfde plaats in de geografische rangschikking van prejudiciële verwijzingen – vóór oprichtende staten zoals België, Frankrijk en Nederland (waarvan de rechterlijke instanties zich in 2019 respectievelijk 38, 32 en 28 maal tot het Hof hebben gewend) – terwijl ook het aantal verzoeken van Bulgaarse (24), Kroatische (10), Letse (12), Slowaakse (10) of Sloveense (5) rechterlijke instanties aanmerkelijk is gestegen. Deze evolutie wijst ontegenzeggelijk op de dynamiek van de dialoog die het Hof van Justitie is aangegaan met de rechterlijke instanties van alle lidstaten, ook al houdt die dialoog soms verband met ingehouden bezorgdheden, waarbij bepaalde aan het Hof gestelde vragen gaan over gevoelige onderwerpen zoals de eerbiediging in de lidstaten van de essentiële voorschriften en beginselen van de rechtsstaat, die onder meer van toepassing zijn op de wijze van benoeming van rechters of op hun pensioenleeftijd, op het bestaan van onafhankelijke en onpartijdige tuchtprocedures of op het bieden van minimale waarborgen aan asielzoekers of aan personen die internationale bescherming genieten.

Voor het overige hielden de zaken die in 2019 bij het Hof – via verzoeken om een prejudiciële beslissing dan wel in het kader van rechtstreekse beroepen of hogere voorzieningen – aanhangig zijn gemaakt, verband met een zeer brede waaier aan onderwerpen, waarin de rijkdom en de verscheidenheid van door het Unierecht geregelde materie tot uiting komt. Die onderwerpen strekten zich uit van de verplichting om minimale rusttijden en een gelijk loon toe te kennen aan werknemers – mannen en vrouwen – die zich in een vergelijkbare situatie bevinden, over de noodzaak om ervoor te zorgen dat het publiek op passende wijze wordt geïnformeerd bij het in de handel brengen van bepaalde gewasbeschermingsmiddelen of om te waarborgen dat consumenten juist worden voorgelicht over de precieze samenstelling of geografische oorsprong van de levensmiddelen die zij aankopen, tot de toekenning van een schadevergoeding aan luchtreizigers wegens de annulering of buitensporige vertraging van hun vlucht. Net zoals in 2018 wordt de eerste plaats evenwel nog steeds ingenomen door het trio dat bestaat uit de zaken die respectievelijk betrekking hebben op de ruimte van vrijheid, veiligheid en recht (105 nieuwe zaken), fiscaliteit (74 zaken) en intellectuele en industriële eigendom (eveneens 74 zaken). Begin 2019 is tevens een groot aantal hogere voorzieningen ingesteld tegen arresten die het Gerecht in december 2018 heeft gewezen op het gebied van staatssteun en mededinging, wat een verklaring biedt voor het bijzonder hoge aantal nieuwe zaken dat betrekking heeft op die twee domeinen (met respectievelijk 59 en 42 nieuwe zaken).

Ten slotte dient te worden opgemerkt dat het voorbije jaar ook een groot aantal verzoeken om een versnelde procedure werd ingediend, aangezien in niet minder dan 58 zaken (tegenover 36 in 2018 en 31 in 2017) een dergelijk verzoek werd ingediend en in 20 zaken (dat wil zeggen één meer dan in 2018 en vijf meer dan in 2017) verzocht (of voorgesteld) werd om de prejudiciële spoedprocedure toe te passen. Hoewel die verzoeken niet allemaal zijn toegewezen, hebben zij het Hof er niettemin toe gedwongen om op korte termijn de in elk van die zaken aangevoerde omstandigheden te onderzoeken teneinde te beoordelen of één van die twee procedures moest worden gevolgd. Concreet heeft dat onderzoek geleid tot de toepassing van de spoedprocedure in elf zaken en tot de toepassing van de versnelde procedure in drie andere zaken.

II. Afgesloten zaken

Hoewel het aantal in de loop van het voorbije jaar aanhangig gemaakte zaken bijzonder hoog was, werd deze stijging gelukkigerwijs opnieuw gecompenseerd door een ongeëvenaard aantal afgesloten zaken. Met **865 afgehandelde zaken in 2019** vestigt het Hof immers een nieuw record, waarbij het vorige record dateerde van het jaar voordien, met 760 afgesloten zaken in 2018. Er is dus sprake van een stijging met ongeveer 14 %!

Zonder hier in detail te treden over de zaken die in 2019 afgesloten zijn en over hun inhoud – waarvoor wordt verwezen naar de ontwikkelingen in de rechtspraak die in het tweede gedeelte van dit hoofdstuk aan bod komen – zijn er drie elementen die in het bijzonder de aandacht van de lezer zullen trekken bij het doornemen van de cijfers en statistieken die hierna worden weergegeven.

Het eerste element heeft onbetwistbaar betrekking op het grote aandeel van de beschikkingen in het totale aantal zaken die in 2019 zijn afgesloten. Terwijl het Hof in 2018 ongeveer 218 beschikkingen heeft gegeven, is dit aantal in 2019 voor alle categorieën samen gestegen tot 293 beschikkingen. Deze stijging is toe te schrijven aan twee factoren.

Ten eerste kan die stijging worden verklaard door het feit dat in toenemende mate wordt gebruikgemaakt van alle mogelijkheden die het Reglement voor de procesvoering biedt met het oog op een uitspraak binnen korte termijn op de beroepen die bij het Hof worden ingesteld, en met name van de mogelijkheid die artikel 99 van dat Reglement aan het Hof biedt om bij met redenen omklede beschikking snel te antwoorden op aan het Hof gestelde prejudiciële vragen wanneer deze vragen identiek zijn aan een vraag waarover het Hof reeds uitspraak heeft gedaan of wanneer het antwoord op de betreffende vraag duidelijk uit de rechtspraak kan worden afgeleid dan wel niet aan redelijke twijfel onderhevig kan zijn (niet minder dan 57 zaken zijn op grond van deze bepaling afgesloten in 2019).

Daarnaast houdt die stijging verband met de inwerkingtreding – op 1 mei 2019 – van verordening (EU, Euratom) 2019/629 van het Europees Parlement en de Raad van 17 april 2019¹, waarbij voor bepaalde categorieën van hogere voorzieningen een nieuw mechanisme van voorafgaande toelating is ingevoerd, dat het Hof de mogelijkheid moet bieden om dergelijke voorzieningen alleen geheel of gedeeltelijk toe te staan wanneer daarbij een vraag aan de orde komt die belangrijk is voor de eenheid, de samenhang of de ontwikkeling van het Unierecht. Omdat het Hof heeft geoordeeld dat die voorwaarde niet was vervuld – of

1| PB L 111 van 25 april 2019, blz. 1.

rekwiranten op zijn minst onvoldoende hadden onderbouwd waarom volgens hen wel aan die voorwaarde was voldaan – heeft het Hof in 2019 een groot aantal (27) beschikkingen gegeven waarbij een hogere voorziening niet is toegelaten, hetgeen heeft bijgedragen aan de stijging van het aantal eindbeschikkingen.

Voorts moet worden opgemerkt dat voor het eerst artikel 182 van het Reglement voor de procesvoering is toegepast. Op grond van deze bepaling kan het Hof een hogere voorziening kennelijk gegrond verklaren wanneer het reeds uitspraak heeft gedaan over een of meerdere rechtsvragen die identiek zijn aan die welke in de middelen van de hogere voorziening worden opgeworpen.

Wat de verdeling van de afgesloten zaken per rechtsprekende formatie betreft, dient melding te worden gemaakt van advies 1/17, dat op 30 april 2019 door het Hof in voltallige zitting is uitgebracht over de verenigbaarheid van de – bij de Brede Economische en Handelsovereenkomst tussen Canada, enerzijds, en de Europese Unie en haar lidstaten, anderzijds, ingevoerde – regeling voor de beslechting van geschillen tussen investeerders en staten (ISDS) met het Unierecht, alsook van het grote aandeel van de beslissingen die zijn gegeven door de Grote kamer van het Hof, die maar liefst 82 zaken heeft afgesloten in 2019. Het groeiende aandeel van de beslissingen die zijn gegeven door een kamer van drie rechters verdient eveneens een bijzondere vermelding. In 2019 hebben de kamers van drie rechters van het Hof namelijk bij arrest of beschikking niet minder dan 351 zaken afgesloten, tegenover 251 zaken in 2018. Tegen de achtergrond van een hoge werkdruk, kan deze substantiële stijging deels worden verklaard door de wens van het Hof om die rechtsprekende formaties op te waarderen door daaraan zaken toe te wijzen die zich daarvoor lenen, waarbij in voorkomend geval wordt voorzien in het nemen van een conclusie door de advocaat-generaal, wat voorheen veeleer zelden voorkwam bij zaken die naar kamers van drie rechters werden verwezen. Het aandeel van de beslissingen die in 2019 zijn gegeven door kamers van vijf rechters, is lichtjes gestegen. Deze rechterlijke formaties hebben het voorbije jaar namelijk 343 zaken afgesloten, tegenover 323 het jaar voordien.

Ten slotte is de duur van de procedures over het geheel genomen stabiel gebleven en zelfs enigszins afgenomen, ondanks de sterke stijging van het aantal zaken. In 2019 bedroeg de gemiddelde duur die gemoeid was met de behandeling van prejudiciële zaken, 15,5 maanden (3,7 maanden voor zaken waarvoor de prejudiciële spoedprocedure werd toegepast) – tegenover respectievelijk 16 maanden en 3,1 maanden in 2018 – terwijl de gemiddelde behandelingsduur bij rechtstreekse beroepen en hogere voorzieningen respectievelijk 19,1 maanden (tegenover 18,8 maanden in 2018) en 11,1 maanden (tegenover 13,4 maanden in 2018) bedroeg. Zoals hierboven is opgemerkt, houden deze resultaten in grote mate verband met het feit dat vaker wordt gebruikgemaakt van beschikkingen, met name op het gebied van intellectuele en industriële eigendom, waarop een groot aantal hogere voorzieningen is afgewezen op grond van artikel 170 bis of artikel 170 ter van het Reglement voor de procesvoering van het Hof (nieuw mechanisme voor de toelating van hogere voorzieningen), dan wel op grond van artikel 181 van dat Reglement.

III. Aanhangige zaken

Een logisch gevolg van de stijging van het aantal in 2019 aanhangig gemaakte zaken, die groter is dan de stijging van het aantal afgesloten zaken, hoe sterk deze ook mag zijn, is dat ook het aantal aanhangige zaken is gestegen ten opzichte van het jaar voordien. **Op 31 december 2019 waren er namelijk 1 102 zaken aanhangig** (1 013 zaken wanneer rekening wordt gehouden met voegingen wegens verknochtheid).

Dit vormt met name de achtergrond voor de inwerkingtreding – op 1 mei 2019 – van het mechanisme van voorafgaande toelating van hogere voorzieningen alsook voor de wijzigingen die het Hof het voorbije jaar heeft aangebracht in zijn Reglement voor de procesvoering, in de Aanbevelingen aan de nationale rechterlijke instanties over het aanhangig maken van prejudiciële procedures en in de Praktische aanwijzingen voor de partijen inzake bij het Hof aangebrachte zaken. Deze wijzigingen, waarvan de strekking is beschreven

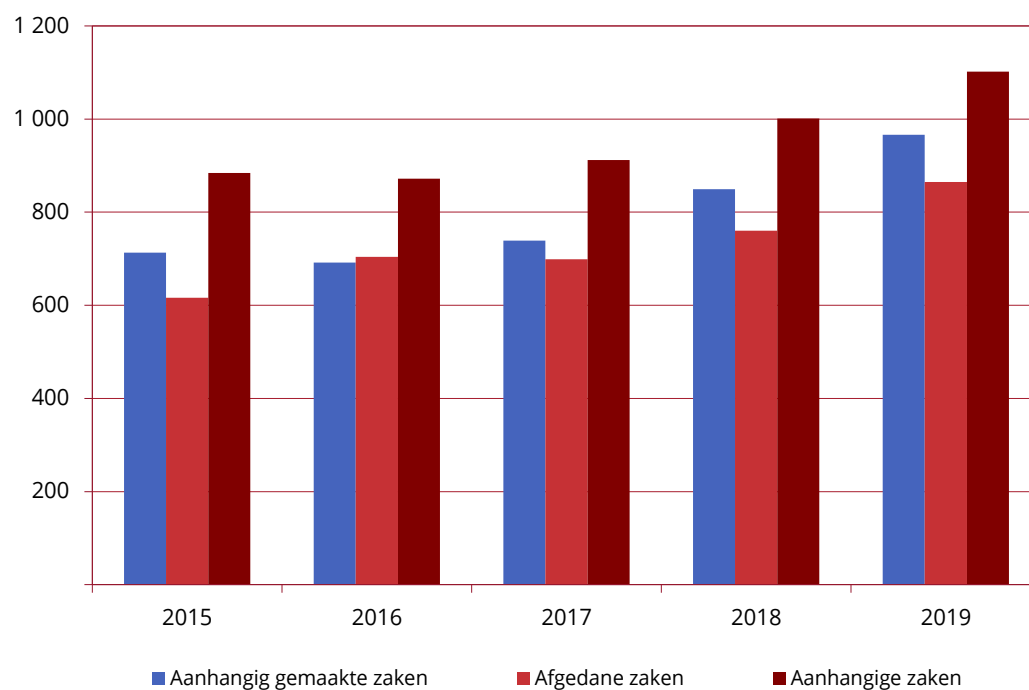
in het eerste gedeelte van dit hoofdstuk, hebben tot doel de bepalingen inzake de procedure voor het Hof te verduidelijken, aan te vullen of te vereenvoudigen, alsmede het kader voor de relaties tussen enerzijds het Hof en anderzijds de nationale rechterlijke instanties en de vertegenwoordigers van de partijen te preciseren. Zij moeten het voor het Hof mogelijk maken om de toename van het aantal bij het Hof aanhangig gemaakte zaken enigszins binnen de perken te houden, onverminderd andere maatregelen die te gelegener tijd – mocht de stijgende trend aanhouden – zouden kunnen worden voorgesteld om de behandeling van bepaalde zaken te vereenvoudigen of een nieuw evenwicht tot stand te brengen tussen de bevoegdheden van het Hof en het Gerecht.

D | Gerechtelijke statistieken van het Hof van Justitie

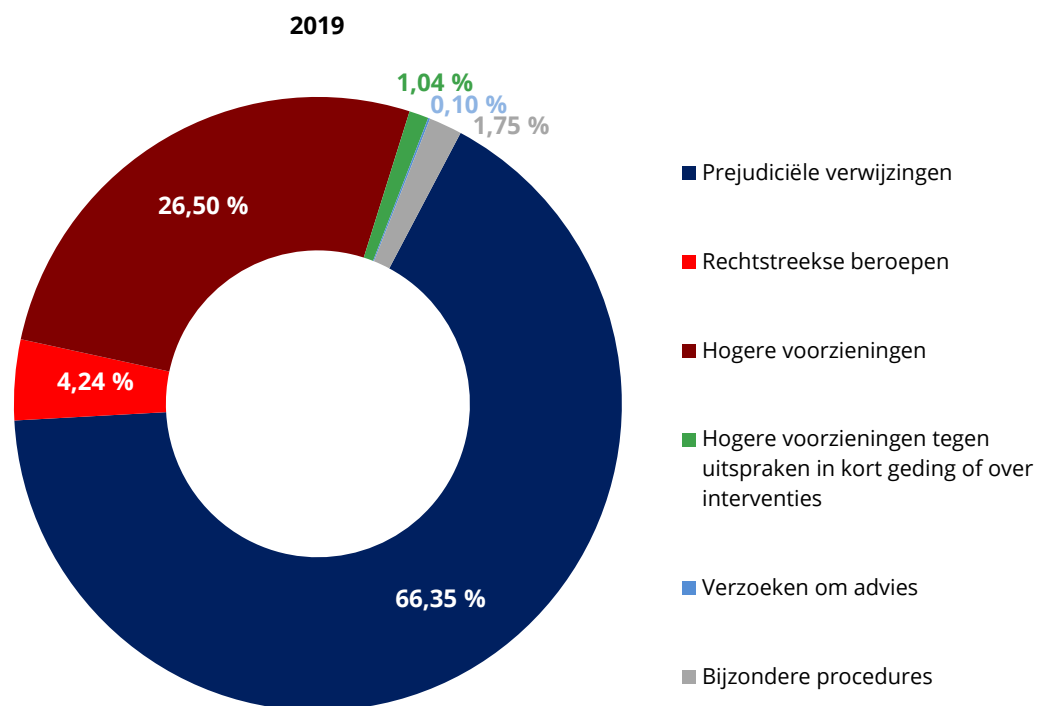
I. Werkzaamheden van het Hof van Justitie in het algemeen — Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2015-2019)	167
II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	168
III. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)	169
IV. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2019)	170
V. Aanhangig gemaakte zaken — Prejudiciële verwijzingen per lidstaat (2015-2019)	171
VI. Aanhangig gemaakte zaken — Beroepen wegens niet-nakoming (2015-2019)	172
VII. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	173
VIII. Afgedane zaken — Arresten, adviezen, beschikkingen (2019)	174
IX. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)	175
X. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)	176
XI. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2019)	177
XII. Afgedane zaken — Beroepen wegens niet-nakoming: uitspraak (2015-2019)	178
XIII. Afgedane zaken — Hogere voorzieningen: resultaat (2015-2019)	179
XIV. Afgedane zaken — Procesduur in maanden en tiende delen van maanden (2015-2019)	180
XV. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	181
XVI. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)	182
XVII. Versnelde procedures (2015-2019)	183
XVIII. Prejudiciële spoedprocedures (2015-2019)	184
XIX. Kort gedingen (2015-2019)	185
XX. Hogere voorzieningen bedoeld in artikel 58 bis van het Statuut (2019)	186
XXI. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) — Aanhangig gemaakte zaken en arresten of adviezen	187
XXII. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) — Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per jaar	189
XXIII. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) — Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per rechterlijke instantie	191
XXIV. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) — Beroepen wegens niet-nakoming ingesteld tegen de lidstaten	194
XXV. Werkzaamheden van de griffie van het Hof van Justitie (2015-2019)	195

**I. Werkzaamheden van het Hof van Justitie in het algemeen —
Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2015-2019)**

	2015	2016	2017	2018	2019
Aanhangig gemaakte zaken	713	692	739	849	966
Afgedane zaken	616	704	699	760	865
Aanhangige zaken	884	872	912	1 001	1 102

II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Prejudiciële verwijzingen	436	470	533	568	641
Rechtstreekse beroepen	48	35	46	63	41
Hogere voorzieningen	206	168	141	193	256
Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	9	7	6	6	10
Verzoeken om advies	3		1		1
Bijzondere procedures ¹	11	12	12	19	17
Totaal	713	692	739	849	966
Verzoeken in kort geding	2	3	3	6	6

1| Als „bijzondere procedures» worden beschouwd: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag, zaken over immuniteit.

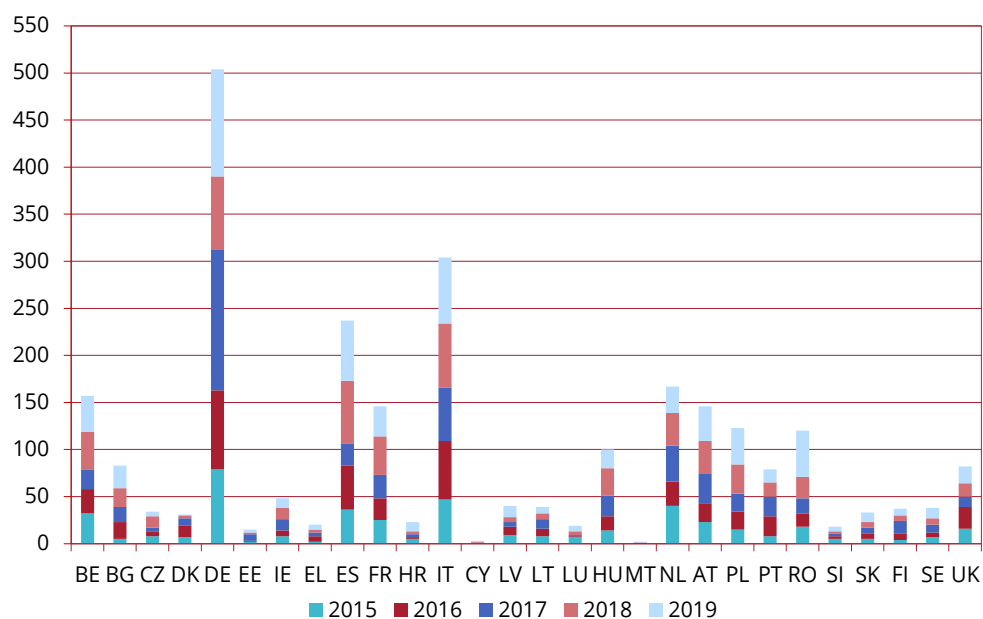
III. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Arbitragebeding			5	2	3
Associatie van landen en gebieden overzee	1				
Beginnelsen van het recht van de Unie	13	11	12	29	33
Burgerschap van de Unie	6	7	8	6	8
Consumentenbescherming	40	23	36	41	73
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	29	13	14	14	18
Economisch en monetair beleid	11	1	7	3	11
Economische, sociale en territoriale samenhang	3		2		1
Energie	1	3	2	12	6
Extern optreden van de Europese Unie	3	4	3	4	4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	6	3	6	6	8
Fiscale bepalingen	49	70	55	71	73
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	12	7	6	7	19
Gemeenschappelijk visserijbeleid	1	3	1	1	1
Handelspolitiek	15	20	8	5	10
Harmonisatie van wetgevingen	22	34	41	53	29
Industriebeleid	11	3	6	4	7
Institutioneel recht	24	22	26	34	38
Intellectuele en industriële eigendom	88	66	73	92	74
Landbouw	17	27	14	26	24
Mededinging	40	35	8	25	42
Milieu	47	30	40	50	47
Ondernemingsrecht	1	7	1	2	3
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport			2		
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1	3	3	1	
Overheidsopdrachten	26	19	23	28	27
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	5	2	2	1	3
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	53	76	98	82	106
Sociale politiek	32	33	43	46	41
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	7	10	7	14	2
Steunmaatregelen van de staten	29	39	21	26	59
Toegang tot documenten	7	6	1	10	5
Toetreding van nieuwe staten			1		
Vervoer	27	32	83	39	54
Volksgezondheid	10	1	1	4	6
Vrij verkeer van goederen	8	3	6	4	8
Vrij verkeer van kapitaal	6	4	12	9	6
Vrij verkeer van personen	15	28	16	19	41
Vrij verrichten van diensten	24	15	18	37	12
Vrijheid van vestiging	12	16	8	7	8
VWEU	702	676	719	814	910
Bescherming van de bevolking				1	1
Veiligheidscontrole				1	
EGA-Verdrag				2	1
Beginnelsen van het recht van de Unie				1	1
EU-Verdrag				1	1
Ambtenarenstatuut		1	8	16	35
Institutioneel recht				2	
Procedure	9	13	12	12	16
Voorrechten en immuniteiten	2	2		2	3
Diversen	11	16	20	32	54
TOTAAL-GENERAAL	713	692	739	849	966

IV. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2019)

	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Bijzondere procedures
Arbitragebepeding			3			3	
Beginnelsen van het recht van de Unie	32	1				33	
Burgerschap van de Unie	8					8	
Consumentenbescherming	72		1			73	
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	18					18	
Economisch en monetair beleid	3		8			11	
Economische, sociale en territoriale samenhang			1			1	
Energie	4	1	1			6	
Extern optreden van de Europese Unie	2		1		1	4	
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	7	1				8	
Fiscale bepalingen	67	5		1		73	
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid			19			19	
Gemeenschappelijk visserijbeleid		1				1	
Handelspolitiek	5		5			10	
Harmonisatie van wetgevingen	25	1	3			29	
Industriebeleid	6	1				7	
Institutioneel recht	2	4	30	1		38	1
Intellectuele en industriële eigendom	15	1	58			74	
Landbouw	14	1	8	1		24	
Mededinging	12		27	3		42	
Milieu	30	12	5			47	
Ondernemingsrecht	2		1			3	
Overheidsopdrachten	25	1	1			27	
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)			3			3	
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	103	3				106	
Sociale politiek	40		1			41	
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	2					2	
Steenmaatregelen van de staten	17	1	39	2		59	
Toegang tot documenten			4	1		5	
Vervoer	51	3				54	
Volksgezondheid	3		2	1		6	
Vrij verkeer van goederen	8					8	
Vrij verkeer van kapitaal	5	1				6	
Vrij verkeer van personen	40	1				41	
Vrij verrichten van diensten	12					12	
Vrijheid van vestiging	8					8	
VWEU	638	39	221	10	1	910	1
Bescherming van de bevolking		1				1	
EGA-Verdrag		1				1	
Beginnelsen van het recht van de Unie	1					1	
EU-Verdrag	1					1	
Ambtenarenstatuut	1		34			35	
Procedure			1			16	15
Voorrechten en immuniteiten	1	1				3	1
Diversen	2	1	35			54	16
TOTAAL-GENERAAL	641	41	256	10	1	966	17

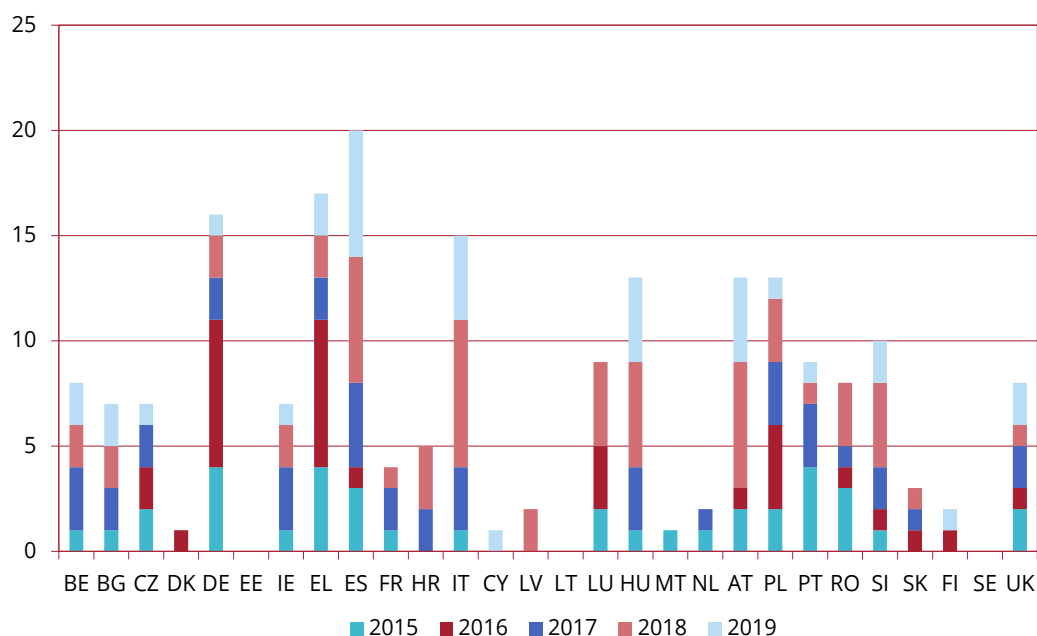
V. Aanhangig gemaakte zaken — Prejudiciële verwijzingen per lidstaat (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
België	32	26	21	40	38	157
Bulgarije	5	18	16	20	24	83
Tsjechië	8	5	4	12	5	34
Denemarken	7	12	8	3	1	31
Duitsland	79	84	149	78	114	504
Estland	2	1	7	2	3	15
Ierland	8	6	12	12	10	48
Griekenland	2	6	4	3	5	20
Spanje	36	47	23	67	64	237
Frankrijk	25	23	25	41	32	146
Kroatië	5	2	3	3	10	23
Italië	47	62	57	68	70	304
Cyprus				1	1	2
Letland	9	9	5	5	12	40
Litouwen	8	8	10	6	7	39
Luxemburg	7	1	1	4	6	19
Hongarije	14	15	22	29	20	100
Malta		1			1	2
Nederland	40	26	38	35	28	167
Oostenrijk	23	20	31	35	37	146
Polen	15	19	19	31	39	123
Portugal	8	21	21	15	14	79
Roemenië	18	14	16	23	49	120
Slovenië	5	3	3	2	5	18
Slowakije	5	6	6	6	10	33
Finland	4	7	13	6	7	37
Zweden	7	5	8	7	11	38
Verenigd Koninkrijk	16	23	11	14	18	82
Anders ¹	1					1
Totaal	436	470	533	568	641	2 648

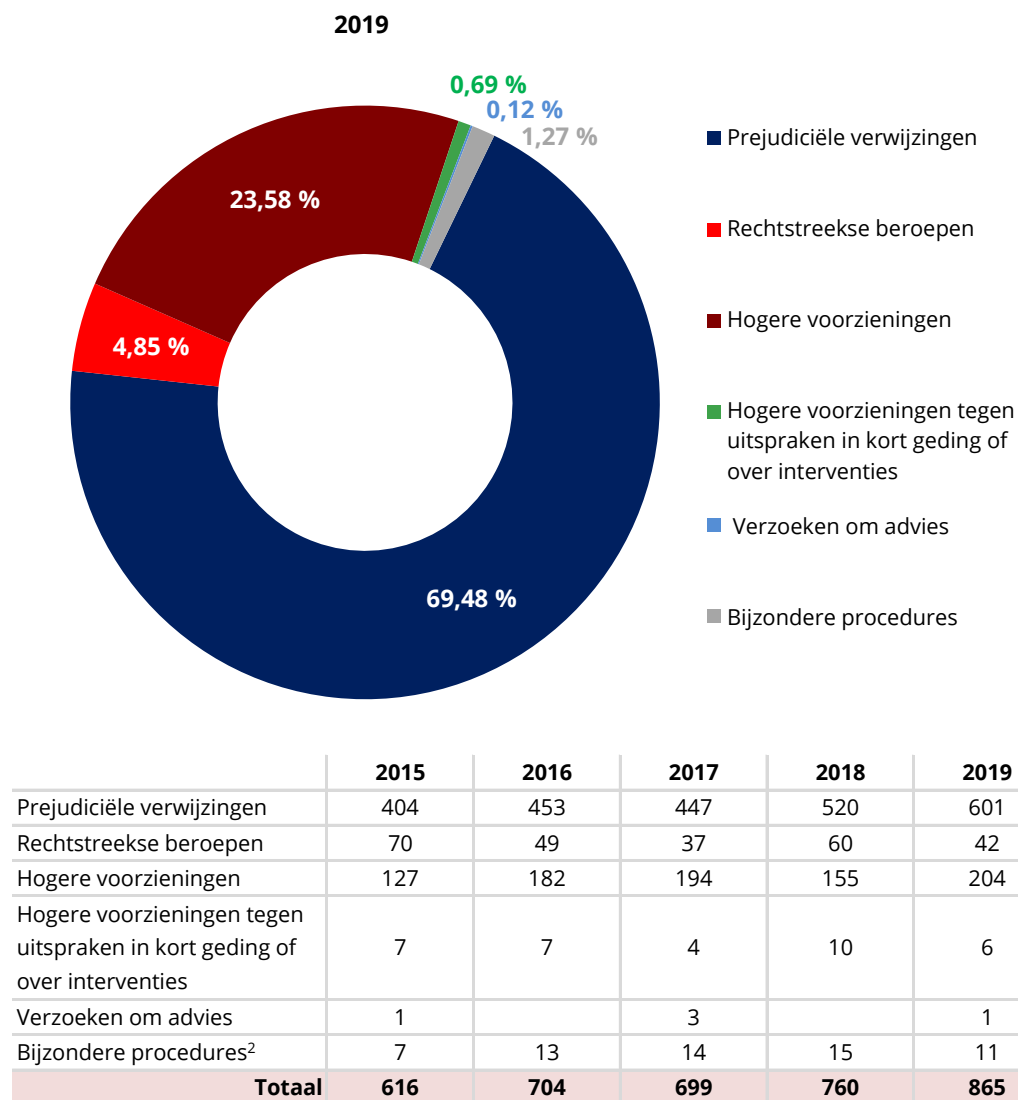
1| Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtshof).

VI. Aanhangig gemaakte zaken — Beroepen wegens niet-nakoming (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
België	1		3	2	2	8
Bulgarije	1		2	2	2	7
Tsjechië	2	2	2		1	7
Denemarken		1				1
Duitsland	4	7	2	2	1	16
Estland						
Ierland	1		3	2	1	7
Griekenland	4	7	2	2	2	17
Spanje	3	1	4	6	6	20
Frankrijk	1		2	1		4
Kroatië			2	3		5
Italië	1		3	7	4	15
Cyprus					1	1
Letland				2		2
Litouwen						
Luxemburg	2	3		4		9
Hongarije	1		3	5	4	13
Malta	1					1
Nederland	1		1			2
Oostenrijk	2	1		6	4	13
Polen	2	4	3	3	1	13
Portugal	4		3	1	1	9
Roemenië	3	1	1	3		8
Slovenië	1	1	2	4	2	10
Slowakije		1	1	1		3
Finland		1			1	2
Zweden						
Verenigd Koninkrijk	2	1	2	1	2	8
Totaal	37	31	41	57	35	201

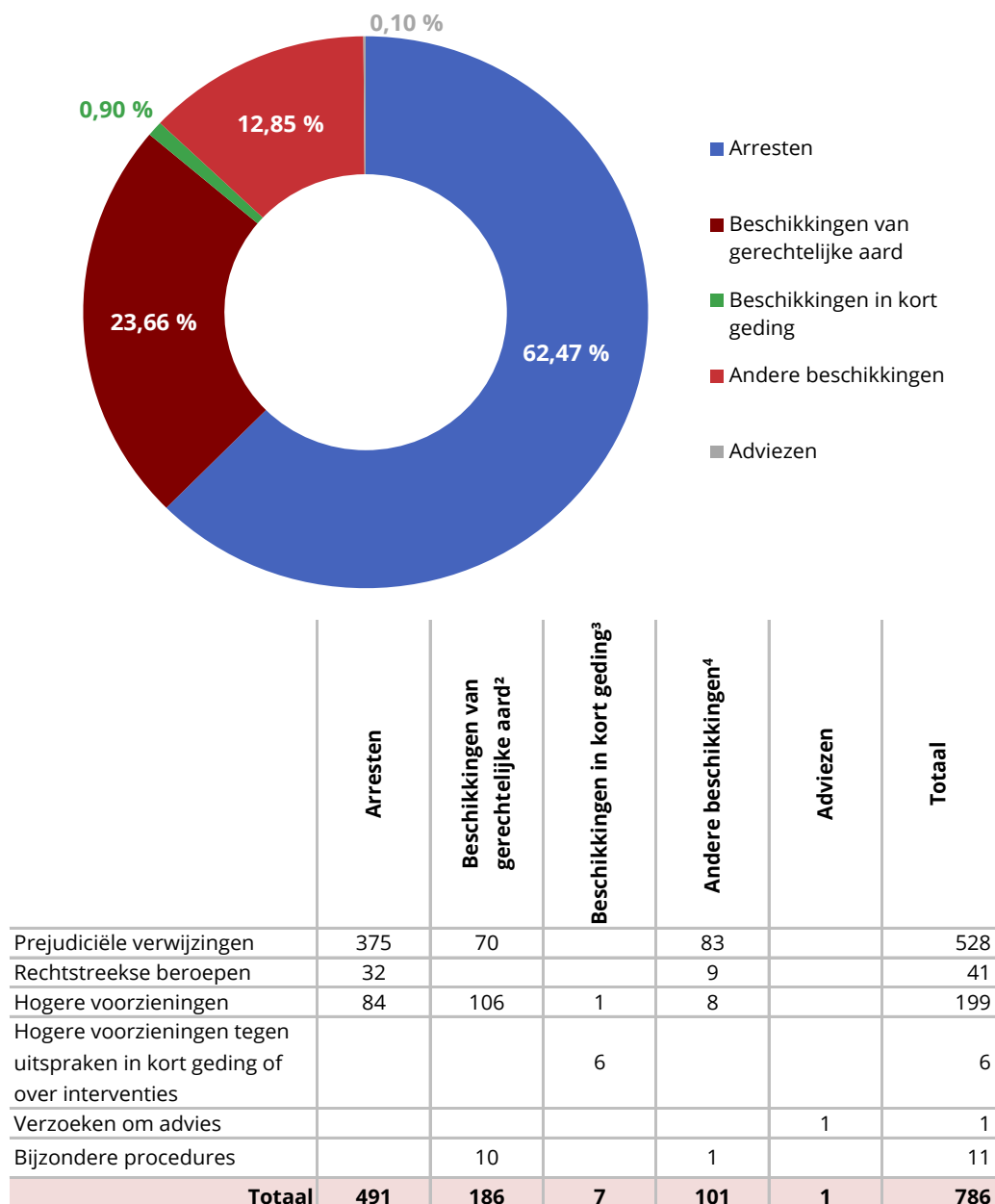
VII. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2015-2019)¹

1] De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

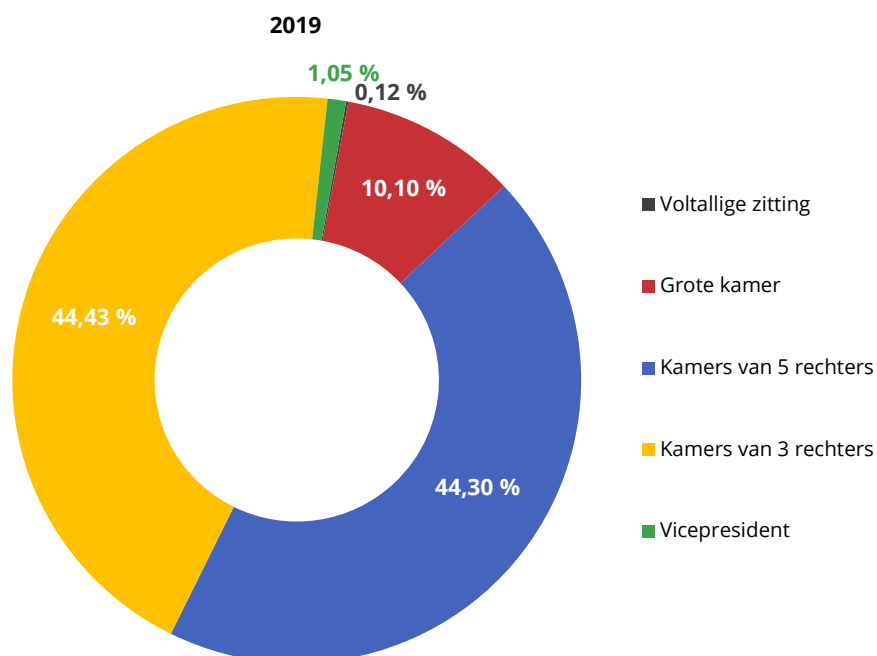
2] Als „bijzondere procedures” worden beschouwd: rechtsbijstand, rectificatie, begroting van de kosten, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag, zaken over immuniteit.

VIII. Afgedane zaken — Arresten, adviezen, beschikkingen (2019)¹

- 1] De cijfers (nettocijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).
- 2] Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.
- 3] Beschikkingen op verzoeken op grond van de artikelen 278 en 279 VWEU, artikel 280 VWEU of de overeenkomstige bepalingen van het EGA-Verdrag, of beschikkingen op hogere voorziening tegen een beschikking in kort geding of over interventies.
- 4] Beschikkingen waardoor een procedure wordt beëindigd door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

IX. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)¹

	2015			2016			2017			2018			2019		
	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Voltallige zitting							1		1	1		1	1		1
Grote kamer	47		47	54		54	46		46	76		76	77		77
Kamers van 5 rechters	298	20	318	280	20	300	312	10	322	300	15	315	317	21	338
Kamers van 3 rechters	93	89	182	120	162	282	151	105	256	153	93	246	163	176	339
Vicepresident		7	7		5	5		3	3		7	7		8	8
Totaal	438	116	554	454	187	641	510	118	628	530	115	645	558	205	763

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2| Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

**X. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken —
Onderwerp van het beroep (2015-2019)¹**

	2015	2016	2017	2018	2019
Arbitragebeding				3	2
Beginnelsen van het recht van de Unie	12	13	14	10	17
Burgerschap van de Unie	4	8	5	10	7
Consumentenbescherming	29	33	20	19	38
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	20	27	19	12	12
Economisch en monetair beleid	3	10	2	3	7
Economische, sociale en territoriale samenhang	4	2		1	
Energie	2		2	1	9
Extern optreden van de Europese Unie	1	5	1	3	4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	1	2	7	2	6
Fiscale bepalingen	55	41	62	58	68
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	6	11	10	5	8
Gemeenschappelijk visserijbeleid	3	1	2	2	2
Handelspolitiek	4	14	14	6	11
Harmonisatie van wetgevingen	24	16	29	28	44
Industriebeleid	9	10	8	2	7
Institutioneel recht	27	20	27	28	28
Intellectuele en industriële eigendom	51	80	60	74	92
Landbouw	20	13	22	15	23
Mededinging	23	30	53	12	20
Milieu	27	53	27	33	50
Ondernemingsrecht	1	1	4	1	1
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	1		2		
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1	3	2	3	1
Overheidsopdrachten	14	31	15	22	20
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1	1	7	1	1
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	49	52	61	74	85
Sociale politiek	30	23	26	42	36
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	14	5	6	10	12
Steunmaatregelen van de staten	26	26	33	29	20
Toegang tot documenten	3	4	9	2	5
Toetreding van nieuwe staten		1		1	
Trans-Europese netwerken		1			
Vervoer	9	20	17	38	25
Volksgezondheid	5	4	5		6
Vrij verkeer van goederen	9	5	2	6	2
Vrij verkeer van kapitaal	8	7	1	13	8
Vrij verkeer van personen	13	12	17	24	25
Vrij verrichten van diensten	17	14	13	21	23
Vrijheid van vestiging	17	27	10	13	5
Werkgelegenheid	1				
VWEU	544	626	614	627	730
Bescherming van de bevolking	1				1
EGA-Verdrag	1				1
Beginnelsen van het recht van de Unie					1
EU-Verdrag					1
Ambtenarenstatuut	3		1	7	18
Institutioneel recht					2
Procedure	4	14	13	10	11
Voorrechten en immuniteiten	2	1		1	
Diversen	9	15	14	18	31
TOTAAL-GENERAAL	554	641	628	645	763

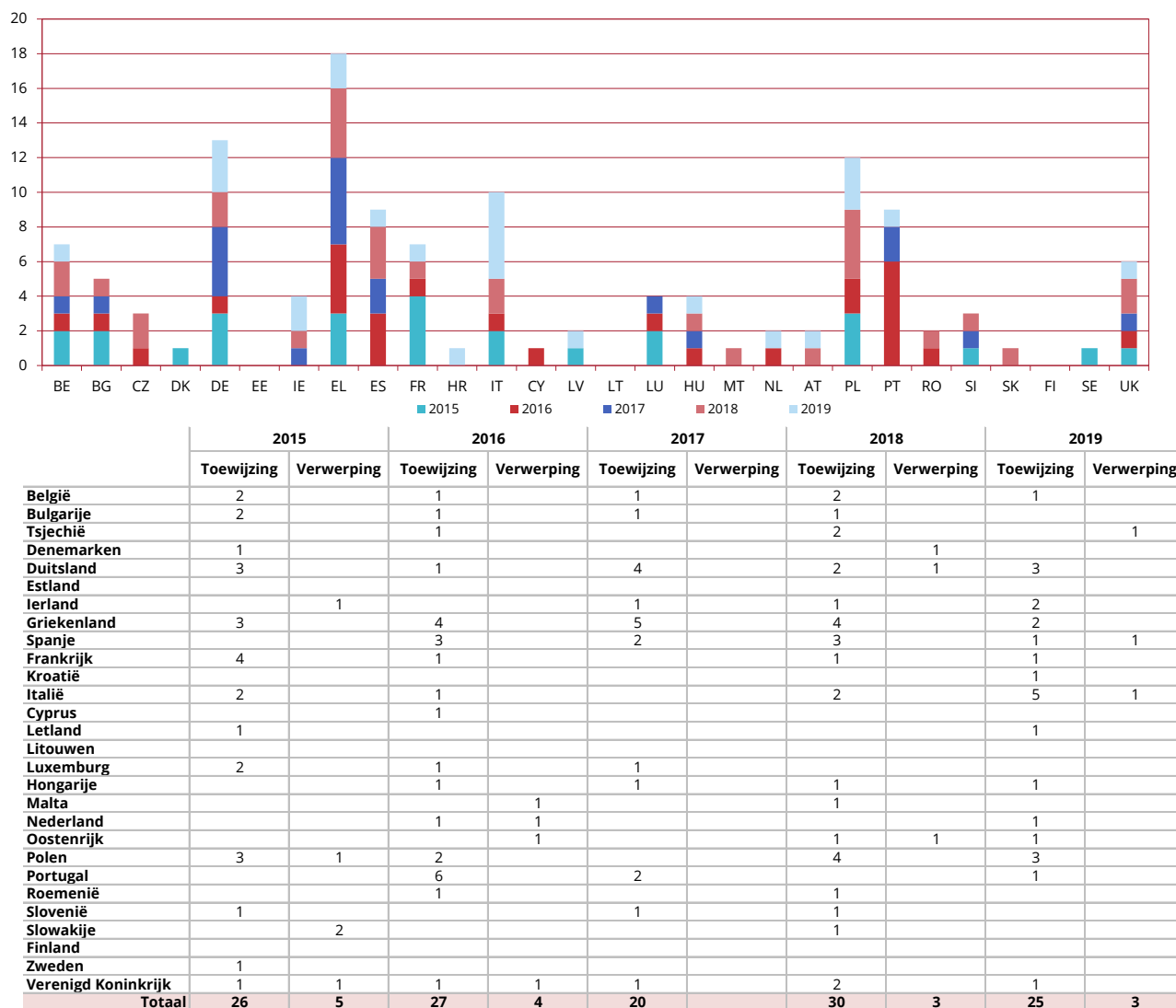
1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

XI. Bij arrest, advies of beschikking van gerechtelijke aard afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2019)¹

	Arresten/Adviezen	Beschikkingen ²	Totaal
Arbitragebeding	2		2
Beginselen van het recht van de Unie	10	7	17
Burgerschap van de Unie	7		7
Consumentenbescherming	29	9	38
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	12		12
Economisch en monetair beleid	7		7
Energie	8	1	9
Extern optreden van de Europese Unie	4		4
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude, ...)	6		6
Fiscale bepalingen	61	7	68
Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid	7	1	8
Gemeenschappelijk visserijbeleid	2		2
Handelspolitiek	11		11
Harmonisatie van wetgevingen	35	9	44
Industriebeleid	7		7
Institutioneel recht	8	20	28
Intellectuele en industriële eigendom	31	61	92
Landbouw	19	4	23
Mededinging	16	4	20
Milieu	48	2	50
Ondernemingsrecht		1	1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	1		1
Overheidsopdrachten	15	5	20
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1		1
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	73	12	85
Sociale politiek	28	8	36
Sociale zekerheid van migrerende werknemers	11	1	12
Steunmaatregelen van de staten	12	8	20
Toegang tot documenten	2	3	5
Vervoer	21	4	25
Volksgezondheid	6		6
Vrij verkeer van goederen	2		2
Vrij verkeer van kapitaal	4	4	8
Vrij verkeer van personen	16	9	25
Vrij verrichten van diensten	18	5	23
Vrijheid van vestiging	5		5
VWEU	545	185	730
Bescherming van de bevolking	1		1
EGA-Verdrag	1		1
Beginselen van het recht van de Unie	1		1
EU-Verdrag	1		1
Ambtenarenstatuut	9	9	18
Institutioneel recht	2		2
Procedure		11	11
Diversen	11	20	31
TOTAAL-GENERAAL	558	205	763

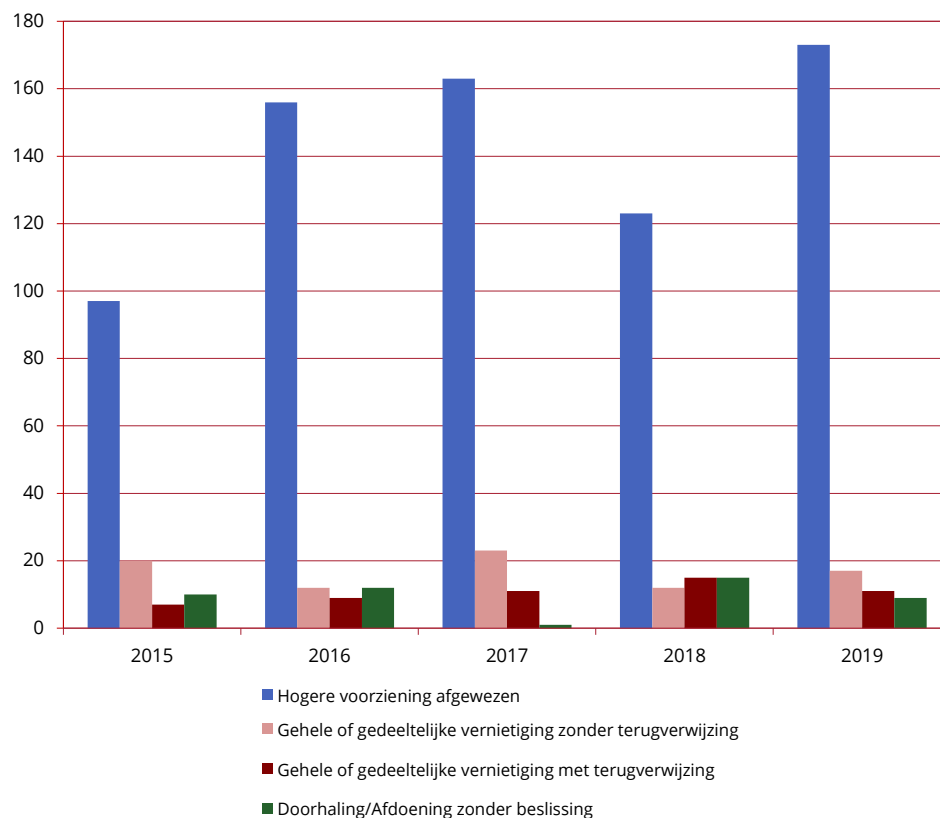
- De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).
- Beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht.

XII. Afgedane zaken — Beroepen wegens niet-nakoming: uitspraak (2015-2019)¹

1| De cijfers (nettocijfers) hebben betrekking op het aantal zaken na de voegingen wegens verknochtheid (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

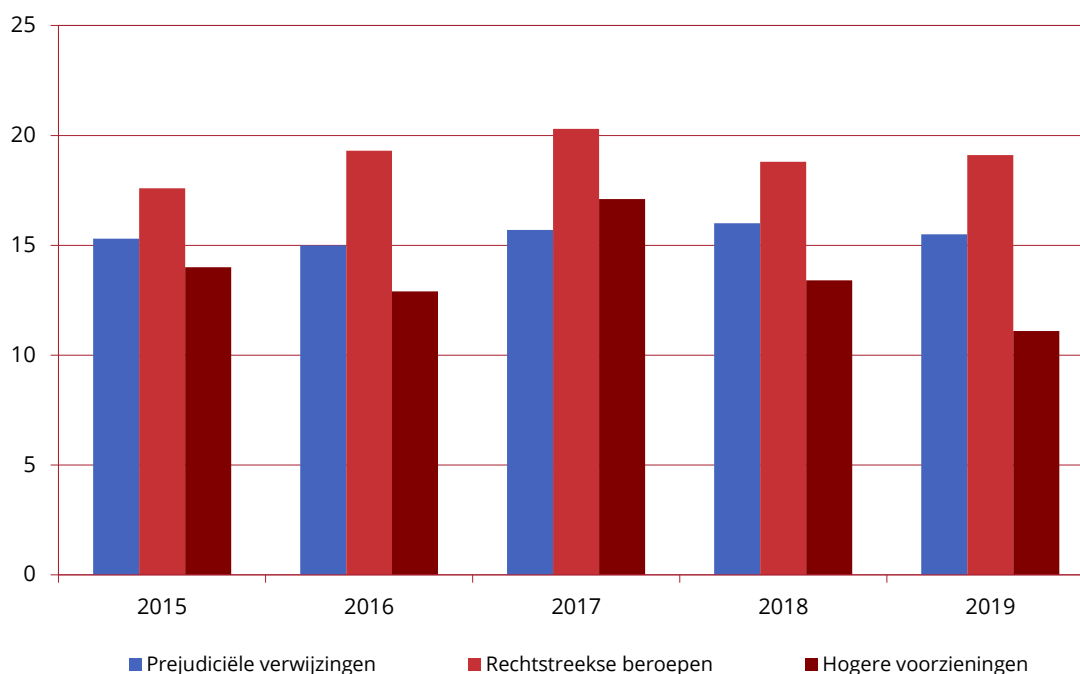
XIII. Afgedane zaken — Hogere voorzieningen: resultaat (2015-2019)^{1 2} (arresten en beschikkingen van gerechtelijke aard)

	2015			2016			2017			2018			2019		
	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Hogere voorziening afgewezen	37	60	97	63	93	156	103	60	163	59	64	123	63	110	173
Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	19	1	20	12		12	23		23	11	1	12	17		17
Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	6	1	7	9		9	11		11	14	1	15	9	2	11
Doorhaling/Afdoening zonder beslissing		10	10		12	12		1	1		15	15		9	9
Totaal	62	72	134	84	105	189	137	61	198	84	81	165	89	121	210

- 1] Gedetailleerde informatie betreffende de hogere voorzieningen tegen beslissingen van het Gerecht is opgenomen in de gerechtelijke statistieken van het Gerecht.
- 2] De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak). Ze omvatten tevens de hogere voorzieningen bedoeld in artikel 58 bis van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie die op grond van de artikelen 170 bis of 170 ter van het Reglement voor de procesvoering niet-ontvankelijk of niet-toelaatbaar zijn verklaard. Zie voor gedetailleerde informatie over de in artikel 58 bis van het Statuut bedoelde procedure tabel XX van dit verslag.

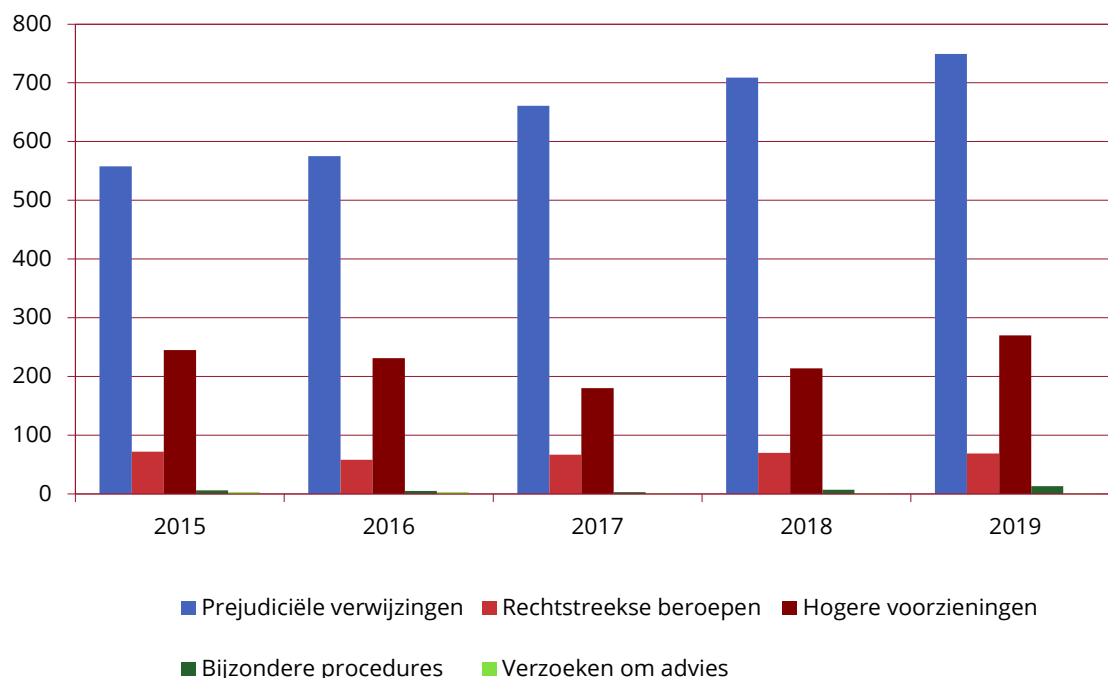
XIV. Afgedane zaken — Procesduur in maanden en tiende delen van maanden (2015-2019)¹ (arresten en beschikkingen van gerechtelijke aard)

	2015	2016	2017	2018	2019
Prejudiciële verwijzingen	15,3	15	15,7	16	15,5
Prejudiciële spoedprocedures	1,9	2,7	2,9	3,1	3,7
Versnelde procedures	5,3	4	8,1	2,2	9,9
Rechtstreekse beroepen	17,6	19,3	20,3	18,8	19,1
Versnelde procedures				9	10,3
Hogere voorzieningen	14	12,9	17,1	13,4	11,1
Versnelde procedures		10,2			

1| Van de berekening van de procesduur zijn uitgesloten: zaken waarin een tussenarrest is gewezen of een maatregel van instructie is gelast; adviezen; bijzondere procedures (te weten: rechtsbijstand, begroting van de kosten, rectificatie, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag en zaken over immuniteit); zaken die eindigen met een beschikking tot doorhaling, afdoening zonder beslissing of terugverwijzing naar het Gerecht; kortgedingprocedures en hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies.

XV. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2015-2019)¹

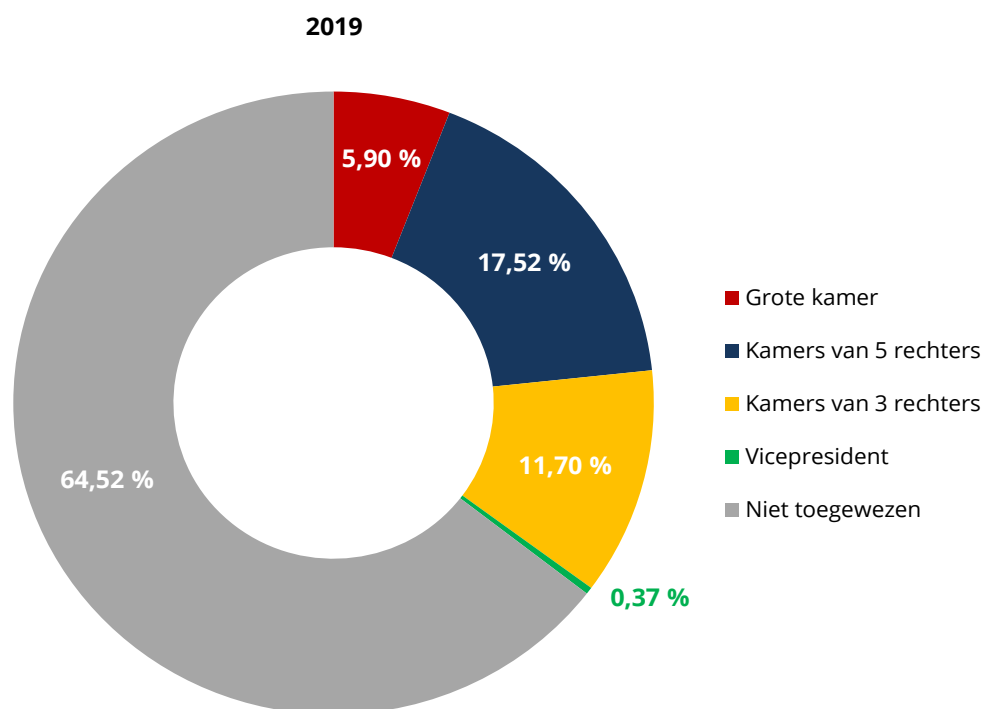

	2015	2016	2017	2018	2019
Prejudiciële verwijzingen	558	575	661	709	749
Rechtstreekse beroepen	72	58	67	70	69
Hogere voorzieningen	245	231	180	214	270
Bijzondere procedures ²	6	5	3	7	13
Verzoeken om advies	3	3	1	1	1
Totaal	884	872	912	1 001	1 102

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

2| Als „bijzondere procedures” worden beschouwd: rechtsbijstand, rectificatie, begroting van de kosten, verzet tegen een bij verstek gewezen arrest, derdenverzet, uitlegging, herziening, onderzoek van een voorstel van de eerste advocaat-generaal om een beslissing van het Gerecht te heroverwegen, derdenbeslag, zaken over immunititeit.

XVI. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)¹

	2015	2016	2017	2018	2019
Voltallige zitting		1		1	
Grote kamer	38	40	76	68	65
Kamers van 5 rechters	203	215	194	236	192
Kamers van 3 rechters	54	75	76	77	130
Vicepresident	2	2	4	1	4
Niet toegewezen	587	539	562	618	711
Totaal	884	872	912	1 001	1 102

1| De cijfers (brutocijfers) hebben betrekking op het totale aantal zaken ongeacht of zij wegens verknochtheid zijn gevoegd (één zaaknummer = één zaak).

XVII. Versnelde procedures (2015-2019)

Verzoeken om de versnelde procedure¹

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Prejudiciële verwijzingen	18	20	30	33	50	151
Rechtstreekse beroepen			1	3	3	7
Hogere voorzieningen		1		1	4	6
Bijzondere procedures					1	1
Totaal	18	21	31	37	58	165

Verzoeken om de versnelde procedure - resultaat²

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Toewijzing	1	4	4	9	3	21
Verwerping	23	12	30	17	56	138
Zonder gevolg ³		4	1	3	1	9
Nog niet beslist	3	4		8	6	21
Totaal	27	24	35	37	66	189

- 1| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal ingediende verzoeken in het betreffende jaar, ongeacht het jaar waarin de zaak waarop het verzoek betrekking heeft is ingeleid.
- 2| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal beslissingen dat in het betreffende jaar is genomen met betrekking tot een verzoek om toepassing van de versnelde procedure, ongeacht het jaar waarin dat verzoek is ingediend.
- 3| Er was geen noodzaak om formeel uitspraak te doen op het verzoek omdat de zaak was doorgehaald of bij arrest of beschikking was afgedaan.

XVIII. Prejudiciële speedprocedures (2015-2019)

Verzoeken om de prejudiciële speedprocedure¹

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	4		5	5		14
Justitiële samenwerking in strafzaken	5	7	6	8	10	36
Politiële samenwerking					4	4
Grenzen, asiel en migratie	2	5	4	5	5	21
Andere				1	1	2
Totaal	11	12	15	19	20	77

Verzoeken om de prejudiciële speedprocedure - resultaat²

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Toewijzing	5	9	4	12	11	41
Verwerping	5	4	11	7	7	34
Nog niet beslist	1				2	3
Totaal	11	13	15	19	20	78

- 1| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal ingediende verzoeken in het betreffende jaar, ongeacht het jaar waarin de zaak waarop het verzoek betrekking heeft is ingeleid.
- 2| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal beslissingen dat in het betreffende jaar is genomen met betrekking tot een verzoek om toepassing van de speedprocedure, ongeacht het jaar waarin dat verzoek is ingediend.

XIX. Kort gedingen (2015-2019)

Verzoeken in kort geding¹

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Beginselen van het recht van de Unie				1		1
Industriebeleid			1			1
Institutioneel recht				2		2
Landbouw		1			1	2
Mededinging	2			1	3	6
Milieu		1	1			2
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte		1				1
Overheidsopdrachten			1			1
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)					1	1
Steunmaatregelen van de staten				2	1	3
Totaal	2	3	3	6	6	20

Kort gedingen - resultaat²

	2015	2016	2017	2018	2019	Totaal
Toewijzing		2	1	5	1	9
Verwerping		3		3	4	10
Nog niet beslist	2		2		1	5
Totaal	2	5	3	8	6	24

- 1| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal ingediende verzoeken in het betreffende jaar, ongeacht het jaar waarin de zaak waarop het verzoek betrekking heeft is ingeleid.
- 2| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal beslissingen dat in het betreffende jaar is genomen met betrekking tot een verzoek in kort geding, ongeacht het jaar waarin dat verzoek is ingediend.

XX. Hogere voorzieningen bedoeld in artikel 58 bis van het Statuut (2019)

Hogere voorzieningen tegen een uitspraak van het Gerecht over het besluit van een onafhankelijke kamer van beroep

	2019
Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie	36
Communautair Bureau voor plantenrassen	2
Totaal	38

Beslissingen over de toelating van de hogere voorziening¹

	2019
Toelaatbaar	
Niet-toelaatbaar	27
Niet-ontvankelijk	2
Zonder gevolg	
Totaal	29

¹ De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven zien op het aantal ingediende verzoeken in het betreffende jaar, ongeacht het jaar waarin de zaak waarop het verzoek betrekking heeft is ingeleid.

**XXI. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) —
Aanhangig gemaakte zaken en arresten of adviezen**

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1953		4				4		
1954		10				10		2
1955		9				9	2	4
1956		11				11	2	6
1957		19				19	2	4
1958		43				43		10
1959		46			1	47	5	13
1960		22			1	23	2	18
1961	1	24			1	26	1	11
1962	5	30				35	2	20
1963	6	99				105	7	17
1964	6	49				55	4	31
1965	7	55				62	4	52
1966	1	30				31	2	24
1967	23	14				37		24
1968	9	24				33	1	27
1969	17	60				77	2	30
1970	32	47				79		64
1971	37	59				96	1	60
1972	40	42				82	2	61
1973	61	131				192	6	80
1974	39	63				102	8	63
1975	69	61			1	131	5	78
1976	75	51			1	127	6	88
1977	84	74				158	6	100
1978	123	146			1	270	7	97
1979	106	1 218				1 324	6	138
1980	99	180				279	14	132
1981	108	214				322	17	128
1982	129	217				346	16	185
1983	98	199				297	11	151
1984	129	183				312	17	165
1985	139	294				433	23	211
1986	91	238				329	23	174

- 1| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven hebben betrekking op het geheel van de zaken die bij het Hof aanhangig zijn gemaakt, met uitzondering van de bijzondere procedures.
- 2| De cijfers die in deze kolom zijn weergegeven zien op het aantal door het Hof gewezen arresten of gegeven adviezen, waarbij rekening is gehouden met zaken die wegens verknochtheid zijn gevoegd (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

Jaar	Aanhangig gemaakte zaken ¹							Arresten/Adviezen ²
	Prejudiciële verwijzingen	Rechtstreekse beroepen	Hogere voorzieningen	Hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies	Verzoeken om advies	Totaal	Verzoeken in kort geding	
1987	144	251				395	21	208
1988	179	193				372	17	238
1989	139	244				383	19	188
1990	141	221	15	1		378	12	193
1991	186	140	13	1	2	342	9	204
1992	162	251	24	1	2	440	5	210
1993	204	265	17			486	13	203
1994	203	125	12	1	3	344	4	188
1995	251	109	46	2		408	3	172
1996	256	132	25	3		416	4	193
1997	239	169	30	5		443	1	242
1998	264	147	66	4		481	2	254
1999	255	214	68	4		541	4	235
2000	224	197	66	13	2	502	4	273
2001	237	187	72	7		503	6	244
2002	216	204	46	4		470	1	269
2003	210	277	63	5	1	556	7	308
2004	249	219	52	6	1	527	3	375
2005	221	179	66	1		467	2	362
2006	251	201	80	3		535	1	351
2007	265	221	79	8		573	3	379
2008	288	210	77	8	1	584	3	333
2009	302	143	105	2	1	553	1	376
2010	385	136	97	6		624	3	370
2011	423	81	162	13		679	3	370
2012	404	73	136	3	1	617		357
2013	450	72	161	5	2	690	1	434
2014	428	74	111		1	614	3	416
2015	436	48	206	9	3	702	2	399
2016	470	35	168	7		680	3	412
2017	533	46	141	6	1	727	3	466
2018	568	63	193	6		830	6	462
2019	641	41	256	10	1	949	6	491
Totaal	11 358	9 134	2 653	144	28	23 317	379	12 443

1| De cijfers die in deze tabel zijn weergegeven hebben betrekking op het geheel van de zaken die bij het Hof aanhangig zijn gemaakt, met uitzondering van de bijzondere procedures.

2| De cijfers die in deze kolom zijn weergegeven zien op het aantal door het Hof gewezen arresten of gegeven adviezen, waarbij rekening is gehouden met zaken die wegens vernochtheid zijn gevoegd (een aantal gevoegde zaken = één zaak).

XXII. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) —
Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per jaar

	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere ¹	Totaal ¹
1961																			1											1
1962																			5											5
1963																1			5											6
1964												2							4											6
1965					4					2									1											7
1966																			1											1
1967	5				11					3						1			3											23
1968	1				4					1		1							2											9
1969	4				11					1						1														17
1970	4				21					2		2							3											32
1971	1				18					6		5				1			6											37
1972	5				20					1		4							10											40
1973	8				37					4		5				1			6											61
1974	5				15					6		5							7								1			39
1975	7			1	26					15		14				1			4								1			69
1976	11				28					8		12							14									1		75
1977	16			1	30			2		14		7							9									5		84
1978	7			3	46			1		12		11							38									5		123
1979	13			1	33			2		18		19				1			11									8		106
1980	14			2	24			3		14		19							17								6			99
1981	12			1	41					17		11				4			17								5			108
1982	10			1	36					39		18							21								4			129
1983	9			4	36			2		15		7							19								6			98
1984	13			2	38			1		34		10							22								9			129
1985	13				40			2		45		11				6			14								8			139
1986	13			4	18			4	2	1	19	5				1			16								8			91
1987	15			5	32			2	17	1	36	5				3			19								9			144
1988	30			4	34				1	38		28				2			26								16			179
1989	13			2	47			1	2	28		10				1			18			1					14			139
1990	17			5	34			4	2	21		25				4			9			2					12			141
1991	19			2	54			2	3	5	29	36				2			17			3					14			186
1992	16			3	62			1	5	15		22				1			18			1					18			162
																														>>>

>>>

1| Zaak C-265/00, **Campina Melkunie** (Benelux-Gerechtshof).
 Zaak C-196/09, **Miles e.a.** (Kamer van beroep van de Europese scholen).
 Zaak C-169/15, **Montis Design** (Benelux-Gerechtshof).

	BE	BG	CZ	DK	DE	EE	IE	EL	ES	FR	HR	IT	CY	LV	LT	LU	HU	MT	NL	AT	PL	PT	RO	SI	SK	FI	SE	UK	Andere ¹	Totaal
1993	22			7	57		1	5	7	22		24				1			43			3						12		204
1994	19			4	44		2		13	36		46				1			13			1						24		203
1995	14			8	51		3	10	10	43		58				2			19	2		5					6	20		251
1996	30			4	66			4	6	24		70				2			10	6		6				3	4	21		256
1997	19			7	46		1	2	9	10		50				3			24	35		2				6	7	18		239
1998	12			7	49		3	5	55	16		39				2			21	16		7				2	6	24		264
1999	13			3	49		2	3	4	17		43				4			23	56		7				4	5	22		255
2000	15			3	47		2	3	5	12		50							12	31		8				5	4	26	1	224
2001	10			5	53		1	4	4	15		40				2			14	57		4				3	4	21		237
2002	18			8	59			7	3	8		37				4			12	31		3				7	5	14		216
2003	18			3	43		2	4	8	9		45				4			28	15		1				4	4	22		210
2004	24			4	50		1	18	8	21		48				1	2		28	12		1				4	5	22		249
2005	21		1	4	51		2	11	10	17		18				2	3		36	15	1	2				4	11	12		221
2006	17		3	3	77		1	14	17	24		34			1	1	4		20	12	2	3			1	5	2	10		251
2007	22	1	2	5	59	2	2	8	14	26		43			1		2		19	20	7	3	1		1	5	6	16		265
2008	24		1	6	71	2	1	9	17	12		39	1	3	3	4	6		34	25	4	1				4	7	14		288
2009	35	8	5	3	59	2		11	11	28		29	1	4	3		10	1	24	15	10	3	1	2	1	2	5	28	1	302
2010	37	9	3	10	71		4	6	22	33		49		3	2	9	6		24	15	8	10	17	1	5	6	6	29		385
2011	34	22	5	6	83	1	7	9	27	31		44		10	1	2	13		22	24	11	11	14	1	3	12	4	26		423
2012	28	15	7	8	68	5	6	1	16	15		65		5	2	8	18	1	44	23	6	14	13		9	3	8	16		404
2013	26	10	7	6	97	3	4	5	26	24		62	3	5	10		20		46	19	11	14	17	1	4	4	12	14		450
2014	23	13	6	10	87		5	4	41	20	1	52	2	7	6		23		30	18	14	8	28	4	3	8	3	12		428
2015	32	5	8	7	79	2	8	2	36	25	5	47		9	8	7	14		40	23	15	8	18	5	5	4	7	16	1	436
2016	26	18	5	12	84	1	6	6	47	23	2	62		9	8	1	15	1	26	20	19	21	14	3	6	7	5	23		470
2017	21	16	4	8	149	7	12	4	23	25	3	57		5	10	1	22		38	31	19	21	16	3	6	13	8	11		533
2018	40	20	12	3	78	2	12	3	67	41	3	68	1	5	6	4	29		35	35	31	15	23	2	6	6	7	14		568
2019	38	24	5	1	114	3	10	5	64	32	10	70	1	12	7	6	20	1	28	37	39	14	49	5	10	7	11	18		641
Totaal	919	161	74	196	2 641	30	125	190	591	1 052	24	1 583	9	77	68	102	207	4	1 076	593	197	203	211	27	60	128	152	655	3	11 358

¹ Zaak C-265/00, *Campina Melkunie* (Benelux-Gerechtshof).
 Zaak C-196/09, *Miles e.a.* (Kamer van beroep van de Europese scholen).
 Zaak C-169/15, *Montis Design* (Benelux-Gerechtshof).

**XXIII. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) —
Aanhangig gemaakte prejudiciële verwijzingen per lidstaat en per rechterlijke instantie**

			Totaal
België	Grondwettelijk Hof	42	
	Hof van Cassatie	100	
	Raad van State	95	
	Andere rechters	682	919
Bulgarije	Върховен касационен съд	6	
	Върховен административен съд	24	
	Andere rechters	131	161
Tsjechië	Ústavní soud		
	Nejvyšší soud	10	
	Nejvyšší správní soud	33	
	Andere rechters	31	74
Denemarken	Højesteret	36	
	Andere rechters	160	196
Duitsland	Bundesverfassungsgericht	2	
	Bundesgerichtshof	248	
	Bundesverwaltungsgericht	149	
	Bundesfinanzhof	336	
	Bundesarbeitsgericht	44	
	Bundessozialgericht	77	
	Andere rechters	1 785	2 641
Estland	Riigikohus	14	
	Andere rechters	16	30
Ierland	Supreme Court	39	
	High Court	46	
	Andere rechters	40	125
Griekenland	Άρειος Πάγος	13	
	Συμβούλιο της Επικρατείας	61	
	Andere rechters	116	190
Spanje	Tribunal Constitucional	1	
	Tribunal Supremo	107	
	Andere rechters	483	591
Frankrijk	Conseil constitutionnel	1	
	Cour de cassation	140	
	Conseil d'État	149	
	Andere rechters	762	1 052
Kroatië	Ustavni sud		
	Vrhovni sud	1	
	Visoki upravni sud	1	
	Visoki prekršajni sud		
	Andere rechters	22	24

>>>

Italië	Corte Costituzionale	4	
	Corte suprema di Cassazione	170	
	Consiglio di Stato	204	
	Andere rechters	1 205	1 583
Cyprus	Ανώτατο Δικαστήριο	4	
	Andere rechters	5	9
Letland	Augstākā tiesa	21	
	Satversmes tiesa	2	
	Andere rechters	54	77
Litouwen	Konstitucinis Teismas	2	
	Aukščiausiasis Teismas	23	
	Vyriausiasis administracinis teismas	25	
	Andere rechters	18	68
Luxemburg	Grondwettelijk Hof	1	
	Cour de cassation	28	
	Cour administrative	33	
	Andere rechters	40	102
Hongarije	Kúria	31	
	Fővárosi Ítéltábla	8	
	Szegedi Ítéltábla	4	
	Andere rechters	164	207
Malta	Qorti Kostituzzjonali		
	Qorti ta' l- Appel		
	Andere rechters	4	4
Nederland	Hoge Raad der Nederlanden	301	
	Raad van State	131	
	Centrale Raad van Beroep	69	
	College van Beroep voor het bedrijfsleven	166	
	Tariefcommissie	35	
	Andere rechters	374	1 076
Oostenrijk	Verfassungsgerichtshof	5	
	Oberster Gerichtshof	137	
	Verwaltungsgerichtshof	111	
	Andere rechters	340	593
Polen	Trybunał Konstytucyjny	1	
	Sąd Najwyższy	29	
	Naczelny Sąd Administracyjny	53	
	Andere rechters	114	197
Portugal	Supremo Tribunal de Justiça	16	
	Supremo Tribunal Administrativo	65	
	Andere rechters	122	203
Roemenië	Înalta Curte de Casație și Justiție	22	
	Curtea de Apel	102	
	Andere rechters	87	211

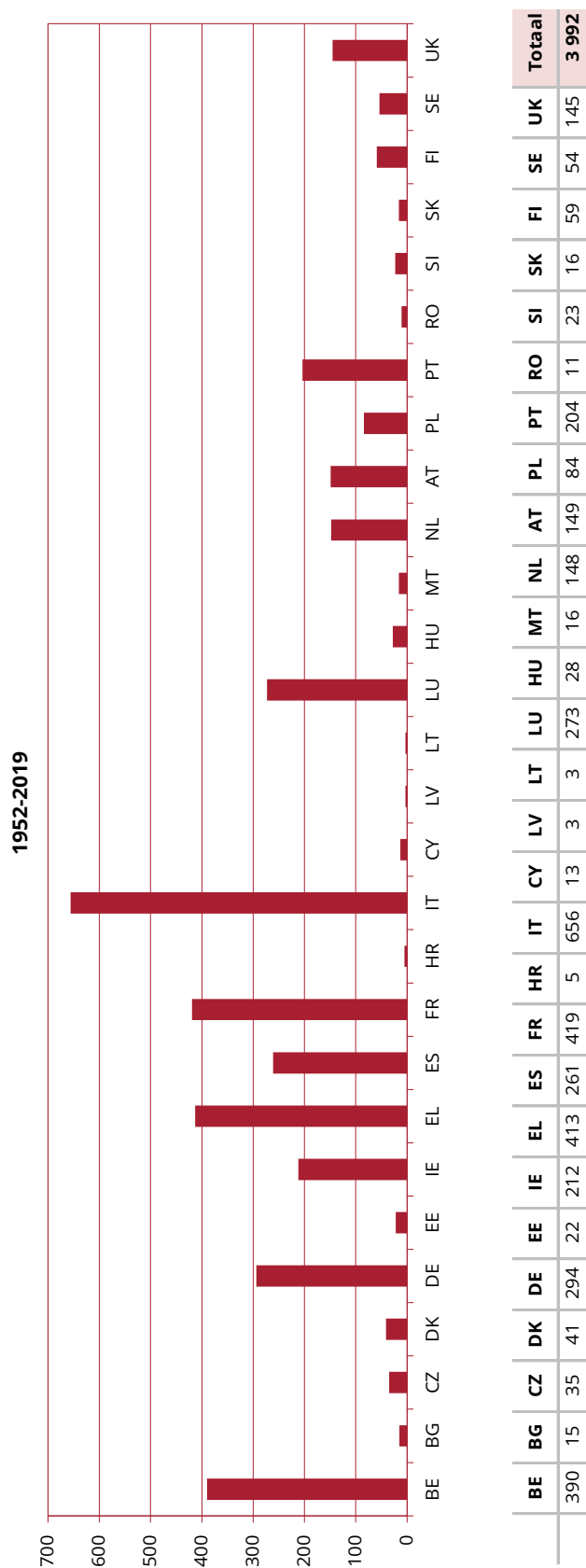
>>>

Slovenië	Ustavno sodišče	1	
	Vrhovno sodišče	19	
	Andere rechters	7	27
Slowakije	Ústavný Súd	1	
	Najvyšší súd	22	
	Andere rechters	37	60
Finland	Korkein oikeus	26	
	Korkein hallinto-oikeus	63	
	Työtuomioistuin	5	
	Andere rechters	34	128
Zweden	Högsta Domstolen	25	
	Högsta förvaltningsdomstolen	37	
	Marknadsdomstolen	5	
	Arbetsdomstolen	4	
	Andere rechters	81	152
Verenigd Koninkrijk	House of Lords	40	
	Supreme Court	18	
	Court of Appeal	94	
	Andere rechters	503	655
Andere	Benelux-Gerechtshof ¹	2	
	Kamer van beroep van de Europese scholen ²	1	3
Totaal			11 358

1| Zaak C-265/00, *Campina Melkunie*.
Zaak C-169/15, *Montis Design*.

2| Zaak C-196/09, *Miles e.a.*

**XXIV. Ontwikkeling van de gerechtelijke werkzaamheden in het algemeen (1952-2019) —
Beroepen wegens niet-nakoming ingesteld tegen de lidstaten**

XXV. Werkzaamheden van de griffie van het Hof van Justitie (2015-2019)

Soort interventie	2015	2016	2017	2018	2019
Aantal stukken dat is ingeschreven in het register van de griffie	89 328	93 215	99 266	108 247	113 563
Percentage van de processtukken dat via e-Curia is neergelegd (percentage)	69 %	75 %	73 %	75 %	80 %
Aantal pleitzittingen waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	256	270	263	295	270
Aantal zittingen voor het nemen van conclusie waarvoor is opgeroepen en die zijn gehouden	239	319	301	305	296
Aantal arresten, adviezen en beschikkingen waardoor een procedure is beëindigd en die aan de partijen zijn betekend	570	645	654	684	785
Aantal processen-verbaal van pleitzittingen (pleidooien, conclusies en arresten)	894	1 001	1 033	1 062	1 058
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende aanhangig gemaakte zaken	639	660	679	695	818
Aantal bekendmakingen in het PB betreffende afgedane zaken	546	522	637	661	682

E | Samenstelling van het Hof van Justitie

(Protocolaire rangorde op 31 december 2019)

Eerste rij, van links naar rechts:

Eerste advocaat-generaal M. Szpunar; kamerpresidenten M. Vilaras en A. Arabadjiev; vicepresident R. Silva de Lapuerta; president K. Lenaerts; kamerpresidenten J.-C. Bonichot, A. Prechal, E. Regan en M. Safjan

Tweede rij, van links naar rechts:

Rechter M. Ilešič; advocaat-generaal J. Kokott; kamerpresidenten L. S. Rossi, S. Rodin, P. G. Xuereb en I. Jarukaitis; rechters E. Juhász en J. Malenovský

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters F. Biltgen, D. Šváby, T. von Danwitz en L. Bay Larsen; advocaat-generaal E. Sharpston; rechters C. Toader, C. Vajda en K. Jürimäe

Vierde rij, van links naar rechts:

Rechter N. J. Piçarra; advocaten-generaal M. Bobek en M. Campos Sánchez-Bordona; rechter C. Lycourgos; advocaten-generaal H. Saugmandsgaard Øe, E. Tanchev en G. Hogan

Vijfde rij, van links naar rechts:

Rechter N. Jääskinen; advocaten-generaal P. Pikamäe en G. Pitruzzella; rechters A. Kumin en N. Wahl; griffier A. Calot Escobar

1. Wijzigingen in de samenstelling van het Hof van Justitie in 2019

Plechtige zitting van 6 februari 2019

Bij besluit van 1 februari 2019 hebben de vertegenwoordigers van de regeringen van de lidstaten de heer Priit Pikamäe, ter vervanging van de heer Nils Wahl, benoemd tot advocaat-generaal bij het Hof van Justitie voor de periode van 5 februari 2019 tot en met 6 oktober 2024.

Ter gelegenheid van het einde van de ambtstermijn en het vertrek van de heer Nils Wahl alsook van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van de heer Priit Pikamäe is op 6 februari 2019 een plechtige zitting gehouden in het Hof van Justitie.

Plechtige zitting van 20 maart 2019

Bij besluit van 6 maart 2019 hebben de vertegenwoordigers van de lidstaten de heer Andreas Kumin, ter vervanging van mevrouw Maria Berger, benoemd tot rechter in het Hof van Justitie voor de periode van 20 maart 2019 tot en met 6 oktober 2024.

Ter gelegenheid van het einde van de ambtstermijn en het vertrek van mevrouw Maria Berger alsook van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van de heer Andreas Kumin is op 20 maart 2019 een plechtige zitting gehouden in het Hof van Justitie.

9 juni 2019

Overlijden van de heer Yves Bot, advocaat-generaal bij het Hof van Justitie sinds 7 oktober 2006

17 juni 2019

Op 29 mei 2019 is de heer Egils Levits, rechter in het Hof van Justitie sinds 11 mei 2004, door het parlement van de Republiek Letland verkozen tot president van de Republiek Letland. Bijgevolg heeft de heer Egils Levits met ingang van 17 juni 2019 ontslag genomen als rechter in het Hof van Justitie.

Plechtige zitting van 7 oktober 2019

Bij besluit van 1 februari 2019 is de heer Niilo Jääskinen, ter vervanging van de heer Allan Rosas, benoemd tot rechter in het Hof van Justitie voor de periode van 7 oktober 2019 tot en met 6 oktober 2021.

Bovendien is de heer Nils Wahl bij besluit van 10 juli 2019, ter vervanging van de heer Carl Gustav Fernlund, benoemd tot rechter in het Hof van Justitie voor de periode van 7 oktober 2019 tot en met 6 oktober 2024.

Ter gelegenheid van het einde van de ambtstermijn en het vertrek van de heren Allan Rosas en Carl Gustav Fernlund alsook van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van de heren Niilo Jääskinen en Nils Wahl is op 7 oktober 2019 een plechtige zitting gehouden in het Hof van Justitie.

2. Protocolaire rangorde

Op 31 december 2019

K. LENAERTS, president
R. SILVA DE LAPUERTA, vicepresident
J.-C. BONICHOT, president van de Eerste kamer
A. ARABADJIEV, president van de Tweede kamer
A. PRECHAL, president van de Derde kamer
M. VILARAS, president van de Vierde kamer
E. REGAN, president van de Vijfde kamer
M. SZPUNAR, eerste advocaat-generaal
M. SAFJAN, president van de Zesde kamer
S. RODIN, president van de Negende kamer
P. G. XUEREB, president van de Zevende kamer
L. S. ROSSI, president van de Achtste kamer
I. JARUKAITIS, president van de Tiende kamer
J. KOKOTT, advocaat-generaal
E. JUHÁSZ, rechter
M. ILEŠIČ, rechter
J. MALENOVSKÝ, rechter
L. BAY LARSEN, rechter
E. SHARPSTON, advocaat-generaal
T. VON DANWITZ, rechter
C. TOADER, rechter
D. ŠVÁBY, rechter
C. VAJDA, rechter
F. BILTGEN, rechter
K. JÜRIMÄE, rechter
C. LYCOURGOS, rechter
M. CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA, advocaat-generaal
H. SAUGMANDSGAARD ØE, advocaat-generaal
M. BOBEK, advocaat-generaal
E. TANCHEV, advocaat-generaal
N. PIÇARRA, rechter
G. HOGAN, advocaat-generaal
G. PITRUZZELLA, advocaat-generaal
P. PIKAMÄE, advocaat-generaal
A. KUMIN, rechter
N. JÄÄSKINEN, rechter
N. WAHL, rechter

A. CALOT ESCOBAR, griffier

3. Voormalige leden van het Hof van Justitie

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

Rechters en advocaten-generaal

Massimo PILOTTI, rechter (1952-1958), president van 1952 tot 1958 (†)
Petrus SERRARENS, rechter (1952-1958) (†)
Otto RIESE, rechter (1952-1963) (†)
Louis DELVAUX, rechter (1952-1967) (†)
Jacques RUEFF, rechter (1952-1959 en 1960-1962) (†)
Charles Léon HAMMES, rechter (1952-1967), president van 1964 tot 1967 (†)
Adrianus VAN KLEFFENS, rechter (1952-1958) (†)
Maurice LAGRANGE, advocaat-generaal (1952-1964) (†)
Karl ROEMER, advocaat-generaal (1953-1973) (†)
Rino ROSSI, rechter (1958-1964) (†)
Nicola CATALANO, rechter (1958-1962) (†)
Andreas Matthias DONNER, rechter (1958-1979), president van 1958 tot 1964 (†)
Alberto TRABUCCHI, rechter (1962-1972), vervolgens advocaat-generaal (1973-1976) (†)
Robert LECOURT, rechter (1962-1976), president van 1967 tot 1976 (†)
Walter STRAUSS, rechter (1963-1970) (†)
Riccardo MONACO, rechter (1964-1976) (†)
Joseph GAND, advocaat-generaal (1964-1970) (†)
Josse J. MERTENS DE WILMARS, rechter (1967-1984), president van 1980 tot 1984 (†)
Pierre PESCATORE, rechter (1967-1985) (†)
Hans KUTSCHER, rechter (1970-1980), president van 1976 tot 1980 (†)
Alain Louis DUTHEILLET DE LAMOTHE, advocaat-generaal (1970-1972) (†)
Henri MAYRAS, advocaat-generaal (1972-1981) (†)
Cearbhall Ó DÁLAIGH, rechter (1973-1974) (†)
Max SØRENSEN, rechter (1973-1979) (†)
Jean-Pierre WARNER, advocaat-generaal (1973-1981) (†)
Alexander J. MACKENZIE STUART, rechter (1973-1988), president van 1984 tot 1988 (†)
Gerhard REISCHL, advocaat-generaal (1973-1981) (†)
Aindrias O'KEEFFE, rechter (1974-1985) (†)
Francesco CAPOTORTI, rechter (1976), vervolgens advocaat-generaal (1976-1982) (†)
Giacinto BOSCO, rechter (1976-1988) (†)
Adolphe TOUFFAIT, rechter (1976-1982) (†)
Thijmen KOOPMANS, rechter (1979-1990) (†)
Ole DUE, rechter (1979-1994), president van 1988 tot 1994 (†)
Ulrich EVERLING, rechter (1980-1988) (†)
Alexandros CHLOROS, rechter (1981-1982) (†)

Sir Gordon SLYNN, advocaat-generaal (1981-1988), vervolgens rechter (1988-1992) (†)
Pieter VERLOREN VAN THEMAAT, advocaat-generaal (1981-1986) (†)
Simone ROZÈS, advocaat-generaal (1981-1984)
Fernand GRÉVISSE, rechter (1981-1982 en 1988-1994) (†)
Kai BAHLMANN, rechter (1982-1988) (†)
G. Federico MANCINI, advocaat-generaal (1982-1988), vervolgens rechter (1988-1999) (†)
Yves GALMOT, rechter (1982-1988) (†)
Constantinos KAKOURIS, rechter (1983-1997) (†)
Carl Otto LENZ, advocaat-generaal (1984-1997)
Marco DARMON, advocaat-generaal (1984-1994) (†)
René JOLIET, rechter (1984-1995) (†)
Thomas Francis O'HIGGINS, rechter (1985-1991) (†)
Fernand SCHOCKWEILER, rechter (1985-1996) (†)
Jean MISCHO, advocaat-generaal (1986-1991 en 1997-2003) (†)
José Carlos DE CARVALHO MOITINHO DE ALMEIDA, rechter (1986-2000)
José Luís DA CRUZ VILAÇA, advocaat-generaal (1986-1988), rechter (2012-2018)
Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSIAS, rechter (1986-2003), president van 1994 tot 2003 (†)
Manuel DIEZ DE VELASCO, rechter (1988-1994) (†)
Manfred ZULEEG, rechter (1988-1994) (†)
Walter VAN GERVEN, advocaat-generaal (1988-1994) (†)
Francis Geoffrey JACOBS, advocaat-generaal (1988-2006)
Giuseppe TESAURO, advocaat-generaal (1988-1998)
Paul Joan George KAPTEYN, rechter (1990-2000)
Claus Christian GULMANN, advocaat-generaal (1991-1994), vervolgens rechter (1994-2006)
John L. MURRAY, rechter (1991-1999)
David Alexander Ogilvy EDWARD, rechter (1992-2004)
Antonio Mario LA PERGOLA, rechter (1994 en 1999-2006), advocaat-generaal (1995-1999) (†)
Georges COSMAS, advocaat-generaal (1994-2000)
Jean-Pierre PUISSOCHET, rechter (1994-2006)
Philippe LÉGER, advocaat-generaal (1994-2006)
Günter HIRSCH, rechter (1994-2000)
Michael Bendik ELMER, advocaat-generaal (1994-1997)
Peter JANN, rechter (1995-2009)
Hans RAGNEMALM, rechter (1995-2000) (†)
Leif SEVÓN, rechter (1995-2002)
Nial FENNELLY, advocaat-generaal (1995-2000)
Melchior WATHELET, rechter (1995-2003), advocaat-generaal (2012-2018)
Dámaso RUIZ-JARABO COLOMER, advocaat-generaal (1995-2009) (†)
Romain SCHINTGEN, rechter (1996-2008)
Krateros IOANNOU, rechter (1997-1999) (†)
Siegbert ALBER, advocaat-generaal (1997-2003)
Antonio SAGGIO, advocaat-generaal (1998-2000) (†)

Vassilios SKOURIS, rechter (1999-2015), president van 2003 tot 2015
Fidelma O'KELLY MACKEN, rechter (1999-2004)
Ninon COLNERIC, rechter (2000-2006)
Stig VON BAHR, rechter (2000-2006)
Antonio TIZZANO, advocaat-generaal (2000-2006), vervolgens rechter (2006-2018), vicepresident van 2015 tot 2018
José Narciso DA CUNHA RODRIGUES, rechter (2000-2012)
Christiaan Willem Anton TIMMERMANS, rechter (2000-2010)
Leendert A. GEELHOED, advocaat-generaal (2000-2006) (†)
Christine STIX-HACKL, advocaat-generaal (2000-2006) (†)
Allan ROSAS, rechter (2002-2019)
Luís Miguel POIARES PESSOA MADURO, advocaat-generaal (2003-2009)
Konrad Hermann Theodor SCHIEMANN, rechter (2004-2012)
Jerzy MAKARCZYK, rechter (2004-2009)
Pranas KŪRIS, rechter (2004-2010)
Georges ARESTIS, rechter (2004-2014)
Anthony BORG BARTHET, rechter (2004-2018)
Ján KLUČKA, rechter (2004-2009)
Uno LÖHMUS, rechter (2004-2013)
Egils LEVITS, rechter (2004-2019)
Aindrias Ó CAOIMH, rechter (2004-2015)
Paolo MENGGOZZI, advocaat-generaal (2006-2018)
Pernilla LINDH, rechter (2006-2011)
Yves BOT, advocaat-generaal (2006-2019) (†)
Ján MAZÁK, advocaat-generaal (2006-2012)
Verica TRSTENJAK, advocaat-generaal (2006-2012)
Jean-Jacques KASEL, rechter (2008-2013)
Maria BERGER, rechter (2009-2019)
Niilo JÄÄSKINEN, advocaat-generaal (2009-2015)
Pedro CRUZ VILLALÓN, advocaat-generaal (2009-2015)
Egidijus JARAŠIŪNAS, rechter (2010-2018)
Carl Gustav FERNLUND, rechter (2011-2019)
Nils WAHL, advocaat-generaal (2012-2019)

Presidenten

Massimo PILOTTI (1952-1958) (†)
Andreas Matthias DONNER (1958-1964) (†)
Charles Léon HAMMES (1964-1967) (†)
Robert LECOURT (1967-1976) (†)
Hans KUTSCHER (1976-1980) (†)
Josse J. MERTENS DE WILMARS (1980-1984) (†)
Alexander John MACKENZIE STUART (1984-1988) (†)

Ole DUE (1988-1994) (†)

Gil Carlos RODRÍGUEZ IGLÉSIAS (1994-2003) (†)

Vassilios SKOURIS (2003-2015)

Griffiers

Albert VAN HOUTTE (1953-1982) (†)

Paul HEIM (1982-1988)

Jean-Guy GIRAUD (1988-1994)

Roger GRASS (1994-2010)

Hoofdstuk 2

Het Gerecht

A | Werkzaamheden van het Gerecht in 2019

Marc van der Woude, president van het Gerecht

2019 was in tal van opzichten een zeer belangrijk jaar voor het Gerecht.

Ten eerste heeft het Gerecht in 2019 zijn dertigjarig bestaan gevierd. Op 25 september 1989 zijn namelijk de eerste leden van het Gerecht, dat is opgericht bij besluit van de Raad van 24 oktober 1988, in functie getreden. Ter gelegenheid van dit jubileum heeft het Gerecht een colloquium georganiseerd met als titel „Het Gerecht van de Europese Unie in het digitale tijdperk”, dat was opgebouwd rond twee thema’s: „Een toegankelijke justitie» en «Een efficiënte en kwaliteitsvolle justitie». Het Gerecht heeft bij die gelegenheid talrijke vertegenwoordigers van de Europese, de nationale en de internationale instellingen, alsook hoogleraren, rechters en advocaten uit alle lidstaten bijeengebracht. Het verslag van dit hoogstaande colloquium is te vinden op de website Curia.

Ten tweede is de samenstelling van het Gerecht aanzienlijk gewijzigd, zowel wegens de gedeeltelijke vervanging van de rechterlijke instantie als wegens de tenuitvoerlegging van de derde fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling. Om te beginnen heeft het Gerecht op 20 maart 2019 de heer Frendo verwelkomd als rechter ter vervanging van de heer Xuereb, die op 8 oktober 2018 is benoemd tot rechter in het Hof van Justitie. Tijdens een plechtigheid die plaatsvond op 26 september 2019, heeft het Gerecht hulde gebracht aan acht rechters die de rechterlijke instantie hebben verlaten, te weten mevrouw Pelikánová, de heer Berardis, de heer Bieliūnas, de heer Calvo-Sotelo Ibáñez-Martín, de heer Dittrich, de heer Perillo, de heer Prek en de heer Ulloa Rubio. Tijdens de plechtige zitting die dezelfde dag plaatsvond, heeft het Gerecht veertien nieuwe leden verwelkomd, te weten mevrouw Perišin, mevrouw Porchia, mevrouw Pynnä, mevrouw Škvařilová-Pelzl, mevrouw Stancu, mevrouw Steinfatt, de heer Hesse, de heer Laitenberger, de heer Mastroianni, de heer Martín y Pérez de Nanclares, de heer Nömm, de heer Norkus, de heer Sampol Pucurull en de heer Truchot. Op 31 december 2019 telde het Gerecht 52 leden.

Ten derde heeft het Gerecht ter voorbereiding van de tenuitvoerlegging van die derde fase van de hervorming een aantal maatregelen getroffen om ervoor te zorgen dat binnen een redelijke termijn op een kwalitatief hoog niveau recht wordt gesproken. De eerste maatregel betreft het aantal kamers bij het Gerecht, dat wegens het toegenomen aantal rechters moest worden verhoogd van negen tot tien, waarbij elke kamer vijf rechters telt¹. Om gedachtewisselingen tussen de rechters van deze kamers te bevorderen, hebben die rechters bovendien niet langer zitting in twee rechtsprekende formaties van drie rechters die worden voorgezeten door dezelfde kamerpresident, maar in zes rechtsprekende formaties volgens een toerbeurtsysteem.

De tweede maatregel, die vanaf 30 september 2019 is ingegaan, is de invoering van een zekere mate van specialisatie van de kamers op het gebied van intellectuele eigendom en ambtenarenzaken. Zo is besloten dat zes kamers intellectuele-eigendomszaken zullen behandelen en dat vier kamers zullen kennisnemen van ambtenarenzaken. Alle overige rechtszaken worden nog steeds over alle kamers verdeeld. Bovendien worden alle zaken, zowel wat de gespecialiseerde als wat de andere gebieden betreft, nog steeds toegewezen volgens een toerbeurtsysteem, waarvan kan worden afgeweken wegens de werklast en de verknochtheid van de zaken. Deze laatste afwijking houdt in dat zaken die betrekking hebben op dezelfde bestreden handeling of waarin soortgelijke kwesties aan de orde zijn, in beginsel worden toegewezen aan dezelfde kamer of zelfs aan dezelfde rechter-rapporteur.

1| Indien nodig kunnen twee van deze kamers zitting hebben met zes rechters.

De derde maatregel betreft de samenstelling van de Grote kamer, die gewijzigd is om het mogelijk te maken dat rechters die geen kamerpresident zijn, vaker zitting kunnen hebben in deze uit 15 rechters bestaande formatie. De Grote kamer is vanaf 26 september 2019 samengesteld uit de president, de vicepresident, een beperkt aantal kamerpresidenten, de rechters van de kamer waarbij de zaak aanvankelijk aanhangig was, en andere rechters die worden gekozen op basis van afwisselend de rangorde naar anciënniteit en de omgekeerde rangorde naar anciënniteit.

Ten vierde vond het Gerecht het belangrijk om de president en de vicepresident meer te betrekken bij de rechtsprekende activiteiten, rekening houdend met het feit dat hun specifieke verantwoordelijkheden het hen niet toelaten om als vaste rechter te fungeren. Zo vervangt de president een verhinderde rechter in uitgebreide rechtsprekende formaties van vijf rechters. Daarnaast heeft ook de vicepresident zitting in dergelijke rechtsprekende formaties, en wel in één zaak per kamer per jaar. In dit verband dient te worden opgemerkt dat het Gerecht heeft bevestigd dat de vicepresident als voornaamste taak heeft om toe te zien op de coherentie en de kwaliteit van de rechtspraak.

Al deze maatregelen moeten het Gerecht in staat stellen om ervoor te zorgen dat de laatste fase van de hervorming haar vruchten afwerpt, met name wat betreft de verdere verkorting van de procesduur en de meer systematische verwijzing van zaken naar uitgebreide formaties van 5 of 15 rechters.

Ten vijfde heeft het Gerecht ondanks de uitdagingen die de tenuitvoerlegging van de laatste fase van de hervorming en de gedeeltelijke vervanging van het Gerecht met zich meebrengen, goede resultaten geboekt. Statistisch gezien is het aantal aanhangig gemaakte zaken (939) en het aantal afgedane zaken (874) globaal genomen in evenwicht, rekening houdend met het feit dat aan het einde van het jaar een groot aantal verknochte zaken is ingesteld. Momenteel zijn er 1 398 zaken aanhangig. Deze goede resultaten komen tot uiting in de behandelingstermijn van de zaken, die blijft dalen. De gemiddelde procesduur van de bij arrest en bij beschikking afgehandelde zaken bedroeg in 2019 namelijk 17 maanden, tegenover 20 maanden in 2018 en ongeveer 26 maanden in de eerste jaren van het afgelopen decennium. Deze duidelijke verbetering is een van de voordelen van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Unie. Een ander voordeel is de mogelijkheid waarover het Gerecht beschikt om in belangrijke zaken in toenemende mate zitting te houden in rechtsprekende formaties van vijf rechters, hetgeen het gezag van zijn arresten vergroot. Sinds 2016 schommelt het aantal door uitgebreide rechtsprekende formaties beslechte zaken rond de zestig zaken per jaar, tegenover minder dan tien aan het begin van het decennium.

B | Rechtspraak van het Gerecht in 2019

Savvas Papasavvas, vicepresident van het Gerecht

Tendenzen in de rechtspraak

Uit de analyse van de beslissingen die het Gerecht heeft gewezen in de loop van 2019, blijkt eens te meer hoe verscheiden de onderwerpen zijn die het behandelt en hoe belangrijk de gedingen zijn die het beslecht. Teneinde het hoofd te bieden aan de uitdagingen die dit met zich meebrengt, heeft het Gerecht – net zoals vorig jaar – regelmatig en veelvuldig gebruikgemaakt van de mogelijkheid waarover het op grond van artikel 50 van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie beschikt om zitting te houden in kamers van vijf rechters. Wat de behandelde kwesties betreft, heeft het Gerecht meermaals aanleiding gezien om sancties te verbinden aan schending van de in het Unierecht erkende beginselen en van de grondrechten. In 2019 kreeg het Gerecht eveneens de gelegenheid om duidelijkheid te verschaffen over een aantal procedurele vraagstukken. Als rechter in eerste aanleg moest het Gerecht bovendien niet eerder aan de orde gestelde kwesties onderzoeken, alsmede zaken die vanuit juridisch en economisch oogpunt van het allergrootste belang zijn.

Als hoeder van de eerbiediging van de beginselen van het Unierecht heeft het Gerecht in het arrest van 10 januari 2019, **RY/Commissie** (T-160/17, [EU:T:2019:1](#)), een besluit van de Europese Commissie waarbij de overeenkomst voor onbepaalde tijd van een tijdelijke functionaris was beëindigd wegens een vertrouwensbreuk, nietig verklaard omdat inbreuk was gemaakt op het in artikel 41, lid 2, onder a), van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie neergelegde recht om te worden gehoord dat aan die functionaris toekwam. Daarnaast heeft het Gerecht in de arresten van 11 juli 2019, **Yanukovych/Raad** (T-244/16 en T-285/17, [EU:T:2019:502](#)) en **Klymenko/Raad** (T-274/18, [EU:T:2019:509](#)), meerdere handelingen van de Raad van de Europese Unie¹ betreffende in het licht van de situatie in Oekraïne vastgestelde beperkende maatregelen nietig verklaard voor zover de namen van verzoekers – de voormalige president en de voormalige minister van Belastingen en Accijnzen van Oekraïne – waren gehandhaafd op de lijst van personen, entiteiten en lichamen die door deze beperkende maatregelen werden getroffen. Overeenkomstig de in de rechtspraak ontwikkelde beginselen die teruggaan op het arrest van 19 december 2018, **Azarov/Raad** (C-530/17 P, [EU:C:2018:1031](#)), heeft het Gerecht geoordeeld dat niet was aangetoond dat de Raad zich er, alvorens de bestreden handelingen vast te stellen, van had vergewist dat de Oekraïense justitie de rechten van verdediging van verzoekers en hun recht op effectieve rechterlijke bescherming had geëerbiedigd. Om die reden heeft het Gerecht de bestreden handelingen dan ook nietig verklaard.

Voorts heeft het Gerecht opheldering verschaft over bepaalde aspecten van de ontvankelijkheid van beroepen. Zo heeft het Gerecht in de beschikking van 30 april 2019, **Roemenië/Commissie** (T-530/18, [EU:T:2019:269](#)), waartegen hogere voorziening is ingesteld², gepreciseerd wanneer de termijn voor de instelling van een beroep tot nietigverklaring van een handeling van individuele strekking aanvangt wanneer deze handeling

1| In casu was in de zaken T-244/16 en T-285/17 verzocht om nietigverklaring van besluit (GBVB) 2016/318 van de Raad van 4 maart 2016 (PB 2016, L 60, blz. 76), uitvoeringsverordening (EU) 2016/311 van de Raad van 4 maart 2016 (PB 2016, L 60, blz. 1), besluit (GBVB) 2017/381 van de Raad van 3 maart 2017 (PB 2017, L 58, blz. 34) en uitvoeringsverordening (EU) 2017/374 van de Raad van 3 maart 2017 (PB 2017, L 58, blz. 1), en was in zaak T-274/18 verzocht om nietigverklaring van besluit (GBVB) 2018/333 van de Raad van 5 maart 2018 (PB 2018, L 63, blz. 48) en uitvoeringsverordening (EU) 2018/326 van de Raad van 5 maart 2018 (PB 2018, L 63, blz. 5).

2| Zaak C-498/19 P, **Roemenië/Commissie**.

niet alleen ter kennis is gebracht van de adressaat ervan, maar tevens is bekendgemaakt. Het Gerecht heeft overwogen dat de datum die voor de vaststelling van de aanvang van die termijn in aanmerking moet worden genomen, de datum van bekendmaking in het Publicatieblad is wanneer het VWEU deze bekendmaking – waarvan de inwerkingtreding van de handeling afhangt – voorschrijft, terwijl de datum van kennisgeving in aanmerking moet worden genomen in de overige, in artikel 297, lid 2, derde alinea, VWEU genoemde gevallen, waarbij het onder meer gaat om het geval van besluiten die de adressaten vermelden. Overeenkomstig deze beginselen heeft het Gerecht geoordeeld dat het door Roemenië op 7 september 2018 ingestelde beroep tardief was en niet-ontvankelijk moest worden verklaard. Daarnaast heeft het Gerecht zich in het arrest van 20 september 2019, **Venezuela/Raad** (T-65/18, [EU:T:2019:649](#)), waartegen hogere voorziening is ingesteld³, gebogen over de kwestie van de ontvankelijkheid van beroepen die door derde staten worden ingesteld. In dit verband heeft het Gerecht op basis van de overweging dat de bestreden bepalingen niet uitdrukkelijk en specifiek van toepassing waren op de Bolivariaanse Republiek Venezuela als staat en dat deze republiek bovendien niet kon worden gelijkgesteld met een marktdeelnemer die doorgaans een economische activiteit uitoefent, geoordeeld dat de juridische situatie van die staat niet rechtstreeks werd geraakt door de bestreden bepalingen, en heeft het Gerecht het beroep niet-ontvankelijk verklaard.

Het Gerecht werd eveneens geconfronteerd met nieuwe rechtsvragen. Dit was onder meer het geval in het arrest van 10 september 2019, **Polen/Commissie** (T-883/16, [EU:T:2019:567](#)), waartegen hogere voorziening is ingesteld⁴. Bij dat arrest heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring toegewezen dat de Republiek Polen had ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij deze de door de Duitse regulerende instantie voorgestelde wijziging van de regeling inzake de exploitatie van de OPAL-gasleiding – die in een ontheffing voorzag – had goedgekeurd⁵, omdat het in artikel 194, lid 1, VWEU neergelegde en voor het eerst door het Gerecht onderzochte beginsel van energiesolidariteit was geschonden. Tevens heeft het Gerecht bij het arrest van 12 december 2019, **Conte/EUIPO (CANNABIS STORE AMSTERDAM)** (T-683/18, [EU:T:2019:855](#)), het beroep verworpen dat was ingesteld tegen de beslissing van de kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO), dat de inschrijving van het merk CANNABIS STORE AMSTERDAM had geweigerd omdat dit merk in strijd is met de openbare orde. Het Gerecht had uit het oogpunt van artikel 7, lid 1, onder f), van verordening 2017/1001⁶ nog niet eerder een merk onderzocht dat kan worden opgevat als een verwijzing naar ongeoorloofde verdovende middelen. Voorts heeft het Gerecht zich in het arrest van 20 september 2019, **BASF Grenzach/ECHA** (T-125/17, [EU:T:2019:638](#)), voor de eerste keer uitgesproken over de opdracht en de bevoegdheden van de kamer van beroep van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA). Meer bepaald heeft het Gerecht de omvang en de intensiteit vastgesteld van de toetsing die deze kamer verricht in het kader van een bij haar ingesteld beroep tegen een besluit van ECHA waarbij overeenkomstig verordening (EG) nr. 1907/2006⁷ is verzocht om aanvullende informatie met betrekking tot de stof „triclosan”. Ten slotte dient eveneens melding te worden gemaakt van het arrest van

3| Zaak C-872/19 P, **Venezuela/Raad**.

4| Zaak C-848/19 P, **Duitsland/Polen**.

5| Besluit C(2016) 6950 final van de Commissie van 28 oktober 2016 houdende herziening van de krachtens richtlijn 2003/55/EG verleende ontheffing voor de OPAL-gasleiding van de vereisten inzake de toegang van derden en tariefregulering.

6| In artikel 7, lid 1, onder f), van verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad van 14 juni 2017 inzake het Uniemerk (PB 2017, L 154, blz. 1) is bepaald dat inschrijving wordt geweigerd van merken die in strijd zijn met de openbare orde of de goede zeden.

7| Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie alsmede richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie (PB 2006, L 396, blz. 1, met rectificatie in PB 2007, L 136, blz. 3).

8 mei 2019, **Stemcor London en Samac Steel Supplies/Commissie** (T-749/16, [EU:T:2019:310](#)), waarbij het Gerecht het beroep heeft verworpen dat strekte tot nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) 2016/1329⁸, die voorziet in de heffing met terugwerkende kracht van het definitieve antidumpingrecht op de invoer van bepaalde koudgewalste platte staalproducten van oorsprong uit de Volksrepubliek China en de Russische Federatie. In dat arrest heeft het Gerecht zich voor het eerst uitgesproken over het mechanisme van artikel 10, lid 4, van de basisverordening op antidumpinggebied⁹, op grond waarvan de Commissie met terugwerkende kracht een antidumpingrecht kan heffen op producten die ten hoogste negentig dagen vóór de datum van inwerkingtreding van de voorlopige maatregelen – maar niet vóór de datum waarop het onderzoek is geopend – ten verbruike zijn aangegeven.

Ten slotte heeft het Gerecht uitspraak gedaan in de zogenoemde taxrulingzaken. Zo heeft het Gerecht bij het arrest van 14 februari 2019, **België en Magnetrol International/Commissie** (T-131/16 en T-263/16, [EU:T:2019:91](#)), waartegen hogere voorziening is ingesteld¹⁰, in het kader van een beroep krachtens artikel 263 VWEU besluit 2016/1699 nietig verklaard waarbij de door België sinds 2004 toegepaste regeling inzake vrijstelling van overwinst van Belgische entiteiten van multinationale vennootschapsgroepen was aangemerkt als onrechtmatige staatssteun die onverenigbaar is met de interne markt, en waarbij als uitvloeisel van deze kwalificatie de terugvordering van die steun was gelast¹¹. Daarentegen heeft het Gerecht bij het arrest van 24 september 2019, **Luxemburg en Fiat Chrysler Finance Europe/Commissie** (T-755/15 en T-759/15, [EU:T:2019:670](#)), de beroepen tot nietigverklaring ongegrond verklaard die het Groothertogdom Luxemburg en de onderneming Fiat Chrysler Finance Europe hadden ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij een door de Luxemburgse belastingautoriteiten ten behoeve van de onderneming Fiat Chrysler Finance Europe genomen voorafgaande fiscale beslissing was aangemerkt als staatssteun¹².

I. Gerechtelijke procedure

1. Begrip handeling waartegen beroep kan worden ingesteld

In de beschikking van 15 maart 2019, **Silgan Closures en Silgan Holdings/Commissie** (T-410/18, [EU:T:2019:166](#)), waartegen hogere voorziening¹³ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie om overeenkomstig artikel 2, lid 1, van verordening nr. 773/2004¹⁴ een procedure op grond

8| Uitvoeringsverordening (EU) 2016/1329 van de Commissie van 29 juli 2016 houdende heffing van een definitief antidumpingrecht op bepaalde koudgewalste platte staalproducten van oorsprong uit de Volksrepubliek China en de Russische Federatie waarvan de invoer wordt geregistreerd (PB 2016, L 210, blz. 27).

9| Verordening (EU) 2016/1036 van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2016 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Unie (PB 2016, L 176, blz. 21).

10| Zaak C-337/19 P, **Commissie/België en Magnetrol International**.

11| Besluit (EU) 2016/1699 van de Commissie van 11 januari 2016 betreffende de staatssteunregeling inzake vrijstelling van overwinst SA.37667 (2015/C) (ex 2015/NN) door België ten uitvoer gelegd (PB 2016, L 260, blz. 61).

12| Besluit (EU) 2016/2326 van de Commissie van 21 oktober 2015 betreffende steunmaatregel SA.38375 (2014/C ex 2014/NN) door Luxemburg ten gunste van Fiat ten uitvoer gelegd (PB 2016, L 351, blz. 1).

13| Zaak C-418/19 P, **Silgan Closures en Silgan Holdings/Commissie**.

14| Verordening (EG) nr. 773/2004 van de Commissie van 7 april 2004 betreffende procedures van de Commissie op grond van de artikelen [101 en 102 VWEU] (PB 2004, L 123, blz. 18).

van artikel 101 VWEU in te leiden tegen verschillende ondernemingen uit de metaalverpakkingensector, waaronder verzoeksters, verworpen. Het heeft de door de Commissie opgeworpen exceptie van niet-ontvankelijkheid toegewezen en geoordeeld dat het bestreden besluit een voorbereidende handeling is die geen rechtsgevolgen ten aanzien van verzoeksters heeft in de zin van artikel 263 VWEU.

Om te beginnen heeft het Gerecht eraan herinnerd dat de gevolgen en het rechtskarakter van het bestreden besluit moeten worden beoordeeld op basis van de functie die dit besluit vervult in het kader van de procedure die leidt tot een besluit dat wordt vastgesteld op grond van hoofdstuk III van verordening nr. 1/2003¹⁵.

Wat in het bijzonder het in artikel 11, lid 6, van verordening nr. 1/2003 genoemde gevolg betreft, namelijk dat het inleiden van de in het bestreden besluit vermelde procedure de mededingingsautoriteiten van de lidstaten hun bevoegdheid ontnemt om artikel 101 VWEU toe te passen op de feiten die in deze procedure aan de orde zijn, is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat dit gevolg de belangen van verzoeksters niet aantast maar hen beschermt tegen parallelle vervolging door die autoriteiten.

Dit geldt volgens het Gerecht niet alleen wanneer nog geen enkele nationale autoriteit reeds een procedure heeft opgestart, maar ook – a fortiori – wanneer dit al wel het geval is en de betrokken autoriteit overeenkomstig artikel 11, lid 6, van verordening nr. 1/2003 haar desbetreffende bevoegdheid verliest. Indien een besluit om een procedure op grond van artikel 101 VWEU in te leiden de rechtspositie van de betrokken onderneming niet aantast wanneer zij op dat moment nog niet het voorwerp van een andere procedure uitmaakt, geldt dit immers des te meer wanneer er reeds een onderzoek van een nationale autoriteit tegen haar loopt.

Verzoeksters beroepen zich dus ten onrechte op de artikelen 104 en 105 VWEU, die voorzien in een zekere interactie tussen de bevoegdheid van de Commissie en die van de lidstaten wat met name de uitvoering van artikel 101 VWEU betreft. Deze bepalingen zien immers alleen op gevallen die niet onder een op grond van artikel 103 VWEU vastgestelde verordening tot uitvoering van artikel 101 VWEU – zoals verordening nr. 1/2003 – vallen.

Het Gerecht heeft erop gewezen dat niets verzoeksters belet om aanspraak te maken op toepassing van de mededeling van de Commissie betreffende immuniteit tegen geldboeten en vermindering van geldboeten in kartelzaken. Voorts hebben bij kartels waarvan de mededingingsverstoringe gevolgen zich in verschillende lidstaten kunnen voordoen en die dus tot het optreden van verschillende nationale mededingingsautoriteiten én van de Commissie kunnen leiden, ondernemingen die in verband met hun deelname aan dit kartel om toepassing van het clementiestelsel verzoeken, er belang bij om niet enkel bij de nationale mededingingsautoriteiten die mogelijk bevoegd zijn om artikel 101 VWEU toe te passen, maar ook bij de Commissie immuniteitsverzoeken in te dienen.

In een dergelijk geval staat het dan ook aan de betrokken onderneming die in aanmerking wil komen voor een dergelijk programma om de noodzakelijke stappen te ondernemen zodat de uitoefening door de Commissie van de haar bij verordening nr. 1/2003 verleende bevoegdheid de rechten die deze onderneming in het kader van de clementieregeling kan doen gelden, zo weinig mogelijk of zelfs helemaal niet aantast.

Het Gerecht heeft bovendien verklaard dat de uit de vaststelling van het bestreden besluit voortvloeiende stuiting van de verjaring geen andere gevolgen heeft dan de normale gevolgen die iedere procedurehandeling heeft, en dat daardoor enkel de procedurele situatie en niet de rechtspositie van de bij het onderzoek betrokken onderneming wordt beïnvloed. Deze vaststelling betreffende de louter procedurele aard van die

¹⁵ Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101 en 102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

gevolgen geldt niet alleen voor de stuiting van de verjaring die in artikel 25 van verordening nr. 1/2003 is vastgesteld, maar ook voor de stuiting van de verjaring van de bevoegdheden van de nationale autoriteiten om de eventueel in het nationale recht bepaalde sancties op te leggen.

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 6 mei 2019, **ABLV Bank/ECB** (T-281/18, [EU:T:2019:296](#)), waartegen hogere voorziening¹⁶ is ingesteld, was bij het Gerecht een beroep tot nietigverklaring ingesteld tegen besluiten van de ECB waarbij werd verklaard dat verzoekster en haar dochteronderneming ABLV Bank Luxembourg SA faalden of waarschijnlijk zouden falen in de zin van artikel 18, lid 1, van verordening nr. 806/2014¹⁷. In deze procedure heeft de ECB twee excepties van niet-ontvankelijkheid opgeworpen. In het kader van de eerste exceptie van niet-ontvankelijkheid heeft de ECB in wezen aangevoerd dat de beoordeling van de vraag of een kredietinstelling faalt of waarschijnlijk zal falen een voorbereidende maatregel is die niet bindend is en dat die verordening niet voorziet in de mogelijkheid om een beroep tot nietigverklaring in te stellen tegen een beoordeling van deze vraag. Daarnaast heeft zij zich op het standpunt gesteld dat artikel 86, lid 2, van verordening nr. 806/2014 uitdrukkelijk bepaalt dat tegen de besluiten van de Gemeenschappelijke Afwikkelingsraad (GAR) een dergelijk beroep openstaat. In het kader van de tweede exceptie van niet-ontvankelijkheid heeft de ECB betoogd dat verzoekster niet rechtstreeks werd geraakt door de beoordeling van de vraag of zij en haar dochteronderneming faalden of waarschijnlijk zouden falen, omdat deze beoordelingen geen rechtstreekse gevolgen hadden voor haar rechtspositie en alle vrijheid lieten aan de met de tenuitvoerlegging ervan belaste autoriteiten.

Wat de eerste exceptie van niet-ontvankelijkheid betreft, brengt het Gerecht om te beginnen in herinnering dat volgens zijn vaste rechtspraak een natuurlijke of rechtspersoon enkel kan opkomen tegen handelingen die bindende rechtsgevolgen hebben en die de belangen van de verzoekende partij kunnen aantasten doordat zij haar rechtspositie aanmerkelijk wijzigen. Daarbij komt dat tegen handelingen die in een uit meerdere fasen bestaande interne procedure tot stand komen, in beginsel alleen beroep openstaat wanneer het gaat om maatregelen die aan het einde van die procedure het standpunt van de instelling definitief vastleggen. Hiertoe behoren dus niet de tussenmaatregelen die tot doel hebben het eindbesluit voor te bereiden en waarvan de eventuele onrechtmatigheid op dienstige wijze kan worden aangevoerd in een beroep tegen dat eindbesluit. Tegen een tussenhandeling kan geen beroep worden ingesteld indien vaststaat dat de eventuele onrechtmatigheid ervan kan worden aangevoerd tot staving van een beroep tegen het eindbesluit ter voorbereiding waarvan die handeling is vastgesteld. In die omstandigheden waarborgt het beroep tegen het besluit waarmee de procedure wordt beëindigd, een toereikende rechtsbescherming.

Vervolgens benadrukt het Gerecht dat de bestreden handelingen een door de ECB verrichte beoordeling bevatten van de vraag of verzoekster en haar dochteronderneming faalden of waarschijnlijk zouden falen, en dat de ECB geen enkele beslissingsbevoegdheid heeft in het kader voor de vaststelling van een afwikkelingsregeling. Volgens overweging 26 van verordening nr. 806/2014 dienen de ECB en de GAR namelijk weliswaar de mogelijkheid te hebben om te beoordelen of een kredietinstelling faalt of waarschijnlijk zal falen, maar staat het uitsluitend aan de GAR de voorwaarden voor een afwikkeling te beoordelen en een afwikkelingsregeling vast te stellen indien hij van oordeel is dat alle voorwaarden zijn vervuld. Tevens is het Gerecht van oordeel dat uit artikel 18, lid 1, van verordening nr. 806/2014 uitdrukkelijk volgt dat de GAR dient te beoordelen of aan de drie voorwaarden van die bepaling is voldaan. De ECB beschikt weliswaar over de

16| Zaak C-551/19 P, **ABLV Bank/ECB**.

17| Verordening (EU) nr. 806/2014 van het Europees Parlement en de Raad van 15 juli 2014 tot vaststelling van eenvormige regels en een eenvormige procedure voor de afwikkeling van kredietinstellingen en bepaalde beleggingsondernemingen in het kader van een gemeenschappelijk afwikkelingsmechanisme en een gemeenschappelijk afwikkelingsfonds en tot wijziging van verordening (EU) nr. 1093/2010 (PB 2014, L 225, blz. 1).

bevoegdheid tot mededeling van een beoordeling van de vraag of is voldaan aan de eerste voorwaarde, te weten dat de betrokken entiteit faalt of waarschijnlijk zal falen, maar het gaat slechts om een beoordeling die de GAR op geen enkele wijze bindt.

Ten slotte moeten de bestreden handelingen volgens het Gerecht worden beschouwd als voorbereidende maatregelen in een procedure die de GAR in staat moet stellen een besluit te nemen over de afwikkeling van de betrokken bankinstellingen, zodat tegen die handelingen geen beroep tot nietigverklaring openstaat. De bestreden handelingen brengen geen wijziging in verzoeksters rechtspositie. Zij behelzen namelijk een door de ECB verrichte beoordeling van de feiten die betrekking heeft op de vraag of verzoekster en haar dochteronderneming falen dan wel waarschijnlijk zullen falen. Deze beoordeling is niet bindend, maar ligt ten grondslag aan de vaststelling door de GAR van afwikkelingsregelingen of van besluiten waarbij wordt vastgesteld dat een afwikkelingsregeling niet in het algemeen belang is. Om die reden zijn de bestreden handelingen niet vatbaar voor beroep in de zin van artikel 263 VWEU, zodat het Gerecht het beroep in zijn geheel niet-ontvankelijk heeft verklaard, zonder dat de tweede door de ECB opgeworpen exceptie van niet-ontvankelijkheid hoefde te worden onderzocht.

In de beschikking **RATP/Commissie** (T-422/18, [EU:T:2019:339](#)) heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring van het initiële besluit van de Commissie betreffende toegang tot documenten niet-ontvankelijk verklaard omdat het bestreden besluit was ingetrokken en vervangen voordat het beroep was ingesteld.

Op 5 maart 2018 heeft het directoraat-generaal Mobiliteit en Vervoer van de Commissie gedeeltelijke toegang verleend aan de auteur van een aan de Commissie gericht initieel verzoek om toegang tot brieven van de algemeen directeur van de Régie autonome des transports parisiens (RATP). Naar aanleiding van het confirmatief toegangsverzoek heeft de secretaris-generaal van de Commissie op 7 juni 2018 een besluit genomen waarbij hij de openbaarmaking van de litigieuze documenten heeft geweigerd.

RATP heeft nota genomen van het initiële toegangsverzoek en van het feit dat een gezuiverde versie van de litigieuze documenten aan de auteur van het toegangsverzoek was meegedeeld. Op 6 juli 2018 heeft RATP beroep ingesteld tot nietigverklaring van het initiële besluit om gedeeltelijke toegang te verlenen tot de litigieuze documenten.

Het Gerecht heeft geoordeeld dat het bestreden besluit slechts een eerste standpunt vormde van de Commissie, dat volledig is vervangen door het besluit van 7 juni 2018. Met het laatstgenoemde besluit is de procedure beëindigd en dat besluit heeft bijgevolg de aard van een besluit. Aldus was het bestreden besluit ten tijde van de instelling van het beroep reeds door het besluit van 7 juni 2018 vervangen en ten gevolge van dat besluit uit de rechtsorde van de Unie verdwenen, waardoor het geen rechtsgevolgen meer sorteerde. Bijgevolg was het onderhavige beroep op de datum waarop het is ingesteld zonder voorwerp en moest het niet-ontvankelijk worden verklaard.

Bovendien had verzoekster geen procesbelang, aangezien de nietigverklaring van het bestreden besluit de gevolgen van de openbaarmaking van de litigieuze documenten niet ongedaan zou maken.

De beslissing van het Gerecht om het beroep tot nietigverklaring van het bestreden besluit niet-ontvankelijk te verklaren wegens ontbreken van een voorwerp laat evenwel onverlet dat verzoekster een beroep tot schadevergoeding kan instellen.

2. Procesbevoegdheid

Bij beschikking van 14 februari 2019, *Associazione GranoSalus/Commissie* (T-125/18, [EU:T:2019:92](#)), waartegen hogere voorziening¹⁸ is ingesteld, heeft het Gerecht een verzoek tot nietigverklaring van uitvoeringsverordening 2017/2324¹⁹ afgewezen.

De onderhavige zaak vindt haar oorsprong in de verlenging van de goedkeuring door de Europese Commissie van glyfosaat, een werkzame stof die met name als herbicide wordt gebruikt. Verzoekster, een organisatie die bestaat uit tarweproducenten alsook uit consumenten en consumentenbeschermingsverenigingen, heeft het Gerecht verzocht om uitvoeringsverordening 2017/2324 nietig te verklaren en om bij wijze van maatregel van instructie de overlegging te gelasten van passages uit het rapport van de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (EFSA) waarin de studies over de potentiële gevolgen van glyfosaat voor de menselijke gezondheid worden geëvalueerd, teneinde die passages te vergelijken met andere documenten die betrekking hebben op dit onderwerp.

Wat om te beginnen de vraag betreft of verzoekster een eigen belang kon aantonen, heeft het Gerecht geoordeeld dat zij niet heeft vermeld dat zij een rol heeft gespeeld bij de voorbereiding van uitvoeringsverordening 2017/2324 of dat zij over bijzondere rechten beschikte in het kader van de procedure die heeft geleid tot de vaststelling van die handeling, zodat zij geen eigen belang heeft aangetoond op grond waarvan zij bij het Gerecht in eigen naam beroep tot nietigverklaring zou hebben kunnen instellen.

Wat vervolgens de procesbevoegdheid van verzoeksters leden betreft, heeft het Gerecht vastgesteld dat in casu verzoeksters leden niet konden worden beschouwd als adressaten van uitvoeringsverordening 2017/2324, omdat zij in deze handeling niet werden aangewezen als degenen tot wie die handeling was gericht. Met betrekking tot de stelling dat sommige van verzoeksters leden door uitvoeringsverordening 2017/2324 individueel werden geraakt in hun algemene hoedanigheid van consument en Unieburger, heeft het Gerecht geoordeeld dat die handeling verzoeksters leden wegens hun objectieve hoedanigheid van consument, Unieburger of tarweproducent op dezelfde wijze raakt als iedere andere consument, Unieburger of tarweproducent die daadwerkelijk of potentieel in eenzelfde situatie verkeert. Wat betreft de kwalificatie van uitvoeringsverordening 2017/2324 als regelgevingshandeling die geen uitvoeringsmaatregelen met zich meebrengt, heeft het Gerecht opgemerkt dat glyfosaat in twee stappen wordt beoordeeld. In een eerste stap wordt de stof ter goedkeuring voorgelegd aan de Commissie. In een tweede stap verleent elke lidstaat toelating voor het op de markt brengen van middelen die deze stof bevatten. Hetzelfde geldt voor de verlenging van de goedkeuring van de stof. Deze procedure brengt met zich mee dat de gevolgen van uitvoeringsverordening 2017/2324 zich voordoen via de door de nationale autoriteiten toegestane verlenging van de toelatingen voor het op de markt brengen, die derhalve uitvoeringsmaatregelen vormen.

18| Zaak C-313/19 P, *Associazione GranoSalus/Commissie*.

19| Uitvoeringsverordening (EU) 2017/2324 van de Commissie van 12 december 2017 tot verlening van de goedkeuring van de werkzame stof glyfosaat overeenkomstig verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van de bijlage bij uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie (PB 2017, L 333, blz. 10).

In het arrest van 11 juli 2019, **Air France/Commissie** (T-894/16, [EU:T:2019:508](#)), heeft het Gerecht het beroep niet-ontvankelijk verklaard dat door de luchtvaartmaatschappij Air France was ingesteld tegen een besluit inzake staatssteun dat door de Commissie was vastgesteld met betrekking tot bepaalde maatregelen die de Franse autoriteiten ten uitvoer hadden gelegd ten gunste van de luchthaven van Marseille-Provence en de luchtvaartmaatschappijen die van deze luchthaven gebruikmaken.²⁰

De luchthaven van Marseille-Provence is een van de grootste luchthavens in Frankrijk. Teneinde meer passagiers en goederen aan te trekken en haar ontwikkeling te richten op Europese bestemmingen, heeft de exploitant van deze luchthaven in 2004 besloten om naast de hoofdterminal een nieuwe terminal te bouwen bestemd voor „lowcost”vluchten. Voor de financiering van de bouw van deze nieuwe terminal heeft de exploitant onder meer een investeringssubsidie ontvangen van de Franse Staat. Voorts werd voor de nieuwe terminal een specifieke regeling ingesteld die voorzag in verlaagde heffingen voor passagiers. Ten slotte werd voor een – verlengbare – periode van vijf jaar een overeenkomst voor de aankoop van reclameruimte gesloten met de bedoeling reclame te maken voor de bestemming Marseille om een hoog aantal passagiers aan te trekken.

Na deze verschillende maatregelen te hebben onderzocht in het licht van het recht inzake staatssteun, heeft de Commissie vastgesteld dat de luchthaven Marseille-Provence investeringssteun had ontvangen die verenigbaar was met de interne markt in de zin van artikel 107, lid 3, onder c), VWEU. Met betrekking tot de verlaagde heffingen die van toepassing waren op de nieuwe, uitsluitend voor „lowcost”-vluchten bestemde terminal en de overeenkomst voor de aankoop van reclameruimte, kwam de Commissie daarentegen tot de slotsom dat er geen sprake was van steun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. Tegen dit besluit van de Commissie heeft Air France beroep tot nietigverklaring ingesteld. Zij maakt met name bezwaar tegen het feit dat lowcost-luchtvaartmaatschappijen zoals Ryanair een mededingingsvoordeel behalen uit het gebruik van de nieuwe, voor dit soort vluchten bestemde terminal.

Het Gerecht heeft het beroep van Air France evenwel niet-ontvankelijk verklaard omdat laatstgenoemde geen procesbevoegdheid heeft krachtens artikel 263, vierde alinea, VWEU.

In dit verband heeft het Gerecht om te beginnen bevestigd dat een verzoekende partij, zoals Air France, krachtens die bepaling moet voldoen aan de dubbele voorwaarde dat zij rechtstreeks en individueel wordt geraakt door het besteden besluit. Volgens vaste rechtspraak kan Air France voorts enkel worden geacht individueel te worden geraakt indien zij in een concurrentieverhouding staat met de begunstigde van de steunmaatregelen waarop het bij het Gerecht aangevochten besluit betrekking heeft en haar marktpositie merkbaar wordt aangetast door die maatregelen.

Gelet op deze beginselen heeft het Gerecht vervolgens opgemerkt dat de investeringssubsidie die is verleend ter financiering van de bouw van de nieuwe terminal op de luchthaven Marseille-Provence, uitsluitend is toegekend aan de exploitant van deze luchthaven, die de enige begunstigde ervan is. Aangezien geen concurrentieverhouding tussen die exploitant en Air France bestaat, wordt laatstgenoemde niet individueel geraakt door het besluit van de Commissie waarbij die subsidie verenigbaar met de interne markt is verklaard.

Met betrekking tot de verlaagde heffingen die van toepassing zijn op de nieuwe terminal voor „lowcost”-vluchten en de overeenkomst voor de aankoop van reclameruimte heeft het Gerecht ten slotte gepreciseerd dat de relevante markt waarop de gevolgen van de betrokken maatregelen moeten worden onderzocht, wordt gevormd door alle verbindingen van en naar deze luchthaven, los van de gebruikte terminal. Het stond

20| Besluit (EU) 2016/1698 van de Commissie van 20 februari 2014 betreffende de maatregelen SA.22932 (11/C) (ex NN 37/07) die door Frankrijk ten gunste van de luchthaven van Marseille-Provence en de luchtvaartmaatschappijen die gebruikmaken van de luchthaven ten uitvoer zijn gelegd (PB 2016, L 260, blz. 1).

dus aan Air France, als verzoekende partij, om te bewijzen dat haar concurrentiepositie op deze markt merkbaar is aangetast door de verlaagde heffingen en door de overeenkomst voor de aankoop van reclameruimte. Gesteld al dat de concurrentiepositie van Air France op de relevante markt, rekening houdend met het feit dat zij concurreert met Ryanair, rechtstreeks is aangetast door die maatregelen, heeft zij niets aangevoerd waaruit kan worden geconcludeerd dat sprake is van een merkbare aantasting. Haar beroep is bijgevolg in zijn geheel niet-ontvankelijk verklaard.

In het arrest **Venezuela/Raad** (T-65/18, [EU:T:2019:649](#)) van 20 september 2019, waartegen hogere voorziening²¹ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep dat de Bolivariaanse Republiek Venezuela (hierna: „Venezuela”) heeft ingesteld tegen drie handelingen van de Raad waarbij in het kader van het gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB) beperkende maatregelen zijn ingevoerd in het licht van de situatie in Venezuela²², niet-ontvankelijk verklaard.

Na eraan te hebben herinnerd dat artikel 263, vierde alinea, VWEU met name bepaalt dat een beroep tot nietigverklaring slechts ontvankelijk is mits de natuurlijke of rechtspersoon rechtstreeks wordt geraakt door het besluit waarvan hij om nietigverklaring verzoekt, merkt het Gerecht op dat de desbetreffende bepalingen van de bestreden handelingen (hierna: „bestreden bepalingen”) een verbod inhouden om aan natuurlijke of rechtspersonen, entiteiten of lichamen in Venezuela bepaalde wapens, uitrusting en technologieën te verkopen of te leveren en om bepaalde diensten ten behoeve van diezelfde natuurlijke of rechtspersonen, entiteiten of lichamen te verrichten. Dienaangaande merkt het Gerecht op dat de toepassing van deze verbodsbepalingen beperkt is tot het grondgebied van de Unie, de natuurlijke personen die onder de rechtsbevoegdheid van een lidstaat vallen en de rechtspersonen die volgens het recht van een lidstaat zijn erkend of opgericht, alsmede tot rechtspersonen, entiteiten of lichamen ten aanzien van alle geheel of gedeeltelijk binnen de Unie verrichte zakelijke transacties. Tot slot merkt het Gerecht op dat de bestreden bepalingen niet uitdrukkelijk en specifiek betrekking hebben op Venezuela als staat.

Voorts is het Gerecht van oordeel dat Venezuela niet kan worden gelijkgesteld met een marktdeelnemer die doorgaans een economische activiteit uitoefent. Als staat moet Venezuela immers overheidsprerogatieven uitoefenen, in het bijzonder in het kader van overheidstaken zoals defensie-, politie- en toezichtsopdrachten.

Anders dan een marktdeelnemer wiens bekwaamheid beperkt wordt door het voorwerp van zijn activiteit, heeft Venezuela als staat bovendien een uiterst divers actiegebied. Dit zeer ruime scala van bevoegdheden onderscheidt deze staat dus van een marktdeelnemer die doorgaans een welbepaalde economische activiteit uitoefent. In dit verband merkt het Gerecht op dat de door Venezuela overgelegde gegevens die door Eurostat zijn opgesteld en die betrekking hebben op de totale waarde van de handel in de in de bestreden bepalingen bedoelde goederen, niet kunnen aantonen dat Venezuela, door de betrokken goederen en diensten af te nemen, heeft gehandeld als een entiteit die kan worden gelijkgesteld met een op de betrokken markten actieve marktdeelnemer, en niet in het kader van zijn overheidsactiviteiten. De omstandigheid dat de bestreden bepalingen de in de Unie gevestigde marktdeelnemers verbieden economische en financiële betrekkingen te onderhouden met elke natuurlijke persoon of rechtspersoon, elke entiteit of elk lichaam in Venezuela, kan evenmin leiden tot de conclusie dat deze bepalingen Venezuela rechtstreeks raken in de zin van artikel 263, vierde alinea, VWEU. Aangezien de bestreden bepalingen bovendien geen rechtstreeks verbod voor Venezuela inhouden om de daarin bedoelde uitrusting en diensten af te nemen en in te voeren en geen

21| Zaak C-872/19 P, **Venezuela/Raad**.

22| Dit beroep strekte tot nietigverklaring van verordening (EU) 2017/2063 van de Raad van 13 november 2017 betreffende beperkende maatregelen in het licht van de situatie in Venezuela (PB 2017, L 295, blz. 21), uitvoeringsverordening (EU) 2018/1653 van de Raad van 6 november 2018 tot uitvoering van verordening 2017/2063 (PB 2018, L 276, blz. 1) en besluit (GBVB) 2018/1656 van de Raad van 16 november 2018 tot wijziging van besluit (GBVB) 2017/2074 betreffende beperkende maatregelen in het licht van de situatie in Venezuela (PB 2018, L 276, blz. 10).

afbreuk doen aan de bekwaamheid van deze Staat om zijn soevereine rechten op de onder zijn rechtsbevoegdheid vallende ruimten en goederen uit te oefenen, is het Gerecht van oordeel dat uit niets kan worden besloten dat het bedoeling van de Raad zou zijn geweest om de rechtsbekwaamheid van Venezuela te beperken, zodat deze bepalingen niet kunnen worden geacht de rechtspositie van de verzoekende partij rechtstreeks te raken.

Wat ten slotte het argument van Venezuela betreft dat het zich zonder procesbevoegdheid en bij gebreke van nationale uitvoeringsmaatregelen niet zou kunnen wenden tot de rechterlijke instanties van de lidstaten en van elke rechtsbescherming verstoken zou zijn, herinnert het Gerecht eraan dat de ontvankelijkheidsvoorwaarden van artikel 263, vierde alinea, VWEU weliswaar moeten worden uitgelegd in het licht van het recht op een daadwerkelijke rechtsbescherming, maar dat dit recht er niet toe kan leiden dat deze uitdrukkelijk door het VWEU gestelde voorwaarden terzijde worden geschoven.

Gelet op het voorgaande heeft het Gerecht het beroep in zijn geheel niet-ontvankelijk verklaard, voor zover het is gericht tegen de bestreden handelingen.

3. Beroepstermijnen

In de zaak die heeft geleid tot de beschikking van 30 april 2019, **Roemenië/Commissie** (T-530/18, [EU:T:2019:269](#)), waartegen hogere voorziening²³ is ingesteld, was het Gerecht aangezocht in een door Roemenië ingesteld beroep tot gedeeltelijke nietigverklaring van een uitvoeringsbesluit van de Commissie tot onttrekking aan financiering door de Europese Unie van bepaalde uitgaven die de lidstaten hebben verricht in het kader van Europese landbouwfondsen.²⁴ Bij dit besluit had de Commissie onder meer ten aanzien van Roemenië een financiële correctie van ruim 90 miljoen EUR toegepast. Deze zaak bood het Gerecht de gelegenheid om nader te preciseren wat het beginpunt is van de termijn om een beroep tot nietigverklaring in te stellen tegen een handeling van individuele strekking, zoals een krachtens artikel 297, lid 2, derde alinea, VWEU vastgesteld besluit, wanneer deze handeling op twee verschillende wijzen ter kennis van de adressaat ervan is gebracht. In casu was de bestreden handeling namelijk op 14 juni 2018 ter kennis gebracht van de permanente vertegenwoordiging van Roemenië bij de Europese Unie en op 15 juni 2018 bekendgemaakt in het *Publicatieblad van de Europese Unie*.

Om te beginnen riep het Gerecht in herinnering dat volgens artikel 263, zesde alinea, VWEU een beroep tot nietigverklaring moet worden ingesteld binnen twee maanden te rekenen, naargelang van het geval, vanaf de dag van bekendmaking van de bestreden handeling, vanaf de dag van kennisgeving van deze handeling aan de verzoeker of, bij gebreke daarvan, vanaf de dag waarop deze van de handeling kennis heeft gekregen. Bovendien worden volgens artikel 60 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht de procestermijnen verlengd met een forfaitaire termijn wegens afstand van tien dagen en bepaalt artikel 59 van dit Reglement dat wanneer de termijn voor het instellen van beroep tegen een handeling van een instelling ingaat door de bekendmaking van die handeling in het Publicatieblad, hij moet worden berekend vanaf het einde van de veertiende dag volgend op de datum van die bekendmaking.

23| Zaak C-498/19 P, **Roemenië/Commissie**.

24| Uitvoeringsbesluit (EU) 2018/873 van de Commissie van 13 juni 2018 tot onttrekking aan financiering door de Europese Unie van bepaalde uitgaven die de lidstaten hebben verricht in het kader van het Europees Landbouwgarantiefonds (ELGF) en het Europees Landbouwfonds voor plattelandontwikkeling (Elfpo) (PB 2018, L 152, blz. 29).

Vervolgens verklaarde het Gerecht dat de in aanmerking te nemen datum voor de vaststelling van het aanvangstijdstip van de termijn om een beroep tot nietigverklaring in te stellen de datum van bekendmaking in het Publicatieblad is wanneer het VWEU voorziet in die bekendmaking, die een voorwaarde voor de inwerkingtreding van de handeling is, terwijl in de andere in artikel 297, lid 2, derde alinea, VWEU vermelde gevallen, waaronder het geval waarin het besluit de adressaat vermeldt, de datum van kennisgeving bepalend is. Zo is in het geval van een handeling waarin de adressaten worden vermeld, alleen de aan de adressaten betekende tekst authentiek, ook al is die handeling ook in het Publicatieblad bekendgemaakt. In casu wordt Roemenië in het bestreden besluit uitdrukkelijk vermeld als adressaat en is dat besluit ten aanzien van deze lidstaat dus van kracht geworden met de kennisgeving ervan. De beroepstermijn is ingegaan vanaf deze kennisgeving en aangezien artikel 59 van het Reglement voor de procesvoering geen toepassing kan vinden, is deze termijn, met inbegrip van de termijn wegens afstand, verstreken op 24 augustus 2018. Derhalve heeft het Gerecht geoordeeld dat het door Roemenië op 7 september 2018 ingestelde beroep te laat is ingesteld en dus niet-ontvankelijk moet worden verklaard.

Tot slot heeft het Gerecht onderstreept dat de argumenten van verzoekster deze conclusie niet kunnen ontkrachten.

Roemenië heeft in dit verband allereerst gesteld dat uit het ontbreken van een correlatie tussen het beginpunt van de termijn voor het instellen van een beroep tot nietigverklaring van een handeling van een instelling en het tijdstip waarop die handeling in werking treedt of rechtsgevolgen sorteert, volgt dat in casu de datum van bekendmaking van de bestreden handeling in het Publicatieblad als beginpunt van deze termijn zou kunnen worden beschouwd, ook al had dit besluit ten aanzien van deze lidstaat reeds gevolgen gesorteerd als gevolg van de eerdere bekendmaking ervan. Het Gerecht heeft onder meer geoordeeld dat dit betoog berust op een verwarring tussen de voorwaarden voor ontvankelijkheid van een beroep tot nietigverklaring, zoals bedoeld in artikel 263 VWEU, en de voorwaarden betreffende de geldigheid van de handeling waartegen een dergelijk beroep is gericht.

Ten tweede heeft Roemenië aangevoerd dat het een reeds lang bestaande en vaste praktijk van de Commissie is om besluiten zoals het in casu in geding zijnde besluit bekend te maken in het Publicatieblad en deze tegelijkertijd aan de adressaten ervan mee te delen. In deze atypische situatie moest volgens deze lidstaat de bekendmaking van deze besluiten in het Publicatieblad het beginpunt van de beroepstermijn zijn. Het Gerecht heeft opgemerkt dat, gesteld al dat een dergelijke praktijk bestaat, voor de berekening van de beroepstermijn moet worden uitgegaan van de kennisgeving van dat besluit en niet van de bekendmaking ervan in het Publicatieblad wanneer die later heeft plaatsgevonden. Bovendien garandeert juist het feit dat de kennisgeving als enig criterium wordt gehanteerd voor het beginpunt van de termijn voor het instellen van een beroep tot nietigverklaring van handelingen waarbij de adressaten ervan worden vermeld, de rechtszekerheid en een effectieve rechterlijke bescherming, in tegenstelling tot een hybride oplossing waarbij de adressaat van een handeling aan wie deze handeling naar behoren ter kennis is gebracht, nog steeds moet navragen of die handeling eventueel in het Publicatieblad zal worden bekendgemaakt, welke bekendmaking niet verplicht en dus onzeker is.

Ten derde heeft het Gerecht met betrekking tot het argument dat er verschillen bestaan tussen de in het Publicatieblad bekendgemaakte tekst en de ter kennis gebrachte tekst, die onvolledig zou zijn, in herinnering geroepen dat de kennisgeving de verrichting is waarbij de auteur van een handeling van individuele strekking die handeling meedeelt aan degenen tot wie zij is gericht en hen aldus in staat stelt kennis te nemen van de inhoud ervan en van de redenen waarop zij is gebaseerd. Bovengenoemde verschillen zijn van ondergeschikte aard en hebben Roemenië dan ook niet belet om de inhoud van de bestreden handeling voldoende duidelijk en nauwkeurig te kennen en de motivering ervan te begrijpen. Derhalve hebben zij geen gevolgen voor de toepassing van de termijn voor het instellen van een beroep tot nietigverklaring.

4. Rechtsbijstand

In de op 23 mei 2019 gegeven beschikking **OP/Commissie** (T-630/18 AJ, [EU:T:2019:365](#)) heeft het Gerecht de aanvraag voor rechtsbijstand die de verzoekende partij op grond van artikel 147 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht heeft ingediend, afgewezen omdat onvoldoende gegevens en bewijzen ter beoordeling van haar financiële situatie zijn verstrekt.

Aangaande het onderzoek naar de financiële situatie van de verzoekende partij dient, zoals blijkt uit artikel 147, lid 3, van het Reglement voor de procesvoering, aan de hand van de gegevens en bewijzen waarvan de aanvraag voor rechtsbijstand vergezeld gaat, te kunnen worden beoordeeld of de verzoekende partij, gelet op die situatie, niet of slechts gedeeltelijk in staat is de kosten te dragen in verband met bijstand en vertegenwoordiging in rechte voor het Gerecht. Volgens het Gerecht vereist die beoordeling dat de verzoekende partij gegevens en bewijzen overlegt waarvan de datum voldoende dicht bij de indieningsdatum van de aanvraag ligt, zodat de financiële mogelijkheden van de aanvrager om die kosten te dragen, op een objectieve manier kunnen worden beoordeeld.

In casu heeft het Gerecht vastgesteld dat de verzoekende partij overeenkomstig de aanwijzingen in het aanvraagformulier voor rechtsbijstand gegevens had moeten overleggen met betrekking tot haar inkomsten in 2017 of zelfs 2018.

Dienaangaande was het Gerecht om te beginnen van oordeel dat de in het kader van een voorgaande aanvraag voor rechtsbijstand ingediende stukken, betreffende het jaar 2016, niet voor de relevante periode in aanmerking konden worden genomen. Voorts heeft het Gerecht de verklaring van de verzoekende partij waarin zij stelt in haar behoeften te voorzien met de vergoeding van de kosten die zij in het kader van momenteel aanhangige rechtsgedingen heeft gemaakt, als summier en dubbelzinnig aangemerkt, daar dat soort opbrengsten niet kan worden gelijkgesteld met inkomsten die een persoon in staat stellen in zijn dagelijkse behoeften te voorzien. Het Gerecht heeft opgemerkt dat de verzoekende partij de beroepswerkzaamheid die zij tijdens de relevante periode kennelijk uitoefende, niet heeft aangegeven in haar aanvraag. Bij gebreke van enige verduidelijking is het aan de verzoekende partij om de materiële en financiële voorwaarden te preciseren waaronder zij deze werkzaamheid heeft uitgeoefend en gegevens en bewijsstukken over te leggen aan de hand waarvan haar huidige inkomsten kunnen worden beoordeeld.

In die context heeft het Gerecht opgemerkt dat niet kon worden vastgesteld met welke inkomsten de verzoekende partij in de loop van de relevante periode in haar behoeften kon voorzien. In het licht van die elementen is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat de verzoekende partij niet rechtens genoegzaam heeft aangetoond dat zij wegens haar financiële situatie niet of slechts gedeeltelijk in staat is de kosten te dragen in verband met bijstand en vertegenwoordiging in rechte voor het Gerecht. In die omstandigheden heeft het Gerecht de aanvraag voor rechtsbijstand afgewezen op grond dat niet is voldaan aan de in artikel 146, lid 1, van het Reglement voor de procesvoering opgenomen voorwaarde, zonder dat zij uitspraak heeft gedaan over de vraag of het voorgenomen beroep kennelijk niet-ontvankelijk of kennelijk rechtens ongegrond is.

In het op 11 juni 2019 gewezen arrest **Frank/Commissie** (T-478/16, [EU:T:2019:399](#)) heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring verworpen dat Regine Frank had ingesteld tegen de besluiten van de Commissie van 17 juni 2016 en 16 september 2016 houdende respectievelijk de stilzwijgende en uitdrukkelijke afwijzing van verzoeksters subsidieaanvraag voor een onderzoeksproject.

Naar aanleiding van een oproep tot het indienen van voorstellen binnen het kaderprogramma Horizon 2020²⁵ heeft Frank voor een project betreffende het transport van licht in quasikristallen en aperiodieke structuren een subsidieaanvraag ingediend bij het Uitvoerend Agentschap Europese Onderzoeksraad (ERCEA). Verzoekster heeft die aanvraag ingediend namens de Technische Universität Kaiserslautern. Die universiteit heeft het ERCEA er evenwel op gewezen dat zij niet beschikbaar was als gastinstelling voor het door verzoekster ingediende project. De universiteit heeft tevens gepreciseerd dat verzoekster voor de oproep tot het indienen van voorstellen van 2016 zonder haar toestemming had gebruikgemaakt van een goedkeuringsbrief die de universiteit voor de oproep tot het indienen van voorstellen van 2015 had afgegeven. Bij gebreke van een geldige goedkeuringsbrief werd de subsidieaanvraag door het ERCEA afgewezen. De Commissie heeft die afwijzing in eerste instantie stilzwijgend en vervolgens bij uitdrukkelijk besluit houdende verwerping van het administratief beroep bevestigd.

In de eerste plaats diende het Gerecht zich uit te spreken over de gevolgen van een beslissing van een advocaat om een verzoekende partij die tijdens de procedure voor het Gerecht rechtsbijstand genoot, niet langer te vertegenwoordigen. In casu had het Gerecht verzoekster bij beschikking van 16 februari 2017 rechtsbijstand toegekend en daarbij de keuze van de naam van haar vertegenwoordiger bekrachtigd. Op 5 maart 2018 heeft verzoeksters vertegenwoordiger de griffie van het Gerecht evenwel meegedeeld dat hij er niet langer mee instemde haar te vertegenwoordigen. Daarop heeft het Gerecht verzoekster ervan in kennis gesteld dat zij een andere advocaat diende te machtigen om haar op de pleitzitting van 31 januari 2019 te vertegenwoordigen. Op de dag van de pleitzitting had verzoekster geen gevolg gegeven aan de oproep van het Gerecht. Zij heeft daarom zelf verzocht om toepassing van artikel 148, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht, dat in het kader van een aanvraag voor rechtsbijstand de voorwaarden bepaalt waaronder een advocaat op initiatief van de griffier van het Gerecht kan worden gemachtigd een partij te vertegenwoordigen voor het Gerecht.

Dienaangaande heeft het Gerecht geoordeeld dat ingeval de betrokkene zelf een advocaat heeft voorgesteld, de toepassing van artikel 148, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering met het oog op de vervanging van die advocaat door een andere advocaat ten eerste slechts mogelijk is indien een nieuwe aanvraag voor rechtsbijstand overeenkomstig artikel 147, leden 2 en 3, van het Reglement voor de procesvoering wordt ingediend. Ten tweede kan een advocaat op grond van artikel 148, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering slechts worden vervangen indien dat wegens objectieve omstandigheden onafhankelijk van het gedrag of de wil van de betrokkene, zoals het overlijden, de pensionering of de niet-nakoming van beroeps of gedragsverplichtingen van de advocaat, noodzakelijk is geworden. Het feit dat een advocaat ervan afziet een partij in het geding te vertegenwoordigen op grond dat deze partij door haar gedrag de vertegenwoordigingsopdracht van die advocaat drastisch inperkt, kan dan ook niet worden aangemerkt als een geldige reden ter rechtvaardiging van de toepassing van artikel 148, lid 5, van het Reglement voor de procesvoering.

In de tweede plaats heeft het Gerecht het verzoek tot nietigverklaring van de stilzwijgende verwerping door de Commissie niet-ontvankelijk verklaard. In dit verband heeft het Gerecht geoordeeld dat het uitblijven van een antwoord van de Commissie geldt als stilzwijgende verwerping van het administratief beroep, waartegen beroep tot nietigverklaring kan worden ingesteld. Voordat het beroep tot nietigverklaring bij het Gerecht werd ingesteld, had de Commissie het administratief beroep evenwel uitdrukkelijk verworpen, als gevolg waarvan de stilzwijgende verwerping was ingetrokken.

25| Oproepen tot het indienen van voorstellen en verwante activiteiten op grond van het werkprogramma van de Europese Onderzoeksraad (ERC) 2016 in het kader van Horizon 2020 – Het kaderprogramma voor onderzoek en innovatie (20142020) (PB 2015, C 253, blz. 12).

In de derde plaats heeft het Gerecht met betrekking tot de subsidiabiliteitsvoorwaarden voor de subsidieaanvraag in herinnering gebracht dat in de omstandigheden van de onderhavige zaak verzoekster voor het onderzoek van haar subsidieaanvraag een geldige goedkeuringsbrief van de gastuniversiteit diende over te leggen. Ten slotte heeft het Gerecht gepreciseerd dat de naam van de gastinstelling een essentieel onderdeel van de subsidieaanvraag is en dat daaraan als zodanig niets kan worden gewijzigd of toegevoegd zonder deze aanvraag substantieel te wijzigen. Verzoekster kan het ERCEA aldus niet verwijten haar niet in de gelegenheid te hebben gesteld een nieuwe gastinstelling te zoeken.

II. Institutioneel recht

Bij arrest **RE/Commissie** (T-903/16, [EU:T:2019:96](#)) van 14 februari 2019 heeft het Gerecht zich uitgesproken over het verzoek van een werknemer van de Commissie tot nietigverklaring van een nota waarbij een verzoek om toegang tot persoonsgegevens werd geweigerd. In casu was door de directie Veiligheid van de Commissie²⁶ tegen verzoeker een administratief onderzoek ingesteld. Bij de bestreden nota heeft deze directie op grond van verordening nr. 45/2001²⁷ het verzoek van de betrokken werknemer om toegang tot zijn persoonsgegevens afgewezen. De Commissie heeft met name betoogd dat die nota een louter bevestigende handeling was van een eerdere weigering die verzoeker niet binnen de beroepstermijn had betwist, en dat verzoeker geen procesbelang had om tegen deze nota op te komen, aangezien die betrekking had op persoonsgegevens waartoe hij al toegang had gekregen.

Met betrekking tot de ontvankelijkheid van de vordering tot nietigverklaring heeft het Gerecht in de eerste plaats geoordeeld dat een persoon in het kader van verordening nr. 45/2001 te allen tijde een nieuw verzoek om toegang kan indienen dat betrekking heeft op persoonsgegevens waartoe hem voordien toegang is geweigerd. Een dergelijk verzoek verplicht de betrokken instelling om na te gaan of de eerdere weigering nog steeds gerechtvaardigd is. Een nieuw onderzoek dat ertoe strekt na te gaan of een eerdere weigering van toegang tot persoonsgegevens nog steeds gerechtvaardigd is, leidt dus tot de vaststelling van een handeling die niet louter de eerdere handeling bevestigt, maar een handeling vormt waartegen een beroep tot nietigverklaring kan worden ingesteld. Uit artikel 13, onder c), van verordening nr. 45/2001, dat aan de betrokken persoon toestaat om „te allen tijde” toegang te hebben tot zijn persoonsgegevens, volgt immers dat die persoon beschikt over een voortdurend en permanent recht van toegang tot die gegevens. Voorts mogen de in artikel 20, lid 1, van verordening nr. 45/2001 bedoelde uitzonderingen en beperkingen slechts gelden gedurende de periode waarin zij noodzakelijk zijn. Verder is het zo dat op het gebied van de verwerking van persoonsgegevens de feitelijke en juridische situatie van de betrokkene per definitie evolueert. Door het verloop van de tijd kan een verwerking onnodig of zelfs onrechtmatig worden terwijl zij dat oorspronkelijk niet was.

In de tweede plaats heeft het Gerecht erop gewezen dat geen enkele bepaling van verordening nr. 45/2001 de betrokken persoon verplicht om zijn verzoek om toegang tot zijn persoonsgegevens te motiveren of te rechtvaardigen. Hieruit volgt dat, wat de toegang tot persoonsgegevens betreft, een verzoekende partij zich kan beroepen op het bestaan van nieuwe en wezenlijke feiten die een nieuw onderzoek rechtvaardigen, ook al heeft hij nagelaten om die feiten in zijn verzoek te vermelden. Aangezien in casu de gronden voor de eerdere weigering van toegang verband hielden met het administratief onderzoek tegen verzoeker, vormde

26| Directie Veiligheid van het directoraat-generaal Personele Middelen en Veiligheid van de Commissie.

27| Verordening (EG) nr. 45/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2000 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de bescherming van persoonsgegevens door de communautaire instellingen en organen en betreffende het vrije verkeer van die gegevens (PB 2001, L 8, blz. 1).

de afsluiting van dit administratieve onderzoek naar het oordeel van het Gerecht een nieuw en wezenlijk feit dat een nieuw onderzoek van verzoekers recht van toegang tot zijn persoonsgegevens rechtvaardigde. Dat onderzoek was des te meer gerechtvaardigd daar verzoeker een redelijke termijn (meer dan zes maanden) had laten voorbijgaan alvorens een nieuw verzoek om toegang tot zijn persoonsgegevens in te dienen.

In de derde plaats heeft het Gerecht geoordeeld dat de betrokkene in het kader van verordening nr. 45/2001 beschikt over een voortdurend en permanent recht van toegang tot zijn persoonsgegevens. Dat recht stelt hem met name in staat om een verzoek om toegang in te dienen, ook wanneer hij al toegang heeft gehad tot alle of een deel van die gegevens. In die omstandigheden kan de nietigverklaring van de bestreden nota, ook wanneer die betrekking heeft op persoonsgegevens waartoe verzoeker reeds toegang heeft gekregen, voor hem rechtsgevolgen hebben en in zijn voordeel zijn.

Gelet op deze overwegingen heeft het Gerecht geoordeeld dat de vordering tot nietigverklaring ontvankelijk was.

In het kader van het onderzoek naar de gegrondheid van de vordering tot nietigverklaring heeft het Gerecht het middel inzake niet-nakoming van de motiveringsplicht toegewezen. Aangezien het gaat om een nieuwe weigering die na een nieuw onderzoek moet worden gegeven, kan de verwijzing naar eerdere besluiten geen toereikende motivering vormen. Derhalve heeft het Gerecht de bestreden nota nietig verklaard voor zover daarbij verzoekers verzoek om toegang tot bepaalde van zijn persoonsgegevens wordt afgewezen.

In het arrest **EPSU en Goudriaan/Commissie** (T-310/18, [EU:T:2019:757](#)) van 24 oktober 2019 heeft het Gerecht een beroep tot nietigverklaring verworpen dat was ingesteld tegen een besluit van de Commissie om bij de Raad geen voorstel in te dienen voor een besluit tot tenuitvoerlegging op Unieniveau van een door de Europese sociale partners ondertekende overeenkomst.

In december 2015 hebben de sociale partners krachtens artikel 155, lid 1, VWEU een overeenkomst ondertekend genaamd „Algemeen kader voor de voorlichting en de raadpleging van de ambtenaren en werknemers van de administraties van de centrale regeringen” (hierna: „overeenkomst”). Vervolgens hebben zij de Commissie gezamenlijk verzocht een voorstel in te dienen om de overeenkomst op het niveau van de Unie te laten uitvoeren bij een krachtens artikel 155, lid 2, VWEU vastgesteld besluit van de Raad. In maart 2018 heeft de Commissie de sociale partners echter laten weten dat zij had besloten geen dergelijk voorstel voor een besluit bij de Raad in te dienen. De redenen die voor deze weigering werden gegeven waren ten eerste het specifieke karakter van de administraties van de centrale regeringen, namelijk het feit dat zij bevoegdheden van openbaar gezag uitoefenen, ten tweede het feit dat vele lidstaten in hun nationale recht bepalingen hebben over de voorlichting en raadpleging van de ambtenaren en werknemers van die administraties, en ten derde het feit dat er tussen de lidstaten aanzienlijke verschillen bestaan wat de omschrijving en de afbakening van die administraties betreft, zodat de werkingssfeer van een eventueel besluit van de Raad tot tenuitvoerlegging van de overeenkomst van lidstaat tot lidstaat qua omvang zou verschillen.

Het Gerecht heeft om te beginnen geoordeeld dat het weigeringsbesluit van de Commissie een voor beroep vatbare handeling vormde. Het kon immers niet worden gekwalificeerd als een voorbereidende handeling, en de eventuele ruime beoordelingsmarge van de Commissie stond niet in de weg aan de ontvankelijkheid van het beroep.

Vervolgens heeft het Gerecht beklemtoond dat wanneer de sociale partners hebben onderhandeld over een overeenkomst en deze hebben gesloten op grond van artikel 155, lid 1, VWEU, en de ondertekenende partijen een gezamenlijk verzoek indienen voor de tenuitvoerlegging van die overeenkomst op Unieniveau bij een krachtens artikel 155, lid 2, VWEU vastgesteld besluit van de Raad, de Commissie niet verplicht is dit verzoek in te willigen, maar dient te beoordelen of er volgens haar aanleiding is om bij de Raad een voorstel in die zin in te dienen.

Het Gerecht heeft daaraan toegevoegd dat de Commissie niet alleen moet nagaan of de clausules van een dergelijke overeenkomst strikt genomen wettig zijn, maar ook rekening moet houden met het algemeen belang van de Unie en dus moet beoordelen of het, mede gelet op overwegingen van politieke, economische en sociale aard, wel opportuun is om die overeenkomst op Unieniveau ten uitvoer te leggen.

Tot slot heeft het Gerecht gepreciseerd dat de Commissie een ruime beoordelingsmarge heeft en dat, bij weigering, het besluit van de Commissie slechts in beperkte mate kan worden getoetst door het Gerecht.

III. Mededingingsregels voor ondernemingen

1. Bijdragen op het gebied van artikel 101 VWEU

In het arrest **Pometon/Commissie** (T-433/16, [EU:T:2019:201](#)) van 28 maart 2019, waartegen hogere voorziening²⁸ is ingesteld, heeft het Gerecht, na besluit C(2016) 3121 final van de Europese Commissie betreffende een procedure op grond van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte (EER) gedeeltelijk nietig te hebben verklaard, het bedrag van de geldboete herzien dat bij dat besluit aan Pometon SpA was opgelegd omdat deze onderneming had deelgenomen aan een mededingingsregeling bestaande in overeenkomsten of onderling afgestemde feitelijke gedragingen met vier andere ondernemingen, die in hoofdzaak tot doel hadden de prijzen van staalgrit in de hele EER te coördineren. Het bestreden besluit was vastgesteld na een in de tijd gespreide „hybride” procedure, aangezien ten aanzien van de vier andere bij het kartel betrokken ondernemingen schikkingsbesluit C(2014) 2074 final was vastgesteld op grond van de artikelen 7 en 23 van verordening nr. 1/2003²⁹, terwijl Pometon had besloten om zich uit de schikkingsprocedure terug te trekken.

Met betrekking tot de door Pometon aangevoerde grief dat de Commissie reeds een oordeel had geveld over haar schuld, omdat zij in het schikkingsbesluit meermaals naar haar gedrag had verwezen, heeft het Gerecht om te beginnen eraan herinnerd dat de administratieve procedure inzake mededingingsregelingen voor de Commissie is geregeld bij artikel 41 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en dat het bij artikel 48, lid 1, van dit Handvest neergelegde beginsel van het vermoeden van onschuld *mutatis mutandis* ook van toepassing is op de administratieve procedures betreffende de eerbiediging van de Europese mededingingsregels, gelet op de aard van de betreffende inbreuken alsook op de aard en de ernst van de daaraan verbonden sancties. Het Gerecht heeft vervolgens erop gewezen dat de in artikel 41 van dit Handvest neergelegde verplichting tot onpartijdigheid impliceert dat de Commissie in het kader van een hybride geworden procedure het schikkingsbesluit opstelt en motiveert, en daarbij alle noodzakelijke redactionele voorzorgsmaatregelen neemt zodat dit besluit, ook al is het niet gericht aan de onderneming die zich heeft teruggetrokken uit de schikkingsprocedure, geen afbreuk doet aan het geheel van procedurele waarborgen die deze onderneming moet genieten in het kader van de latere contradictoire procedure. Onder verwijzing naar de uitleggingscriteria die het Europees Hof voor de Rechten van de Mens heeft gehanteerd in zijn arrest van 27 februari 2014, *Karaman tegen Duitsland*, heeft het Gerecht dus ten eerste onderzocht of in het schikkingsbesluit de redactionele voorzorgsmaatregelen bij de vermelding van bepaalde gedragingen van Pometon elke verdenking konden wegnemen dat de Commissie bewust reeds een oordeel had geveld over de schuld en aansprakelijkheid van deze onderneming, en ten tweede of de verwijzingen naar deze gedragingen

28| Zaak C-440/19 P, **Pometon/Commissie**.

29| Verordening (EG) nr. 1/2003 van de Raad van 16 december 2002 betreffende de uitvoering van de mededingingsregels van de artikelen [101] en [102 VWEU] (PB 2003, L 1, blz. 1).

noodzakelijk waren om de aansprakelijkheid van de adressaten van het schikkingsbesluit vast te stellen. Daarbij heeft het Gerecht vastgesteld dat de litigieuze verwijzingen naar Pometon niet kunnen worden beschouwd als een aanwijzing dat de Commissie partijdig was jegens haar en het vermoeden van onschuld in het bestreden besluit had geschonden.

Na te hebben herinnerd aan de regels betreffende de bewijslast en bewijsvoering in geval van schending van artikel 101, lid 1, VWEU, heeft het Gerecht vervolgens bevestigd dat de Commissie rechtens genoegzaam zowel de deelname van Pometon aan één enkele voortdurende inbreuk op artikel 101, lid 1, VWEU, bestaande uit de verschillende onderdelen van het betreffende kartel, als de duur ervan had bewezen. Uit alle door de Commissie onderzochte bewijzen bleek immers dat Pometon volledig op de hoogte was, niet alleen van de wezenlijke kenmerken van het kartel, waarvan zij de kwalificatie als één enkele voortdurende inbreuk niet betwistte, maar ook van de geografische reikwijdte ervan, en dat zij aldus wilde deelnemen aan deze inbreuk. Bij gebreke van enige aanwijzing dat Pometon zich had gedistantieerd van het kartel, had de Commissie bovendien rechtens genoegzaam bewezen dat deze onderneming haar deelname aan de betreffende enkele voortdurende inbreuk niet had onderbroken, ook al beschikte zij voor een periode van ongeveer zestien maanden niet over rechtstreeks bewijs van heimelijke contacten.

Ten slotte heeft het Gerecht het verzoek tot nietigverklaring van het bestreden besluit of tot herziening van de aan Pometon opgelegde geldboete van 6 197 000 EUR onderzocht. Dienaangaande voerde Pometon aan dat de hoogte van de aanpassing van het basisbedrag van de geldboete, die de Commissie had vastgesteld overeenkomstig punt 37 van de richtsnoeren voor de berekening van geldboeten³⁰, onvoldoende was gemotiveerd en in strijd was met de beginselen van evenredigheid en gelijke behandeling.

Wat het verzoek tot nietigverklaring betreft, heeft het Gerecht vastgesteld dat de overwegingen van het bestreden besluit geen voldoende nauwkeurige aanwijzingen gaven over de gebruikte berekeningsmethode en de in aanmerking genomen beoordelingscriteria om op basis van de eigen aansprakelijkheid van elke onderneming een onderscheid te maken tussen het aan Pometon toegekende verminderingspercentage op het basisbedrag en de percentages die waren toegepast voor de andere kartelpartijen die een schikking hadden willen sluiten. De Commissie had immers hoofdzakelijk in algemene bewoordingen verwezen naar het bestaan van verschillen tussen de individuele deelname van Pometon en die van de andere karteldeelnemers alsook naar de noodzaak een geldboete vast te stellen die in verhouding stond tot de inbreuk van deze onderneming en die ook voldoende afschrikkend was. Bijgevolg heeft het Gerecht geoordeeld dat het bestreden besluit niet voldeed aan de motiveringsplicht voor wat betreft het aan Pometon op grond van punt 37 van de richtsnoeren toegekende uitzonderlijke verminderingspercentage, en artikel 2 ervan nietig verklaard, waarbij het bedrag van de aan Pometon opgelegde geldboete was vastgesteld.

Wat het verzoek tot herziening van het bedrag van de geldboete betreft, heeft het Gerecht erop gewezen dat het na de uitleg van de Commissie in haar schrifturen wist welke berekeningsmethode en criteria de Commissie had gehanteerd, zowel in het bestreden besluit als in het schikkingsbesluit, en derhalve in de uitoefening van zijn volledige rechtsmacht kon beoordelen of deze passend waren. Het heeft bovendien eraan herinnerd dat de Unierechter het bestreden besluit kan herzien, overigens zelfs zonder nietigverklaring, om de opgelegde geldboete in te trekken, te verlagen of te verhogen, waardoor de bevoegdheid tot het opleggen van sancties definitief op de Unierechter overging. Het stond dus aan het Gerecht om het passende bedrag van de geldboete vast te stellen, waarbij zijn beoordelingsbevoegdheid alleen beperkt was door de in artikel 23, lid 3, van verordening nr. 1/2003 genoemde criteria van de ernst en de duur van de inbreuk en

³⁰ | Richtsnoeren voor de berekening van geldboeten die uit hoofde van artikel 23, lid 2, onder a), van verordening (EG) nr. 1/2003 worden opgelegd (PB 2006, C 210, blz. 2).

door het plafond van 10 % van de totale omzet van de betrokken onderneming in het voorafgaande boekjaar, onder voorbehoud van inachtneming van het evenredigheidsbeginsel, het beginsel dat sancties individueel zijn en het gelijkheidsbeginsel, en van nakoming van zijn motiveringsplicht.

Wat het criterium inzake de duur van de deelname van Pometon aan de betreffende enkele voortdurende inbreuk betreft, heeft het Gerecht om te beginnen geoordeeld dat dit criterium reeds naar behoren in aanmerking was genomen bij de vaststelling door de Commissie van het door Pometon niet-betwiste basisbedrag van de geldboete. Wat vervolgens de toepassing van het wettelijke criterium van de ernst van de inbreuk betreft, heeft het Gerecht vastgesteld dat het zijn taak was uit te maken hoeveel het basisbedrag van de geldboete moest worden aangepast om, in het licht van de criteria die het passend acht, evenredig te zijn aan de ernst van de door Pometon gepleegde inbreuk en ook voldoende afschrikkend te zijn. Dienaangaande heeft het Gerecht het passend geacht om in de uitoefening van zijn volledige rechtsmacht eerst de individuele aansprakelijkheid van Pometon voor de betreffende karteldeelname in aanmerking te nemen, vervolgens de mate waarin deze onderneming door haar inbreukmakend gedrag in staat was de mededinging op de staalgritmarkt te verstoren en ten slotte haar omvang, waarbij voor elk van deze verschillende factoren de individuele aansprakelijkheid en situatie van Pometon werden vergeleken met die van de andere kartelpartijen. In de omstandigheden van de onderhavige zaak heeft het Gerecht, op basis van deze factoren, Pometon een uitzonderlijke vermindering toegekend die 75 % bedraagt van het wegens verzachtende omstandigheden aangepaste basisbedrag van de geldboete, zoals dat in het bestreden besluit was vastgesteld, en het bedrag van de aan Pometon opgelegde geldboete aldus vastgesteld op 3 873 375 EUR.

Bij zijn arrest van 23 mei 2019, *Recylex e.a./Commissie* (T-222/17, [EU:T:2019:356](#)), waartegen hogere voorziening³¹ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep verworpen dat was ingesteld door Recylex SA, Fonderie et Manufacture de Métaux SA en Harz-Metall GmbH (hierna: „Recylex”), vennootschappen die actief zijn op het gebied van de vervaardiging van gerecycled lood en andere producten. Dat beroep strekte tot verlaging van de geldboete die door de Commissie is opgelegd in haar besluit³² betreffende een inbreuk op artikel 101 VWEU. Deze inbreuk bestond uit overeenkomsten of onderling afgestemde feitelijke gedragingen op het Belgische, het Duitse, het Franse en het Nederlandse grondgebied. Die overeenkomsten of gedragingen, waarbij vier groepen van ondernemingen betrokken waren, hielden in dat de prijzen voor de inkoop van afgedankte loodaccu's voor auto's ten behoeve van de productie van gerecycled lood op elkaar werden afgestemd.

De administratieve procedure die aan het bestreden besluit ten grondslag lag, was ingesteld naar aanleiding van een immuniteitsverzoek dat was ingediend door JCI, een van de betrokken groepen van ondernemingen. Eco-Bat, een andere groep van ondernemingen, en uiteindelijk ook Recylex hadden op hun beurt op grond van de mededeling van de Commissie uit 2006 inzake medewerking³³ een verzoek ingediend dat strekte tot toekenning van immuniteit of – voor het geval dat geen immuniteit zou worden toegekend – tot vermindering van de geldboete. Aan JCI was immuniteit verleend terwijl de aan Eco-Bat opgelegde geldboete met 50 % was verminderd omdat zij de eerste onderneming was die bewijsmateriaal met een significante toegevoegde waarde had verstrekt. Recylex, de tweede onderneming die dergelijk bewijsmateriaal had verstrekt, had een vermindering van 30 % gekregen.

31| Zaak C-563/19 P, *Recylex e.a./Commissie*.

32| Besluit C(2017) 900 final van de Commissie van 8 februari 2017 in een procedure op grond van artikel 101 VWEU (zaak AT.40018 – Recycling autoaccu's).

33| Mededeling van de Commissie betreffende immuniteit tegen geldboeten en vermindering van geldboeten in kartelzaken (PB 2006, C 298, blz. 17).

Tegen deze achtergrond diende het Gerecht zich uit te spreken over de vraag of in het geval waarin twee ondernemingen bewijsmateriaal met een significante toegevoegde waarde hebben verstrekt, de onderneming die als tweede dergelijk bewijsmateriaal heeft verstrekt, de plaats van de eerste zou kunnen innemen wanneer de medewerking van die eerste onderneming niet zou blijken te voldoen aan de voorwaarden van punt 12 van de mededeling van 2006 inzake medewerking.

In dit verband heeft het Gerecht geconstateerd dat de grondgedachte van de mededeling van 2006 inzake medewerking erin bestaat een klimaat van onzekerheid binnen de kartels te creëren door de aangifte van de mededingingsregeling bij de Commissie aan te moedigen. Deze onzekerheid vloeit juist voort uit het feit dat de deelnemers aan de mededingingsregeling weten dat slechts één van hen immuniteit tegen geldboeten zal kunnen verkrijgen door de overige deelnemers aan de inbreuk aan te geven, zodat dezen het risico lopen dat hun geldboeten worden opgelegd. In het kader van dat systeem en volgens dezelfde logica komen de ondernemingen die het snelst meewerken, in aanmerking voor een grotere vermindering van de geldboete die hun anders zou worden opgelegd, dan de ondernemingen die minder snel meewerken. De chronologische volgorde en de snelheid van medewerking van de deelnemers aan de mededingingsregeling zijn dus essentiële onderdelen van het bij de mededeling van 2006 inzake medewerking ingevoerde systeem.

In het arrest **Hitachi-LG Data Storage en Hitachi-LG Data Storage Korea/Commissie** (T-1/16, [EU:T:2019:514](#))³⁴ van 12 juli 2019 heeft het Gerecht het beroep van Hitachi-LG Data Storage, Inc. en haar dochteronderneming Hitachi-LG Data Storage Korea Inc. (hierna: „verzoeksters”) verworpen dat strekte tot verlaging van het bedrag van de geldboete die hun bij besluit C(2015) 7135 final van de Commissie van 21 oktober 2015³⁵ was opgelegd wegens schending van de mededingingsregels in de sector van de productie en levering van optische disdrives (hierna: „odd’s”).

Na een administratief klokkenluideronderzoek kwam de Commissie tot de conclusie dat dertien ondernemingen hadden deelgenomen aan een mededingingsregeling op de markt van odd’s. In het bestreden besluit heeft de Commissie vastgesteld dat de deelnemers aan deze verboden mededingingsregeling vanaf minstens 23 juni 2004 tot 25 november 2008 hun gedrag ten aanzien van de aanbestedingen die waren georganiseerd door twee computerfabrikanten, Dell en Hewlett Packard, onderling hadden afgestemd. Volgens de Commissie hadden de betrokken ondernemingen via een netwerk van parallelle bilaterale contacten getracht ervoor te zorgen dat de prijzen voor odd-producten op een hoger niveau bleven dan dat waarop zij zich zonder deze bilaterale contacten zouden hebben bevonden. Bijgevolg heeft de Commissie verzoeksters een geldboete van 37 121 000 EUR opgelegd wegens schending van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-Overeenkomst.

Verzoeksters hebben ter ondersteuning van hun beroep tot verlaging van deze geldboete twee middelen aangevoerd, namelijk, ten eerste, schending van het beginsel van behoorlijk bestuur en van de motiveringsplicht, en, ten tweede, onjuiste rechtsopvatting, omdat de Commissie niet is afgeweken van de algemene methode in de richtsnoeren voor de berekening van de geldboeten om het bedrag van de aan verzoeksters opgelegde geldboete wegens de bijzondere kenmerken van de zaak en hun rol op de markt van odd’s te verminderen. In antwoord op de maatregelen tot organisatie van de procesgang van het Gerecht hebben verzoeksters verklaard dat zij het Gerecht hebben verzocht om zijn volledige rechtsmacht uit te oefenen door het impliciete besluit van de Commissie tot afwijzing van hun verzoek tot vermindering van de geldboete te herzien en dit verzoek ten gronde te onderzoeken.

34| Zie voor meer over hetzelfde thema ook de arresten van 12 juli 2019, **Sony en Sony Electronics/Commissie** (T-762/15, [EU:T:2019:515](#)), en 12 juli 2019, **Quanta Storage/Commissie** (T-772/15, [EU:T:2019:519](#)).

35| Besluit C(2015) 7135 final in een procedure op grond van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (zaak AT.39639 – Optical Disk Drivers).

In dit verband heeft het Gerecht er in de eerste plaats op gewezen dat in het Verdrag geen autonome rechtsgang „beroep op de volledige rechtsmacht” is opgenomen, zodat de rechterlijke instanties van de Unie deze volledige rechtsmacht slechts kunnen uitoefenen in het kader van de toetsing van handelingen van de instellingen, en meer bepaald in het kader van het beroep tot nietigverklaring. Zo heeft het Gerecht om te beginnen vastgesteld dat het beroep zowel conclusies omvatte tot gedeeltelijke nietigverklaring van het bestreden besluit, voor zover de Commissie het verzoek van verzoeksters tot vermindering van de opgelegde geldboete had afgewezen, als conclusies tot herziening van het besluit, waarbij het Gerecht werd verzocht dit verzoek zelf toe te wijzen en de geldboete bijgevolg te verlagen.

Wat vervolgens het eerste middel betreft, heeft het Gerecht om te beginnen het betoog van verzoeksters verworpen dat de Commissie de op haar rustende motiveringsplicht niet is nagekomen door niet te motiveren waarom de uitzondering in punt 37 van de richtsnoeren voor de berekening van de geldboeten, op grond waarvan de Commissie kan afwijken van de methodologie van deze richtsnoeren, niet is toegepast nadat verzoeksters daarom hadden verzocht. In dit verband heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie slechts verplicht was om in het bestreden besluit een motivering ten aanzien van de toegepaste methode voor de berekening van de geldboete op te nemen en niet ten aanzien van de gegevens die zij niet in aanmerking had genomen voor die berekening. Zij hoefde meer bepaald niet de redenen te vermelden waarom zij geen gebruik had gemaakt van de uitzondering in punt 37 van deze richtsnoeren.

Voorts heeft het Gerecht de argumenten inzake schending van het beginsel van behoorlijk bestuur afgewezen. In dit verband heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie de administratieve procedure zorgvuldig had gevoerd, aangezien zij ten eerste verzoeksters had gehoord en hun opmerkingen had onderzocht voordat het adviescomité voor mededingingsregelingen en economische machtsposities een schriftelijk advies over het voorontwerp van besluit had uitgebracht, en ten tweede dit comité overeenkomstig artikel 14, lid 3, van verordening nr. 1/2003 de belangrijkste feiten voor de berekening van de geldboete had doen toekomen.

Wat ten slotte het tweede middel betreft, heeft het Gerecht eraan herinnerd dat een verlaging van de geldboete op grond van punt 37 van de richtsnoeren voor de berekening van geldboeten alleen in uitzonderlijke omstandigheden kan worden toegekend, wanneer de bijzondere kenmerken van een gegeven zaak of de noodzaak om een bepaald afschrikkend niveau te bereiken, een afwijking van de algemene methode voor de berekening van het bedrag van een geldboete zoals die in die richtsnoeren is vastgesteld, kunnen rechtvaardigen. Het Gerecht heeft in dit verband geoordeeld dat geen van de door verzoeksters aangevoerde omstandigheden relevant was om een dergelijke vermindering van de geldboete op grond van de in punt 37 van de richtsnoeren bedoelde uitzondering te rechtvaardigen.

In het arrest **Toshiba Samsung Storage Technology en Toshiba Samsung Storage Technology Korea/Commissie** (T-8/16, [EU:T:2019:522](#)) van 12 juli 2019, waartegen hogere voorziening³⁶ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep van Toshiba Samsung Storage Technology Corp. en haar dochteronderneming Toshiba Samsung Storage Technology Korea Corp (hierna: „verzoeksters”) verworpen dat primair strekte tot nietigverklaring van besluit C(2015) 7135 final van de Commissie van 21 oktober 2015 en subsidiair tot verlaging van het bedrag van de geldboete die hun bij dat besluit was opgelegd wegens schending van de mededingingsregels in de sector van de productie en levering van optische diskdrives (hierna: „odd’s”).

Na een administratief klokkenluideronderzoek kwam de Commissie tot de conclusie dat dertien ondernemingen hadden deelgenomen aan een mededingingsregeling op de markt van odd’s. In het bestreden besluit heeft de Commissie vastgesteld dat de deelnemers aan deze verboden mededingingsregeling vanaf minstens 23 juni 2004 tot 25 november 2008 hun gedrag ten aanzien van de aanbestedingen die waren georganiseerd

36| Zaak C-700/19 P, **Toshiba Samsung Storage Technology en Toshiba Samsung Storage Technology Korea/Commissie**.

door twee computerfabrikanten, Dell en Hewlett Packard, onderling hadden afgestemd. Volgens de Commissie hadden de betrokken ondernemingen via een netwerk van parallelle bilaterale contacten getracht ervoor te zorgen dat de prijzen voor odd-producten op een hoger niveau bleven dan dat waarop zij zich zonder deze bilaterale contacten zouden hebben bevonden. Bijgevolg heeft de Commissie verzoeksters een geldboete van 41 304 000 EUR opgelegd wegens schending van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-Overeenkomst.

Verzoeksters hebben ter ondersteuning van hun beroep een aantal middelen aangevoerd, waaronder schending van wezenlijke vormvoorschriften en van de rechten van de verdediging, alsmede feitelijke vergissingen en onjuiste rechtsopvatting bij de vaststelling van de geografische reikwijdte van de inbreuk en bij de vaststelling van één enkele en voortdurende inbreuk.

Wat het begrip „één enkele en voortdurende inbreuk” betreft, heeft het Gerecht eraan herinnerd dat dit veronderstelt dat er sprake is van een geheel van gedragingen van verschillende partijen die één en hetzelfde mededingingsverstorende economische doel nastreven. Uit het begrip „één enkele en voortdurende inbreuk” zelf volgt dus dat een dergelijke inbreuk veronderstelt dat sprake is van een „geheel van gedragingen of inbreuken”. Verzoeksters konden derhalve niet stellen dat de Commissie in het bestreden besluit een aanvullende juridische kwalificatie had opgenomen door niet alleen de in de mededeling van punten van bezwaar genoemde enkele en voortdurende inbreuk vast te stellen, maar er tevens van uit te gaan dat deze uit meerdere „afzonderlijke inbreuken” bestond, aangezien het juist deze verschillende mededingingsverstorende gedragingen waren die deze enkele inbreuk vormden.

Voorts heeft het Gerecht geoordeeld dat het feit dat bepaalde kenmerken van de mededingingsregeling in de loop van de tijd waren gewijzigd, met name het feit dat nieuwe leden waren opgenomen, dat het aantal leden was verminderd of dat de mededingingsregeling was uitgebreid tot Hewlett Packard, de Commissie niet kon beletten om deze mededingingsregeling als één enkele en voortdurende inbreuk te kwalificeren, aangezien het doel ervan ongewijzigd was gebleven.

In zijn arrest van 24 september 2019, *Printeos e.a./Commissie* (T-466/17, [EU:T:2019:671](#)), heeft het Gerecht het beroep verworpen dat was ingesteld door verschillende ondernemingen die zich bezighouden met de verkoop van standaardenveloppen en bedrukte enveloppen (hierna: „verzoeksters”) en dat primair strekte tot de gedeeltelijke nietigverklaring van een besluit van de Europese Commissie³⁷ waarbij hun een geldboete was opgelegd wegens schending van artikel 101 VWEU (hierna: „bestreden besluit”). Verzoeksters en vier andere groepen ondernemingen hadden deze bepaling geschonden door op het grondgebied van verschillende Europese landen overeenkomsten te sluiten of onderling afgestemde feitelijke gedragingen te verrichten.

Het bestreden besluit is vastgesteld na de gedeeltelijke nietigverklaring³⁸ wegens ontoereikende motivering van een eerder besluit van de Commissie³⁹ waarbij aan verzoeksters een geldboete van 4 729 000 EUR was opgelegd in het kader van een schikkingsprocedure (hierna: „oorspronkelijk besluit”). Naar aanleiding van die uitspraak heeft de Commissie het bestreden besluit vastgesteld, waarbij het oorspronkelijke besluit weliswaar is gewijzigd maar een geldboete van hetzelfde bedrag is opgelegd.

37| Besluit C(2017) 4112 final van de Commissie van 16 juni 2017 tot wijziging van besluit C(2014) 9295 final van 10 december 2014 in een procedure op grond van artikel [101 VWEU] en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (AT.39780 – Enveloppen).

38| Arrest van het Gerecht van 13 december 2016, *Printeos e.a./Commissie* (T-95/15, , [EU:T:2016:722](#)).

39| Besluit C(2014) 9295 final van de Commissie van 10 december 2014 in een procedure op grond van artikel [101 VWEU] en artikel 53 van de EER-Overeenkomst (AT.39780 – Enveloppen).

Het Gerecht heeft om te beginnen geoordeeld dat wanneer de nietigverklaring van een handeling van de Unie berust op een procedurefout, zoals een ontoereikende motivering, en de Unierechter geen gebruik heeft gemaakt van zijn volledige rechtsmacht om de opgelegde geldboete te herzien, de Commissie ten aanzien van de verzoekende partijen een nieuw besluit kan nemen waarbij een geldboete wordt opgelegd, zonder daarmee het risico te lopen dat haar een schending van het rechtszekerheidsbeginsel, het vertrouwensbeginsel en het beginsel ne bis in idem kan worden verweten. Het Gerecht preciseerde in dit verband dat, wil het beginsel ne bis in idem toepassing vinden, uitspraak moet zijn gedaan over de vraag of de inbreuk inderdaad is gepleegd, dan wel de wettigheid van de beoordeling van die inbreuk moet zijn getoetst. Dit beginsel staat er op zich dus niet aan in de weg dat de vervolging ten aanzien van dezelfde met de mededinging strijdige gedraging wordt hervat wanneer een eerste beslissing op formele gronden nietig is verklaard zonder dat ten gronde uitspraak is gedaan over de ten laste gelegde feiten. De nietigverklaring staat dan immers niet gelijk aan „vrijspraak” in de zin die daaraan in het strafrecht wordt gegeven. Volgens het Gerecht geldt deze benadering ook in het geval van een nietigverklaring wegens ontoereikende motivering van een besluit tot oplegging van een geldboete wanneer dit besluit is vastgesteld in het kader van een schikkingsprocedure.

In de tweede plaats heeft het Gerecht met betrekking tot het middel inzake schending van het gelijkheidsbeginsel bij de vaststelling van het bedrag van de geldboete geoordeeld dat met het oog op het toezicht op de inachtneming van dit beginsel moet worden onderscheiden tussen enerzijds de vaststelling van het basisbedrag van de aan de betrokken ondernemingen op te leggen geldboeten, die noodzakelijkerwijs op gelijke voet dient te geschieden, en anderzijds de toepassing overeenkomstig artikel 23, lid 2, tweede alinea, van verordening (EG) nr. 1/2003 van het plafond van 10 % op die ondernemingen, die kan variëren naargelang van hun respectieve totale omzet. De Commissie mag namelijk weliswaar opteren voor een methode ter berekening van het basisbedrag die gebaseerd is op de waarde van de verkopen die zijn gerealiseerd in de loop van een volledig jaar waarin de inbreuk heeft plaatsgevonden, teneinde de economische impact van de inbreuk en het relatieve gewicht van elke onderneming die eraan heeft deelgenomen tot uiting te brengen, maar zij is verplicht om daarbij het beginsel van gelijke behandeling in acht te nemen. De toepassing van het plafond van 10 % bij de vaststelling van het eindbedrag van de geldboeten hangt daarentegen principieel niet af van deze economische impact van de inbreuk of van het relatieve gewicht van elke deelnemende onderneming, noch van de ernst of de duur van deze inbreuk. Hier is sprake van een louter automatische toepassing die uitsluitend is gerelateerd aan de totale omzet van de onderneming, zodat deze toepassing ipso facto in overeenstemming is met het beginsel van gelijke behandeling.

Het Gerecht hield echter de stelling van de Commissie dat de toepassing van het plafond van 10 % in een tussenstadium van de berekening van de op te leggen geldboeten ipso facto leidt tot uitkomsten die stroken met het gelijkheidsbeginsel, voor onjuist. Het overwoog daartoe dat de Commissie met een dergelijke handelwijze, die niet binnen de werkingssfeer van artikel 23, lid 2, tweede alinea, van verordening nr. 1/2003 valt, gebruikmaakt van haar beoordelingsbevoegdheid ingevolge punt 37 van de richtsnoeren voor de berekening van geldboeten die uit hoofde van artikel 23, lid 2, onder a), van verordening nr. 1/2003 worden opgelegd. Nadat het Gerecht de op deze voet gerealiseerde aanpassing van de basisbedragen van de geldboeten die waren opgelegd aan de verschillende groepen ondernemingen waartoe het bestreden besluit was gericht, had onderzocht, kwam het tot de conclusie dat een van deze groepen een gunstigere behandeling had genoten, zonder dat daarvoor een objectieve rechtvaardiging bestond. Het oordeelde echter dat verzoeksters zich niet in hun voordeel kunnen beroepen op de onrechtmatigheid die uit een dergelijke ongelijke behandeling voortvloeit.

Ten aanzien van de parallelle toepassing van artikel 101 VWEU en het nationale mededingingsrecht, in casu voor wat betreft de gevolgen op het Spaanse grondgebied van het gedrag van verzoeksters – waarop het derde middel, inzake schending van het billijkheidsbeginsel, betrekking had – heeft het Gerecht zonder meer vastgesteld dat het bestreden besluit zich niet tot dit grondgebied uitstreckte en dat de Spaanse mededingingsautoriteit gedragingen had bestraft die zich in een andere periode hadden voorgedaan. Het

Gerecht concludeerde dat juist in die context een volledige en voldoende afschrikkende bestraffing van het mededingingsverstorende gedrag van verzoeksters vereist dat alle gevolgen daarvan op deze verschillende grondgebieden en gedurende deze verschillende perioden in aanmerking worden genomen, zodat de Commissie niet kan worden verweten dat zij om dezelfde redenen heeft besloten de aan verzoeksters in het oorspronkelijke en het bestreden besluit opgelegde geldboete niet te verlagen.

2. Bijdragen op het gebied van concentraties

In het arrest *KPN/Commissie* (T-370/17, [EU:T:2019:354](#)) van 23 mei 2019 heeft het Gerecht zich uitgesproken over besluit C(2016) 5165 final van de Europese Commissie van 3 augustus 2016 waarbij de concentratie waarmee Vodafone Group en Liberty Global Europe Holding (hierna: „aanmeldende partijen”) gezamenlijke zeggenschap over een volwaardige gemeenschappelijke onderneming in de telecommunicatiesector in Nederland verwierven, verenigbaar werd verklaard met de interne markt en de Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte. Dat besluit is aangevochten door verzoekster, een Nederlandse onderneming die concurreert met de aanmeldende partijen en die onder meer actief is in de sector van kabelnetwerken voor televisiediensten in Nederland. Het door verzoekster ingestelde beroep had met name betrekking op verticale problemen voor de mededinging in de keten van de distributie van televisiecontent.

Het Gerecht heeft zich eerst uitgesproken over een middel dat gebaseerd was op een kennelijke beoordelingsfout die zou zijn begaan bij de afbakening van de relevante markt. In dit verband heeft het Gerecht in herinnering gebracht dat voor de beantwoording van de vraag of twee producten of diensten deel uitmaken van dezelfde markt, moet worden bepaald of zij – in de eerste plaats vanuit het oogpunt van de afnemer – als onderling verwisselbaar of substitueerbaar worden beschouwd op grond van hun kenmerken, hun prijzen en het gebruik waarvoor zij bestemd zijn. In casu heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie geen kennelijke beoordelingsfout had begaan door de markt voor het aanbieden en het verwerven op wholesaleniveau van betaalde premium sporttelevisiezenders niet verder te segmenteren, in aanmerking genomen dat die zenders vanuit het oogpunt van de aanbieders op retailniveau van televisiediensten substitueerbaar zijn omdat zij zich richten op soortgelijke klanten en soortgelijke content aanbieden.

Vervolgens heeft het Gerecht onderzocht of er een kennelijk onjuiste beoordeling is begaan ten aanzien van de verticale effecten van de concentratie, met name de bronafscherming met betrekking tot de zender Ziggo Sport Totaal op de markt voor het aanbieden en het verwerven op wholesaleniveau van betaalde premiumsporttelevisiezenders. Om te beginnen heeft het Gerecht eraan herinnerd dat bronafscherming zich volgens de richtsnoeren inzake niet-horizontale fusies voordoet wanneer het waarschijnlijk is dat de nieuwe entiteit na de fusie de toegang zal beperken tot de producten en diensten die zij zonder de fusie zou hebben geleverd respectievelijk verricht. Bij de beoordeling van de waarschijnlijkheid dat zich een mededingingsverstorende vorm van bronafscherming zal voordoen, dient de Commissie ten eerste te onderzoeken of de gefuseerde entiteit na de fusie de mogelijkheid zou hebben om de toegang tot voorzieningsbronnen in hoge mate af te schermen, ten tweede of zij de prikkel zou hebben om dit te doen, en ten derde of een afschermingsstrategie de concurrentie benedenwaarts aanzienlijk zou schaden. Daarbij gaat het om drie cumulatieve voorwaarden, zodat het risico op mededingingsverstorende bronafscherming reeds kan worden uitgesloten wanneer niet voldaan is aan een van deze voorwaarden. Aan de eerste van die voorwaarden kan enkel voldaan zijn wanneer de verticaal geïntegreerde onderneming die ten gevolge van de fusie tot stand wordt gebracht, een aanzienlijke mate van marktmacht heeft op de bovenwaartse markt, dat wil in casu zeggen de markt voor het aanbieden op wholesaleniveau van betaalde premiumsporttelevisiezenders. Het Gerecht heeft geoordeeld dat de Commissie geen kennelijke beoordelingsfout had gemaakt door in het bestreden besluit te concluderen dat de met de concentratie tot stand gebrachte entiteit niet de mogelijkheid zou hebben om een bronafschermingsstrategie te volgen, omdat het marktaandeel van die entiteit op de markt in kwestie minder dan 10 % zou bedragen.

IV. Staatssteun

1. Ontvankelijkheid

In zijn arresten van 19 juni 2019, **NeXovation/Commissie** (T-353/15, [EU:T:2019:434](#)), waartegen hogere voorziening⁴⁰ is ingesteld, en **Ja zum Nürburgring/Commissie** (T-373/15, [EU:T:2019:432](#)), waartegen eveneens hogere voorziening⁴¹ is ingesteld, heeft de Eerste kamer (uitgebreid) van het Gerecht twee beroepen tot gedeeltelijke nietigverklaring van een besluit van de Europese Commissie betreffende de toekenning van staatssteun aan het Nürburgring-complex in Duitsland voor de aanleg van een recreatiepark, hotels en restaurants alsook voor de organisatie van autoraces⁴² verworpen.

Tussen 2002 en 2012 hebben de overheidsondernemingen die eigenaar waren van het Nürburgring-complex (hierna: „verkopers”) steun ontvangen die voornamelijk afkomstig was van de Duitse deelstaat Rijnland-Palts. Deze steun was het voorwerp van een formele onderzoeksprocedure die de Commissie in 2012 heeft ingeleid op grond van artikel 108, lid 2, VWEU. In hetzelfde jaar zijn de verkopers insolvent verklaard en is besloten hun activa te verkopen. Na een daartoe georganiseerde aanbestedingsprocedure zijn die activa verkocht aan Capricorn Nürburgring Besitzgesellschaft GmbH (hierna: „Capricorn”).

Een inschrijver, te weten NeXovation, Inc., en een Duitse autosportvereniging, te weten Ja zum Nürburgring eV, hebben klachten ingediend bij de Commissie, omdat de aanbestedingsprocedure naar hun mening intransparant en discriminerend was geweest en niet tot een marktprijs had geleid. Bij haar besluit heeft de Commissie vastgesteld dat bepaalde steunmaatregelen ten gunste van de verkopers onrechtmatig waren en onverenigbaar waren met de interne markt. Tevens heeft zij besloten dat Capricorn gevrijwaard bleef van een eventuele terugvordering van steun aan de verkopers en dat de verkoop van de activa van de Nürburgring aan Capricorn geen staatssteun vormde. De Commissie is namelijk tot de slotsom gekomen dat de aanbestedingsprocedure transparant en niet-discriminerend was. NeXovation, Inc. en Ja zum Nürburgring eV hebben tegen het besluit van de Commissie beroep ingesteld.

Om te beginnen heeft het Gerecht met betrekking tot het besluit inzake de economische continuïteit tussen de verkopers en Capricorn in herinnering gebracht dat een besluit betreffende de economische continuïteit moet worden beschouwd als een besluit dat „samenhangt met en aanvullend is ten opzichte van” het eraan voorafgaande eindbesluit betreffende de steun in kwestie. Aangezien het bestreden besluit samenhangt met en aanvullend is ten opzichte van het besluit dat is vastgesteld na de formele onderzoeksprocedure betreffende de aan de verkopers toegekende steun, kunnen verzoeksters slechts stellen individueel door het eerstgenoemde besluit te worden geraakt indien zij door dit besluit op soortgelijke wijze worden geïndividualiseerd als de adreassaant van een dergelijk besluit, wat in casu niet het geval was.

Voorts heeft het Gerecht met betrekking tot het besluit inzake de verkoop van de activa aan Capricorn – dat is vastgesteld na de fase van het eerste onderzoek van de steunmaatregelen en niet na een formele onderzoeksprocedure – vastgesteld dat in beginsel aan elke onderneming die zich op een bestaande of potentiële concurrentieverhouding beroept, de hoedanigheid van belanghebbende in de zin van artikel 108,

40| Zaak C-665/19 P, **NeXovation/Commissie**.

41| Zaak C-647/19 P, **Ja zum Nürburgring/Commissie**.

42| Besluit (EU) 2016/151 van de Commissie van 1 oktober 2014 betreffende steunmaatregel SA.31550 (2012/C) (ex 2012/NN) van Duitsland ten gunste van de Nürburgring (PB 2016, L 34, blz. 1).

lid 2, VWEU kan worden toegekend. Bijgevolg is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat verzoeksters, wat dat besluit betreft, als belanghebbenden procesbevoegd zijn en een procesbelang behouden dat verband houdt met de bescherming van de procedurele rechten die zij in diezelfde hoedanigheid ontleen aan artikel 108, lid 2, VWEU.

Tot slot heeft het Gerecht eraan herinnerd dat wanneer een onderneming wordt verkocht middels een open, transparante en onvoorwaardelijke aanbestedingsprocedure, verondersteld mag worden dat de marktprijs overeenkomt met het hoogste bod, waarbij ten eerste moet worden nagegaan of het bod zowel bindend als geloofwaardig is en ten tweede of het niet gerechtvaardigd is om rekening te houden met andere economische factoren dan de prijs.

2. Begrip staatssteun

a. Het bestaan van een economisch voordeel

Bij het arrest **Fútbol Club Barcelona/Commissie** (T-865/16, [EU:T:2019:113](#))⁴³ van 26 februari 2019, waartegen hogere voorziening⁴⁴ is ingesteld, heeft het Gerecht besluit (EU) 2016/2391 van de Commissie van 4 juli 2016 betreffende de steunmaatregel SA.29769 (2013/C) (ex 2013/NN) die door Spanje ten uitvoer is gelegd ten gunste van bepaalde voetbalclubs, nietig verklaard op grond dat de Commissie niet rechtens genoegzaam had aangetoond dat er sprake was van een economisch voordeel voor de begunstigden van de betrokken maatregel.

Het bestreden besluit betrof een Spaanse wet van 1990 die alle Spaanse professionele sportclubs verplichtte om zich om te vormen tot sportieve vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid, met uitzondering van professionele sportclubs die tijdens de boekjaren voor de vaststelling van deze wet een positief resultaat hadden geboekt. Verzoekster, Fútbol Club Barcelona, en drie andere professionele voetbalclubs die onder deze uitzondering vielen, hadden er aldus voor gekozen om te blijven opereren in de vorm van rechtspersonen zonder winstoogmerk, en in die hoedanigheid genoten zij een bijzonder belastingtarief voor hun inkomsten. Aangezien dit bijzondere belastingtarief tot in 2016 lager was dan het tarief voor sportieve vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid, heeft de Commissie bij het bestreden besluit vastgesteld dat bij deze regeling een voordeel op het gebied van de inkomstenbelasting werd ingevoerd ten gunste van de vier betrokken clubs, zodat sprake was van een onrechtmatige en met het Unierecht onverenigbare steunregeling, en heeft zij het Koninkrijk Spanje gelast om de regeling stop te zetten en de individuele steun die aan de begunstigden van de regeling was verleend, terug te vorderen.

In zijn arrest heeft het Gerecht om te beginnen het middel verworpen waarmee verzoekster aanvoerde dat artikel 49 VWEU was geschonden doordat de Commissie had moeten vaststellen dat de verplichting voor professionele sportclubs om zich om te vormen tot sportieve vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid in strijd was met dit artikel. In dit verband heeft het Gerecht eraan herinnerd dat de Commissie niet bevoegd is om in het kader van een staatssteunprocedure te besluiten dat er sprake is van een zelfstandige overtreding van artikel 49 VWEU, en om daar de nodige rechtsgevolgen aan te verbinden, afgezien van het geval waarin de onverenigbaarheid van de betrokken steunmaatregel voortvloeit uit de schending van artikel 49 VWEU.

43| Zie voor meer over hetzelfde thema ook de arresten van 20 maart 2019, **Hércules Club de Fútbol/Commissie** (T-766/16, [EU:T:2019:173](#)); 22 mei 2019, **Real Madrid Club de Fútbol/Commissie** (T-791/16, [EU:T:2019:346](#)), en 26 februari 2019, **Athletic Club/Commissie** (T-679/16, niet gepubliceerd, [EU:T:2019:112](#)).

44| Zaak C-362/19 P, **Commissie/Fútbol Club Barcelona**.

Vervolgens heeft het Gerecht het middel onderzocht waarmee werd aangevoerd dat de Commissie beoordelingsfouten had gemaakt bij het onderzoek van het voordeel dat door de regeling aan de vier betrokken clubs werd verschaft. Na eraan te hebben herinnerd dat de Commissie complexe maatregelen als geheel dient te beoordelen om te bepalen of zij de begunstigde ondernemingen een economisch voordeel verschaffen dat zij onder normale marktomstandigheden niet zouden hebben verkregen, heeft het Gerecht gepreciseerd dat dit ook geldt bij het onderzoek van een steunregeling. De Commissie kan zich er bij een steunregeling weliswaar toe beperken de algemene en abstracte kenmerken van de regeling in kwestie te onderzoeken, zonder dat zij elk afzonderlijk geval waarin die regeling is toegepast hoeft te onderzoeken om na te gaan of deze elementen van steun omvat, maar dit onderzoek moet wel de diverse – zowel gunstige als ongunstige – gevolgen van de betrokken regeling voor de begunstigten omvatten – wanneer het niet-eenduidige karakter van het gestelde voordeel volgt uit de kenmerken van de regeling zelf.

Aangezien de nationale regeling waar het bestreden besluit betrekking op heeft neerkomt op een verenging van de personele werkingssfeer van het fiscale stelsel voor entiteiten zonder winstoogmerk in de Spaanse professionele sportsector, heeft het Gerecht onderzocht of de Commissie in het bestreden besluit rehtens genoegzaam heeft aangetoond dat de belastingregeling voor entiteiten zonder winstoogmerk in haar geheel beschouwd de begunstigten ervan in een gunstigere situatie kon plaatsen dan wanneer zij hadden moeten handelen in de vorm van een sportieve vennootschap met beperkte aansprakelijkheid. Volgens het Gerecht is dit niet het geval. Na erop te hebben gewezen dat de Commissie bij de vaststelling van het bestreden besluit beschikte over elementen waaruit bleek dat het fiscale stelsel voor de entiteiten zonder winstoogmerk specifiek is in die zin dat het plafond van de fiscale aftrek voor herinvestering van uitzonderlijke winsten lager ligt dan voor sportieve vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid, heeft het Gerecht geoordeeld dat de door de Commissie aangevoerde argumenten niet konden uitsluiten dat deze geringere aftrekmogelijkheden in de fiscale regeling voor entiteiten zonder winstoogmerk het voordeel van het lagere belastingtarief voor deze entiteiten compenseren. Aangezien de Commissie niet rehtens genoegzaam heeft voldaan aan de verplichting om aan te tonen dat de litigieuze maatregel een voordeel verschaft aan de begunstigten ervan, heeft het Gerecht vastgesteld dat sprake is van schending van artikel 107, lid 1, VWEU, en heeft het het bestreden besluit nietig verklaard.

b. Toerekenbaarheid – gebruik van staatsmiddelen

In het arrest *Italië e.a./Commissie* (T-98/16, T-196/16 en T-198/16, [EU:T:2019:167](#)) van 19 maart 2019, waartegen hogere voorziening⁴⁵ is ingesteld, heeft het Gerecht in het kader van een beroep tot nietigverklaring krachtens artikel 263 VWEU besluit 2016/1208⁴⁶ van de Commissie betreffende de door Italië ten uitvoer gelegde steunmaatregel ten gunste van een Italiaanse bank, Banca Tercas, nietig verklaard, op grond dat deze instelling ten onrechte had overwogen dat de litigieuze maatregelen neerkwamen op het gebruik van staatsmiddelen en toerekenbaar waren aan de staat.

In 2013 had een Italiaanse bank, Banca Popolare di Bari (BPB), aangegeven te willen inschrijven op een kapitaalverhoging van een andere Italiaanse bank, Banca Tercas, die sinds 2012 onder buitengewoon bewind stond nadat de centrale bank van de Italiaanse Republiek, de Banca d'Italia, onregelmatigheden had vastgesteld. Een van de voorwaarden die de BPB aan deze verrichting verbond was dat het Fondo interbancario di Tutela dei Depositi (FITD) het eigen vermogen van Banca Tercas zou dekken, waarvoor ook een audit werd aangevraagd. Het FITD is een Italiaans privaatrechtelijk bankenconsortium op basis van wederkerigheid, dat de mogelijkheid

45| Zaak C-425/19 P, *Commissie/Italië e.a.*

46| Besluit (EU) 2016/1208 van de Commissie van 23 december 2015 betreffende steunmaatregel SA.39451 (2015/C) (ex 2015/NN) door Italië ten uitvoer gelegd ten gunste van Banca Tercas (PB 2016, L 203, blz. 1).

heeft om in te grijpen ten bate van zijn leden, niet alleen in het kader van de wettelijke garantie van deposito's in geval van de gedwongen administratieve liquidatie van een van zijn leden (verplichte interventie), maar overeenkomstig zijn statuten ook op vrijwillige basis, indien daarmee lasten kunnen worden verminderd die kunnen voortvloeien uit het feit dat de deposito's door zijn leden moeten worden gegarandeerd (vrijwillige interventies, waaronder de vrijwillige steun- of preventieve interventie in het hoofdgeding).

Na zich ervan te hebben vergewist dat de steun ten bate van Banca Tercas economisch voordeliger was dan het terugbetalen van diens deposanten, heeft het FITD in 2014 besloten om Banca Tercas' negatieve eigen vermogen te dekken en haar bepaalde garanties te verstrekken. Deze maatregelen werden goedgekeurd door de Banca d'Italia. De Europese Commissie heeft een diepgaand onderzoek naar deze maatregelen ingeleid, omdat zij twijfelde of zij verenigbaar waren met de staatssteunregels van de Unie. Bij besluit 2016/1208, waartegen het beroep in de onderhavige zaak is gericht, is de Commissie tot de slotsom gekomen dat de betrokken maatregelen staatssteun vormden van de Italiaanse Republiek ten gunste van Banca Tercas.

Na de rechtspraak van het Hof over de kwalificatie van staatssteun in de zin van artikel 107 VWEU in herinnering te hebben gebracht, heeft het Gerecht in de eerste plaats onderzocht of voornoemde maatregelen konden worden toegerekend aan de Italiaanse Staat en, in de tweede plaats, of zij met staatsmiddelen waren bekostigd.

Het Gerecht heeft aldus in de eerste plaats geoordeeld dat de Commissie ten onrechte had overwogen dat zij had aangetoond dat de Italiaanse autoriteiten een aanzienlijke overheidscontrole uitoefenden op de vaststelling van de interventie van het FITD ten bate van Banca Tercas, aangezien zij niet rechtens genoegzaam had bewezen dat de Italiaanse overheid betrokken was bij de vaststelling van de betrokken maatregel en dus evenmin dat die maatregel toerekenbaar was aan de staat in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. Het Gerecht heeft eraan herinnerd dat in geval van een maatregel die door een privaatrechtelijke entiteit ten uitvoer is gelegd, op de Commissie de verplichting rust om aan te tonen dat er voldoende aanwijzingen zijn dat deze maatregel is genomen onder de invloed of effectieve controle van de overheid. Aansluitend heeft het Gerecht de reikwijdte van de aan het FITD verstrekte overheidsopdracht onderzocht en vervolgens de autonomie van het FITD bij de vaststelling van de interventie.

Wat het eerste punt betreft, heeft het Gerecht ten eerste geoordeeld dat de steuninterventies van het FITD hoofdzakelijk beogen de particuliere belangen van de bij het FITD aangesloten banken te dienen en, ten tweede, dat zij niet dienen ter uitvoering van enige door de Italiaanse wetgeving toevertrouwde overheidsopdracht. Het heeft in dit verband met name opgemerkt dat de overheidsopdracht die het FITD door de Italiaanse wet is toebedeeld enkel bestaat in de terugbetaling van deposanten (tot een maximum van 100 000 EUR per deposant) in het kader van het depositogarantiestelsel, wanneer een bij dat consortium aangesloten bank het voorwerp is van een gedwongen administratieve liquidatie, en dat het FITD buiten dit kader niet handelde in uitvoering van een door de Italiaanse wetgeving opgelegde openbare doelstelling. Op basis hiervan is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat de steunmaatregelen een ander doel hadden dan de terugbetaling van deposito's in geval van gedwongen administratieve liquidatie en geen uitvoering van een overheidsopdracht vormden.

Wat het tweede punt betreft heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie niet had bewezen dat de Italiaanse overheid betrokken was bij de vaststelling van de betrokken maatregel. In dit verband heeft het Gerecht opgemerkt dat het FITD een privaatrechtelijk consortium is dat krachtens zijn statuten optreedt „voor rekening en in het belang” van zijn leden, en dat zijn bestuursorganen door de algemene vergadering van het FITD worden verkozen en, net als de algemene vergadering, geheel bestaan uit vertegenwoordigers van de bij het consortium aangesloten banken. Tegen deze achtergrond heeft het Gerecht met name vastgesteld dat de goedkeuring door de Banca d'Italia van de interventie van het FITD ten bate van Banca Tercas geen aanwijzing vormt dat de betrokken maatregel kan worden toegerekend aan de staat, aangezien deze laatste zich er in dit verband toe beperkt om in het kader van het prudentiële toezicht te controleren of maatregelen in overeenstemming zijn met de regelgeving. Het heeft ook vastgesteld dat de aanwezigheid

van vertegenwoordigers van de Banca d'Italia bij de vergaderingen van de bestuursorganen van het FITD geen aanwijzing vormt dat de betrokken maatregel toerekenbaar is aan de staat, aangezien zij enkel een rol als waarnemer uitoefenen, zonder enig stemrecht of enige raadgevende stem. Voorts heeft het geoordeeld dat de Commissie geen enkel element heeft aangevoerd dat bewijst dat de Banca d'Italia op doorslaggevende wijze de onderhandelingen tussen, aan de ene kant, het FITD en, aan de andere kant, de BPB en de buitengewoon bewindvoerder, heeft beïnvloed, aangezien deze onderhandelingen enkel de uitdrukking vormden van een legitieme en normale dialoog met de bevoegde toezichthoudende autoriteiten, waardoor de Banca d'Italia kon worden geïnformeerd over de ontwikkelingen in het dossier, zodat zij sneller een besluit zou kunnen nemen over de goedkeuring van de betrokken maatregel zodra deze werd aangenomen door de bestuursorganen van het FITD. De Commissie heeft bovendien niet aangetoond dat de uitnodiging van de Banca d'Italia aan het FITD om een evenwichtig akkoord te treffen met de BPB over de dekking van het negatieve eigen vermogen van Banca Tercas enige invloed heeft gehad op het besluit van het FITD om laatstgenoemde steun te verlenen. Tot slot heeft het Gerecht opgemerkt dat het feit dat de buitengewoon bewindvoerder de mogelijkheid heeft om de procedure te starten die kan leiden tot een steuninterventie van het FITD, door bij het FITD een niet-bindend verzoek daartoe in te dienen, niet afdoet aan de autonomie van dit fonds, aangezien een dergelijk verzoek het FITD niet verplicht tot interventie over te gaan, het autonoom beslist over de nadere invulling van een dergelijke interventie en het naar eigen zeggen zelf het initiatief kan nemen om de procedure tot tenuitvoerlegging van een interventie in te leiden, welke stelling niet wordt tegengesproken door de statuten van het FITD of door de Italiaanse wetgeving.

In de tweede plaats heeft het Gerecht bij zijn beoordeling van de drie aanwijzingen die de Commissie in aanmerking heeft genomen om te concluderen dat de interventie van het FITD met staatsmiddelen was gefinancierd, geoordeeld dat de Commissie niet heeft aangetoond dat de aan Banca Tercas toegekende middelen onder toezicht, en dus ter beschikking, van de Italiaanse overheid stonden.

Het Gerecht heeft derhalve ten eerste de vaststelling verworpen dat aan het FITD een overheidsopdracht is toevertrouwd en dat de interventie van het FITD ten bate van Banca Tercas diende ter bescherming van de deposito's van deposanten. Daarbij heeft het verwezen naar zijn analyse betreffende de toerekenbaarheid aan de staat van de interventie van het FITD. Het heeft ten tweede geoordeeld dat de Commissie niet heeft kunnen aantonen dat de Banca d'Italia via haar formele controle op de regelmatigheid heeft geprobeerd het gebruik van de particuliere middelen die het FITD ter beschikking stonden te sturen. Ten derde heeft het geoordeeld dat het feit dat de contributies waarmee het FITD de interventie heeft bekostigd een verplicht karakter hadden, omdat de banken die er lid van waren in de praktijk geen andere keuze hadden dan zich aan te sluiten bij het FITD en geen veto konden uitspreken tegen de besluiten van het FITD en zich evenmin konden distantieëren van de interventie waartoe het had besloten, in wezen theoretisch was en irrelevant voor de interventie. In dit verband heeft het met name opgemerkt dat de tegoeden die zijn aangewend voor de interventie van het FITD particuliere middelen waren, verstrekt door de bij het consortium aangesloten banken, dat de verplichting van leden van het FITD om bij te dragen aan de interventie niet voortvloeide uit een wettelijke bepaling, maar uit een statutaire bepaling van privaatrechtelijke aard, die de beslissingsvrijheid van deze leden onverlet liet, en dat het FITD, alvorens te beslissen tot de interventie en daartoe de particuliere middelen van zijn leden in te zetten, zich ervan had vergewist dat de kosten van die interventie lager zouden zijn dan de kosten die zijn leden zouden dragen bij de liquidatie van Banca Tercas en de daarbij horende tenuitvoerlegging van de wettelijke depositogarantie ten behoeve van de deposanten, waardoor deze interventie in het belang was van BPB, Banca Tercas en alle leden van het FITD.

3. Nationale fiscale maatregelen

a. Maatregelen ten gunste van nationale havens

In zijn arrest van 30 april 2019, *UPF/Commissie* (T-747/17, [EU:T:2019:271](#)), heeft het Gerecht het door de Union des ports de France (UPF) ingestelde beroep tot nietigverklaring van het besluit van de Europese Commissie van 27 juli 2017⁴⁷, waarbij de door Frankrijk ten gunste van zijn havens ten uitvoer gelegde regeling inzake vrijstelling van vennootschapsbelasting op grond van de Verdragsbepalingen inzake bestaande staatssteun⁴⁸ onverenigbaar met de interne markt wordt verklaard en opheffing van die regeling voor de toekomst wordt gelast, ongegrond verklaard.

In het bestreden besluit, dat is aangenomen na een onderzoek dat in 2013 in alle lidstaten is gevoerd om een volledig beeld te krijgen van het functioneren en de fiscale behandeling van hun havens, is vastgesteld dat de maatregel tot vrijstelling van vennootschapsbelasting voor de in de havensector actieve marktdeelnemers een bestaande staatssteunregeling vormt die onverenigbaar met de interne markt is. De Commissie gelast dan ook bij dit besluit dat die maatregel wordt opgeheven en dat de inkomsten uit de economische activiteiten van de begunstigden van die maatregel vanaf het begin van het belastingjaar dat volgt op de datum van de vaststelling van dat besluit aan de vennootschapsbelasting worden onderworpen.

Het Gerecht oordeelt om te beginnen dat het bestreden besluit weliswaar zonder vaststelling van uitvoeringsmaatregelen door de Franse autoriteiten geen rechtsgevolgen in het leven kan roepen voor de begunstigden van de steunregeling, maar dat de UPF, als beroepsvereniging die de belangen van haar leden vertegenwoordigt en behartigt, niettemin de hoedanigheid heeft om beroep in te stellen tegen het bestreden besluit, voor zover die leden zelf geen beroep hebben ingesteld. Het stelt in dat verband vast dat de leden van de UPF allemaal Franse havens of grote Franse zeehavens, of kamers van koophandel die dergelijke havens beheren, zijn die wettig gebruik hebben gemaakt van de vrijstellingsregeling. Aangezien die leden bij decreet, niet in het kader van een particulier initiatief, opgerichte rechtspersonen van publiek recht zijn, maken zij bovendien deel uit van een gesloten kring van marktdeelnemers die op het moment van de vaststelling van het bestreden besluit konden worden geïdentificeerd en die zich konden beroepen op de hoedanigheid van daadwerkelijke begunstigden van de bestaande steunregeling.

Het Gerecht oordeelt echter dat het bestreden besluit geen blijk geeft van een onjuiste rechtsopvatting en wijst alle door de UPF geformuleerde grieven af, met name die betreffende de fouten die de Commissie zou hebben gemaakt bij de beoordeling van de economische aard van de activiteiten van de Franse havens en bij de kwalificatie van die havens als ondernemingen. Het stelt aldus vast dat uit het bestreden besluit duidelijk blijkt dat het slechts betrekking heeft op de inkomsten uit de economische activiteiten van de begunstigden van de vrijstelling en dat laatstgenoemden slechts voor die activiteiten als ondernemingen zijn beschouwd. Het is ook van oordeel dat het gerechtvaardigd is om de activiteiten die de Franse havens ondernemen buiten die welke zij verrichten in het kader van de uitoefening van overheidstaken, zoals het toezicht op en het verzekeren van de veiligheid van het zeeverkeer of milieu-inspectiediensten, te beschouwen als economische activiteiten. Het feit dat een entiteit voor de uitoefening van een deel van haar activiteiten over bevoegdheden van openbaar gezag beschikt, vormt op zich immers geen beletsel om haar voor haar overige economische

47| Besluit (EU) 2017/2116 van de Commissie van 27 juli 2017 betreffende steunmaatregel nr. SA.38398 (2016/C, ex 2015/E) ten uitvoer gelegd door Frankrijk – Belastingregime Franse havens (PB 2017, L 332, blz. 24; hierna: „bestreden besluit”).

48| Artikel 107, lid 1, VWEU.

activiteiten als onderneming aan te merken. Wanneer de economische activiteit van een entiteit kan worden losgekoppeld van de uitoefening van haar bevoegdheden van openbaar gezag, moet deze entiteit voor dat deel van haar activiteiten als onderneming worden aangemerkt.

Het Gerecht oordeelt eveneens dat de Commissie geen fout heeft gemaakt bij de beoordeling van de voorwaarden om te kunnen spreken van een verstoring van de mededinging en van ongunstige beïnvloeding van het handelsverkeer. Gesteld al dat uit het onderzoek van de individuele situatie van bepaalde havens op eilanden of overzee zou kunnen blijken dat niet aan die voorwaarden is voldaan, is de lidstaat met name verplicht dat onderzoek in geval van een steunregeling in de fase van de terugvordering van de steun of in een latere fase uit te voeren met inachtneming van het beginsel van loyale samenwerking tussen die lidstaat en de Commissie.

Voorts is het Gerecht van oordeel dat de Commissie geen fout heeft gemaakt in het kader van de procedure van toezicht op bestaande steun, door van de Franse autoriteiten te verlangen dat zij aantonen dat de belastingvrijstellingsmaatregel verenigbaar is met de interne markt. Het wijst er in dat verband op dat er geen enkele reden bestaat om in het stadium van de formele onderzoeksprocedure een onderscheid te maken tussen de procedure voor nieuwe steun en die voor bestaande steun, noch om aan te nemen dat de bewijslast in het kader van het onderzoek naar de verenigbaarheid van een bestaande steunregeling met de interne markt wordt omgekeerd.

Ten slotte oordeelt het Gerecht dat de Commissie het beginsel van behoorlijk bestuur niet heeft geschonden door slechts ten aanzien van drie lidstaten procedures in te leiden en dat niet te doen ten aanzien van de door haar in 2013 onderzochte lidstaten die hadden toegegeven dat zij voor hun havens van het gemene recht afwijkende belastingregelingen hadden vastgesteld. Het stelt met name vast dat de verplichting tot onpartijdigheid niet kan inhouden dat de Commissie in het kader van staatssteunprocedures gelijktijdig onderzoeken moet voeren of bindende besluiten moet vaststellen. Bovendien kan een lidstaat zich ter rechtvaardiging van een eventuele schending van een uit het Verdrag voortvloeiende verplichting niet beroepen op het feit dat andere lidstaten die verplichting evenmin nakomen.

Bij het arrest *Havenbedrijf Antwerpen en Maatschappij van de Brugse Zeehaven/Commissie* (T-696/17, [EU:T:2019:652](#)) van 20 september 2019 heeft het Gerecht het beroep verworpen dat de havens van Antwerpen en Brugge hadden ingesteld tot nietigverklaring van het besluit van de Europese Commissie van 27 juli 2017 waarbij de regeling tot vrijstelling van vennootschapsbelasting die op hen van toepassing was, als met het Verdrag onverenigbare staatssteun werd gekwalificeerd en de opheffing daarvan werd gelast⁴⁹.

Het bestreden besluit werd vastgesteld naar aanleiding van een onderzoek dat in 2013 in alle lidstaten werd uitgevoerd om een volledig beeld te krijgen van de werking van hun havens en de wijze waarop die worden belast. Bij dat besluit werd vastgesteld dat de vrijstelling van vennootschapsbelasting ten gunste van de Belgische havens die waren vermeld in artikel 180, punt 2, van het in 1992 gecoördineerde Wetboek van de inkomstenbelastingen (hierna: „WIB”). een bestaande staatssteunregeling vormde die onverenigbaar was met de interne markt. België werd bijgevolg met name gelast deze vrijstelling op te heffen en de inkomsten die die havens uit hun activiteiten verkrijgen, vanaf het begin van het jaar volgend op de vaststelling van de opheffingsmaatregel aan vennootschapsbelasting te onderwerpen.

⁴⁹ | Besluit (EU) 2017/2115 van de Commissie van 27 juli 2017 betreffende de door België ten uitvoer gelegde steunregeling nr. SA.38393 (2016/C, ex 2015/E) – Belastingregeling havens in België (PB 2017, L 332, blz. 1); hierna: „bestreden besluit”.

Het Gerecht heeft in casu het beroep ongegrond verklaard en geoordeeld dat de Commissie op goede gronden heeft overwogen dat de twee havens als ondernemingen moeten worden aangemerkt voor zover zij economische activiteiten uitoefenen, en dat de vrijstelling die zij genieten hen bevoordeelt en dus selectief is uit het oogpunt van het staatssteunrecht⁵⁰.

In de eerste plaats heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie zich terecht op het standpunt heeft gesteld dat de havens ten minste gedeeltelijk economische activiteiten uitoefenen. Enerzijds verlenen zij hun gebruikers immers een dienst waarbij schepen in ruil voor „havengeld” toegang krijgen tot de haveninfrastructuur, en bieden zij tegen vergoeding ook bijzondere diensten aan, zoals loodsdiensten, hijsdiensten, goederenafhandeling en afmeerdiensten; anderzijds stellen zij bepaalde infrastructuur of terreinen ter beschikking aan ondernemingen die deze gebruiken voor hun eigen activiteiten of om de voormelde bijzondere diensten aan te bieden. In dit verband heeft het Gerecht er om te beginnen op gewezen dat het feit dat aan de havens – niet-economische – bevoegdheden van openbaar gezag zijn toegekend, bijvoorbeeld op het gebied van controle op en veiligheid van het verkeer op zee of milieu-inspectie, of dat zij met diensten van algemeen belang zijn belast, op zich geen beletsel vormt om hen als ondernemingen aan te merken indien zij ook economische activiteiten uitoefenen waarbij goederen en diensten tegen vergoeding op de markt worden aangeboden. Voorts heeft het Gerecht geconstateerd dat niet is aangetoond dat de economische activiteiten van de havens zuiver ondergeschikt zijn en niet los van hun bevoegdheden van openbaar gezag kunnen worden gezien. Tot slot heeft het geoordeeld dat zelfs indien moet worden aangenomen dat de havens een wettelijk monopolie hebben en er in België geen privéhavenbeheerders zijn die hen beconcurreren, er niettemin een markt voor havenactiviteiten bestaat, waar concurrentie wordt gevoerd tussen de verschillende zeehavens van de Unie – vooral op de as Hamburg-Rotterdam-Antwerpen.

In de tweede plaats heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie terecht heeft geconcludeerd dat de vrijstelling van vennootschapsbelasting krachtens artikel 180, punt 2, WIB beide havens een selectief voordeel verschaft in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. Het heeft er in dit verband om te beginnen aan herinnerd dat de controle die moet worden verricht om te bepalen of er sprake is van selectiviteit inhoudt dat allereerst het referentiekader wordt bepaald, dat wil zeggen de toepasselijke algemene of „normale” belastingregeling, en dat vervolgens wordt aangetoond dat de betrokken belastingmaatregel afwijkt van de algemene regeling doordat differentiaties worden ingevoerd tussen marktdeelnemers die zich, vanuit het oogpunt van het doel van deze regeling, in een feitelijk en juridisch vergelijkbare situatie bevinden.

In casu bepaalt artikel 1 WIB dat vennootschappen onderworpen zijn aan vennootschapsbelasting en dat andere rechtspersonen dan vennootschappen onderworpen zijn aan rechtspersonenbelasting. Artikel 2, punt 5, onder a), WIB definieert een vennootschap als elke entiteit die rechtspersoonlijkheid bezit en een onderneming exploiteert of zich bezighoudt met verrichtingen van winstgevende aard.

In deze context heeft het Gerecht om te beginnen geoordeeld dat de Commissie mocht aannemen dat havens, gelet op hun voornaamste activiteiten, die een economisch karakter hebben, in principe „vennootschappen” zijn, en dat zij zonder artikel 180, punt 2, WIB op grond van de artikelen 1 en 2 van hetzelfde wetboek aan vennootschapsbelasting zouden zijn onderworpen voor zover zij zich bezighouden met verrichtingen van winstgevende aard, en niet aan rechtspersonenbelasting. Hoewel de havens een onderneming exploiteren of zich bezighouden met verrichtingen van winstgevende aard in de zin van artikel 2, punt 5, onder a), WIB, verleent artikel 180, punt 2, hun een onvoorwaardelijke vrijstelling van vennootschapsbelasting, wat betekent dat deze bepaling niet binnen de logica van het referentiekader past maar een afwijking daarvan vormt. Vervolgens heeft het Gerecht geconstateerd dat de Commissie terecht van mening was dat deze afwijking een differentiatie invoert tussen de aan vennootschapsbelasting onderworpen vennootschappen en de

50| Artikel 107, lid 1, VWEU.

havens, hoewel die zich in een vergelijkbare situatie bevinden, gelet op het doel van het referentiekader om de winst te belasten van vennootschappen die een onderneming exploiteren of zich met verrichtingen van winstgevende aard bezighouden. Tot slot heeft het Gerecht geoordeeld dat deze afwijking niet wordt gerechtvaardigd door de aard en de opzet van het inkomstenbelastingstelsel. Het heeft er dienaangaande onder meer op gewezen dat het bepalende criterium voor de toepassing van vennootschapsbelasting is dat de betrokken entiteit een onderneming exploiteert of zich bezighoudt met verrichtingen van winstgevende aard. Bijgevolg kon, tegen de achtergrond van de hoofdbeginselen van het belastingstelsel, voor een fiscaal gunstiger behandeling dan die van andere vennootschappen geen afdoende rechtvaardiging worden gevonden in het feit dat de havens hun winst niet uitkeren maar herinvesteren, dat zij een doel nastreven dat verder gaat dan hun individuele belangen, dat hun maatschappelijk doel er niet in bestaat winst te maken, dat zij deel uitmaken van de overheid of dat zij taken van algemeen belang uitvoeren.

b. Belasting van vennootschappen die deel uitmaken van een multinationale groep

In zijn arrest van 14 februari 2019 in de zaak **België en Magnetrol International/Commissie** (T-131/16 en T-263/16, [EU:T:2019:91](#)), waartegen hogere voorziening⁵¹ is ingesteld, heeft het Gerecht in het kader van een beroep tot nietigverklaring krachtens artikel 263 VWEU besluit (EU) 2016/1699 van de Commissie van 11 januari 2016, waarbij de door België sinds 2004 toegepaste vrijstellingsregeling voor overwinst van Belgische entiteiten van multinationale vennootschapsgroepen als onrechtmatige staatssteun en als onverenigbaar met de interne markt is aangemerkt en derhalve de terugvordering van die staatssteun is gelast⁵², nietig verklaard.

Krachtens artikel 185, § 2, onder b), van het Belgische Wetboek van de inkomstenbelastingen 1992 (hierna: „WIB 92”), dat is gebaseerd op het arm’s length-beginsel (hierna: „zakelijkheidsbeginsel”) dat is vastgesteld in artikel 9 van het modelverdrag van de Organisatie voor economische samenwerking en ontwikkeling (OESO) inzake belastingen naar het inkomen en naar het vermogen, kan de belastinggrondslag voor in België belastingplichtige vennootschappen die deel uitmaken van multinationale vennootschapsgroepen, geval per geval, op basis van de door de belastingplichtige aangereikte beschikbare gegevens, opwaarts of neerwaarts worden aangepast door correcties van de winst die het resultaat is van grensoverschrijdende intragroepsverrichtingen, wanneer de toegepaste verrekenprijzen de marktmechanismen en het zakelijkheidsbeginsel niet weerspiegelen. De opwaartse aanpassing maakt een verhoging mogelijk van de winst van de ingezeten vennootschap die deel uitmaakt van een multinationale groep, om de winst die de ingezeten vennootschap ter gelegenheid van een bepaalde verrichting in een arm’s length-situatie zou moeten hebben verwezenlijkt, erin op te nemen. Parallel daaraan strekt de neerwaartse aanpassing ertoe een dubbele belasting te vermijden of op te heffen. De Belgische fiscus kan die aanpassingen goedkeuren door middel van een voorafgaande beslissing (taxruling).

In de eerste plaats verwerpt het Gerecht het middel inzake inmenging van de Commissie in de exclusieve bevoegdheid van België op het gebied van de directe belastingen. In dat verband herinnert het eraan dat de directe belastingen bij de huidige stand van het Unierecht weliswaar tot de bevoegdheid van de lidstaten horen, maar dat zij verplicht zijn die bevoegdheid in overeenstemming met het Unierecht uit te oefenen. Een maatregel waarmee de overheid aan bepaalde ondernemingen een gunstige fiscale behandeling verleent,

51| Zaak C-337/19 P, **Commissie/België en Magnetrol International**.

52| Besluit (EU) 2016/1699 van 11 januari 2016, betreffende de staatssteunregeling inzake vrijstelling van overwinst SA.37667 (2015/C) (ex 2015/NN) door België ten uitvoer gelegd [kennisgeving geschied onder nummer C(2015) 9837] (PB 2016, L 260, blz. 61).

die de financiële situatie van de begunstigden verbetert ten opzichte van de andere belastingplichtigen, kan een steunmaatregel van de staat zijn. Aangezien de Commissie bevoegd is om toe te zien op de naleving van de staatssteunregels, kan haar dus niet worden verweten dat zij haar bevoegdheid heeft overschreden.

In de tweede plaats stelt het Gerecht vast dat de Commissie in casu ten onrechte tot de slotsom is gekomen dat er sprake is van een steunregeling in de zin van artikel 1, onder d), van verordening 2015/1589⁵³. Volgens die bepaling wordt verstaan onder steunregeling „elke regeling op grond waarvan aan ondernemingen die in de regeling op algemene en abstracte wijze zijn omschreven, individuele steun kan worden toegekend zonder dat hiervoor nog uitvoeringsmaatregelen vereist zijn, alsmede elke regeling op grond waarvan steun die niet gebonden is aan een specifiek project voor onbepaalde tijd en/of voor een onbepaald bedrag aan een of meer ondernemingen kan worden toegekend”. Het Gerecht is van oordeel dat die omschrijving ten eerste inhoudt dat, voor zover de individuele steun wordt toegekend zonder dat nog uitvoeringsmaatregelen zijn vereist, de belangrijkste elementen van de betrokken steunregeling noodzakelijkerwijs moeten voortvloeien uit de bepalingen waarvoor is vastgesteld dat zij de grondslag van die regeling vormen. Ten tweede houdt zij in dat de nationale autoriteiten bij de toepassing van die regeling niet over een beoordelingsmarge mogen beschikken wat betreft de vaststelling van de belangrijkste elementen van de betrokken steunmaatregel en de vraag of het opportuun is deze toe te kennen, zodat de bevoegdheid van de nationale autoriteiten niet verder mag reiken dan een technische toepassing van de bepalingen die worden geacht de betrokken regeling te vormen, in voorkomend geval na te hebben nagegaan of de aanvragers voldoen aan de voorwaarden van die regeling. Ten derde en ten slotte moeten de handelingen waarop de steunregeling is gebaseerd de begunstigden op algemene en abstracte wijze omschrijven, zelfs als de hun toegekende steun onbepaald blijft.

In casu stelt het Gerecht ten eerste vast dat weliswaar een aantal van de door de Commissie in besluit (EU) 2016/1699 in aanmerking genomen cruciale elementen van de regeling kunnen voortvloeien uit de door haar in dat besluit vastgestelde handelingen, maar dat dit in ieder geval niet geldt voor alle cruciale elementen, waaronder de methode voor de berekening van overwinst in twee stappen – die de transactional-net-marginmethode (TNMM, winstvergelijkingsmethode) omvat – en het vereiste van investeringen, creatie van werkgelegenheid, centralisatie of uitbreiding van de activiteiten in België. Derhalve zouden de tenuitvoerlegging van die handelingen en dus de toekenning van de gestelde steun noodzakelijkerwijs afhankelijk zijn van de vaststelling van verdere uitvoeringsmaatregelen. Ten tweede is het Gerecht van oordeel dat de Belgische fiscus bij de vaststelling van de voorafgaande beslissingen betreffende de overwinst een beoordelingsmarge heeft met betrekking tot alle cruciale elementen van de litigieuze vrijstellingsregeling, waardoor hij de kenmerken van de steun, het bedrag ervan en de voorwaarden waaronder die wordt toegekend, kan beïnvloeden, hetgeen ook uitsluit dat er sprake is van een steunregeling. Het stelt in dat verband vast dat de Belgische fiscus bij de vaststelling van een beslissing tot neerwaartse aanpassing geen technische toepassing van het toepasselijke regelgevingskader heeft gemaakt, maar integendeel elke aanvraag „geval per geval” kwalitatief en kwantitatief heeft beoordeeld op basis van de door de betrokken entiteit aangereikte rapporten en bewijselementen om te beslissen of het gerechtvaardigd was om de neerwaartse aanpassing, toe te kennen. Ten derde wijst het Gerecht erop dat de begunstigden van de gestelde steunregeling, die op grond van artikel 185, § 2, onder b), WIB 92 van toepassing is op vennootschappen van een multinationale groep in het kader van hun grensoverschrijdende onderlinge relaties, niet op algemene en abstracte wijze zijn omschreven in de handelingen waarvoor de Commissie heeft vastgesteld dat zij de grondslag van de steunregeling vormen, zodat zij noodzakelijkerwijs door verdere uitvoeringsmaatregelen moeten worden

53| Verordening (EU) 2015/1589 van de Raad van 13 juli 2015 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel 108 VWEU (PB 2015, L 248, blz. 9).

omschreven. Ten vierde en ten slotte oordeelt het Gerecht dat de Commissie er niet in is geslaagd aan te tonen dat de door haar geïdentificeerde stelselmatige benadering van de Belgische fiscus voldoet aan de vereisten van artikel 1, onder d), van verordening 2015/1589.

In het arrest van 24 september 2019, **Luxemburg en Fiat Chrysler Finance Europe/Commissie** (T-755/15 en T-759/15, [EU:T:2019:670](#)), heeft de Zevende kamer (uitgebreid) van het Gerecht de beroepen van het Groothertogdom Luxemburg en van Fiat Chrysler Finance Europe tot nietigverklaring van het besluit van de Europese Commissie waarbij een fiscale ruling die door de Luxemburgse belastingautoriteiten was toegekend aan Fiat Chrysler Finance Europe als staatssteun was aangemerkt⁵⁴, ongegrond verklaard.

Fiat Chrysler Finance Europe, voorheen Fiat Finance and Trade Ltd (hierna: „FFT”), maakt deel uit van het automobielconcern Fiat/Chrysler en verleent treasury- en financieringsdiensten aan de in Europa gevestigde vennootschappen van dat concern. Daar FFT haar zetel in Luxemburg heeft, had zij bij de Luxemburgse belastingautoriteiten verzocht om een advance tax ruling betreffende de belastingheffing (hierna: „ruling”). Naar aanleiding van dit verzoek hebben de Luxemburgse autoriteiten een ruling vastgesteld waarin een methode werd goedgekeurd voor het bepalen van de vergoeding van FFT voor de aan andere vennootschappen van het Fiat/Chrysler-concern verrichte diensten, waardoor FFT in staat was jaarlijks haar belastbare winst voor de vennootschapsbelasting in het Groothertogdom Luxemburg te bepalen.

In het bestreden besluit heeft de Commissie vastgesteld dat deze ruling staatssteun in de zin van artikel 107 VWEU vormde en, meer in het bijzonder, met de interne markt onverenigbare exploitatiesteun. Voorts heeft zij vastgesteld dat het Groothertogdom Luxemburg in strijd met artikel 108, lid 3, VWEU het voornemen voor de betrokken ruling niet bij haar had aangemeld en niet had voldaan aan zijn „standstillverplichting”. De Commissie heeft daarom terugvordering van deze onrechtmatige en met de interne markt onverenigbare steun gelast. Het Groothertogdom Luxemburg en FFT hebben elk beroep tot nietigverklaring van dat besluit ingesteld.

Daar de directe belastingen tot de exclusieve bevoegdheid van de lidstaten behoren, heeft het Gerecht in de eerste plaats in herinnering gebracht dat de Commissie bij het onderzoek van de vraag of de betrokken ruling in overeenstemming is met de regels inzake staatssteun, geen „verkapte belastingharmonisatie” heeft doorgevoerd, maar de bevoegdheid heeft uitgeoefend die zij ontleent aan het recht van de Europese Unie. Daar de Commissie bevoegd is voor het toezicht op de naleving van artikel 107 VWEU, kan haar niet worden verweten dat zij haar bevoegdheden heeft overschreden bij haar onderzoek van de betrokken ruling teneinde na te gaan of deze staatssteun vormt en, zo ja, of die steun verenigbaar is met de interne markt.

In de tweede plaats heeft het Gerecht uiteengezet dat wanneer het nationale belastingrecht de winst die voortvloeit uit de economische activiteit van een geïntegreerde onderneming beoogt te belasten alsof die winst voortvloeit uit onder marktvoorwaarden verrichte transacties, de Commissie aan de hand van het zakelijkheidsbeginsel kan toetsen of de concerntransacties zijn vergoed alsof daarover is onderhandeld door onafhankelijke ondernemingen en, bijgevolg, of een tax ruling een voordeel verleent aan de begunstigde ervan in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. In dit verband heeft het Gerecht gepreciseerd dat het zakelijkheidsbeginsel, zoals omschreven door de Commissie in het bestreden besluit, een instrument vormt waarmee zij kan toetsen of concerntransacties zijn vergoed alsof zij zijn overeengekomen tussen onafhankelijke ondernemingen. Het Gerecht heeft aldus vastgesteld dat dit instrument, gelet op het Luxemburgse belastingrecht, past in het kader van de uitoefening van de bevoegdheden van de Commissie uit hoofde van

54| Besluit (EU) 2016/2326 van de Commissie van 21 oktober 2015 betreffende steunmaatregel SA.38375 (2014/C) (ex 2014/NN) door Luxemburg ten gunste van Fiat ten uitvoer gelegd (PB 2016, L 351, blz. 1).

artikel 107 VWEU. De Commissie kon dus in casu nagaan of het in de betrokken ruling goedgekeurde prijsniveau voor de concerntransacties overeenkwam met het prijsniveau dat onder marktvoorwaarden zou zijn overeengekomen.

Wat in de derde plaats het bewijs als zodanig van het bestaan van een voordeel betreft, heeft het Gerecht vastgesteld dat met de in de betrokken ruling goedgekeurde methode voor het bepalen van de vergoeding van FFT niet tot een zakelijke uitkomst kon worden gekomen en dat deze methode integendeel de vergoeding van FFT, op basis waarvan de door haar verschuldigde belasting wordt bepaald, had geminimaliseerd.

Wat in de vierde plaats het onderzoek van de selectiviteit van het door de betrokken ruling aan FFT verleende voordeel betreft, heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie geen fout had gemaakt door vast te stellen dat het aan FFT verleende voordeel selectief was, aangezien die ruling werd geacht individuele steun te vormen en de aan het vermoeden van selectiviteit gestelde voorwaarden in casu waren vervuld. Het Gerecht heeft daaraan toegevoegd dat de Commissie hoe dan ook tevens op basis van de driestappenanalyse van de selectiviteit had bewezen dat de betrokken maatregel selectief was.

In de vijfde plaats heeft het Gerecht bevestigd dat de terugvordering van de steun in casu niet in strijd was met het rechtszekerheidsbeginsel en evenmin met de rechten van verdediging van het Groothertogdom Luxemburg.

In het arrest van 24 september 2019, **Nederland e.a./Commissie** (T-760/15 en T-636/16, [EU:T:2019:669](#)), heeft de Zevende kamer (uitgebreid) van het Gerecht het besluit van de Europese Commissie waarbij een door de Nederlandse belastingautoriteiten met Starbucks Manufacturing Emea BV (hierna: „SMBV”) gesloten advanced pricing agreement als staatssteun werd aangemerkt⁵⁵, nietig verklaard.

SMBV is een dochteronderneming van de Starbucksgroep die belast is met bepaalde productie- en distributieactiviteiten binnen die groep. Op 28 april 2008 hebben de Nederlandse belastingautoriteiten met SMBV een advanced pricing agreement (hierna: „APA”) gesloten, die tot doel had de vergoeding van SMBV voor die activiteiten binnen de Starbucksgroep te bepalen. De vergoeding van SMBV heeft er vervolgens toe gediend om jaarlijks de belastbare winst van SMBV voor de vennootschapsbelasting in Nederland te bepalen. Op 21 oktober 2015 heeft de Commissie haar besluit vastgesteld, waarin zij ten eerste de APA als met de interne markt onverenigbare staatssteun heeft aangemerkt en ten tweede terugvordering van deze steun heeft gelast. Het Koninkrijk der Nederlanden enerzijds, en Starbucks Corp. en SMBV anderzijds hebben ieder een beroep tot nietigverklaring van dit besluit ingesteld.

Het Gerecht heeft in de eerste plaats in herinnering gebracht dat de directe belastingen weliswaar tot de exclusieve bevoegdheid van de lidstaten behoren, maar dat deze niettemin verplicht zijn deze bevoegdheid in overeenstemming met het recht van de Europese Unie uit te oefenen. Maatregelen van de lidstaten op het gebied van de directe belastingen zijn dus niet uitgesloten van de werkingssfeer van de regeling inzake het toezicht op staatsteun, ook al hebben zij betrekking op kwesties die binnen de Unie niet zijn geharmoniseerd. Daaruit vloeit voort dat de Commissie een belastingmaatregel, zoals de APA, als staatssteun kan kwalificeren mits is voldaan aan de voorwaarden voor een dergelijke kwalificatie.

In de tweede plaats heeft het Gerecht uiteengezet dat wanneer het nationale belastingrecht de winst die voortvloeit uit de economische activiteit van een geïntegreerde onderneming beoogt te belasten alsof die winst voortvloeit uit onder marktvoorwaarden verrichte transacties, de Commissie aan de hand van het zakelijkheidsbeginsel kan toetsen of de concerntransacties zijn vergoed alsof daarover is onderhandeld door

55| Besluit (EU) 2017/502 van de Commissie van 21 oktober 2015 betreffende steunmaatregel SA.38374 (2014/C ex 2014/NN) die Nederland ten gunste van Starbucks ten uitvoer heeft gelegd (PB 2017, L 83, blz. 38).

onafhankelijke ondernemingen en, bijgevolg, of een APA een voordeel verleent aan de begunstigde ervan in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. In dit verband heeft het Gerecht gepreciseerd dat het zakelijkheidsbeginsel, zoals omschreven door de Commissie in haar besluit, een instrument vormt waarmee zij kan toetsen of concerntransacties zijn vergoed alsof zij zijn overeengekomen tussen onafhankelijke ondernemingen. Het Gerecht heeft aldus vastgesteld dat dit instrument, gelet op het Nederlandse belastingrecht, past in het kader van de uitoefening van de bevoegdheden van de Commissie uit hoofde van artikel 107 VWEU. De Commissie kon dus in casu nagaan of het in de betrokken APA goedgekeurde prijsniveau voor de concerntransacties overeenkwam met het prijsniveau dat zou zijn overeengekomen onder marktvoorwaarden.

In de derde plaats heeft het Gerecht evenwel met betrekking tot het bewijs als zodanig van het bestaan van een voordeel geoordeeld dat de Commissie er niet in is geslaagd te bewijzen dat de betrokken APA een voordeel had verleend in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU door de belastingdruk op SMBV te verlagen. Het Gerecht heeft meer in het bijzonder de verschillende redeneringen afgewezen die door de Commissie waren uiteengezet om aan te tonen dat de APA SMBV een voordeel had opgeleverd doordat hiermee een verrekenprijsmethode was goedgekeurd waarmee niet tot een zakelijke uitkomst kon worden gekomen.

Zo heeft het Gerecht om te beginnen de redenering afgewezen volgens welke de APA SMBV een voordeel heeft verleend omdat de keuze op zich van de methode voor het bepalen van de verrekenprijzen voor concerntransacties geen betrouwbare benadering van een marktuitsluit overeenkomstig het zakelijkheidsbeginsel opleverde. Het enkele feit dat methodologische voorschriften niet zijn nageleefd leidt immers niet noodzakelijkerwijs tot een verlaging van de belastingdruk, zodat de Commissie ook had moeten bewijzen dat door de methodologische fouten die de betrokken APA volgens haar bevatte, niet tot een betrouwbare benadering van een marktuitsluit kon worden gekomen en dat die onjuistheden hebben geleid tot een verlaging van de belastbare winst ten opzichte van die welke voortvloeit uit de toepassing van de normale belastingregels van het nationale recht op een onderneming die in een feitelijke situatie verkeert die vergelijkbaar is met die van SMBV en haar activiteiten onder marktvoorwaarden uitoefent. De Commissie heeft dat bewijs niet geleverd.

In dit verband heeft het Gerecht met name opgemerkt dat de Commissie niets heeft aangevoerd dat de slotsom rechtvaardigt dat de in de APA gekozen verrekenprijsmethode, te weten de transactional-net-marginmethode (methode van de transactionele nettomarge; hierna: „TNMM”), noodzakelijkerwijs tot een te lage uitkomst leidde, waardoor aan SMBV een voordeel werd verleend. Tevens heeft het Gerecht uiteengezet dat de enkele vaststelling door de Commissie dat de door SMBV aan een onderneming van het Starbucksconcern betaalde royalty voor het gebruik van haar intellectuele-eigendomsrechten, waaronder met name de koffiebrandmethoden en andere knowhow op het gebied van het branden van koffie, niet was onderzocht in de APA, niet volstond als bewijs dat deze royalty daadwerkelijk niet in overeenstemming was met het zakelijkheidsbeginsel. Wat het bedrag van deze door SMBV betaalde royalty betreft, heeft het Gerecht, na een analyse van de activiteiten van SMBV die relevant zijn voor de analyse van de royalty en van de door de Commissie onderzochte vergelijkbare overeenkomsten inzake het branden van koffie (roasting agreements), bovendien geoordeeld dat de Commissie niet heeft bewezen dat daaruit een voordeel in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU voortvloeide.

Vervolgens heeft het Gerecht de subsidiaire redenering van de Commissie onderzocht volgens welke, gesteld al dat de TNMM in casu kon worden gebruikt om de verrekenprijzen te bepalen, de APA SMBV een voordeel zou hebben verleend wegens het feit dat de door deze APA goedgekeurde wijze van toepassing van die methode onjuist was. Het Gerecht heeft in dit verband vastgesteld dat de Commissie niet heeft bewezen dat de verschillende fouten in de wijze van toepassing van de TNMM die zij heeft vastgesteld, SMBV een voordeel hebben opgeleverd, ongeacht of het gaat om de goedkeuring van de aanwijzing van SMBV als de te onderzoeken entiteit voor de toepassing van de TNMM, dan wel om de keuze van de winstniveau-indicator voor de toepassing van de TNMM of bepaalde aan die indicator aangebrachte correcties.

4. Investeringsubsidies voor openbaarvervoersondernemingen

Bij de arresten *Keolis CIF e.a./Commissie* (T-289/17, [EU:T:2019:537](#)), *Transdev e.a./Commissie* (T-291/17, [EU:T:2019:534](#)), *Région ÎledeFrance/Commissie* (T-292/17, [EU:T:2019:532](#)), *Optile/Commissie* (T-309/17, [EU:T:2019:529](#)), *Ceobus e.a./Commissie* (T-330/17, [EU:T:2019:527](#)) en *STIFIDF/Commissie* (T-738/17, [EU:T:2019:526](#)) van 12 juli 2019 heeft het Gerecht verschillende verzoeken verworpen tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van de Commissie van 2 februari 2017 betreffende twee steunregelingen die door Frankrijk ten uitvoer zijn gelegd ten gunste van de busondernemingen in de regio ÎledeFrance⁵⁶.

Al deze zaken houden verband met de vaststelling van twee steunregelingen ten gunste van busondernemingen in de regio ÎledeFrance, waarbij de eerste tussen 1994 en 2008 ten uitvoer is gelegd door de regio ÎledeFrance en de tweede vanaf 2008 ten uitvoer is gelegd door het Syndicat Transport Île de France (STIFIDF) (overheidsinstelling voor het vervoer in ÎledeFrance, Frankrijk). De uit hoofde van deze regelingen toegekende steun was bedoeld om de aanschaf van materiaal door ondernemingen die zich bezighouden met geregeld openbaar vervoer in de regio ÎledeFrance te stimuleren en de investeringskosten van deze ondernemingen te compenseren.

In het voor het Gerecht bestreden besluit heeft de Commissie in de eerste plaats geoordeeld dat die twee steunregelingen verenigbaar waren met de interne markt. In de tweede plaats heeft de Commissie evenwel vastgesteld dat de uit hoofde van die regelingen toegekende financiële steun onrechtmatig ten uitvoer was gelegd, aangezien het ging om „nieuwe steun” die niet bij haar was aangemeld. In dit verband heeft de Commissie met name schending vastgesteld van artikel 108, lid 3, VWEU, dat de lidstaten die voornemens zijn staatssteun in te voeren of te wijzigen, verbiedt om de voorgenomen maatregelen tot uitvoering te brengen zonder dat de Commissie daarop vooraf toezicht heeft uitgeoefend. Artikel 108, lid 3, VWEU voorziet dus in een standstillverplichting die geldt voor nieuwe steun, maar niet voor bestaande steun.

Bij de arresten *Keolis CIF e.a./Commissie*, *Transdev e.a./Commissie*, *Optile e.a./Commissie* en *Ceobus e.a./Commissie* heeft het Gerecht de beroepen verworpen die door verschillende exploitanten van netwerken voor personenvervoer over de weg op het grondgebied van de regio ÎledeFrance waren ingesteld om het bestreden besluit nietig te verklaren voor zover dit betrekking heeft op de steunregeling die deze regio tussen 1994 en 2008 ten uitvoer heeft gelegd. In dit verband betoogden verzoeksters dat de Commissie haar motiveringsplicht op verschillende punten niet was nagekomen. Het Gerecht heeft deze grieven echter allemaal afgewezen. Ter onderbouwing van hun beroepen voerden verzoeksters bovendien aan dat de investeringsubsidies die de vervoersmaatschappijen in het kader van de bestreden steunregeling hadden ontvangen ten onrechte als nieuwe steun werden gekwalificeerd. De exploitanten van netwerken voor vervoer over de weg stelden ook dat de verjaringsregels van artikel 17 van verordening 2015/1589⁵⁷ waren geschonden.

Wat betreft de kwalificatie van de door de regio ÎledeFrance tussen 1994 en 2008 ten uitvoer gelegde steunregeling als nieuwe steun, heeft het Gerecht de grieven afgewezen die verband houden met schending van artikel 1, onder b), i), van verordening 2015/1589, volgens hetwelk de vóór de inwerkingtreding van het VWEU in de betrokken lidstaat ingevoerde steun wordt beschouwd als bestaande steun. Verzoeksters hadden het Gerecht namelijk onvoldoende bewijsmateriaal overgelegd dat aantoonde dat de betrokken steunregeling was ingevoerd op een datum vóór de inwerkingtreding van het Verdrag tot oprichting van de Europese

⁵⁶| Besluit (EU) 2017/1470 van de Commissie van 2 februari 2017 betreffende de steunregelingen SA.26763 2014/C (ex 2012/NN) die door Frankrijk ten uitvoer zijn gelegd ten gunste van de busondernemingen in de regio Île-de-France (PB 2017, L 209, blz. 24).

⁵⁷| Verordening (EU) 2015/1589 van de Raad van 13 juli 2015 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel 108 VWEU (PB 2015, L 249, blz. 9).

Economische Gemeenschap in Frankrijk op 1 januari 1958. Voorts heeft het Gerecht de grieven afgewezen die verband houden met schending van artikel 1, onder b), v), van verordening 2015/1589, volgens hetwelk alle steun die op het moment van de invoering ervan geen steun vormde, maar vervolgens steun is geworden vanwege de ontwikkeling van de interne markt, zonder dat de lidstaat er wijzigingen in heeft aangebracht, als bestaande steun wordt beschouwd. In dit verband heeft het Gerecht opgemerkt dat de vervoersondernemingen die de toegekende steun ontvingen, vanaf de invoering van de betrokken steunregeling de met die steun gefinancierde uitrusting konden gebruiken in het kader van vervoersactiviteiten die voor mededinging waren opengesteld. Verder hadden de betrokken vervoersondernemingen voor het tijdvak 1994-2008 de kwalificatie van de verleende subsidies als staatssteun in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU niet betwist. Bovendien is de slotsom van de Commissie dat voor dat tijdvak was voldaan aan alle criteria van die bepaling, in overeenstemming met de analyse die de nationale rechterlijke instanties bij herhaling op dat gebied hebben verricht.

Het Gerecht heeft de grieven die verband houden met schending van artikel 17 van verordening 2015/1589, dat voorziet in een verjaringstermijn van tien jaar voor de terugvordering van de steun, eveneens afgewezen. In dit verband heeft het Gerecht opgemerkt dat de verjaringsregels in die bepaling alleen betrekking hebben op de bevoegdheden van de Commissie om de terugvordering van de steun te gelasten, zodat zij niet van toepassing zijn in de gevallen waarin de Commissie, zoals in casu, na de toekenning van onrechtmatige steun heeft vastgesteld dat deze steun verenigbaar is met de interne markt. Het Gerecht heeft in herinnering gebracht dat de bevoegdheden van de nationale autoriteiten met betrekking tot de eventuele terugvordering van dergelijke steun uitsluitend onderworpen blijven aan de nationaalrechtelijke verjaringsregels die voor de nationale rechter van toepassing zijn.

Bij het arrest **Région ÎledeFrance/Commissie** heeft het Gerecht het beroep van de regio ÎledeFrance verworpen. Het Gerecht heeft geoordeeld dat verzoekster de Commissie niet kan verwijten dat zij bij haar beoordeling van de selectiviteit van de steunregeling die zij tussen 1994 en 2008 heeft ingevoerd en van het aan de begunstigden van die regeling verschaft onrechtmatige economische voordeel de motiveringsplicht niet is nagekomen. Bovendien was het Gerecht van oordeel dat de beoordeling in het bestreden besluit dat sprake was van een economisch voordeel en dat de regeling selectief was niet in twijfel kon worden getrokken. In dit verband heeft het Gerecht gepreciseerd dat de ondernemingen uit andere lidstaten of andere Franse regio's niet voor de toekenning van de litigieuze subsidies in aanmerking kwamen, en dat alleen de op de markt van geregeld personenvervoer actieve ondernemingen die hun activiteiten uitoefenden op verzoeksters grondgebied deze subsidies konden ontvangen. Voorts heeft het Gerecht het middel inzake schending van artikel 1, onder b), i) en v), van verordening 2015/1589 afgewezen.

Bij het arrest **STIFIDF/Commissie** heeft het Gerecht het beroep van STIFIDF tot nietigverklaring van het bestreden besluit verworpen voor zover dit besluit betrekking heeft op de steunregeling die STIFIDF vanaf 2008 ten uitvoer heeft gelegd. Dat gedeelte van het bestreden besluit betrof met name een reeks overeenkomsten tussen STIFIDF en de privéondernemingen die activiteiten van geregeld openbaar vervoer verrichtten op het grondgebied van de regio ÎledeFrance, die voorzagen in de betaling van een financiële bijdrage door STIFIDF aan de ondertekenende ondernemingen ter compensatie van de nakoming van de openbardienstverplichtingen die contractueel op deze ondernemingen rustten.

Ter ondersteuning van haar beroep tot nietigverklaring baseerde STIFIDF zich op de vaste rechtspraak volgens welke een overheidsmaatregel die de tegenprestatie vormt voor de prestaties die de begunstigde ondernemingen hebben verricht om openbardienstverplichtingen uit te voeren, zodat deze ondernemingen in werkelijkheid geen financieel voordeel ontvangen en deze maatregel dus niet tot gevolg heeft dat deze ondernemingen in een gunstiger mededingingspositie worden geplaatst dan hun concurrenten, geen staatssteun vormt in de zin van artikel 107, lid 1, VWEU. Om in een concreet geval niet als staatssteun te worden aangemerkt,

moet een dergelijke compensatie aan de zogenaamde „Altmark-criteria”⁵⁸ voldoen. Volgens het vierde Altmark-criterium moet de omvang van het overheidsoptreden worden vastgesteld aan de hand van een analyse van de kosten die een gemiddelde, goed beheerde onderneming die zodanig is uitgerust dat zij aan de vereisten van de openbare dienst kan voldoen, zou hebben gemaakt om deze verplichtingen uit te voeren. Met haar beroep verwijt STIFIDF de Commissie met name dat zij in het bestreden besluit ten onrechte heeft geoordeeld dat de litigieuze steunregeling niet aan dat criterium voldeed en dat zij haar motiveringsplicht in dat verband niet is nagekomen.

Na te hebben bevestigd dat de Commissie voldoende gedetailleerd heeft aangegeven waarom zij van mening is dat de litigieuze steunregeling niet aan het vierde Altmark-criterium voldeed, heeft het Gerecht opgemerkt dat het bewijsmateriaal dat STIFIDF ter staving van haar grieven heeft aangevoerd in wezen bestaat uit verwijzingen naar methodologische instrumenten die STIFIDF vóór de vaststelling van het bedrag van de aan de ondertekenende ondernemingen te betalen financiële bijdragen heeft gebruikt, en naar de verschillende controles die zij achteraf heeft verricht om de investeringen van deze ondernemingen te verifiëren. Aangezien dat bewijsmateriaal niet relevant is of althans niet volstaat om te bepalen of het bedrag van de compensatie overeenkomstig het vierde Altmark-criterium is vastgesteld, heeft het Gerecht geoordeeld dat op basis van de door STIFIDF verstrekte informatie niet kan worden vastgesteld dat in het bestreden besluit sprake is van een onjuiste rechtsopvatting of een beoordelingsfout bij de toetsing van de litigieuze steunregeling aan dat criterium.

5. Toepasselijkheid *ratione temporis* van de bepalingen inzake staatssteun

In het arrest **European Food e.a./Commissie** (gevoegde zaken T-624/15, T-694/15 en T-704/15, [EU:T:2019:423](#)) van 18 juni 2019, waartegen hogere voorziening⁵⁹ is ingesteld, heeft het Gerecht besluit (EU) 2015/1470 van de Commissie van 30 maart 2015⁶⁰ in zijn geheel nietig verklaard. In dit besluit heeft de Commissie de betaling van een schadevergoeding die was toegekend door een onder auspiciën van het Internationaal Centrum voor beslechting van geschillen (ICSID) samengesteld scheidsgerecht, onverenigbaar met de interne markt verklaard.

Op 29 mei 2002 hebben de regering van het Koninkrijk Zweden en de Roemeense regering een bilateraal investeringsverdrag voor de bevordering en wederzijdse bescherming van investeringen gesloten (hierna: „BIT”), dat op 1 juli 2003 in werking is getreden. Artikel 2, lid 3, van dit verdrag bepaalde dat elke verdragsluitende partij te allen tijden een eerlijke en billijke behandeling van de investeringen van investeerders van de andere verdragsluitende partij diende te waarborgen. In 2005 heeft de Roemeense regering in het kader van de onderhandelingen over de toetreding van Roemenië tot de Europese Unie (toetreding die uiteindelijk op 1 januari 2007 heeft plaatsgevonden) een bij noodverordening nr. 24/1998 van de regering aangenomen nationale stimuleringsregeling ten behoeve van investeerders in achtergestelde regio’s afgeschaft. Vijf verzoeksters die voor deze regeling in aanmerking kwamen (hierna: „verzoeksters in arbitrage”) en die van mening waren dat Roemenië met de afschaffing van deze regeling zijn verplichting had geschonden om een

58| Het betreft vier criteria voor de toepassing van deze rechtspraak, die in het arrest van 24 juli 2003, **Altmark Trans en Regierungspräsidium Magdeburg**, C-280/00, [EU:C:2003:415](#), punten 8893, zijn uiteengezet.

59| Zaak C-638/19 P, **Commissie/European Food e.a.**.

60| Besluit (EU) 2015/1470 van de Commissie van 30 maart 2015 betreffende steunmaatregel SA.38517 (2014/C) (ex 2014/NN) ten uitvoer gelegd door Roemenië – Scheidsrechterlijke uitspraak in de zaak Micula/Roemenië van 11 december 2013 [kennisgeving geschied onder nummer C(2015) 2112] (PB 2015, L 232, blz. 43; hierna: „litigieus besluit”).

eerlijke en billijke behandeling voor de Zweedse investeerders te waarborgen, hebben het geding overeenkomstig artikel 7 van het BIT op 28 juli 2005 aan een scheidsgerecht voorgelegd. In de scheidsrechterlijke uitspraak van 11 december 2013 heeft dit scheidsgerecht aan de verzoeksters in arbitrage een door Roemenië te betalen schadevergoeding van ongeveer 178 miljoen EUR toegekend. In haar besluit heeft de Commissie de betaling van deze schadevergoeding, plus de rente die sinds de scheidsrechterlijke uitspraak is opgelopen, gekwalificeerd als nieuwe, met de interne markt onverenigbare staatssteun en bijgevolg het bestreden besluit aangenomen teneinde Roemenië te verhinderen de scheidsrechterlijke uitspraak ten uitvoer te leggen. De rechtstreeks door dit besluit geraakte ondernemingen (hierna: „verzoeksters”) hebben een beroep tot nietigverklaring in de zin van artikel 263 VWEU ingesteld.

Ten aanzien van het door verzoeksters aangevoerde middel betreffende de niet-toepasselijkheid van het Unierecht op een situatie van vóór de toetreding van Roemenië heeft het Gerecht vastgesteld dat de aanneming van de stimuleringsregeling en de afschaffing ervan, de inwerkingtreding van het BIT, de door Roemenië begane schendingen en de voorlegging van de zaak aan het scheidsgerecht door verzoeksters in arbitrage alle hebben plaatsgevonden vóór deze toetreding en dat de afschaffing van de stimuleringsmaatregelen het schadebrengende feit vormt waarvoor bij de scheidsrechterlijke uitspraak de betrokken schadevergoeding is toegekend. Het Gerecht heeft geconcludeerd dat het recht op schadevergoeding van verzoeksters in arbitrage is ontstaan op het moment dat Roemenië de maatregelen in 2005 – dus vóór de toetreding van Roemenië tot de Unie – heeft afgeschaft. Aangezien het Unierecht in die periode in Roemenië niet van toepassing was, heeft het Gerecht geoordeeld dat de Commissie de haar door het VWEU op het gebied van staatssteun toegekende bevoegdheden niet kon uitoefenen. Tot slot heeft het Gerecht gepreciseerd dat een nieuwe regeling weliswaar in beginsel onmiddellijk op de toekomstige gevolgen van een onder de oude regeling ontstane situatie van toepassing is, maar dat de gevolgen van de scheidsrechterlijke uitspraak niet als de toekomstige gevolgen van een vóór de toetreding ontstane situatie kunnen worden beschouwd, aangezien deze uitspraak met terugwerkende kracht definitief verworven gevolgen heeft gegenereerd die slechts voor het verleden zijn „geconstateerd”, dat wil zeggen gevolgen die vóór de toetreding voor een deel reeds vaststonden, gelet op het feit dat, zoals de Commissie in haar besluit heeft vastgesteld, met de tenuitvoerlegging van de scheidsrechterlijke uitspraak de situatie werd hersteld waarin verzoeksters zich naar alle waarschijnlijkheid zouden hebben bevonden indien de noodverordening nooit door Roemenië was ingetrokken, en dat zulks exploitatiesteun vormde.

Voorts heeft het Gerecht in herinnering geroepen dat de vergoeding van geleden schade niet als steun kan worden aangemerkt, tenzij zij neerkomt op een vergoeding voor de intrekking van onrechtmatige of met het Unierecht onverenigbare steun. Aangezien het Unierecht niet op de schadevergoeding ter compensatie van de intrekking van de stimulansregeling van toepassing is, kan deze schadevergoeding niet als een vergoeding voor de intrekking van onrechtmatige of met het Unierecht onverenigbare steun worden beschouwd. Op grond hiervan is het Gerecht tot de conclusie gekomen dat het besluit van de Commissie onrechtmatig is voor zover het de genoemde schadevergoeding als voordeel en steun in de zin van artikel 107 VWEU heeft gekwalificeerd.

V. Intellectuele eigendom

1. Uniemerkt

a. Absolute weigeringsgronden

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 14 februari 2019, *Bayer Intellectual Property/EUIPO (Afbeelding van een hart)* (T-123/18, [EU:T:2019:95](#)), is bij het Gerecht beroep ingesteld tegen de beslissing van de eerste kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) houdende verwerping van het beroep tegen de weigering van de onderzoeker om het beeldmerk dat een hart afbeeldt, in te schrijven. De kamer van beroep was van oordeel dat het aangevraagde merk door het relevante publiek zou worden opgevat als de weergave van een hart en dus als een verwijzing naar het feit dat de betrokken diensten het gebied van de cardiologie betreffen.

Het Gerecht herinnert er ten eerste aan dat een merk het relevante publiek in staat moet stellen om de erdoor aangeduide waren te onderscheiden van die van andere ondernemingen zonder dat dit publiek bijzonder oplettend hoeft te zijn, zodat de vereiste mate van onderscheidend vermogen die nodig is voor de inschrijving van een merk niet mag afhangen van het aandachtsniveau van dat publiek.

Ten tweede brengt het Gerecht in herinnering dat volgens vaste rechtspraak het EUIPO bij de uitoefening van zijn bevoegdheden de algemene beginselen van het Unierecht moet naleven. Het EUIPO moet weliswaar, gelet op het gelijkheidsbeginsel en het beginsel van behoorlijk bestuur, rekening houden met beslissingen die reeds zijn genomen inzake soortgelijke aanvragen en zeer aandachtig onderzoeken of al dan niet een beslissing in dezelfde zin moet worden genomen, maar de toepassing van deze beginselen dient te worden verzoend met het wettigheidsbeginsel. Voorts dient elke inschrijvingsaanvraag, omwille van de rechtszekerheid en juist met het oog op behoorlijk bestuur, strikt en volledig te worden onderzocht teneinde te voorkomen dat een merk onterecht wordt ingeschreven of nietig verklaard. Bijgevolg moet elk concreet geval afzonderlijk worden onderzocht. Of een teken als merk wordt ingeschreven, hangt immers af van specifieke criteria die gelden naargelang van de feitelijke omstandigheden van het concrete geval en aan de hand waarvan moet worden nagegaan of een weigeringsgrond op het betrokken teken van toepassing is.

Het Gerecht wijst erop dat uit die beginselen volgt dat wanneer de kamers van beroep beslissen om anders te oordelen dan in eerdere beslissingen over soortgelijke aanvragen die bij hen zijn aangevoerd, zij uitdrukkelijk dienen te motiveren waarom van die beslissingen wordt afgeweken. Een dergelijke verplichting om een afwijking ten aanzien van eerdere beslissingen te motiveren, is evenwel minder belangrijk wanneer het een onderzoek betreft dat strikt afhangt van het aangevraagde merk dan wanneer het gaat om feitelijke vaststellingen die niet afhangen van dat merk. Verder merkt het Gerecht op dat uit bovengenoemde rechtspraak ook volgt dat beslissingen die de kamers van beroep krachtens verordening 2017/1001⁶¹, ter zake van de inschrijving van een teken als Uniemerkt nemen, op een gebonden en niet op een discretionaire bevoegdheid berusten, zodat de rechtmatigheid van de beslissingen van die kamers van beroep enkel moet worden beoordeeld op basis van deze verordening, zoals uitgelegd door de Unierechter. Bijgevolg zijn de kamers van beroep niet gebonden door eerdere beslissingen van het EUIPO.

⁶¹| Verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad van 14 juni 2017 inzake het Uniemerkt (PB 2017, L 154, blz. 1).

In casu oordeelt het Gerecht dat het onderzoek naar het onderscheidend vermogen van het aangevraagde merk strikt afhangt van dat merk en niet van de door verzoekster aangevoerde feitelijke vaststellingen. Aldus kon de kamer van beroep zich ertoe beperken op te merken dat verzoekster zich niet met succes op eerdere beslissingen van het EUIPO kon baseren om af te doen aan de vaststelling dat het aangevraagde merk onder de weigeringsgrond van artikel 7, lid 1, onder b), van verordening 2017/1001 valt. Voorts wijst het Gerecht erop dat de kamer van beroep hoe dan ook uitdrukkelijk heeft gemotiveerd waarom zij is afgeweken van de oplossing in de door verzoekster aangevoerde eerdere beslissing. Zij heeft immers, kort samengevat, erop gewezen dat de waren waarover het in die eerdere beslissing ging, niet specifiek betrekking hadden op cardiologie, zodat die waren, anders dan de in de onderhavige procedure aan de orde zijnde diensten, geen „rechtstreekse en onmiddellijk herkenbare band met het menselijke hart” hadden. Verder is het Gerecht van oordeel dat verzoekster de gegrondheid van die motivering niet kan betwisten zonder de gegrondheid van de weigering tot inschrijving van het aangevraagde merk ter discussie te stellen. Dienaangaande merkt het Gerecht op dat de kamer van beroep op goede gronden heeft geoordeeld dat het aangevraagde merk valt onder de weigeringsgrond van artikel 7, lid 1, onder b), van verordening 2017/1001.

In het op 19 juni 2019 gewezen arrest **adidas/EUIPO – Shoe Branding Europe (Afbeelding van drie parallel lopende strepen)** (T-307/17, [EU:T:2019:427](#)) heeft het Gerecht het beroep verworpen dat was ingesteld tegen de door het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) genomen beslissing waarbij dat Bureau een beeldmerk bestaande uit drie parallel lopende zwarte strepen op een witte achtergrond nietig had verklaard wegens het ontbreken van elk – ook door het gebruik verkregen – onderscheidend vermogen.

In casu had adidas AG een beeldmerk ingeschreven dat werd gevormd door drie op gelijke afstand van elkaar geplaatste parallel lopende strepen van gelijke breedte, die in welke richting dan ook op de waar waren aangebracht. Shoe Branding Europe BVBA had een vordering tot nietigverklaring ingesteld tegen dat merk wegens het ontbreken van onderscheidend vermogen in de zin van artikel 52, lid 1, onder a), van verordening nr. 207/2009⁶², gelezen in samenhang met artikel 7, lid 1, onder b), van diezelfde verordening. Het EUIPO had de vordering tot nietigverklaring toegewezen wegens het ontbreken van elk – zowel intrinsiek als door het gebruik verkregen – onderscheidend vermogen.

In de eerste plaats moest het Gerecht met betrekking tot de vormen van gebruik van een merk die in aanmerking kunnen worden genomen, nagaan of het begrip „gebruik” van het merk in de zin van artikel 7, lid 3, en artikel 52, lid 2, van verordening nr. 207/2009 al dan niet op dezelfde wijze moet worden opgevat als het begrip „normaal gebruik” in de zin van artikel 15, lid 1, van diezelfde verordening.

Dienaangaande heeft het Gerecht overwogen dat het begrip „gebruik” van een merk in de zin van artikel 7, lid 3, en artikel 52, lid 2, van verordening nr. 207/2009 aldus moet worden opgevat dat het niet alleen verwijst naar het gebruik van het merk in de vorm waarin het aan de inschrijvingsprocedure is onderworpen en mogelijkerwijs is ingeschreven, maar tevens naar het gebruik van het merk in vormen die slechts door verwaarloosbare variaties van deze vorm afwijken en die daardoor kunnen worden geacht globaal equivalent te zijn aan deze vorm.

In de tweede plaats heeft het Gerecht vastgesteld dat wanneer een uitermate eenvoudig merk voorligt, zelfs beperkte variaties die aan dit merk worden aangebracht niet verwaarloosbare variaties kunnen zijn die tot gevolg hebben dat de gewijzigde vorm niet kan worden geacht globaal equivalent te zijn aan de ingeschreven

62| Verordening (EG) nr. 207/2009 van de Raad van 26 februari 2009 inzake het Uniemerk (PB 2009, L 78, blz. 1).

vorm van dit merk. Hoe eenvoudiger een merk is, des te minder het onderscheidend vermogen kan hebben en des te eerder een wijziging die aan dit merk wordt aangebracht van invloed kan zijn op een van de wezenlijke kenmerken ervan en zodoende de perceptie van dit merk door het relevante publiek kan wijzigen.

In de derde plaats heeft het Gerecht vastgesteld dat de ingeschreven vorm van het betrokken merk werd gekenmerkt door het gebruik van drie zwarte strepen op een witte achtergrond. Het Gerecht heeft hieruit opgemaakt dat, gelet op de uiterste eenvoud van het betrokken merk en het belang van de tijdens de inschrijving gebruikte kleurencombinatie, de omkering van die kleurencombinatie niet kon worden aangemerkt als een verwaarloosbare variatie op de ingeschreven vorm van het betrokken merk. Bijgevolg heeft het Gerecht vastgesteld dat het EUIPO de bewijzen buiten beschouwing mocht laten waarop niet het betrokken merk te zien was, maar andere tekens bestaande uit drie witte (of heldere) strepen op een zwarte (of donkere) achtergrond.

Bij het arrest van 12 december 2019, **Conte/EUIPO (CANNABIS STORE AMSTERDAM)** (T-683/18, [EU:T:2019:855](#)), heeft het Gerecht het beroep verworpen dat was ingesteld tegen de beslissing van de kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO), die de inschrijving van het merk „CANNABIS STORE AMSTERDAM” had geweigerd omdat dit merk in strijd is met de openbare orde.

Verzoekster, Santa Conte, had voor waren en diensten van de klassen 30, 32 en 43 (voedingsmiddelen, dranken alsook het verstrekken van voedsel en drank) verzocht om inschrijving van een beeldteken met het woordelement „CANNABIS STORE AMSTERDAM” en een beeldelement dat cannabisbladeren weergeeft. De kamer van beroep van het EUIPO heeft de inschrijving geweigerd op grond van artikel 7, lid 1, onder f), van verordening 2017/1001⁶³, omdat het teken volgens haar in strijd is met de openbare orde.

Ten eerste heeft het Gerecht in herinnering gebracht dat het beslissende criterium voor de beoordeling of een teken in strijd is met de openbare orde, bestaat in de wijze waarop het merk door het relevante publiek zou worden opgevat. Deze opvatting kan gebaseerd zijn op definities die vanuit een wetenschappelijk of technisch oogpunt onnauwkeurig zijn, wat met zich meebrengt dat de concrete en daadwerkelijke opvatting van het teken van belang is, ongeacht of de consument over volledige informatie beschikt. Door te beklemtonen dat de „bijzondere vorm van het cannabisblad [...] vaak [wordt] gebruikt als mediatiek symbool voor marihuana”, heeft de kamer van beroep dan ook terecht geen melding gemaakt van een wetenschappelijk feit, maar van de opvatting van het relevante publiek. Daarnaast heeft het Gerecht ingestemd met de stelling van de kamer van beroep dat het woord „amsterdam” door het relevante publiek zou worden opgevat als een verwijzing naar de Nederlandse stad waar drugsgebruik wordt gedoogd en die bekendstaat om haar „coffeeshops”.

Wat ten tweede het relevante publiek betreft, heeft het Gerecht erop gewezen dat dit publiek wordt gevormd door het grote publiek van de Unie, dat niet noodzakelijk beschikt over nauwkeurige wetenschappelijke of technische kennis met betrekking tot verdovende middelen in het algemeen en het verdovende middel op basis van cannabis in het bijzonder, ook al kan deze situatie variëren naargelang van de lidstaten op het grondgebied waarvan dat publiek zich bevindt. Daarbij komt dat verzoekster in de merkaanvraag verwijst naar courante consumentengoederen en diensten die voor het grote publiek bestemd zijn zonder dat er een onderscheid wordt gemaakt op basis van leeftijd, zodat er geen geldige reden is om het relevante publiek te beperken tot het jonge publiek.

⁶³ | Artikel 7, lid 1, onder f), van verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad van 14 juni 2017 inzake het Uniemerk (PB 2017, L 154, blz. 1) bepaalt dat de inschrijving van een merk wordt geweigerd wanneer het in strijd is met de openbare orde of de goede zeden.

Ten derde heeft het Gerecht geconstateerd dat in tal van landen van de Europese Unie de op basis van cannabis vervaardigde producten met een tetrahydrocannabinolgehalte (THC-gehalte) van meer dan 0,2 % worden beschouwd als ongeoorloofde verdovende middelen. Omdat met name om taalkundige, historische, sociale of culturele redenen de tekens die aldus kunnen worden opgevat dat zij in strijd zijn met de openbare orde of de goede zeden, niet in alle lidstaten dezelfde zijn, heeft het Gerecht geoordeeld dat de kamer van beroep terecht heeft verwezen naar de wetgeving van die lidstaten, niet wegens de normatieve waarde ervan, maar als feitelijke aanwijzing op grond waarvan kan worden beoordeeld op welke wijze het relevante publiek in de betrokken lidstaten het teken in kwestie opvat. Voorts heeft het Gerecht in aanmerking genomen dat het teken door het Engelstalige relevante publiek zou worden opgevat in de betekenis van „cannabisshop in Amsterdam” en door het niet-Engstalige relevante publiek als „cannabis in Amsterdam”. In beide gevallen is er sprake van een duidelijke en ondubbelzinnige verwijzing naar het verdovende middel dat in die stad wordt verkocht, wat nog wordt versterkt door het beeld van de cannabisbladeren, het mediatieke symbool voor marihuana.

Wat ten vierde het begrip „openbare orde” betreft, heeft het Gerecht benadrukt dat niet elke strijdigheid met de wet noodzakelijkerwijs strijdigheid met de openbare orde oplevert. De strijdigheid in kwestie moet tevens ongunstige gevolgen hebben voor een belang dat door de betrokken lidstaat of de betrokken lidstaten volgens zijn of hun eigen waardesysteem fundamenteel wordt geacht. In casu heeft het Gerecht geconstateerd dat in de lidstaten waar de consumptie en het gebruik van de uit cannabis gewonnen verdovende substantie nog steeds verboden zijn, de strijd tegen de verspreiding van cannabis een bijzonder gevoelige kwestie is en verband houdt met een doelstelling van volksgezondheid die erop gericht is de schadelijke effecten van die substantie te bestrijden.

Op basis van deze overwegingen is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat het betreffende teken – dat door het relevante publiek zou worden opgevat als een aanwijzing dat bij de in de merkaanvraag vermelde voedingsmiddelen en dranken alsook de diensten die daarmee verband houden, sprake is van verdovende substanties die in meerdere lidstaten verboden zijn – in strijd is met de openbare orde.

b. Relatieve weigeringsgronden

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 7 februari 2019, *Swemac Innovation/EUIPO-SWEMAC Medical Appliances (SWEMAC)* (T-287/17, [EU:T:2019:69](#)), was bij het Gerecht een vordering ingesteld door de houder van het Uniemerkt SWEMAC strekkende tot vernietiging van de beslissing van de kamer van beroep waarbij dit merk nietig was verklaard wegens het bestaan van een ouder teken, te weten de oudere Zweedse vennootschapsnaam Swemac Medical Appliances AB.

In deze zaak is met name de vraag gerezen of, zoals verzoekster betoogt, de omstandigheid dat zij een beroep kan doen op een recht dat nog ouder is dan het oudere teken, impliceert dat de houder van het oudere teken die heeft verzocht om nietigverklaring het gebruik van een jonger Uniemerkt niet kan verbieden, zodat niet is voldaan aan de in artikel 8, lid 4, onder b), van verordening nr. 207/2009 gestelde voorwaarde.

In dit verband merkt het Gerecht onder verwijzing naar de rechtspraak op dat, wanneer de houder van het aangevochten Uniemerkt een ouder recht bezit dat het oudere merk waarop een vordering tot nietigverklaring is gebaseerd, ongeldig kan maken, hij zich in voorkomend geval tot de bevoegde nationale autoriteit of rechterlijke instantie moet wenden om desgewenst de nietigverklaring van dit laatste merk te verkrijgen.

Verder herinnert het Gerecht aan de rechtspraak in het kader van oppositieprocedures volgens welke het feit dat de houder van een betwist merk houder is van een nog ouder nationaal merk dan het oudere merk op zich geen gevolgen heeft, aangezien de oppositieprocedure op het niveau van de Unie niet dient om conflicten op nationaal niveau te regelen.

Volgens de rechtspraak kan de geldigheid van een nationaal merk immers niet worden betwist in het kader van een inschrijvingsprocedure van een Uniemerkt, maar alleen in een in de betrokken lidstaat ingeleide nietigverklaringsprocedure. Verder dient het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) weliswaar op basis van de door de opposant te verstrekken bewijzen het bestaan van het ter onderbouwing van de oppositie aangevoerde nationale merk te onderzoeken, maar het dient niet een conflict tussen dit merk en een ander merk op nationaal niveau te beslechten, aangezien dit tot de bevoegdheid van de nationale autoriteiten behoort.

Zolang het oudere nationale merk daadwerkelijk wordt beschermd, is het bestaan van een nationale inschrijving die of een ander recht dat ouder is dan dit merk bijgevolg niet relevant in het kader van een tegen een Uniemerkaanvraag ingestelde oppositie, ook al is het aangevraagde Uniemerkt gelijk aan een nationaal merk of een ander recht van verzoeker dat ouder is dan het nationale merk waarop de oppositie is gebaseerd.

Het Gerecht wijst erop dat het reeds heeft geoordeeld dat, gesteld dat rechten op een oudere domeinnaam kunnen worden gelijkgesteld met een oudere nationale inschrijving, het hoe dan ook niet aan het Gerecht staat om uitspraak te doen over een conflict tussen een ouder nationaal merk en oudere rechten op domeinnamen, aangezien dit niet onder zijn bevoegdheid valt.

Het Gerecht is van oordeel dat deze rechtspraak naar analogie dient te worden toegepast op het onderhavige geval. Niettegenstaande de verplichtingen van het EUIPO en de rol van het Gerecht dient immers te worden vastgesteld dat het noch aan het EUIPO noch aan het Gerecht staat om een conflict tussen het oudere teken en een andere vennootschapsnaam of een ander niet-ingeschreven merk op nationaal niveau te beslechten in het kader van een procedure tot nietigverklaring van een Uniemerkt.

Volgens het Gerecht volgt hieruit dat de kwestie van het oudere recht wordt onderzocht in het licht van de inschrijving van het litigieuze Uniemerkt en niet in het licht van vermeende oudere rechten die de houder van het litigieuze Uniemerkt – in casu verzoekster – kan hebben ten aanzien van de houder van het oudere teken die verzoekt om nietigverklaring. Derhalve is het enige oudere recht dat voor de beslechting van het onderhavige geding in aanmerking moet worden genomen, het oudere teken.

De zaak die heeft geleid tot de beschikking van 22 mei 2019, **Puma/EUIPO – CMS (CMS Italy)** (T-161/16, [EU:T:2019:350](#)), betreft de oppositie die PUMA had ingesteld tegen de inschrijving van het beeldmerk CMS Italy, waarvan het voornaamste beeldelement een naar rechts springende roofkat is. Deze oppositie was gebaseerd op drie internationale inschrijvingen, met werking in verschillende lidstaten, van beeldmerken waarvan het enige of belangrijkste element een naar links springende roofkat is. Ter staving van deze oppositie werd de weigeringsgrond van artikel 8, lid 5, van verordening nr. 207/2009 (thans artikel 8, lid 5, van verordening 2017/1001) aangevoerd.

De oppositie was afgewezen op grond van de overweging dat de bekendheid van de oudere merken niet was aangetoond. Daarbij had de oppositieafdeling met name geweigerd rekening te houden met een aantal eerdere beslissingen van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) waarbij de bekendheid van bepaalde van die merken was vastgesteld en die opposante als bewijs had aangevoerd. Deze weigering berustte op de overweging dat de rechtmatigheid van de beslissingen van het EUIPO moet worden beoordeeld op basis van verordening nr. 207/2009, zoals uitgelegd door de Unierechter, en niet op basis van een eerdere beslissingspraktijk. Het beroep tegen deze beslissing was verworpen door de kamer van beroep, die impliciet de beoordeling van de oppositieafdeling had bevestigd en de door verzoekster voor haar overgelegde bewijzen van de hand had gewezen, hoofdzakelijk omdat het niet ging om aanvullende bewijzen maar om het hoofdbewijs.

Bij met redenen omklede beschikking, die is gewezen overeenkomstig artikel 132 van het Reglement voor de procesvoering, heeft het Gerecht het beroep kennelijk gegrond verklaard, onder verwijzing naar het arrest van 28 juni 2018, **EUIPO/Puma** (C-564/16 P, [EU:C:2018:509](#)), waarvan het de strekking heeft samengevat. In

het bijzonder heeft het Gerecht eraan herinnerd dat, wanneer in de eerdere beslissingen van het EUIPO die een opposant als bewijs aanvoert voor zover daarbij de bekendheid is vastgesteld van het oudere merk waarop zijn oppositie op grond van artikel 8, lid 5, van verordening nr. 207/2009 steunt, uitvoerig is uiteengezet op welke bewijzen en feiten die vaststelling berust, die beslissingen een belangrijke aanwijzing vormen van het feit dat dit merk ook in het kader van de lopende oppositieprocedure als bekend kan worden beschouwd in de zin van die bepaling.

In casu heeft het Gerecht vastgesteld dat verzoekster specifiek drie eerdere beslissingen van het EUIPO had ingeroepen ten bewijze van de bekendheid van de oudere merken. Die beslissingen vormden een recente beslissingspraktijk waarbij werd geconcludeerd tot de bekendheid van twee van de drie oudere merken die betrekking hadden op dezelfde of soortgelijke waren als die welke in casu aan de orde waren en op sommige van de in casu betrokken lidstaten. Bijgevolg stond het aan de kamer van beroep om rekening te houden met die beslissingen van het EUIPO en om zeer aandachtig te onderzoeken of al dan niet een soortgelijke beslissing moest worden genomen, en, zo niet, die afwijkende beoordeling expliciet te motiveren. Door de beslissingen van het EUIPO als irrelevant te beschouwen, heeft de kamer van beroep het beginsel van behoorlijk bestuur geschonden. Derhalve heeft het Gerecht de bestreden beslissing van de kamer van beroep vernietigd.

Bij arrest van 27 juni 2019, **Luciano Sandrone / EUIPO – J. García Carrión (Luciano Sandrone)** (T-268/18, [EU:T:2019:452](#)) heeft het Gerecht de beslissing van de tweede kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) van 26 februari 2018 vernietigd waarbij de beslissing van de oppositieafdeling van 12 april 2017 houdende afwijzing van de oppositie die door de houder van het voor „alcoholhoudende dranken (uitgezonderd bieren)” ingeschreven oudere woordmerk DON LUCIANO was ingesteld tegen de aanvraag tot inschrijving van het woordmerk Luciano Sandrone voor „alcoholhoudende dranken, uitgezonderd bieren; preparaten voor het bereiden van alcoholische dranken”, was vernietigd.

Wat de vergelijking van de tekens betreft, is het Gerecht – dat eerst onderzoekt of er sprake is van een dominerend bestanddeel – het niet eens met de beoordeling van de kamer van beroep dat de in het aangevraagde teken vervatte voornaam Luciano door het relevante Duitse en Finse publiek wordt gepercipieerd als een zeldzame voornaam. Het Gerecht maakt hierbij een onderscheid tussen de keuze zelf van die voornaam en de bekendheid ervan bij het relevante publiek, gelet op de handelsstromen binnen de Unie en de huidige elektronische communicatiemiddelen. Aldus wijst het Gerecht erop dat het weliswaar algemeen bekend is dat de voornaam Luciano niet zeer vaak voorkomt bij de huidige bevolking in Duitsland en Finland, maar dat dit feit op zich geenszins betekent dat die voornaam in deze lidstaten zal worden opgevat als een zeldzame voornaam.

Het Gerecht oordeelt derhalve dat de kamer van beroep had moeten vaststellen dat „luciano” het dominerende bestanddeel van het oudere merk was, wat zij terecht heeft gedaan, en dat „sandrone” – een familienaam die niet gebruikelijk wordt geacht – het dominerende bestanddeel van het aangevraagde teken was, wat zij niet heeft gedaan.

Met betrekking tot de begripsmatige vergelijking merkt het Gerecht op dat de kamer van beroep geen begrip heeft geïdentificeerd dat met de betrokken voornaam en achternaam in verband kan worden gebracht, zodat het enkele feit dat het relevante publiek het aangevraagde teken zal associëren met een voornaam en een familienaam en dus met een bepaalde virtuele of reële persoon, en dat het oudere merk zal worden opgevat als een merk dat duidt op een persoon genaamd Luciano, irrelevant is voor de vergelijking van de conflicterende tekens op begripsmatig vlak. Het Gerecht wijst dus de beoordeling van de kamer van beroep van de hand en oordeelt in navolging van het EUIPO, dat in zijn memories is afgeweken van de beoordeling van de kamer van beroep op dit punt, dat een begripsmatige vergelijking in het onderhavige geval niet mogelijk is daar de in de conflicterende tekens vervatte voornamen en achternaam geen enkel begrip bevatten.

Aangaande de globale beoordeling van het verwarringsgevaar merkt het Gerecht ten eerste op dat de kamer van beroep blijk heeft gegeven van een onjuiste opvatting door niet in aanmerking te nemen dat „sandrone” in het aangevraagde teken het dominerende bestanddeel is en dat een begripsmatige vergelijking onmogelijk is. Ten tweede wijst het Gerecht erop dat de kamer van beroep ten onrechte geen rekening heeft gehouden met de specifieke kenmerken van de betrokken waren. In de wereld van de wijnbouw zijn namen, of het nu gaat om een familienaam of de naam van een domein, namelijk van groot belang daar zij dienen als verwijzing naar de wijn en als aanduiding ervan. Het Gerecht oordeelt derhalve dat het onderscheidende bestanddeel „sandrone” dan wel de volledige benaming, dat wil zeggen „luciano sandrone”, maar niet alleen het bestanddeel „luciano”, zal dienen ter identificatie van verzoekers wijnen. Het Gerecht benadrukt dat de kamer van beroep evenmin rekening heeft gehouden met het feit dat in de wijnsector vaak gebruik wordt gemaakt van echte of veronderstelde Spaanse of Italiaanse voornamen of namen, noch met het feit dat de consument gewend is aan merken met die bestanddelen, zodat hij niet telkens wanneer een dergelijke voornaam of achternaam in combinatie met andere bestanddelen in een merk voorkomt, zal denken dat alle waren waarvoor die voornaam of achternaam wordt gebruikt, dezelfde herkomst hebben.

Het Gerecht oordeelt dan ook dat het in de wijnsector, waar het gebruik van uit namen of voornamen bestaande tekens zeer courant is, onwaarschijnlijk is dat de gemiddelde consument zal denken dat een economische band bestaat tussen de houders van de conflicterende tekens op grond van het enkele feit dat in elk van die tekens de Italiaanse voornaam Luciano voorkomt. Op basis van dit enkele feit kan met betrekking tot wijnmerken dus niet worden geconcludeerd dat verwarringsgevaar bestaat, aangezien het relevante publiek niet zal verwachten dat die gangbare voornaam slechts door één producent als bestanddeel van een merk wordt gebruikt.

c. Procedurekwesties

Bij arrest van 7 mei 2019, *mobile.de/EUIPO (Weergave van een auto in een tekstballon)* (T-629/18, [EU:T:2019:292](#)), heeft het Gerecht uitspraak gedaan over de behandeling van een verzoek tot beperking van de opgave van de waren en diensten waarvoor om inschrijving van een merk was verzocht. Verzoekster had dit verzoek ingediend tijdens de procedure voor de kamer van beroep die volgde op de gedeeltelijke weigering van de onderzoeker van het EUIPO om de inschrijving te verrichten. Dat verzoek betrof alle waren en diensten waarvoor de inschrijving was geweigerd. In plaats van vast te stellen dat geen uitspraak meer behoefde te worden gedaan op het beroep, had de kamer van beroep dit beroep niet-ontvankelijk verklaard op grond dat het door verzoekster ingediende document, waarin werd verwezen naar dat verzoek tot beperking van de opgave, niet voldeed aan de criteria om te kunnen worden aanvaard als een schriftelijke uiteenzetting van de gronden van het beroep, aangezien het geen enkel argument bevatte dat de vernietiging van de beslissing van de onderzoeker rechtvaardigde. Het EUIPO stemde in met verzoeksters vordering strekkende tot vernietiging van de beslissing van de kamer van beroep.

In de eerste plaats heeft het Gerecht beklemtoond dat, ondanks het feit dat het EUIPO heeft ingestemd met het standpunt van verzoekster, het Gerecht niet ontheven is van de verplichting om de rechtmatigheid van de bestreden beslissing te onderzoeken. Gelet op de onafhankelijkheid van de kamers van beroep is het EUIPO immers niet bevoegd om een beslissing van een kamer van beroep te wijzigen of in te trekken en evenmin om daartoe aanwijzingen te geven aan een kamer van beroep.

In de tweede plaats heeft het Gerecht eraan herinnerd dat een merkaanvrager te allen tijde de in zijn merkaanvraag opgenomen opgave van waren en diensten kan beperken, dus ook tijdens de procedure voor de kamer van beroep. Aangezien het verzoek tot beperking van de opgave van de waren en diensten was ingediend vóór het verstrijken van de termijn om een schriftelijke uiteenzetting van de gronden van het beroep in te dienen, was de kamer van beroep verplicht om te beslissen over een dergelijk verzoek, ongeacht of een uiteenzetting van de gronden van het beroep was ingediend.

Derhalve heeft het Gerecht geoordeeld dat de kamer van beroep artikel 49, lid 1, van verordening 2017/1001, gelezen in samenhang met artikel 27, lid 5, van gedelegeerde verordening 2018/625⁶⁴, had geschonden door geen uitspraak te doen op dat verzoek tot beperking van de opgave. Het Gerecht heeft de bestreden beslissing dan ook vernietigd.

2. Modellen

In het arrest *Rietze/EUIPO – Volkswagen (Motorvoertuig VW Caddy)* (T-192/18, [EU:T:2019:379](#)) van 6 juni 2019 heeft het Gerecht de beslissing van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) bevestigd waarbij is vastgesteld dat het model dat het motorvoertuig VW Caddy afbeeldt, nieuw is in de zin van artikel 5 van verordening nr. 6/2002⁶⁵ en een eigen karakter vertoont in de zin van artikel 6 van die verordening. Aan deze zaak ligt een nietigheidsprocedure ten grondslag die is ingesteld door verzoekster, Rietze, een Duitse vennootschap die miniatuurauto's verhandelt. Het litigieuze model was een model van het door Volkswagen in 2011 op de markt gebrachte motorvoertuig VW Caddy. Om te bewijzen dat een ouder model openbaar was gemaakt, heeft verzoekster verwezen naar een vorig model van dat motorvoertuig, namelijk het model VW Caddy (2K) Life, dat in 2004 op de markt is gebracht.

In de eerste plaats heeft het Gerecht verzoeksters argument afgewezen dat het EUIPO ten eerste de kenmerken van de conflicterende modellen had moeten afwegen, ten tweede hun gemeenschappelijke punten had moeten onderzoeken en ten derde een onderscheid tussen hun esthetische en technische kenmerken had moeten maken.

In de tweede plaats heeft het Gerecht verzoeksters argument afgewezen dat het EUIPO geen rekening heeft gehouden met een aantal bewijsstukken die een illustratie van het oudere model bevatten. Het Gerecht heeft eraan herinnerd dat de partij die de vordering tot nietigverklaring heeft ingediend precieze en volledige afbeeldingen van het oudere model dient over te leggen en dat niet van de kamer van beroep kan worden verlangd dat zij verschillende afbeeldingen van het voortbrengsel waarin het oudere model is verwerkt, combineert of een bestanddeel dat in de meeste afbeeldingen voorkomt, vervangt door een bestanddeel dat in slechts één afbeelding voorkomt. Bijgevolg heeft het Gerecht het beroep verworpen.

3. Kweekproducten

In het arrest van 5 februari 2019, *Mema/CPVO [Braeburn 78 (11078)]* (T-177/16, [EU:T:2019:57](#)), heeft het Gerecht de reikwijdte van het door de kamer van beroep van het Communautair Bureau voor plantenrassen (Community Plant Variety Office; hierna: „CPVO”) te verrichten onderzoek verduidelijkt, met name door een parallel te trekken met de verplichtingen van de kamer van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO). In deze zaak had de kamer van beroep van het CPVO de eerdere beslissing van het CPVO tot afwijzing van verzoeksters aanvraag om communautaire bescherming voor het appelras „Braeburn 78” bevestigd. Het CPVO was in wezen van mening dat dit ras onvoldoende onderscheidbaar was van het ras „Royal Braeburn”.

⁶⁴| Gedelegeerde verordening (EU) 2018/625 van de Commissie van 5 maart 2018 ter aanvulling van verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad inzake het Uniemerk en tot intrekking van gedelegeerde verordening (EU) 2017/1430 (PB 2018, L 104, blz. 1).

⁶⁵| Verordening (EG) nr. 6/2002 van de Raad van 12 december 2001 betreffende gemeenschapsmodellen (PB 2002, L 3, blz. 1).

Het Gerecht heeft er in de eerste plaats aan herinnerd dat de taak van het CPVO wordt gekenmerkt door de wetenschappelijke en technische complexiteit van de voorwaarden voor het onderzoek van de aanvragen tot verlening van een communautair kwekersrecht, zodat moet worden erkend dat het CPVO bij de uitoefening van zijn taken een beoordelingsbevoegdheid heeft, die zich met name uitstrekt tot het onderzoek naar de onderscheidbaarheid van een ras. De kamer van beroep van het CPVO is niettemin onderworpen aan het beginsel van behoorlijk bestuur, wat inhoudt dat zij alle relevante feitelijke en juridische gegevens van de bij haar ingediende aanvraag zorgvuldig en onpartijdig moet onderzoeken. Bovendien zijn de bepalingen inzake de procedures voor het CPVO van overeenkomstige toepassing op de beroepsprocedures. Het in artikel 76 van verordening nr. 2100/94 neergelegde beginsel van het ambtshalve onderzoek van de feiten geldt dus ook in een procedure voor de kamer van beroep.⁶⁶

Het Gerecht heeft er in de tweede plaats op gewezen dat de bewoordingen van artikel 72 van verordening nr. 2100/94, volgens welke de kamer van beroep hetzij de bevoegdheden kan uitoefenen van de instantie die de bestreden beslissing heeft genomen, hetzij de zaak voor verdere afdoening van het beroep naar deze instantie kan terugverwijzen, vergelijkbaar zijn met die van artikel 71, lid 1, van verordening 2017/1001. Uit deze bepaling en de systematiek van verordening 2017/1001 volgt dat de kamer van beroep bij de beslissing over een beroep over dezelfde bevoegdheden beschikt als de instantie die de bestreden beslissing heeft genomen en dat haar onderzoek betrekking heeft op het volledige geschil zoals dat zich voordoet op de dag van uitspraak.⁶⁷ Uit dit artikel volgt tevens dat er een functionele continuïteit bestaat tussen de verschillende instanties van het EUIPO en de kamers van beroep, waaruit voortvloeit dat de kamers van beroep in het kader van de heroverweging van de beslissingen van de instanties van het EUIPO die in eerste aanleg uitspraak doen, hun beslissing moeten baseren op alle feitelijke en juridische gegevens die de partijen in de procedure voor de instantie die in eerste aanleg uitspraak heeft gedaan dan wel in de beroepsprocedure hebben aangedragen. Bovendien hangt de omvang van het door de kamers van beroep van het EUIPO te verrichten onderzoek van de bestreden beslissing niet af van de omstandigheid dat de insteller van het beroep een specifiek middel tegen deze beslissing aanvoert waarin hij bezwaar maakt tegen de uitlegging of de toepassing die de instantie van het EUIPO die in eerste aanleg uitspraak heeft gedaan, van een rechtsregel heeft gegeven, of tegen de wijze waarop die instantie een bewijs heeft beoordeeld. Het Gerecht heeft dan ook geoordeeld dat, gelet op de overeenkomsten tussen de bepalingen van verordening 2017/1001 en die van verordening nr. 2100/94, soortgelijke beginselen van toepassing zijn op de door het CPVO toegepaste procedures.

Tot slot heeft het Gerecht vastgesteld dat de bestreden beslissing niet of althans ontoereikend was gemotiveerd, en heeft het deze vernietigd.

⁶⁶ Verordening (EG) nr. 2100/94 van de Raad van 27 juli 1994 inzake het communautaire kwekersrecht (PB 1994, L 227, blz. 1).

⁶⁷ Verordening (EU) 2017/1001 van het Europees Parlement en de Raad van 14 juni 2017 inzake het Uniemerkt (PB 2017, L 154 blz. 1).

VI. Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid – Beperkende maatregelen

1. Strijd tegen het terrorisme

Op 6 maart 2019 heeft het Gerecht zich in het arrest ***Hamas/Raad*** (T-289/15, [EU:T:2019:138](#)), waartegen hogere voorziening⁶⁸ is ingesteld, uitgesproken over het beroep tot nietigverklaring van besluit (GBVB) 2015/521 en uitvoeringsverordening (EU) 2015/513⁶⁹ dat was ingesteld door Hamas, die was geplaatst op de lijst van groepen en entiteiten waarop de specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme van toepassing waren. Waar de aanvankelijke lijsten van 2001 alleen de terroristische tak van Hamas („Hamas-Izz al-Din al-Qassem”) vermeldden⁷⁰, werd in 2003 in het kader van de actualisering van de maatregelen van 2001 ook de politieke vleugel van de organisatie (Hamas) in die lijsten opgenomen⁷¹. In de motivering van de bestreden handelingen gaf de Raad aan dat hij zich had gebaseerd op vier nationale beslissingen, namelijk een beslissing van een Britse autoriteit (hierna: „beslissing van de Home Secretary”; minister van Binnenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk), en drie beslissingen van de autoriteiten van de Verenigde Staten.

Het Gerecht heeft het beroep van Hamas verworpen. Daartoe heeft het, wat de drie laatstgenoemde beslissingen betreft, om te beginnen eraan herinnerd dat het in artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931⁷² vermelde begrip „bevoegde instantie” zich niet beperkt tot instanties van de lidstaten maar in beginsel ook instanties van derde staten kan omvatten, aangezien de uitvoering van resolutie 1373 (2001) van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties en de daarbij beoogde wereldwijde strijd tegen het terrorisme een dergelijke nauwe samenwerking tussen alle staten rechtvaardigt.

68] Zaak C-386/19 P, ***Hamas/Raad***.

69] Besluit (GBVB) 2015/521 van de Raad van 26 maart 2015 inzake de actualisering en wijziging van de lijst van personen, groepen en entiteiten bedoeld in de artikelen 2, 3 en 4 van gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB betreffende de toepassing van specifieke maatregelen ter bestrijding van het terrorisme en tot intrekking van besluit 2014/483/GBVB (PB 2015, L 82, blz. 107), uitvoeringsverordening (EU) 2015/513 van de Raad van 26 maart 2015 tot uitvoering van artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme en tot intrekking van uitvoeringsverordening (EU) nr. 790/2014 (PB 2015, L 82, blz. 1).

70] De naam van deze terroristische tak stond op de lijst in de bijlage bij gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB van de Raad van 27 december 2001 betreffende de toepassing van specifieke maatregelen ter bestrijding van het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 93), evenals op de lijst vastgesteld bij besluit 2001/927/EG van de Raad van 27 december 2001 tot vaststelling van de lijst, als bedoeld in artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 van de Raad inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme (PB 2001, L 344, blz. 83).

71] Gemeenschappelijk standpunt 2003/651/GBVB van de Raad van 12 september 2003 inzake de actualisering van gemeenschappelijk standpunt 2001/931/GBVB betreffende de toepassing van specifieke maatregelen ter bestrijding van het terrorisme en houdende intrekking van gemeenschappelijk standpunt 2003/482/GBVB (PB 2003, L 229, blz. 42), besluit 2003/646/EG van de Raad van 12 september 2003 tot uitvoering van artikel 2, lid 3, van verordening (EG) nr. 2580/2001 inzake specifieke beperkende maatregelen tegen bepaalde personen en entiteiten met het oog op de strijd tegen het terrorisme, en tot intrekking van besluit 2003/480/EG (PB 2003, L 229, blz. 22).

72] Volgens de eerste volzin van deze bepaling „[wordt] de lijst in de bijlage [...] opgesteld aan de hand van welbepaalde inlichtingen of dossier-elementen die aantonen dat door een bevoegde instantie een beslissing is genomen ten aanzien van de bedoelde personen, groepen of entiteiten, ongeacht of het gaat om de inleiding van een onderzoek of een vervolging wegens een terroristische daad, poging tot het plegen van een dergelijke daad, of de deelname aan of het vergemakkelijken van een dergelijke daad, op grond van bewijzen of serieuze en geloofwaardige aanwijzingen, dan wel om een veroordeling wegens dergelijke feiten”.

Wat het gebruik van beslissingen van dergelijke autoriteiten van derde staten betreft, heeft het Gerecht vervolgens geoordeeld dat de Raad, wanneer hij zich baseert op dit type beslissing, vooraf moet nagaan of die beslissing is vastgesteld met inachtneming van de rechten van de verdediging en het recht op effectieve rechterlijke bescherming. Meer in het bijzonder moet de Raad in de motivering van zijn eigen handelingen aanwijzingen opnemen waaruit kan worden opgemaakt dat hij dit onderzoek heeft verricht. Volgens het Gerecht dient de Raad daartoe in zijn motivering de redenen te vermelden waarom hij van mening is dat de beslissing van de derde staat waarop hij zich baseert, met inachtneming van de rechten van de verdediging en het recht op effectieve rechterlijke bescherming is genomen. In voorkomend geval mogen de vermeldingen hierover beknopt zijn. In casu heeft het Gerecht geoordeeld dat de vermelding dat een beslissing van een autoriteit van een derde staat openbaar is gemaakt in het publicatieblad van deze staat, onvoldoende is om vast te stellen dat de Raad heeft voldaan aan de verplichting om te onderzoeken of de rechten van de verdediging in die staat zijn nageleefd. Aangezien de motivering betreffende de Amerikaanse beslissingen ontoereikend wordt geacht, heeft het Gerecht geoordeeld dat deze beslissingen niet als grondslag voor de bestreden handelingen konden dienen. Het Gerecht heeft voorts aangegeven dat, aangezien artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931 niet verlangt dat de handelingen van de Raad worden gebaseerd op meerdere beslissingen van bevoegde instanties, de bestreden handelingen ook alleen naar de beslissing van de Home Secretary konden verwijzen. Het onderzoek van het beroep moest dan ook worden voortgezet en toegespitst op de bestreden handelingen voor zover deze gebaseerd waren op laatstgenoemde beslissing.

Wat de betwisting inzake de administratieve aard van de beslissing van de Home Secretary betreft, heeft het Gerecht voorts geoordeeld dat de omstandigheid dat het gaat om een administratieve en niet-rechterlijke beslissing niet doorslaggevend is voor de toepassing van artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931, aangezien uit de bewoordingen van dat artikel uitdrukkelijk volgt dat een niet-rechterlijke instantie als bevoegde instantie in de zin van die bepaling kan worden aangemerkt. In artikel 1, lid 4, tweede alinea, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931 wordt immers weliswaar de voorkeur gegeven aan beslissingen van rechterlijke instanties, maar die bepaling sluit volgens het Gerecht niet uit dat rekening wordt gehouden met beslissingen van bestuurlijke instanties wanneer deze instanties naar nationaal recht daadwerkelijk bevoegd zijn om beslissingen te nemen die de strijd tegen terrorisme als doel hebben, en zij, ondanks het feit dat zij slechts bestuurlijk van aard zijn, kunnen worden geacht gelijk te staan aan rechterlijke instanties, wanneer hun beslissingen kunnen worden onderworpen aan rechterlijke toetsing. In casu heeft het Gerecht geoordeeld dat aan deze voorwaarde was voldaan aangezien de bestreden beslissing van de Home Secretary vatbaar is voor rechterlijke toetsing, zodat deze bestuurlijke instantie moet worden beschouwd als een bevoegde instantie in de zin van bovengenoemde bepaling.

Bovendien heeft het Gerecht verklaard dat de krachtens artikel 1, lid 4, eerste alinea, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931 op de Raad rustende verplichting om, alvorens de naam van personen of entiteiten op de lijsten van bevrozing van tegoeden te plaatsen op basis van beslissingen van bevoegde instanties, na te gaan of die beslissingen zijn genomen „op grond van bewijzen of serieuze en geloofwaardige aanwijzingen”, alleen betrekking heeft op beslissingen tot inleiding van een onderzoek of tot vervolging maar niet op veroordelingen. Vervolgens heeft het geoordeeld dat in casu de beslissing van de Home Secretary geen beslissing tot inleiding van een onderzoek of tot vervolging is, en gelijkgesteld moet worden met een veroordeling, zodat ingevolge artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931 de Raad niet verplicht was om in de motivering van de bestreden handelingen de bewijzen en serieuze aanwijzingen te vermelden die ten grondslag lagen aan de beslissing van de Home Secretary.

Ten slotte heeft het Gerecht aangegeven dat wanneer niet langer louter op basis van het feit dat de nationale beslissing die als grondslag voor de aanvankelijke plaatsing heeft gediend nog steeds van kracht is, tot de conclusie kan worden gekomen dat het gevaar van betrokkenheid van de persoon of entiteit in kwestie bij terroristische activiteiten nog steeds bestaat, de Raad verplicht is om de handhaving van die persoon of die entiteit op de betrokken lijst te baseren op een geactualiseerde beoordeling van de situatie, rekening houdend met recentere feitelijke elementen die aantonen dat dit gevaar nog steeds bestaat. Volgens het Gerecht is

dit in casu gebeurd, aangezien de Raad de herplaatsing van verzoeksters naam op de litigieuze lijsten heeft gebaseerd op de handhaving van beslissingen die zijn aangemerkt als beslissingen van bevoegde instanties in de zin van artikel 1, lid 4, van gemeenschappelijk standpunt 2001/931, en tevens op recentere feitelijke elementen die door de Raad zelf zijn aangevoerd en die aantonen dat het gevaar van betrokkenheid van Hamas bij terroristische organisaties is blijven bestaan.

2. Oekraïne

In de op 11 juli 2019 gewezen arresten **Yanukovych/Raad** (T-244/16 en T-285/17, [EU:T:2019:502](#)) en **Klymenko/Raad** (T-274/18, [EU:T:2019:509](#)) heeft het Gerecht verschillende handelingen van de Raad⁷³ die betrekking hebben op de in het licht van de situatie in Oekraïne vastgestelde beperkende maatregelen en waarbij is beslist tot verlenging van de geldigheidsduur van de lijst van personen, entiteiten en lichamen op wie die beperkende maatregelen van toepassing zijn⁷⁴, nietig verklaard, voor zover de namen van verzoekers, de voormalige president en de voormalige minister van Belastingen en Accijnzen van Oekraïne, op die lijst zijn gehandhaafd. De namen van verzoekers zijn op die lijst geplaatst omdat tegen hen in Oekraïne een vooronderzoek werd gevoerd naar misdrijven in verband met het verduisteren van overheidsmiddelen en de illegale overbrenging daarvan buiten Oekraïne. Vervolgens is de plaatsing op die lijst bevestigd op grond van de overweging dat de autoriteiten van dat land wegens het verduisteren van overheidsmiddelen of activa strafprocedures tegen hen hadden ingeleid.

Onder verwijzing naar de in de rechtspraak ontwikkelde beginselen die uit het arrest van 19 december 2018, **Azarov/Raad**⁷⁵, voortvloeien, brengt het Gerecht in deze twee arresten allereerst in herinnering dat de rechterlijke instanties van de Unie de rechtmatigheid van alle Uniehandelingen dienen te toetsen aan de eerbiediging van de grondrechten. Hoewel de Raad zich voor de vaststelling of de handhaving van beperkende maatregelen kan baseren op een beslissing van een derde land, dient hij zelf na te gaan of een dergelijke beslissing is gegeven met inachtneming van met name de rechten van de verdediging en het recht op effectieve rechterlijke bescherming in dat land. De omstandigheid dat het betrokken derde land is toegetreden tot het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM), brengt weliswaar mee dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) toezicht uitoefent op de door dat verdrag gewaarborgde grondrechten, die overeenkomstig artikel 6, lid 3, VEU als algemene beginselen deel uitmaken van het recht van de Unie, maar daaruit kan niet worden afgeleid dat het hierboven vermelde toetsingsvereiste overbodig wordt. Voorts moet de Raad, om aan zijn motiveringsplicht te voldoen, in de handelingen waarbij beperkende maatregelen worden opgelegd, duidelijk maken dat hij heeft geverifieerd of de beslissing van het derde land waarop hij die maatregelen baseert, met inachtneming van die rechten is vastgesteld. De Raad dient die verificatie verrichten, ongeacht welk bewijs verzoekers aandragen.

73| In de zaken T-244/16 en T-285/17 was verzocht om nietigverklaring van besluit (GBVB) 2016/318 van de Raad van 4 maart 2016 (PB 2016, L 60, blz. 76) en uitvoeringsverordening (EU) 2016/311 van de Raad van 4 maart 2016 (PB 2016, L 60, blz. 1), besluit (GBVB) 2017/381 van de Raad van 3 maart 2017 (PB 2017, L 58, blz. 34) en uitvoeringsverordening (EU) 2017/374 van de Raad van 3 maart 2017 (PB 2017, L 58, blz. 1), en in zaak T-274/18 was verzocht om nietigverklaring van besluit (GBVB) 2018/333 van de Raad van 5 maart 2018 (PB 2018, L 63, blz. 48) en uitvoeringsverordening (EU) 2018/326 van de Raad van 5 maart 2018 (PB 2018, L 63, blz. 5).

74| Namelijk de personen, entiteiten en lichamen die vallen onder artikel 1 van besluit 2014/119/GBVB van de Raad van 5 maart 2014 betreffende beperkende maatregelen tegen bepaalde personen, entiteiten en lichamen in het licht van de situatie in Oekraïne (PB 2014, L 66, blz. 26), zoals gewijzigd bij besluit (GBVB) 2015/143 van de Raad van 29 januari 2015 (PB 2015, L 24, blz. 16) alsook onder artikel 2 van verordening (EU) nr. 208/2014 van de Raad van 5 maart 2014 (PB 2014, L 66, blz. 1), zoals gewijzigd bij verordening (EU) 2015/138 van de Raad van 29 januari 2015 (PB 2015, L 24, blz. 1).

75| Arrest van het Hof van 19 december 2018, **Azarov/Raad** (C-530/17 P, [EU:C:2018:1031](#)).

Het Gerecht merkt vervolgens op dat de Raad weliswaar betoogt dat tijdens de strafrechtelijke procedures rechterlijk toezicht is uitgeoefend in Oekraïne en dat uit meerdere in dat kader gegeven rechterlijke beslissingen blijkt dat de Raad heeft kunnen nagaan of de betrokken rechten in acht zijn genomen, maar dat die beslissingen op zich niet aantonen dat de beslissing van de Oekraïense autoriteiten om de strafrechtelijke procedures waarop de handhaving van de beperkende maatregelen is gebaseerd, in te leiden, is genomen met inachtneming van de rechten van de verdediging en het recht op effectieve rechterlijke bescherming. Alle door de Raad vermelde rechterlijke beslissingen zijn immers gewezen in het kader van de strafrechtelijke procedures die als rechtvaardiging dienden voor de plaatsing en handhaving van de namen van verzoekers op de lijst en zijn slechts tussenbeslissingen in het kader van die procedures aangezien zij bij wijze van bewarende of procesrechtelijke maatregel zijn genomen.

In het arrest **Klymenko/Raad** (T-274/18) benadrukt het Gerecht inzonderheid dat de Raad niet verduidelijkt hoe het bestaan van die beslissingen de conclusie wettigt dat de bescherming van de betrokken rechten was gewaarborgd, aangezien de Oekraïense strafrechtelijke procedure waarop de betrokken beperkende maatregelen in 2014 waren gebaseerd, zich nog in het stadium van het vooronderzoek bevond. Dienaangaande verwijst het Gerecht naar het EVRM⁷⁶ en naar het Handvest van de grondrechten⁷⁷, waaruit voortvloeit dat het principiële recht op effectieve rechterlijke bescherming onder meer het recht inhoudt om te worden berecht binnen een redelijke termijn. Het Gerecht benadrukt dat het EHRM reeds heeft verklaard dat de schending van dat beginsel met name kan worden vastgesteld wanneer de onderzoeksfase van een strafrechtelijke procedure wordt gekenmerkt door een aantal fasen van inactiviteit die aan de voor dat onderzoek bevoegde instanties kunnen worden toegerekend. Het Gerecht brengt eveneens in herinnering dat wanneer tegen een persoon sinds meerdere jaren beperkende maatregelen van kracht zijn, meer bepaald vanwege het bestaan van eenzelfde in het betrokken derde land gevoerde strafrechtelijke procedure, de Raad nader dient in te gaan op de vraag of die instanties eventueel grondrechten van die persoon hebben geschonden. De Raad had dus op zijn minst moeten aangeven waarom hij ervan kon uitgaan dat die rechten waren geëerbiedigd voor zover het gaat om de behandeling van verzoekers zaak binnen een redelijke termijn.

Alvorens zich over de grond van de zaak uit te spreken, heeft het Gerecht overigens in diezelfde zaak afwijzend beslist op de exceptie van niet-ontvankelijkheid die de Raad had opgeworpen vanwege het feit dat verzoeker op basis van het arrest **Azarov/Raad**, een nieuw middel had aangevoerd. Dienaangaande merkt het Gerecht in de eerste plaats op dat het Hof in het arrest **Azarov/Raad**, na het arrest van het Gerecht van 7 juli 2017, **Azarov/Raad**⁷⁸, te hebben vernietigd, heeft geoordeeld dat de zaak in staat van wijzen was en de litigieuze handelingen nietig heeft verklaard wegens niet-naleving van de motiveringsplicht. Dit is een middel van openbare orde, dat als zodanig op elk moment kan worden aangevoerd. Het Gerecht merkt in de tweede plaats op dat de door verzoeker aan het arrest **Azarov/Raad** ontleende argumenten hoe dan ook nauw verband houden met bepaalde punten van het verzoekschrift en dus eveneens op die grond ontvankelijk zijn. Het Gerecht wijst er in de derde plaats op dat het arrest **Azarov/Raad** een juridisch gegeven is dat het voordragen van een nieuw middel of een nieuwe grief rechtvaardigt, aangezien het Hof hiermee de ten tijde van de indiening van verzoekers beroep bestaande rechtspraak van het Gerecht ongedaan heeft gemaakt.

76| Artikel 6, lid 1.

77| Artikel 47.

78| Arrest van het Gerecht van 7 juli 2017, **Azarov/Raad** (T-215/15, [EU:T:2017:479](#)).

VII. Economische, sociale en territoriale samenhang

In het arrest *Hongarije/Commissie* (T-139/15, [EU:T:2019:156](#)) van 12 maart 2019 heeft het Gerecht het door Hongarije krachtens artikel 263 VWEU ingestelde beroep verworpen dat strekte tot nietigverklaring van uitvoeringsbesluit (EU) 2015/103 van de Commissie⁷⁹, waarbij aan deze lidstaat een financiële correctie is opgelegd van 25 % van het totale bedrag aan herstructureringssteun voor volledige ontmanteling van de productie-installaties voor suiker. Deze steun was aan de Hongaarse suikerproducenten toegekend in het kader van de tijdelijke regeling voor herstructurering van de suikerindustrie.

In de eerste plaats moest het Gerecht beslissen op welk moment diende te worden beoordeeld of silo's moesten worden aangemerkt als productie-installaties die met het oog op de toekenning van herstructureringssteun voor volledige ontmanteling dienden te worden ontmanteld, dan wel onder een van de uitzonderingen vielen die het Hof in het arrest van 14 november 2013, *SFIR e.a.* (C-187/12–C-189/12, [EU:C:2013:737](#), [EU:C:2013:737](#)), had geformuleerd.

Het Gerecht was van oordeel dat de vraag betreffende de kwalificatie van de silo's moest worden beantwoord op de datum van indiening van de steunaanvraag en niet na afloop van het herstructureringsproces. Teneinde de door de betrokken regelgeving beoogde vermindering van de onrendabele productiecapaciteit van suiker in de Unie te kunnen realiseren, had de Uniewetgever namelijk voorzien in twee verschillende herstructureringsregelingen naargelang van de soort ontmanteling die werd doorgevoerd, dat wil zeggen volledige ontmanteling of gedeeltelijke ontmanteling, waarvoor verschillende bedragen aan herstructureringssteun golden. In geval van volledige ontmanteling konden bij wijze van uitzondering alle installaties in stand worden gehouden die niet nodig waren om suiker, isoglucose of inulinestroop te produceren of waarvan het gebruik geen rechtstreeks verband hield met de vervaardiging van deze producten, zoals verpakkingsinstallaties. In geval van gedeeltelijke ontmanteling daarentegen konden de installaties die nodig waren om suiker, isoglucose of inulinestroop te produceren of waarvan het gebruik rechtstreeks verband hield met de productie van deze producten, in stand worden gehouden op voorwaarde onder meer dat zij niet meer werden gebruikt voor de productie van onder de gemeenschappelijke marktordening voor suiker vallende producten.

Indien de vraag betreffende de kwalificatie werd beantwoord aan het eind van het herstructureringsproces, zouden silo's die ten tijde van de indiening van de steunaanvraag productie-installaties waren, zowel bij volledige ontmanteling als bij gedeeltelijke ontmanteling in stand kunnen worden gehouden. Als gevolg daarvan zou instandhouding van een deel van de productie-installaties niet langer kenmerkend zijn voor de gedeeltelijke ontmanteling, maar ook mogelijk zijn in geval van volledige ontmanteling, terwijl de beheerders een bedrag aan herstructureringssteun zouden ontvangen dat 25 % hoger ligt dan in geval van gedeeltelijke ontmanteling, omdat met een volledige ontmanteling hogere kosten zijn gemoeid. Voorts zouden silo's die op de datum van indiening van de steunaanvraag productie-installaties vormen, niet als te ontmantelen productie-installaties staan vermeld in het herstructureringsplan, hetgeen in strijd is met artikel 4, lid 3, onder c), van verordening nr. 320/2006⁸⁰. Ten slotte zou de verbintenis tot ontmanteling van alle productie-

⁷⁹ | Uitvoeringsbesluit (EU) 2015/103 van de Commissie van 16 januari 2015 houdende onttrekking aan EU-financiering van bepaalde uitgaven die de lidstaten hebben verricht in het kader van het Europees Landbouwgarantiefonds (ELGF) of in het kader van het Europees Landbouwfonds voor plattelandsontwikkeling (Elfpo) (PB 2015, L 16, blz. 33).

⁸⁰ | Verordening (EG) nr. 320/2006 van de Raad van 20 februari 2006 tot instelling van een tijdelijke regeling voor de herstructurering van de suikerindustrie in de Europese Gemeenschap en tot wijziging van verordening (EG) nr. 1290/2005 betreffende de financiering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid (PB 2006, L 58, blz. 42).

installaties waarvan de aanvraag voor herstructureringssteun voor volledige ontmanteling vergezeld dient te gaan, gebrekkig zijn geweest, want deze zou zich niet hebben uitgestrekt tot alle ten tijde van het aangaan van deze verbintenis bestaande productie-installaties.

In de tweede plaats heeft het Gerecht de vraag onderzocht of de Commissie, gelet op de objectieve moeilijkheden bij de uitlegging van de betrokken regelgeving met betrekking tot de instandhouding van de silo's in geval van volledige ontmanteling, het bedrag van de financiële correctie had moeten verlagen of zelfs van elke correctie had moeten afzien overeenkomstig de richtsnoeren in document VI/5330/97⁸¹ en met name in de tweede alinea van bijlage 2 bij dit document, dat als opschrift „Grensgevallen” draagt (hierna: „grensgeval”).

Volgens het Gerecht vormt het grensgeval een wegingsfactor, die evenwel geen automatisch recht geeft op de toepassing ervan. Aan de toepassing van het grensgeval is namelijk de voorwaarde verbonden, enerzijds, dat de tekortkoming die de Commissie in het kader van de procedure tot goedkeuring van de rekeningen heeft vastgesteld, voortvloeit uit moeilijkheden bij de uitlegging van de Unieregelgeving en, anderzijds, dat de nationale autoriteiten, zodra de Commissie de tekortkoming had vastgesteld, al het nodige hebben gedaan om deze te verhelpen.

VIII. Bescherming van de gezondheid

In het arrest **GMPO/Commissie** (T-733/17, [EU:T:2019:334](#)) van 16 mei 2019, waartegen hogere voorziening⁸² is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van de Commissie tot schrapping uit het register van weesgeneesmiddelen van de Europese Unie van een geneesmiddel op basis van de werkzame stof trientine dat op initiatief van verzoekster, GMP-Orphan (GMPO), als weesgeneesmiddel was aangewezen, in zijn geheel verworpen, omdat dat geneesmiddel niet voldeed aan de criteria van verordening nr. 141/2000⁸³, die vereist dat patiënten die aan een ernstige ziekte lijden er „aanzienlijk baat” bij hebben in vergelijking met een ander, gelijkwaardig geneesmiddel dat reeds is toegelaten. Dankzij de status van weesgeneesmiddel zou verzoekster vanaf de verkrijging van de vergunning voor het in de handel brengen (VHB) ervan tien jaar lang exclusiviteit op de markt hebben genoten.

Het voornaamste argument van verzoekster was dat haar geneesmiddel, waarvoor zij via de in verordening nr. 726/2004⁸⁴ vastgestelde gecentraliseerde procedure een VHB-aanvraag had ingediend, patiënten dankzij die vergunning ipso jure „aanzienlijke baat” in de zin van verordening nr. 141/2000 zou hebben opgeleverd in vergelijking met een ander, gelijkwaardig geneesmiddel dat reeds was toegelaten, zij het in slechts één lidstaat.

81| Document (VI/5330/97) van de Commissie van 23 december 1997, getiteld „Richtsnoeren voor de berekening van de financiële consequenties bij de voorbereiding van de beschikking inzake de goedkeuring van de rekeningen in het kader van het EOGFL, afdeling Garantie”.

82| Zaak C-575/19 P, **GMPO/Commissie**.

83| Verordening (EG) nr. 141/2000 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 1999 inzake weesgeneesmiddelen (PB 2000, L 18, blz. 1).

84| Verordening (EG) nr. 726/2004 van het Europees Parlement en de Raad van 31 maart 2004 tot vaststelling van communautaire procedures voor het verlenen van vergunningen en het toezicht op geneesmiddelen voor menselijk en diergeneeskundig gebruik en tot oprichting van een Europees Geneesmiddelenbureau (PB 2004, L 136, blz. 1).

Het Gerecht heeft overwogen dat nergens in verordening nr. 141/2000 en verordening nr. 847/2000⁸⁵ wordt bepaald dat de afgifte van een VHB voor een weesgeneesmiddel op het niveau van de Unie noodzakelijkerwijs een aanzienlijke baat oplevert in vergelijking met een even doeltreffend bestaand geneesmiddel dat reeds is toegelaten, zij het in slechts één lidstaat. Volgens het Gerecht mag de initiatiefnemer zich daarbij bovendien niet baseren op vermoedens of algemene beweringen, zoals de vermeende ontoereikende beschikbaarheid van reeds bestaande behandelingen die in de lidstaten zijn toegelaten. Hij moet daarentegen aan de hand van concreet bewijsmateriaal aantonen dat patiënten baat hebben bij het nieuwe geneesmiddel en dat het tot hun verzorging bijdraagt. Het Gerecht heeft in dit verband gepreciseerd dat het verwachte voordeel van dat nieuwe geneesmiddel in vergelijking met het bestaande geneesmiddel een zekere kwantitatieve of kwalitatieve drempel moet overschrijden om als „aanzienlijk” of „belangrijk” in de zin van de relevante toepasselijke bepalingen te kunnen worden beschouwd.

In casu heeft het Comité voor weesgeneesmiddelen van het Europees Geneesmiddelenbureau in zijn advies, op basis waarvan de Commissie het bestreden besluit heeft vastgesteld, overwogen dat verzoekster onvoldoende heeft aangetoond dat er een probleem is met de beschikbaarheid van het reeds bestaande geneesmiddel. Dienaangaande heeft het Gerecht, na te hebben geconstateerd dat het advies van dat Comité geen ingewikkelde technische of wetenschappelijke evaluaties bevat maar in wezen berust op feitelijke vaststellingen over de beschikbaarheid van het referentiegeneesmiddel in de Unie, een volledige rechterlijke toetsing van de rechtmatigheid van dat advies verricht. Het Gerecht heeft ten eerste opgemerkt dat het door het Comité verrichte onderzoek van de door verzoekster ten overstaan van dat Comité geuite veronderstellingen een grote bewijswaarde heeft, en ten tweede dat het door verzoekster aan datzelfde Comité overgelegde bewijs juist is beoordeeld. Het Gerecht heeft derhalve overwogen dat het bestreden besluit, dat het advies van het Comité voor weesgeneesmiddelen bekrachtigt, geen blijk geeft van een beoordelingsfout.

IX. Energie

In het arrest **Polen/Commissie** (T-883/16, [EU:T:2019:567](#)) van 10 september 2019, waartegen hogere voorziening⁸⁶ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring toegewezen dat de Republiek Polen had ingesteld tegen het besluit van de Commissie waarbij deze de wijziging van het exploitatieregime van de OPAL-gasleiding die was voorgesteld door de Duitse regulerende instantie, had goedgekeurd.⁸⁷

De OPAL-gasleiding is het deel over land van de Nord Stream 1-gasleiding, waarmee gas uit Rusland naar Europa wordt vervoerd langs een route die niet door de „traditionele” transitlanden, zoals Oekraïne, Polen en Slowakije, loopt. In 2009 had de Commissie onder voorwaarden het besluit van de Duitse regulerende instantie goedgekeurd waarbij de OPAL-gasleiding ontheffing werd verleend van de vereisten van richtlijn

85| Verordening (EG) nr. 847/2000 van de Commissie van 27 april 2000 tot vaststelling van de uitvoeringsbepalingen inzake de criteria voor de aanwijzing van een geneesmiddel als weesgeneesmiddel en de definities van de begrippen „gelijkwaardig geneesmiddel” en „klinische superioriteit” (PB 2000, L 103, blz. 5).

86| Zaak C-848/19 P, **Duitsland/Polen**.

87| Besluit C(2016) 6950 final van de Commissie van 28 oktober 2016 houdende herziening van de krachtens richtlijn 2003/55 verleende ontheffing voor de OPAL-gasleiding van de vereisten inzake de toegang van derden en tariefregulering.

2003/55⁸⁸ (later vervangen door richtlijn 2009/73⁸⁹) inzake de toegang van derden tot de pijpleidingnetten en tariefregulering. Omdat Gazprom nooit heeft voldaan aan een van de door de Commissie opgelegde voorwaarden, heeft zij de OPAL-gasleiding sinds de ingebruikneming ervan in 2011 slechts voor 50 % van de capaciteit kunnen exploiteren.

In 2016 heeft de Duitse regulerende instantie op verzoek van Gazprom aan de Commissie meegedeeld dat zij voornemens was een aantal bepalingen van de in 2009 verleende ontheffing te wijzigen. De voorgenomen wijziging hield in wezen in dat de capaciteit van de OPAL-gasleiding volledig zou kunnen worden benut, op voorwaarde dat minstens 50 % van deze capaciteit zou worden geveild. De Commissie heeft de wijziging onder bepaalde voorwaarden goedgekeurd. Omdat dit besluit van de Commissie Gazprom in staat stelde de hoeveelheid gas te verminderen die via Oekraïne en Slowakije en, op termijn, via Polen wordt vervoerd, heeft de Republiek Polen bij het Gerecht een beroep tot nietigverklaring van dit besluit ingesteld. Zij heeft onder meer aangevoerd dat haar energiezekerheid erdoor zou worden verzwakt.

Het Gerecht heeft in de eerste plaats geoordeeld dat het middel tot nietigverklaring dat gebaseerd was op schending van artikel 36, lid 1, onder a), van richtlijn 2009/73, niet ter zake dienend was. Uit hoofde van deze bepaling kunnen gasinterconnectoren op verzoek voor een vastgestelde periode worden ontheven van de bepalingen van deze richtlijn inzake de toegang van derden tot de pijpleidingnetten, mits aan meerdere voorwaarden wordt voldaan. Een van die voorwaarden is de versterking van de leverings- en voorzieningszekerheid. Daarom verweet Polen de Commissie dat zij deze bepaling had geschonden. In dat verband heeft het Gerecht echter opgemerkt dat het de investering in nieuwe grote gasinfrastructuur is – in dit geval de aanleg van de OPAL-gasleiding – die moest voldoen aan het criterium van versterking van de leverings- en voorzieningszekerheid. Het was dus in het kader van het oorspronkelijke besluit van 2009 dat de Commissie zich ervan moest vergewissen dat de voorgenomen investering aan dat criterium voldeed. Zij hoefde dit criterium daarentegen niet te onderzoeken in het kader van de vaststelling van het bestreden besluit in 2016, waarbij zij slechts een wijziging van de voorwaarden van de oorspronkelijke ontheffing heeft goedgekeurd. Aangezien in dat stadium geen enkele nieuwe investering werd overwogen en de door de Duitse autoriteit voorgestelde herziening van de exploitatievoorwaarden geen wijziging inhield van de OPAL-gasleiding als infrastructuur, kon die vraag in 2016 niet anders worden beantwoord dan in 2009.

In de tweede plaats heeft het Gerecht voor de eerste keer het beginsel van energiesolidariteit in artikel 194, lid 1, VWEU onderzocht, dat volgens Polen was geschonden. Om te beginnen heeft het opgemerkt dat dat beginsel, als bijzondere uitdrukking van het algemene beginsel van solidariteit tussen de lidstaten op het gebied van energie, rechten en verplichtingen voor zowel de Unie als de lidstaten meebrengt. Het Gerecht heeft verder duidelijk gemaakt dat dat beginsel niet enkel opgaat voor verplichtingen van wederzijdse bijstand in crisissituaties op het vlak van de gasvoorziening of de werking van de interne gasmarkt. Integendeel, het solidariteitsbeginsel houdt ook een algemene verplichting voor de Unie en de lidstaten in om bij de uitoefening van hun respectieve bevoegdheden rekening te houden met de belangen van de andere betrokkenen. In het kader van het energiebeleid van de Unie betekent dit dat de Unie en de lidstaten bij de uitoefening van hun bevoegdheden in het kader van dit beleid moeten proberen maatregelen te vermijden die afbreuk kunnen doen aan de belangen van de Unie en van de andere lidstaten op het gebied van de voorzieningszekerheid, de economische en politieke levensvatbaarheid ervan en de diversifiëring van de voorzieningsbronnen. De

⁸⁸| Richtlijn 2003/55/EG van het Europees Parlement en de Raad van 26 juni 2003 betreffende gemeenschappelijke regels voor de interne markt voor aardgas en tot intrekking van richtlijn 98/30/EG (PB 2003, L 176, blz. 57).

⁸⁹| Richtlijn 2009/73/EG van het Europees Parlement en de Raad van 13 juli 2009 betreffende gemeenschappelijke regels voor de interne markt voor aardgas en tot intrekking van richtlijn 2003/55/EG (PB 2009, L 211, blz. 94).

instellingen van de Unie en de lidstaten moeten bij de uitvoering van dat beleid dus rekening houden met de belangen van zowel de Unie als de verschillende lidstaten en bij een botsing van belangen een belangenafweging maken.

Gelet op deze draagwijdte van het solidariteitsbeginsel had de Commissie bij de vaststelling van het bestreden besluit in 2016 moeten onderzoeken of de door de Duitse regulerende instantie voorgestelde wijziging van het exploitatieregime van de OPAL-gasleiding de energiebelangen van andere lidstaten kon schaden en, zo ja, deze belangen af moeten wegen tegen het belang dat de Bondsrepubliek Duitsland en, in voorkomend geval, de Unie bij die wijziging had. Omdat een dergelijk onderzoek in het bestreden besluit ontbrak, heeft het Gerecht dat besluit nietig verklaard.

X. Chemische producten (REACH)

Op 20 september 2019 heeft het Gerecht zich in het in uitgebreide kamer gewezen arrest **BASF Grenzach/ECHA** (T-125/17, [EU:T:2019:638](#)) voor het eerst uitgesproken over de opdracht en de bevoegdheden van de kamer van beroep van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), en meer bepaald over de omvang en de intensiteit van de toetsing die deze kamer verricht in het kader van een bij haar ingesteld beroep tegen een besluit van ECHA waarbij overeenkomstig verordening nr. 1907/2006⁹⁰ is verzocht om aanvullende informatie met betrekking tot de beoordeling van de stof triclosan.

De verzoekende vennootschap, fabrikant van triclosan, is de enige registrant van die stof in de zin van deze verordening. Nadat verzoekster bij besluit van ECHA om aanvullende informatie was verzocht, heeft zij beroep ingesteld bij de kamer van beroep van dat agentschap, die dat beroep gedeeltelijk heeft verworpen. Met haar beroep bij het Gerecht heeft verzoekster verzocht om nietigverklaring van de beslissing van de kamer van beroep van ECHA op grond dat die kamer haar toetsingsopdracht niet zou zijn nagekomen door geen onderzoek „de novo” te verrichten van de wetenschappelijke beoordelingen waarop het oorspronkelijke besluit van ECHA was gebaseerd. Aangezien verzoeksters argumenten niet konden worden aanvaard, heeft het Gerecht het beroep verworpen. Daarbij heeft het zich gebaseerd op de hiernavolgende overwegingen.

Wat in de eerste plaats de omvang van de toetsingsopdracht van de kamer van beroep van ECHA betreft, heeft het Gerecht om te beginnen opgemerkt dat in geen enkele bepaling van verordening nr. 1907/2006 of van verordening nr. 771/2008⁹¹ uitdrukkelijk staat te lezen dat de kamer van beroep in het kader van een bij haar ingesteld beroep tegen een besluit van ECHA waarbij in het kader van de beoordeling van een stof om aanvullende informatie wordt verzocht, een onderzoek „de novo” dient te verrichten zoals verzoekster dat voor ogen heeft, dat wil zeggen een onderzoek van de vraag of, op het tijdstip waarop zij uitspraak doet op het beroep, in het licht van alle relevante, feitelijke en juridische, elementen, met name wetenschappelijke kwesties, rechtsgeldig een nieuw besluit kan worden vastgesteld met hetzelfde dispositief als het besluit waartegen bij haar wordt opgekomen. Integendeel, uit de bepalingen van deze beide verordeningen blijkt dat de kamer van beroep in het kader van een dergelijk beroep enkel onderzoekt of de door de verzoekende partij aangevoerde argumenten aantonen dat het litigieuze besluit onjuist is. Gelet op het feit dat de in de

90| Verordening (EG) nr. 1907/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 18 december 2006 inzake de registratie en beoordeling van en de autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH), tot oprichting van een Europees Agentschap voor chemische stoffen, houdende wijziging van richtlijn 1999/45/EG en houdende intrekking van verordening (EEG) nr. 793/93 van de Raad en verordening (EG) nr. 1488/94 van de Commissie alsmede richtlijn 76/769/EEG van de Raad en de richtlijnen 91/155/EEG, 93/67/EEG, 93/105/EG en 2000/21/EG van de Commissie (PB 2006, L 396, blz. 1; met rectificatie in PB 2007, L 136, blz. 3).

91| Verordening (EG) nr. 771/2008 van de Commissie van 1 augustus 2008 tot vaststelling van de regels inzake de organisatie en de procesvoering van de kamer van beroep van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (PB 2008, L 206, blz. 5).

algemene procedureregels van verordening nr. 771/2008 vastgestelde procedure voor de kamer van beroep van ECHA een procedure op tegenspraak is, wordt het voorwerp van die procedure immers afgebakend door de middelen die de verzoekende partij in het kader van het bij die kamer ingestelde beroep aanvoert en mag in het kader van dat soort beroep dan ook alleen worden onderzocht of op grond van de door de verzoekende partij aangevoerde elementen kan worden aangetoond dat het besluit waartegen bij die kamer wordt opgekomen, onjuist is.

Het Gerecht heeft voorts opgemerkt dat uit de opzet van verordening nr. 1907/2006 blijkt dat de procedureregels die van toepassing zijn op ECHA wanneer dat agentschap in eerste aanleg een besluit vaststelt, niet rechtstreeks van toepassing zijn op de kamer van beroep. Het Gerecht heeft dan ook geoordeeld dat de kamer van beroep niet verplicht is een nieuw onderzoek uit te voeren dat vergelijkbaar is met het onderzoek dat ECHA uitvoert wanneer dat agentschap in eerste aanleg uitspraak doet. Het Gerecht heeft met name vastgesteld dat het niet de taak van de kamer van beroep is om het in het kader van het oorspronkelijk besluit van ECHA verrichte wetenschappelijke onderzoek over te doen aangezien deze – in het licht van het voorzorgsbeginsel te verrichten – beoordeling uitsluitend dient te worden toevertrouwd aan wetenschappelijke deskundigen en geen enkele bepaling van de verordeningen nr. 1907/2006 en nr. 771/2008 voorziet in een dergelijke nieuwe wetenschappelijke beoordeling in het kader van de beroepsprocedure bij de kamer van beroep.

In de tweede plaats heeft het Gerecht met betrekking tot de intensiteit van de toetsing door de kamer van beroep van ECHA geoordeeld dat de toetsing door deze kamer van de in een besluit van ECHA verrichte beoordelingen van zeer ingewikkelde wetenschappelijke feiten, in tegenstelling tot de toetsing door de Unierechter, niet mag worden beperkt tot de vraag of sprake is van kennelijke dwalingen. Gelet op de respectieve wetenschappelijke en juridische kwalificaties van de leden van de kamer van beroep van ECHA beschikt deze kamer immers over de nodige deskundigheid om zelf dat soort beoordelingen te kunnen verrichten. Op basis van de juridische en wetenschappelijke competenties van haar leden moet die kamer derhalve nagaan of de door de verzoekende partij aangevoerde argumenten kunnen aantonen dat de overwegingen waarop dat besluit is gebaseerd, onjuist zijn.

In zijn arrest van 20 september 2019, **Duitsland/ECHA** (T-755/17, [EU:T:2019:647](#)), heeft het Gerecht zich uitgesproken over de opdracht en de bevoegdheden van de kamer van beroep van het Europees Agentschap voor chemische stoffen (ECHA), en meer bepaald over de omvang en de intensiteit van de toetsing die deze kamer verricht in het kader van een bij haar ingesteld beroep tegen een besluit van ECHA waarbij overeenkomstig verordening nr. 1907/2006 is verzocht om aanvullende informatie met betrekking tot de beoordeling van de stof benpat.

De vennootschappen die benpat bij ECHA hadden geregistreerd, zijn bij besluit van dat agentschap om aanvullende informatie verzocht. Daarop hebben zij beroep ingesteld bij de kamer van beroep van dat agentschap, die het litigieuze besluit gedeeltelijk nietig heeft verklaard. Met haar beroep bij het Gerecht heeft de Bondsrepubliek Duitsland verzocht om de beslissing van de kamer van beroep van ECHA nietig te verklaren. Zij betoogde in wezen dat die kamer van beroep niet bevoegd is om zich uit te spreken over middelen die ertoe strekken aan te tonen dat een besluit van ECHA materiële fouten bevat. Aangezien de argumenten van de verzoekende lidstaat niet konden worden aanvaard, heeft het Gerecht het beroep gedeeltelijk verworpen. Het heeft geoordeeld dat de kamer van beroep van ECHA bevoegd is om dergelijke middelen te onderzoeken.

In de eerste plaats heeft het Gerecht in herinnering gebracht dat de leden van de kamer van beroep worden benoemd op basis van hun ervaring en hun wetenschappelijke en juridische competenties, zodat deze kamer van beroep over de nodige deskundigheid beschikt om zelf wetenschappelijke gegevens te beoordelen, en dat die deskundigheid dient te verzekeren dat zowel de juridische als de technische aspecten evenwichtig worden beoordeeld. In de tweede plaats heeft het Gerecht opgemerkt dat noch verordening nr. 1907/2006 noch verordening nr. 771/2008 voorziet in bijzondere regels voor beroepen tegen besluiten waarbij stoffen worden beoordeeld.

In de derde plaats heeft het Gerecht geoordeeld dat de doelstellingen die worden nagestreefd met de mogelijkheid die wordt geboden om bij de kamer van beroep beroep in te stellen tegen een besluit van ECHA, ervoor pleiten dat die kamer bevoegd is om middelen te onderzoeken die ertoe strekken aan te tonen dat dit besluit materiële fouten bevat. Aangezien de intensiteit van de toetsing door de kamer van beroep van ECHA hoger is dan de intensiteit van de toetsing door de Unierechter, is die kamer volgens het Gerecht niet alleen bevoegd om na te gaan of sprake is van kennelijke dwalingen, maar tevens om de technische aspecten te verifiëren van een besluit waarbij om aanvullende informatie wordt verzocht. Daarnaast zou een beperkte bevoegdheid van de kamer van beroep van ECHA tot gevolg hebben dat die kamer haar taak, namelijk geschillen voor de Unierechter beperken en tegelijkertijd een recht op een doeltreffende voorziening in rechte waarborgen, niet kan vervullen, en zou zij indruisen tegen de overwegingen die ten grondslag lagen aan de invoering van regels voor het toestaan van hogere voorzieningen in zaken die reeds tweemaal werden onderzocht, te weten eerst door die kamer en vervolgens door het Gerecht⁹².

In de vierde en laatste plaats heeft het Gerecht vastgesteld dat een beperkte bevoegdheid van de kamer van beroep van ECHA geen doeltreffende voorziening in rechte in de zin van artikel 47, eerste alinea, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie zou kunnen waarborgen. Na in herinnering te hebben gebracht dat de kamer van beroep in een procedure op tegenspraak alleen onderzoekt of de voor haar aangevoerde argumenten kunnen aantonen dat het litigieuze besluit onjuist is, heeft het Gerecht geoordeeld dat indien sprake zou zijn van een beperkte bevoegdheid zoals hierboven is aangevoerd, de middelen waarmee wordt aangevoerd dat een besluit van ECHA berust op materiële fouten, niet met succes zouden kunnen worden ingeroepen in het kader van een beroep tot nietigverklaring dat bij het Gerecht tegen een beslissing van die kamer wordt ingesteld. Indien werd aangenomen dat de bevoegdheid van de kamer van beroep beperkt is, zou dit bovendien tot onnodige beroepen bij die kamer leiden. Een verzoekende partij die uitsluitend op grond van het feit dat een besluit van ECHA berust op materiële fouten, dat besluit nietig verklaard wenst te zien, zou immers een beroep moeten instellen bij die kamer, terwijl een dergelijk beroep in dat geval noodzakelijkerwijs zou worden verworpen.

XI. Dumping

In het arrest **Foshan Lihua Ceramic/Commissie** (T-310/16, [EU:T:2019:170](#)) van 20 maart 2019 heeft het Gerecht het beroep van Foshan Lihua Ceramic, een producent-exporteur uit China (hierna: „verzoekster”), verworpen dat strekte tot nietigverklaring van het besluit van de Commissie tot afwijzing van haar verzoek om behandeling als nieuwe producent-exporteur met betrekking tot de door uitvoeringsverordening (EU) nr. 917/2011⁹³ (hierna: „definitieve verordening”) ingestelde definitieve antidumpingmaatregelen op keramische tegels van oorsprong uit de Volksrepubliek China. Aan verzoekster, die niet heeft deelgenomen aan de administratieve procedure die tot de vaststelling van deze verordening heeft geleid, is een individueel antidumpingrecht opgelegd dat is vastgesteld aan de hand van de hoogste van de dumpingmarges die waren geconstateerd voor een representatief product van een producent-exporteur die aan het onderzoek had meegewerkt. De Commissie heeft het verzoek om behandeling als nieuwe producent-exporteur afgewezen, omdat verzoekster niet had aangetoond dat zij aan de voorwaarden voor het verkrijgen van deze behandeling voldeed.

92| Verordening (EU, Euratom) 2019/629 van het Europees Parlement en de Raad van 17 april 2019 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2019, L 111, blz. 1).

93| Uitvoeringsverordening (EU) nr. 917/2011 van de Raad tot instelling van een definitief antidumpingrecht en tot definitieve inning van het voorlopige antidumpingrecht op keramische tegels van oorsprong uit de Volksrepubliek China (PB 2011, L 238, blz. 1).

Het Gerecht heeft eerst opgemerkt dat artikel 11, lid 5, van verordening nr. 1225/2009⁹⁴ (hierna: „basisverordening”), volgens hetwelk relevante bepalingen van deze verordening betreffende procedures en onderzoeken, waaronder artikel 5, leden 10 en 11, en artikel 6, lid 7, alleen gelden voor herzieningsprocedures op grond van artikel 11, leden 2, 3 en 4, van deze verordening, niet van toepassing is in het kader van een onderzoek dat op artikel 3 van de definitieve verordening is gebaseerd.

Wat de vermeende schending van artikel 9.5 van de Overeenkomst inzake de toepassing van artikel VI van de Algemene Overeenkomst betreffende tarieven en handel 1994 (GATT) (hierna: „Antidumpingovereenkomst”)⁹⁵ betreft, heeft het Gerecht vastgesteld dat artikel 11, lid 4, eerste, tweede en derde alinea, van de basisverordening, afgezien van de derde voorwaarde dat het betrokken product pas na het eerste onderzoektijdvak naar de Unie is uitgevoerd, qua formulering weliswaar overeenstemt met artikel 9.5 van de Antidumpingovereenkomst, maar dat dit artikel 11, lid 4, van de basisverordening nog een vierde alinea bevat, volgens welke dit lid niet van toepassing is wanneer de instellingen in het kader van het eerste onderzoek gebruik hebben gemaakt van steekproeven. Het doel van deze uitzondering is om nieuwe producenten-exporteurs niet in een gunstigere procedurele situatie te brengen dan degenen die aan het eerste onderzoek hebben meegewerkt, maar niet in de steekproef zijn opgenomen. Die overweging speelt in de Antidumpingovereenkomst geen rol. Met artikel 11, lid 4, vierde alinea, van de basisverordening wordt dan ook de wil van de Uniewetgever uitgedrukt om met betrekking tot de voorwaarden voor de inleiding van een nieuw onderzoek voor nieuwe producenten-exporteurs, een voor de rechtsorde van de Unie passende oplossing vast te stellen, zodat deze bepaling niet kan worden geacht een maatregel te zijn waarmee binnen de rechtsorde van de Unie een bijzondere, in het kader van de Wereldhandelsorganisatie aangegane verplichting moet worden uitgevoerd. Bijgevolg heeft artikel 9.5 van de Antidumpingovereenkomst geen rechtstreekse werking binnen de rechtsorde van de Unie.

Vervolgens heeft het Gerecht geoordeeld dat het gerechtvaardigd is dat minder personen op de hoogte worden gesteld van de inleiding van een onderzoek uit hoofde van artikel 3 van de definitieve verordening, aangezien de doelstellingen van het uit hoofde van artikel 3 van deze verordening ingestelde onderzoek beperkter zijn dan die van het onderzoek uit hoofde van artikel 11, lid 4, van de basisverordening. Het onderzoek uit hoofde van artikel 11, lid 4, van de basisverordening beoogt immers niet alleen vast te stellen of de betrokken marktdeelnemer een nieuwe producent-exporteur is, maar ook, indien deze eerste vraag bevestigend wordt beantwoord, welke zijn individuele dumpingmarge is, terwijl het onderzoek uit hoofde van artikel 3 van de definitieve verordening als enig doel heeft na te gaan of de betrokken marktdeelnemer inderdaad een nieuwe producent-exporteur is. Bij dit onderzoek moet deze marktdeelnemer aantonen dat hij de in artikel 1, lid 1, van de definitieve verordening bedoelde goederen die van oorsprong uit China zijn, in het eerste onderzoektijdvak niet heeft uitgevoerd, dat hij niet verbonden is met een exporteur of producent waarop de bij deze verordening ingestelde maatregelen van toepassing zijn, en dat hij pas na afloop van het eerste onderzoektijdvak de betrokken goederen daadwerkelijk heeft uitgevoerd dan wel een onherroepelijke contractuele verplichting is aangegaan om een aanzienlijke hoeveelheid naar de Unie uit te voeren. Aangezien deze voorwaarden betrekking hebben op de specifieke situatie van de betrokken marktdeelnemer, is uiteraard deze marktdeelnemer, met uitsluiting van elke derde, het beste in staat om de noodzakelijke informatie te verstrekken.

94| Verordening (EG) nr. 1225/2009 van de Raad van 30 november 2009 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Gemeenschap (PB 2009, L 343, blz. 51), zoals laatstelijk gewijzigd bij verordening (EU) nr. 37/2014 van het Europees Parlement en de Raad van 15 januari 2014 tot wijziging van bepaalde verordeningen op het gebied van de gemeenschappelijke handelspolitiek voor wat de procedures tot het nemen van bepaalde maatregelen betreft (PB 2014, L 18, blz. 1).

95| Overeenkomst inzake de toepassing van artikel VI van de Algemene Overeenkomst betreffende tarieven en handel 1994 (GATT) (PB 1994, L 336, blz. 103), die als bijlage 1A is gevoegd bij de Overeenkomst tot oprichting van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) (PB 1994, L 336, blz. 3).

Ten slotte heeft het Gerecht met betrekking tot de bewijslast en het niveau van het bewijs duidelijk gemaakt dat het op zich niet onmogelijk is om te voldoen aan de bewijslast die op grond van zowel artikel 3 van de definitieve verordening als artikel 11, lid 4, van de basisverordening op de aanvrager van de behandeling als nieuwe producent-exporteur rust. Op basis van de informatie die verzoekster verstrekt en van het volledige, consistente en verifieerbare bewijs dat zij aanvoert, met name over haar totale verkoop en de structuur van haar concern, kan de Commissie uitsluiten dat het betrokken product in het eerste onderzoektijdvak naar de Unie is uitgevoerd, indien dit daadwerkelijk niet het geval is geweest, en zelfs tot de slotsom komen dat verzoekster niet is verbonden met enige producent-exporteur waarop het betrokken antidumpingrecht van toepassing is.

Het staat niet aan de Commissie om aan te tonen dat verzoekster het betrokken product naar de Unie heeft uitgevoerd of banden heeft met de ondernemingen waarop het betrokken antidumpingrecht van toepassing is, dan wel om bewijs in die zin te verstrekken. Om een verzoek tot verkrijging van bovengenoemde behandeling af te wijzen, volstaat het in feite dat het door de betrokken marktdeelnemer geleverde bewijs onvoldoende was om zijn argumenten te staven. De Commissie moet echter wel in het kader van haar rol bij het onderzoek over het verkrijgen van de behandeling als nieuwe producent-exporteur met alle middelen die haar ter beschikking staan nagaan of de door die marktdeelnemer verstrekte argumenten en bewijzen juist zijn.

Bij het arrest *Stemcor London en Samac Steel Supplies/Commissie* (T-749/16, [EU:T:2019:310](#)) van 8 mei 2019 heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring van verordening nr. 2016/1329⁹⁶ van de Commissie houdende een retroactieve heffing van het definitieve antidumpingrecht op de invoer van bepaalde koudgewalste platte staalproducten uit de Volksrepubliek China en de Russische Federatie verworpen.

In dit arrest heeft het Gerecht zich voor het eerst uitgesproken over het mechanisme van artikel 10, lid 4, van de basisverordening op antidumpinggebied⁹⁷, op grond waarvan de Commissie met terugwerkende kracht een antidumpingrecht kan heffen op producten die ten hoogste 90 dagen vóór de datum van inwerkingtreding van de voorlopige maatregelen, maar niet vóór de datum waarop het onderzoek is geopend, ten verbruike zijn aangegeven, op voorwaarde dat de betrokken invoer is geregistreerd, dat „voor het betrokken product in het verleden over een langere periode dumping is vastgesteld of de importeur op de hoogte was of had moeten zijn van de dumping, van de omvang daarvan en van de gestelde of vastgestelde schade” [artikel 10, lid 4, onder c)], en dat „naast de invoer die in het onderzoektijdvak schade heeft veroorzaakt, een aanzienlijke toename is vastgesteld van invoer die, gezien het tijdstip waarop en de omvang waarin hij heeft plaatsgevonden of andere omstandigheden, het corrigerende effect van het toe te passen definitieve antidumpingrecht ernstig dreigt te ondermijnen” [artikel 10, lid 4, onder d)].

De verzoekende partijen hebben ten eerste gesteld dat de Commissie verschillende fouten heeft gemaakt bij de uitlegging en de toepassing van de voorwaarden van artikel 10, lid 4, onder c), van de basisverordening. Dienaangaande heeft het Gerecht de door hen voorgestelde uitlegging afgewezen dat slechts aan de voorwaarde van artikel 10, lid 4, onder c), van de basisverordening is voldaan indien is vastgesteld dat de importeurs kennis hadden van „daadwerkelijke” en niet louter van „gestelde” dumping, en heeft het geoordeeld dat de woorden „gestelde” en „vastgestelde” moeten worden geacht te slaan op zowel de omvang van de dumping als de omvang van de schade, wil die bepaling nuttige werking hebben.

96| Uitvoeringsverordening (EU) 2016/1329 van de Commissie van 29 juli 2016 houdende de heffing van een definitief antidumpingrecht op bepaalde koudgewalste platte staalproducten van oorsprong uit de Volksrepubliek China en de Russische Federatie waarvan de invoer wordt geregistreerd (PB 2016, L 210, blz. 27).

97| Verordening (EU) 2016/1036 van het Europees Parlement en de Raad van 8 juni 2016 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Unie (PB 2016, L 176, blz. 21).

Vervolgens heeft het Gerecht geoordeeld dat de bewijzen in de niet-vertrouwelijke versie van de klacht en in het bericht van opening van het onderzoek in casu voor de importeurs, die ervaren professionals zijn, volstonden om op de hoogte te kunnen zijn van de omvang van de beweerde dumping in de zin van artikel 10, lid 4, van de basisverordening, zodra het onderzoek was geopend.

Wat artikel 10, lid 4, onder d), van de basisverordening betreft, heeft het Gerecht geoordeeld dat de relevante periode voor de beoordeling van de „nieuwe aanzienlijke toename van de invoer” de tijd moet kunnen omvatten die is verlopen sinds de publicatie van het bericht van opening van het onderzoek, omdat de importeurs vanaf dat moment wisten dat in de toekomst mogelijk retroactief rechten zouden worden toegepast op de geregistreerde invoer en derhalve geneigd konden zijn om de betrokken producten massaal in te voeren.

Vervolgens heeft het Gerecht gepreciseerd dat de nieuwe aanzienlijke toename van de invoer in haar totaliteit moet worden beoordeeld om uit te maken of de invoer in zijn geheel genomen het corrigerende effect van de definitieve rechten ernstig dreigt te ondermijnen en dus nog meer schade dreigt te veroorzaken voor de bedrijfstak van de Unie, zonder rekening te houden met de individuele en subjectieve situatie van de betrokken importeurs.

Het Gerecht heeft bovendien geoordeeld dat het „aanzienlijke” karakter van de toename per geval moet worden beoordeeld. Daarbij moet niet alleen een vergelijking worden gemaakt van de maandelijkse gewogen gemiddelden van de invoer in de onderzoeksperiode en de invoer in de periode tussen het bericht van opening van het onderzoek en de instelling van de voorlopige maatregelen, maar ook rekening worden gehouden met alle andere relevante overwegingen, met name de ontwikkeling van het totale verbruik van de betrokken producten in de Unie, de evolutie van de voorraden en de evolutie van het marktaandeel.

Gelet op deze overwegingen heeft het Gerecht voor recht verklaard dat de Commissie op goede gronden heeft kunnen besluiten dat de aanzienlijke toename van de invoer, gezien het tijdstip waarop en de omvang waarin zij plaatsvond en andere omstandigheden, namelijk de prijsdaling en de aanzienlijk toegenomen voorraden, verdere nadelige gevolgen heeft gehad voor de prijzen en het marktaandeel in de Unie van de bedrijfstak van de Unie, en het corrigerende effect van het definitieve antidumpingrecht dus ernstig dreigde te ondermijnen.

Bij het arrest van 3 december 2019, **Yieh United Steel/Commissie** (T-607/15, [EU:T:2019:831](#)), heeft het Gerecht het verzoek van Yieh United Steel Corp. tot nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) 2015/1429 van de Commissie tot instelling van antidumpingrechten op koudgewalste platte producten van roestvrij staal van oorsprong uit de Volksrepubliek China en Taiwan⁹⁸ afgewezen.

Deze zaak vindt haar oorsprong in een door de Commissie in 2014 en 2015 uitgevoerde antidumpingprocedure die heeft geleid tot de vaststelling van de bestreden verordening, waarbij een antidumpingrecht van 6,8 % op koudgewalste platte producten van roestvrij staal is ingesteld. Verzoekster is een in Taiwan gevestigde onderneming die zich bezighoudt met de vervaardiging en distributie van de producten waarop dit antidumpingrecht betrekking heeft.

⁹⁸ | Uitvoeringsverordening (EU) 2015/1429 van de Commissie van 26 augustus 2015 tot instelling van een definitief antidumpingrecht op koudgewalste platte producten van roestvrij staal van oorsprong uit de Volksrepubliek China en Taiwan (PB 2015, L 224, blz. 10).

Verzoekster heeft het Gerecht op grond van onder meer schending van artikel 2 van de antidumpingbasisverordening⁹⁹ verzocht om nietigverklaring van uitvoeringsverordening (EU) 2015/1429 voor zover die op haar betrekking heeft. Volgens lid 2 van deze bepaling wordt de „normale waarde” van de producten waarop het antidumpingrecht betrekking heeft normaal vastgesteld op basis van de verkoop van het voor gebruik in het binnenland bestemde soortgelijke product. Volgens lid 1 van dit artikel is de normale waarde van het product waarop het antidumpingrecht betrekking heeft normaal gebaseerd op de prijzen die door onafhankelijke afnemers in het kader van normale handelstransacties worden betaald of dienen te worden betaald.

In dit verband is verzoekster met name opgekomen tegen de weigering van de Commissie om bij de vaststelling van de normale waarde van het product waarop het antidumpingrecht betrekking heeft, de waarde van het hergebruikte schroot in mindering te brengen op de productiekosten van dat product. Voorts had de Commissie volgens verzoekster ten onrechte geweigerd rekening te houden met bepaalde verkopen aan een onafhankelijke afnemer op de binnenlandse markt – die tevens distributeur is van het betrokken product – die volgens verzoekster binnenlandse verkopen waren aangezien zij deze verkopen niet voor uitvoer bestemde of zij de eindstemming ervan niet kende. De Commissie had echter geweigerd om deze verkopen voor de vaststelling van de normale waarde van het betrokken product in aanmerking te nemen omdat het onderzoek objectieve bewijzen aan het licht had gebracht waaruit bleek dat deze verkopen in werkelijkheid exportverkopen waren en dat op een deel daarvan bovendien een systeem van uitvoerkortingen werd toegepast.

Het Gerecht heeft allereerst geoordeeld dat de Commissie het verzoek om het hergebruikte schroot in mindering te brengen op de productiekosten van het product waarop het antidumpingrecht betrekking had, mocht afwijzen omdat zij niet nauwkeurig kon nagaan of verzoeksters administratie een redelijk beeld gaf van de kosten in verband met de productie en de verkoop van het betrokken product.

Met betrekking tot het verzoek om de verkoop van koudgewalste platte producten van roestvrij staal aan een onafhankelijke afnemer op de binnenlandse markt in aanmerking te nemen, heeft het Gerecht allereerst geconstateerd dat er weliswaar verschillen zijn tussen de verschillende taalversies van artikel 2, lid 2, van de antidumpingbasisverordening, maar dat een groot deel van de taalversies verwijst naar de bestemming van het betrokken product zonder dat wordt verwezen naar de bedoeling van de producent ten aanzien van de bestemming op het tijdstip van de verkoop.

Vervolgens heeft het Gerecht ten eerste erop gewezen dat in de drie officiële talen van artikel 2.1 van de GATT-antidumpingovereenkomst¹⁰⁰ wordt gebruikgemaakt van de uitdrukking „destined for consumption” in het Engels, „destiné à la consommation” in het Frans en „destinado al consumo” in het Spaans, en ten tweede eraan herinnerd dat de bepalingen van de antidumpingbasisverordening zo veel mogelijk moeten worden uitgelegd in het licht van de overeenkomstige bepalingen van deze antidumpingovereenkomst.

De uitlegging dat niet hoeft te worden gezocht naar een „bedoeling” of „specifieke kennis” van de verkoper ten aanzien van de eindbestemming van het betrokken product wordt voorts bevestigd door de door het Gerecht uitgevoerde analyse van de context van artikel 2 van de antidumpingbasisverordening.

99| Verordening (EG) nr. 1225/2009 van de Raad van 30 november 2009 betreffende beschermende maatregelen tegen invoer met dumping uit landen die geen lid zijn van de Europese Gemeenschap (PB 2009, L 343, blz. 51, met rectificatie in PB 2010, L 7, blz. 22).

100| Artikel VI van de Algemene Overeenkomst inzake Tarieven en Handel van 1994 (GATT) (PB 1994, L 336, blz. 103), die is opgenomen in bijlage 1 A bij de Overeenkomst tot oprichting van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) (PB 1994, L 336, blz. 3).

Deze uitlegging is tevens in overeenstemming met het doel van het antidumpingonderzoek, namelijk het verzamelen van objectief bewijsmateriaal. Indien de verkoop van producten die zijn uitgevoerd enkel van de vaststelling van de normale waarde van het betrokken product kan worden uitgesloten indien het bewijs is geleverd van de bedoeling van de verkoper met betrekking tot de eindbestemming van het betrokken product, zou dit er volgens het Gerecht op neerkomen dat voor de vaststelling van de normale waarde prijzen van uitgevoerde producten in aanmerking kunnen worden genomen die de correcte vaststelling van die normale waarde kunnen verstoren en ondermijnen.

Ten slotte heeft het Gerecht erop gewezen dat deze uitlegging ook verenigbaar is met de beginselen van voorzienbaarheid en rechtszekerheid. Indien een criterium werd toegepast dat is gebaseerd op de bedoeling of specifieke kennis van de verkoper, zou het antwoord op de vraag of de verkoopprijs van de uitgevoerde producten bij de vaststelling van de normale waarde in aanmerking dient te worden genomen, afhankelijk worden gemaakt van een subjectief element waarvan het bestaan in de praktijk op toeval kan zijn gebaseerd of zelfs onmogelijk aan te tonen is.

Het Gerecht is dan ook tot de slotsom gekomen dat verzoekster in casu niet had aangetoond dat de Commissie blijk had gegeven van een onjuiste rechtsopvatting of de feiten kennelijk onjuist had beoordeeld door te weigeren om verzoeksters verkopen aan haar onafhankelijke afnemer in aanmerking te nemen voor de vaststelling van de normale waarde van het product waarop de antidumpingprocedure betrekking had.

XII. Toegang tot documenten van de instellingen

In 2019 heeft het Gerecht de gelegenheid gehad om het begrip „informatie die betrekking heeft op uitstoot in het milieu», de uitzondering inzake de bescherming van documenten voor intern gebruik en de reikwijdte van het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid van documenten betreffende toezichtsprocedures inzake staatssteun te verduidelijken.

1. Begrip „informatie die betrekking heeft op uitstoot in het milieu”

In het op 7 maart 2019 gewezen **arrest Tweedale/EFSA** (T-716/14, [EU:T:2019:141](#)) heeft het Gerecht het door Tweedale krachtens artikel 263 VWEU ingestelde beroep toegewezen dat strekte tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van de Europese Autoriteit voor voedselveiligheid (EFSA) waarmee deze laatste op grond van artikel 4, lid 2, van verordening nr. 1049/2001¹⁰¹ heeft geweigerd toegang te verlenen tot toxiciteitsstudies voor glyfosaat. Volgens EFSA was er geen sprake van een hoger openbaar belang voor de openbaarmaking van de delen van de studies die verzoeker wenste te raadplegen, aangezien deze geen informatie bevatten die „betrekking heeft op uitstoot in het milieu” in de zin van verordening nr. 1367/2006¹⁰². Verzoeker stelde

101| Verordening (EG) nr. 1049/2001 van het Europees Parlement en de Raad van 30 mei 2001 inzake de toegang van het publiek tot documenten van het Europees Parlement, de Raad en de Commissie (PB 2001, L 145, blz. 43).

102| Verordening (EG) nr. 1367/2006 van het Europees Parlement en de Raad van 6 september 2006 betreffende de toepassing van de bepalingen van het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak bij besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden op de communautaire instellingen en organen (PB 2006, L 264, blz. 13).

met name dat artikel 4, lid 2, van verordening nr. 1049/2001 en artikel 6, lid 1, van verordening nr. 1367/2006 waren geschonden aangezien de studies die hij wenste in te zien, konden worden aangemerkt als informatie die „betrekking had op uitstoot in het milieu” in de zin van laatstgenoemde bepaling.

Het Gerecht heeft er allereerst aan herinnerd dat een instelling van de Unie waarbij een verzoek om toegang tot een document wordt ingediend, haar weigering om dit openbaar te maken niet kan rechtvaardigen door zich te beroepen op de uitzondering voor de bescherming van de commerciële belangen van een welbepaalde natuurlijke persoon of rechtspersoon in de zin van artikel 4, lid 2, eerste streepje, van verordening nr. 1049/2001, wanneer de in dit document opgenomen informatie bestaat in informatie „die betrekking heeft op uitstoot in het milieu” in de zin van artikel 6, lid 1, van verordening nr. 1367/2006. Bijgevolg heeft het Gerecht geoordeeld dat moest worden nagegaan of de in de gevraagde studies opgenomen gegevens informatie betroffen die „betrekking had op uitstoot in het milieu” in de zin van die bepaling.

Voorts heeft het Gerecht geoordeeld dat het begrip informatie „die betrekking heeft op uitstoot in het milieu” niet kan worden beperkt tot informatie betreffende de uitstoot die daadwerkelijk vrijkomt in het milieu bij het gebruik van het gewasbeschermingsmiddel of van de betrokken werkzame stof op de planten of de bodem, maar dat onder dat begrip ook informatie valt over de uitstoot van het gewasbeschermingsmiddel of de betrokken werkzame stof in het milieu die te voorzien valt wanneer hiervan gebruik wordt gemaakt in normale of realistische omstandigheden die in overeenstemming zijn met de toelating voor het op de markt brengen die voor het product of de stof in kwestie is afgegeven en die gelden in het gebied waarvoor het product of de stof is bestemd.

In dit verband heeft het Gerecht geoordeeld dat een werkzame stof van gewasbeschermingsmiddelen, zoals glyfosaat, bij normaal gebruik louter vanwege de functie ervan bedoeld is om in het milieu vrij te komen en dat de voorzienbare uitstoot ervan derhalve niet als louter theoretisch of zelfs maar als enkel voorzienbaar kan worden aangemerkt. Aangezien glyfosaat sinds 2002 is toegelaten in de lidstaten en het daadwerkelijk wordt gebruikt in gewasbeschermingsmiddelen, is de uitstoot ervan in het milieu dus reëel. De studies die verzoeker wenst in te zien, beogen dan ook de toxiciteit te bepalen van een werkzame stof die werkelijk in het milieu aanwezig is.

Vervolgens heeft het Gerecht onderstreept dat uit de rechtspraak van het Hof blijkt dat het begrip informatie „die betrekking heeft op uitstoot in het milieu” niet beperkt is tot informatie die het mogelijk maakt om de uitstoot als zodanig te beoordelen, maar zich uitstrekt tot de informatie over de impact van deze uitstoot. In die zin heeft het Gerecht overwogen dat de studies die verzoeker wenst in te zien, beogen de grenzen te bepalen waarbinnen glyfosaat – indien aanwezig in levensmiddelen – op kortere of langere termijn geen risico vormt voor de menselijke gezondheid, en dus om de verschillende waarden van de impact van de uitstoot van glyfosaat op de menselijke gezondheid vast te stellen. Volgens het Gerecht is het voor de kwalificatie van studies als informatie „die betrekking heeft op uitstoot in het milieu” niet zozeer relevant in welke omstandigheden deze studies zijn verricht, met name of zij al dan niet in een laboratorium zijn verricht, maar wel welk doel hiermee wordt nagestreefd.

Ten slotte heeft het Gerecht geoordeeld dat de toegang van verzoeker tot de studies die hij wenst in te zien hem in staat zou stellen om te begrijpen hoe de menselijke gezondheid kan worden aangetast door het vrijkomen van glyfosaat in het milieu, en dat deze studies derhalve moeten worden beschouwd als informatie „die betrekking heeft op uitstoot in het milieu” in de zin van artikel 6, lid 1, van verordening nr. 1367/2006.

2. Uitzondering inzake de bescherming van documenten voor intern gebruik

In de zaak die heeft geleid tot het arrest van 12 maart 2019, *De Masi en Varoufakis/ECB* (T-798/17, [EU:T:2019:154](#)), waartegen hogere voorziening¹⁰³ is ingesteld, was bij het Gerecht beroep tot nietigverklaring ingesteld tegen het besluit van de Europese Centrale Bank (ECB) waarbij verzoekers, Fabio de Masi en Yanis Varoufakis, de toegang tot het document met als titel „Responses to questions concerning the interpretation of Art. 14.4 of the Statute of the ESCB and of the ECB” was geweigerd. Dit document bevatte het antwoord dat een externe adviseur had gegeven naar aanleiding van een juridisch consult waar de ECB hem om had verzocht in verband met de bevoegdheden die de raad van bestuur ontleent aan artikel 14.4 van het Protocol betreffende de statuten van het ESCB en van de ECB. In dit document werd met name onderzocht welke verboden, beperkingen of voorwaarden die raad ten aanzien van de door de nationale centrale banken buiten het Europees Stelsel van centrale banken (ESCB) vervulde functies kan opleggen wanneer deze functies de doelstellingen en taken van het ESCB dreigen te doorkruisen. De ECB heeft de toegang tot dat document geweigerd op grond van de in artikel 4, lid 2, tweede streepje, van besluit 2004/258¹⁰⁴ neergelegde uitzondering inzake de bescherming van juridisch advies, en voorts op grond van de in artikel 4, lid 3, eerste alinea, van dat besluit neergelegde uitzondering inzake documenten voor intern gebruik.

Wat de uitzondering inzake de bescherming van documenten voor intern gebruik betreft, heeft het Gerecht gewezen op de verschillen tussen de bewoordingen van artikel 4, lid 3, eerste alinea, van besluit 2004/258 en de bewoordingen van artikel 4, lid 3, van verordening nr. 1049/2001. In dit verband was het Gerecht van oordeel dat voor de toepassing van de in artikel 4, lid 3, eerste alinea, van besluit 2004/258 neergelegde uitzondering niet hoeft te worden aangetoond dat het besluitvormingsproces ernstig wordt ondermijnd. Daarnaast heeft het Gerecht geoordeeld dat het aan deze uitzondering ten grondslag liggende openbare belang bestaat in de bescherming van een ruimte voor reflectie binnen de ECB – waardoor binnen de besluitvormingsorganen van deze instelling een vertrouwelijke gedachte-uitwisseling kan plaatsvinden in het kader van de beraadslagingen van en het voorafgaande overleg binnen die organen – alsook in de bescherming van een ruimte voor vertrouwelijke gedachte-uitwisseling tussen de ECB en de betrokken nationale autoriteiten. Het Gerecht heeft vervolgens geoordeeld dat de ECB terecht heeft aangenomen dat het document in kwestie een document voor intern gebruik in de zin van artikel 4, lid 3, eerste alinea, van besluit 2004/258 was, aangezien dat document volgens haar was bedoeld om informatie te verschaffen en ondersteuning te bieden bij de beraadslagingen van de raad van bestuur in het kader van de bevoegdheden waarover deze krachtens artikel 14.4 van het Protocol betreffende de statuten van het ESCB en van de ECB beschikt.

Wat betreft het argument dat een hoger openbaar belang openbaarmaking van het document in kwestie gebod, was het Gerecht van oordeel dat een dergelijk belang in casu niet was aangetoond. Hoe dan ook heeft het Gerecht benadrukt dat het belang bij de toegang tot dat document als document dat zou hebben gediend ter voorbereiding van de overeenkomst betreffende noodliquiditeitssteun, geen voorrang kan hebben boven het openbare belang dat ten grondslag ligt aan de uitzondering die is neergelegd in artikel 4, lid 3, eerste alinea, van besluit 2004/258. Bijgevolg heeft de ECB haar weigering om toegang te verlenen tot het document in kwestie terecht gebaseerd op de in artikel 4, lid 3, eerste alinea, van besluit 2004/258 neergelegde uitzondering inzake de bescherming van documenten voor intern gebruik.

103| Zaak C-342/19 P, *De Masi en Varoufakis/ECB*.

104| Besluit 2004/258/EG van de Europese Centrale Bank van 4 maart 2004 inzake de toegang van het publiek tot documenten van de Europese Centrale Bank (ECB/2004/3) (PB 2004, L 80, blz. 42), zoals gewijzigd bij besluit 2011/342/EU van de Europese Centrale Bank van 9 mei 2011 (ECB/2011/6) (PB 2011, L 158, blz. 37) en besluit (EU) 2015/529 van de Europese Centrale Bank van 21 januari 2015 (ECB/2015/1) (PB 2015, L 84, blz. 64).

3. Reikwijdte van het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid van documenten betreffende toezichtsprocedures inzake staatssteun

In de zaak die heeft geleid tot het arrest *Commune de Fessenheim e.a./Commissie* (T-751/17, [EU:T:2019:330](#)) van 14 mei 2019, diende het Gerecht zich uit te spreken over de vraag of het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid dat geldt voor documenten die verband houden met toezichtsprocedures inzake staatssteun, ook van toepassing is op documenten die zijn uitgewisseld naar aanleiding van een vooraanmelding.

In casu heeft de Franse regering de Commissie in het kader van een vooraanmeldingsprocedure het protocol tot schadeloosstelling van de groep Électricité de France (EDF) wegens de sluiting van de kerncentrale van Fessenheim doen toekomen. Na die procedure heeft de Commissie een standpunt ingenomen over de verenigbaarheid van het protocol met de staatssteunregels van de Unie.

De Commune de Fessenheim (gemeente Fessenheim) en andere lokale overheden die geraakt werden door de sluiting van de centrale, hebben de Commissie op grond van verordening nr. 1049/2001 verzocht om hun het standpunt te doen toekomen waarmee de vooraanmeldingsprocedure was afgesloten.

De Commissie heeft de toegang tot dit document geweigerd onder verwijzing naar de in artikel 4, lid 2, derde streepje, van die verordening neergelegde uitzondering inzake de bescherming van het doel van onderzoeken. In dit verband beriep zij zich op het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid dat geldt voor documenten die verband houden met procedures inzake toezicht op staatssteun.

Het Gerecht heeft het tegen het besluit van de Commissie ingestelde beroep verworpen en heeft om twee redenen erkend dat het algemene vermoeden van vertrouwelijkheid ook geldt voor documenten die zijn uitgewisseld in het kader van een vooraanmeldingsprocedure.

Ten eerste kan de uitwisseling die heeft plaatsgevonden naar aanleiding van de vooraanmelding, worden gevolgd door een eerste onderzoek of zelfs door een formele onderzoeksprocedure als bedoeld in verordening 2015/1589¹⁰⁵. Indien de in de loop van de vooraanmeldingsprocedure uitgewisselde documenten zouden mogen worden meegedeeld aan derden, zou het vermoeden van vertrouwelijkheid voor documenten die verband houden met de door verordening 2015/1589 geregelde toezichtprocedure, niet langer doeltreffend zijn. De documenten waarvoor dit vermoeden geldt, zouden immers in een eerder stadium openbaar kunnen zijn gemaakt.

Ten tweede moet de uitwisseling die plaatsvindt naar aanleiding van de vooraanmelding, verlopen in een sfeer van vertrouwen tussen de Commissie en de betrokken lidstaat. Indien de Commissie toegang zou moeten verlenen tot gevoelige informatie die de lidstaten hebben verstrekt in het kader van de uitwisseling die plaatsvindt naar aanleiding van de vooraanmelding, zouden die staten terughoudend kunnen zijn om die informatie te delen, terwijl deze bereidheid tot samenwerking van essentieel belang is voor het succes van die uitwisseling, die volgens de gedragscode tot doel heeft de kwaliteit van de aanmelding te verbeteren en het aldus mogelijk te maken dat onder de best mogelijke omstandigheden oplossingen worden gevonden voor situaties die uit het oogpunt van de staatssteunregels van de Europese Unie problematisch kunnen zijn.

¹⁰⁵ Verordening (EU) 2015/1589 van de Raad van 13 juli 2015 tot vaststelling van nadere bepalingen voor de toepassing van artikel 108 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (PB 2015, L 248, blz. 9).

XIII. Ambtenarenzaken

1. Beëindiging van de overeenkomst

In het arrest van 10 januari 2019, *RY/Commissie* (T-160/17, [EU:T:2019:1](#)), heeft het Gerecht een besluit van de Commissie waarbij de overeenkomst voor onbepaalde tijd van een tijdelijke functionaris was beëindigd wegens een vertrouwensbreuk, nietig verklaard omdat inbreuk was gemaakt op het in artikel 41, lid 2, onder a), van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie neergelegde recht om te worden gehoord van die functionaris.

De betrokkene, die op grond van artikel 2, onder c), van de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden van de Europese Unie (hierna: „RAP”) was aangesteld als tijdelijke functionaris, verrichtte zijn taken bij het kabinet van een lid van de Commissie. Naar aanleiding van het besluit van de Commissie om zijn overeenkomst te beëindigen heeft de betrokkene overeenkomstig artikel 90, lid 2, van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie bij het tot het aangaan van aanstellingsovereenkomsten bevoegde gezag (hierna: „TAOBG”) van de Commissie een klacht tegen dat besluit ingediend, onder meer omdat hij niet in kennis was gesteld van de redenen voor de beëindiging van zijn overeenkomst en omdat hem niet de mogelijkheid was geboden om zijn standpunt bij het TAOBG uiteen te zetten. Het TAOBG heeft die klacht verworpen omdat het van mening was dat er in het geval van een tijdelijke functionaris die is aangesteld op grond van artikel 2, onder c), RAP, geen verplichting bestaat om de betrokkene vóór een ontslag te horen, wanneer het besluit houdende beëindiging van de overeenkomst wordt genomen wegens een vertrouwensbreuk.

Om te beginnen heeft het Gerecht geoordeeld dat de specifieke aard van de bij het kabinet van een lid van de Commissie verrichte taken en de noodzaak om een wederzijds vertrouwen in stand te houden, niet met zich mee kunnen brengen dat de betrokken medewerker het recht wordt ontnomen om te worden gehoord vóór de vaststelling van een besluit waarbij zijn overeenkomst eenzijdig wordt beëindigd wegens een vertrouwensbreuk. Het Gerecht heeft in herinnering gebracht dat het recht van de betrokkene om te worden gehoord voordat jegens hem enig voor hem nadelig individueel besluit wordt vastgesteld, uitdrukkelijk is neergelegd in artikel 41, lid 2, onder a), van het Handvest van de grondrechten, dat dezelfde juridische waarde heeft als de Verdragen. Daaraan heeft het Gerecht toegevoegd dat het recht om te worden gehoord des te meer moet worden geëerbiedigd wanneer de dienst in kwestie de overeenkomst voor onbepaalde tijd van een tijdelijke functionaris beëindigt, aangezien een dergelijke maatregel – hoe gerechtvaardigd hij ook mag zijn – een handeling vormt die ernstige gevolgen heeft voor de betrokkene. Het Gerecht heeft gepreciseerd dat het betrokken lid van de Commissie zich, nadat aan zijn medewerker de mogelijkheid is geboden om zijn opmerkingen in te dienen, mogelijkerwijs op het standpunt zou stellen dat er uiteindelijk toch geen sprake is van een vertrouwensbreuk. Voorts staat het weliswaar niet aan het TAOBG om zijn beoordeling of er sprake is van een vertrouwensbreuk in de plaats te stellen van die van het betrokken lid van de Commissie, maar is het TAOBG niettemin gehouden om eerst te onderzoeken of daadwerkelijk is aangevoerd dat het vertrouwen ontbreekt of verloren is gegaan, vervolgens na te gaan of de feiten juist zijn vastgesteld, en ten slotte zich ervan te vergewissen dat het verzoek tot beëindiging van de overeenkomst – rekening houdend met de aangevoerde redenen – de grondrechten niet schendt of geen misbruik van bevoegdheid oplevert. In die context

kan het TAOBG zich, gelet op de door de betrokkene ingediende opmerkingen, onder meer op het standpunt stellen dat bijzondere omstandigheden rechtvaardigen dat andere maatregelen dan een ontslag worden overwogen.

Ten slotte was het Gerecht van oordeel dat wanneer een tijdelijke functionaris betwist te zijn gehoord, het TAOBG het bewijs dient te leveren dat de betrokkene in de gelegenheid is gesteld zijn opmerkingen in te dienen over het voornemen van de Commissie om zijn overeenkomst wegens een vertrouwensbreuk te beëindigen.

In het op 7 maart 2019 gewezen arrest *L/Parlement* (T-59/17, [EU:T:2019:140](#)) heeft het Gerecht een besluit van het Parlement betreffende de opzegging van een overeenkomst van geaccrediteerd parlementair medewerker (hierna: „GPM”) door een lid van het Europees Parlement wegens verbreking van de vertrouwensband omdat die medewerker een nevenactiviteit uitoefende zonder eerst een machtiging daartoe te hebben gevraagd, nietig verklaard. Het Gerecht diende zich in dit verband uit te spreken over de vraag in hoeverre het in artikel 139, lid 1, onder d), van de Regeling welke van toepassing is op de andere personeelsleden (hierna: „RAP”) bedoelde vertrouwen, dat de basis vormt van de arbeidsrelatie tussen de parlementaire medewerker en het lid van het Europees Parlement, verbroken kon zijn in de zin van dat artikel door de uitoefening van niet-aangemelde nevenactiviteiten, voor zover uit de stukken blijkt dat dit parlamentslid aan de basis van die activiteiten stond.

Het Gerecht heeft geoordeeld, ten eerste, dat het weliswaar niet aan het tot het aangaan van aanstellingsovereenkomsten bevoegde gezag van het Parlement (hierna: „TAOBG”) staat zijn beoordeling van de vertrouwensbreuk in de plaats te stellen van die van het betrokken parlamentslid, maar dat het TAOBG zich er niettemin van moet vergewissen dat de aangevoerde grond berust op feiten die deze grond plausibel kunnen maken, en, ten tweede, dat, indien een instelling die een GPM-overeenkomst opzegt daarvoor in het bijzonder verwijst naar een verlies aan vertrouwen, de rechter dient na te gaan of die opzeggingsgrond plausibel is.

Het Gerecht is in casu van oordeel dat het betrokken lid van het Europees Parlement niet onkundig kon zijn van het feit dat verzoeker een juridisch beroep uitoefende naast zijn taken als GPM, aangezien uit het dossier blijkt dat verzoeker dat beroep uitoefende op diens instructie en dat het lid van het Europees Parlement wist dat die activiteit niet was aangemeld overeenkomstig artikel 12 ter, lid 1, van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie, daar dat lid door het TAOBG niet was gehoord over de betrokken nevenactiviteiten, zoals artikel 6, lid 2, van de bepalingen ter uitvoering van titel VII van de RAP vereist. Het Gerecht merkt bovendien op dat het lid van het Europees Parlement, gezien de aard van de betrokken nevenactiviteiten, niet redelijkerwijs kon verwachten dat hiervoor bij het Parlement officieel om machtiging zou worden verzocht. Het ging immers met name om de indiening van asielverzoeken in Rusland en Zwitserland teneinde het lid van het Europees Parlement in staat te stellen te ontsnappen aan een gevangenisstraf, om diens vertegenwoordiging in rechte om diezelfde redenen, en om het opzetten van ad-hocgedingen op het gebied van de mensenrechten teneinde het imago van dat parlamentslid te bevorderen om zijn gevangenzetting na een strafprocedure tegen hem moeilijker te maken. Het Gerecht kwam tot de slotsom dat de door het lid van het Europees Parlement verstrekte rechtvaardigingsgrond voor het opzeggingsbesluit, namelijk het verlies van het vertrouwen, niet plausibel was en dat het TAOBG dus een kennelijke beoordelingsfout had gemaakt door het door dit lid van het Europees Parlement geformuleerde verzoek tot opzegging in te willigen.

2. Automatische pensionering

In het arrest **RV/Commissie** (T-167/17, [EU:T:2019:404](#)) van 12 juni 2019 heeft het Gerecht het beroep tot nietigverklaring toegewezen dat een voormalig ambtenaar had ingesteld tegen een besluit van de Commissie om hem krachtens artikel 42 quater van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie op verlof in het belang van de dienst te plaatsen en hem tegelijkertijd krachtens de vijfde alinea van die bepaling automatisch op pensioen te stellen.

Allereerst heeft het Gerecht de problematiek betreffende de afbakening van de werkingssfeer van artikel 42 quater van het Statuut onderzocht, en dit ondanks het feit dat verzoeker geen middel daarover had aangevoerd. Het Gerecht heeft echter besloten dit te onderzoeken op grond van twee alternatieve overwegingen.

Ten eerste en primair heeft het Gerecht opgemerkt dat de afbakening van de werkingssfeer van artikel 42 quater van het Statuut en de toepassing ervan op het geval van een ambtenaar die reeds „de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt”, noodzakelijk was voor het onderzoek van de door verzoeker aangevoerde grieven en dat het juridisch verplicht was om deze problematiek te onderzoeken, omdat het anders mogelijk zijn beslissing zou baseren op onjuiste juridische overwegingen. Ten tweede en subsidiair heeft het Gerecht opgemerkt dat het middel inzake schending van de werkingssfeer van de wet in elk geval van openbare orde is en dat het dit ambtshalve moet onderzoeken. In dit verband heeft het Gerecht overwogen dat het zijn taak van met de wettigheidstoetsing belaste rechter zou miskennen indien het niet ambtshalve erop zou wijzen dat het bestreden besluit is vastgesteld op basis van een norm, namelijk artikel 42 quater van het Statuut, die in casu geen toepassing kan vinden, en daardoor vervolgens bij de beslechting van het aanhangige geding zelf die norm zou toepassen.

Ten gronde heeft het Gerecht, na artikel 42 quater van het Statuut letterlijk, contextueel en teleologisch te hebben uitgelegd, vastgesteld dat die bepaling niet kan worden toegepast op ambtenaren die, zoals verzoeker, reeds „de pensioengerechtigde leeftijd” in de zin van die bepaling hebben bereikt.

3. Sociale zekerheid

In zijn arrest van 30 april 2019, **Wattiau/Parlement** (T-737/17, [EU:T:2019:273](#)), heeft het Gerecht een besluit van het Luxemburgse afwikkelingsbureau van het gemeenschappelijk stelsel van ziektekostenverzekering van de Europese Unie (GSZV) nietig verklaard waarbij 15 % van een door een Luxemburgs ziekenhuis ingediende medische factuur voor zuurstoftherapie die verzoeker, een bij het GSZV aangesloten voormalige ambtenaar van het Europees Parlement die thans gepensioneerd is, in een hyperbare cabine had ondergaan, ten laste van verzoeker was gebracht. Volgens verzoeker kwam het bedrag van de facturen voor de betrokken prestaties neer op overfacturering, vergeleken met het bedrag dat iemand die bij het nationale gezondheidsstelsel is aangesloten, had moeten betalen. Tot staving van zijn vordering tot nietigverklaring heeft verzoeker een exceptie van onwettigheid opgeworpen tegen de in 1996 tussen de Europese Gemeenschappen en de Europese Investeringsbank (EIB) enerzijds en de Entente des hôpitaux luxembourgeois en het Groothertogdom Luxemburg anderzijds gesloten overeenkomst inzake de tarieven voor ziekenhuiszorg ten behoeve van personen die zijn aangesloten bij het GSZV en bij de ziektekostenverzekering van de EIB (hierna: „overeenkomst van 1996”).

Om te beginnen verklaarde het Gerecht de exceptie van onwettigheid ontvankelijk. Het overwoog meer in het bijzonder dat de overeenkomst van 1996 niet alleen was te beschouwen als een handeling van een instelling van de Unie in de zin van artikel 277 VWEU, maar tevens een handeling van algemene strekking vormde. Bovendien achtte het een rechtstreeks juridisch verband aanwezig tussen de overeenkomst van

1996 en het bestreden individuele besluit. Een van de in het bestreden besluit vermelde bedragen vloeide namelijk voort uit de tarieflijst, die zelf was vastgesteld op basis van de overeenkomst van 1996 en als bijlage bij deze overeenkomst was opgenomen.

Ten aanzien van de gegrondheid van de exceptie van onwettigheid heeft het Gerecht beslist dat het betrokken tariefstelsel een indirecte discriminatie op grond van nationaliteit opleverde. Het overwoog daartoe in de eerste plaats dat GSZV-aangeslotenen zich in een situatie bevinden die vergelijkbaar is met die van personen die bij de Caisse nationale de santé luxembourgeoise zijn aangesloten wanneer beide categorieën aangeslotenen dezelfde gezondheidszorg ontvangen.

In de tweede plaats oordeelde het Gerecht dat de tarieven voor GSZV-aangeslotenen, die voortvloeien uit de op basis van de overeenkomst van 1996 vastgestelde tarieflijst, aanzienlijk hoger zijn dan de tarieven voor personen die bij de Caisse nationale de santé luxembourgeoise zijn aangesloten. Bij de overeenkomst van 1996 is namelijk een facturatiesysteem ingevoerd op grond waarvan GSZV-aangeslotenen zowel de vaste als de variabele kosten van de betrokken ziekenhuiszorg voor hun rekening nemen, terwijl personen die bij de Caisse nationale de santé luxembourgeoise zijn aangesloten niets krijgen gefactureerd voor dezelfde behandeling.

In de derde plaats heeft het Gerecht tot slot opgemerkt dat in casu geen enkele legitieme doelstelling het verschil in behandeling tussen de rechthebbenden van de twee regelingen van ziektekostenvergoeding, zoals dit voortvloeide uit de aan de overeenkomst van 1996 gehechte tarieflijst, rechtvaardigde.

4. Klokkenluiders

Bij het arrest **Rodriguez Prieto/Commissie** (T-61/18, [EU:T:2019:217](#)) van 4 april 2019, waartegen hogere voorziening¹⁰⁶ is ingesteld, heeft het Gerecht het besluit van de Europese Commissie tot afwijzing van een op artikel 24 van het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie gebaseerd verzoek om bijstand nietig verklaard op grond van de vaststelling dat inbreuk was gemaakt op verzoekers recht op het vermoeden van onschuld.

Sinds 1996 zorgde Eurostat via het Bureau voor officiële publicaties der Europese Gemeenschappen en een netwerk van verkooppunten voor de verspreiding onder het publiek van statistische gegevens. In 1998 heeft verzoeker, hoofd van een administratieve eenheid binnen Eurostat, gevraagd om uitvoering van een interne audit. Nadat het Europees Bureau voor fraudebestrijding (OLAF) naar aanleiding van de vastgestelde onregelmatigheden onderzoeken had verricht, heeft de Commissie in 2003 een strafprocedure ingeleid bij de Franse autoriteiten, in het kader waarvan verzoeker is opgeroepen als getuige en vervolgens is beslist hem strafrechtelijk te vervolgen. Verzoeker heeft een eerste verzoek om bijstand op grond van artikel 24 van het Statuut ingediend, waarbij hij zijn status als klokkenluider inriep en de Commissie verzocht de door hem gemaakte advocatenkosten ten laste te nemen. Dat verzoek werd afgewezen.

Nadat de Franse rechterlijke instanties hadden beslist alle verdachten, waaronder verzoeker, buiten vervolging te stellen, heeft de Commissie hoger beroep en vervolgens cassatieberoep ingesteld, die beide werden verworpen. Verzoeker heeft daarop een tweede verzoek om bijstand ingediend om te verkrijgen dat de Commissie de voor de Franse rechterlijke instanties gemaakte advocatenkosten ten laste zou nemen. Subsidiair verweert hij de Commissie zijn hoedanigheid van klokkenluider te hebben miskend en hem in strijd met

106 | Zaak C-457/19 P, **Rodriguez Prieto/Commissie**.

artikel 22 bis van het Statuut de daaraan verbonden bescherming te hebben geweigerd, en verzocht hij om schadevergoeding. Verzoeker heeft de afwijzing van die verzoeken door de Commissie betwist voor het Gerecht.

Aangaande allereerst de vraag of artikel 24 van het Statuut in casu van toepassing is, heeft het Gerecht in herinnering gebracht dat dit artikel ziet op de verdediging van ambtenaren door hun instelling tegen handelingen van derden, en niet tegen handelingen van de instelling zelf. Ten eerste maakten de handelingen van de Franse gerechtelijke autoriteiten in casu deel uit van het normale verloop van de strafprocedure en vormden zij geen bij voorbaat onrechtmatige handelingen die bijstand konden rechtvaardigen. Ten tweede was artikel 24 van het Statuut in casu niet van toepassing omdat verzoekers verzoek om bijstand van de Commissie in werkelijkheid was gericht tegen handelingen van die instelling zelf, waarmee zij de strafprocedure had ingeleid en aan de basis lag van de voortzetting ervan.

Wat vervolgens de vermeende miskennen van verzoekers status als klokkenluider betreft, heeft het Gerecht erop gewezen dat het op 1 mei 2004 in werking getreden artikel 22 bis van het Statuut voor alle ambtenaren een verplichting heeft ingevoerd om te informeren over feiten die een onrechtmatige activiteit of een ernstige niet-nakoming van op de ambtenaren van de Unie rustende verplichtingen kunnen doen vermoeden. Het Gerecht heeft opgemerkt dat elke ambtenaar die vóór die datum initiatief heeft genomen om zijn hiërarchieke meerderen op de hoogte te brengen van onrechtmatigheden of de niet-nakoming van statutaire verplichtingen waarvan hij kennis had en die afbreuk konden doen aan de financiële belangen van de Unie, reeds het recht had om door zijn instelling te worden beschermd tegen elke mogelijke vergeldingsactie als gevolg van deze bekendmaking, en om te worden beschermd tegen benadeling door deze instelling zelf mits hij redelijk en te goeder trouw had gehandeld. Het Gerecht heeft evenwel geoordeeld dat die bescherming niet tot doel kon hebben om de ambtenaar te beschermen tegen onderzoeken met betrekking tot zijn eventuele betrokkenheid bij de feiten die hij aan het licht had gebracht. Wanneer een ambtenaar een dergelijk initiatief heeft genomen, kan dat, ingeval deze onderzoeken zijn betrokkenheid bij de gemelde feiten bevestigen, hoogstens een verzachtende omstandigheid vormen in het kader van mogelijke sanctieprocedures. Derhalve kon de hoedanigheid van klokkenluider waarop verzoeker aanspraak maakte, hem niet behoeden voor procedures.

In die context rees de vraag of de Commissie onrechtmatig had gehandeld doordat de strafprocedure na de beschikking van buitenvervolginstelling door haar toedoen was voortgezet. Het Gerecht heeft eerst in herinnering gebracht dat de mogelijkheid waarover een persoon beschikt om zijn rechten voor de rechter te doen gelden en de rechterlijke controle die dat meebrengt, de uitdrukking zijn van een algemeen rechtsbeginsel, en dat de inleiding van een rechtsgeding door een instelling slechts in hoogst uitzonderlijke gevallen kan worden aangemerkt als een dienstfout. Vervolgens is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat in casu van een dergelijke fout geen sprake was en heeft het bijgevolg afwijzend beslist op het verzoek tot vergoeding van de schade die verzoeker zou hebben geleden als gevolg van de strafvervolginstelling waaraan hij tussen 2003 en 2016 was blootgesteld.

Ten slotte heeft het Gerecht eraan herinnerd dat het beginsel van het vermoeden van onschuld ook buiten elke strafvervolginstelling om geldt voor een ambtenaar die ervan wordt beschuldigd zijn statutaire verplichtingen op een zodanig ernstige wijze te hebben verzuimd dat een onderzoek van OLAF, in het licht waarvan het bestuur alle vereiste – zo nodig strenge – maatregelen kan treffen, gerechtvaardigd is. Vervolgens heeft het vastgesteld dat de Commissie verzoekers recht op het vermoeden van onschuld heeft geschonden doordat zij diens verzoek om tenlasteneming van de kosten van zijn verdediging die hij in het kader van de Franse strafprocedure had gedragen, in wezen heeft afgewezen op de grond dat er een belangenconflict met hem was blijven bestaan, ook al was hij in het kader van die strafprocedure buiten vervolging gesteld.

5. Veiligheid van het personeel van de Unie

Bij het arrest **Missir Mamachi di Lusignano e.a./Commissie** (T-502/16, [EU:T:2019:795](#)) van 20 november 2019 heeft het Gerecht het beroep tot schadevergoeding toegewezen dat de moeder, de broer en de zus van Alessandro Missir Mamachi di Lusignano (hierna: „verzoekers”), een te Rabat (Marokko) vermoorde Europese ambtenaar, hadden ingesteld.

Alessandro Missir Mamachi di Lusignano (hierna: „Alessandro Missir” of „overleden ambtenaar”) is op 18 september 2006 samen met zijn echtgenote vermoord te Rabat (Marokko), waar hij zijn functie als politiek en diplomatiek adviseur bij de delegatie van de Europese Commissie zou opnemen. De moord is gepleegd in een gemeubileerde woning die deze delegatie voor Alessandro Missir, zijn echtgenote en hun vier kinderen had gehuurd. Het beroep dat verzoekers in de onderhavige zaak hebben ingesteld, volgt op het arrest van het Gerecht van 7 december 2017, **Missir Mamachi di Lusignano e.a./Commissie** (T-401/11 P RENV RX, , [EU:T:2017:874](#)), waarbij het Gerecht heeft beslist op een verzoek tot schadevergoeding van de vader en de kinderen van de overleden ambtenaar. In hun opmerkingen stellen verzoekers dat de reeds gegeven beslissingen weliswaar tot vergoeding van bepaalde schade hebben geleid, maar dat in het kader van het onderhavige beroep nog andere schade moet worden beoordeeld, namelijk de immateriële schade die de moeder, de broer en de zus van de overleden ambtenaar hebben geleden. Wat de immateriële schade betreft die de moeder van de overleden ambtenaar heeft aangevoerd, heeft de Commissie betoogd dat het verzoek tot schadevordering niet-ontvankelijk is omdat het te laat is ingediend. Met betrekking tot de immateriële schade die de broer en de zus van Alessandro Missir hebben aangevoerd, heeft de Commissie gesteld dat hun verzoek niet alleen te laat is ingediend, maar dat zij ook niet kunnen worden beschouwd als in het Statuut van de ambtenaren van de Europese Unie (hierna: „Statuut”) bedoelde personen.

In dat verband diende het Gerecht zich ten eerste uit te spreken over de bevoegdheid van broers en zussen van een overleden ambtenaar om een beroep tot schadevergoeding in te stellen op grond van artikel 270 VWEU. Het Gerecht heeft opgemerkt dat het criterium dat bepalend is voor de toepassing van die procedure dat van de „in het Statuut bedoelde persoon” is (artikel 91, lid 1, van het Statuut). Artikel 73 van het Statuut voorziet in de toekenning van de gewaarborgde uitkeringen bij overlijden van de verzekerde ambtenaar aan zijn echtgenote en eventuele kinderen, bij gebreke daarvan aan de andere nakomelingen van de ambtenaar, bij gebreke daarvan aan de bloedverwanten in opgaande lijn van de ambtenaar, en bij gebreke daarvan, aan de instelling. Omdat het artikel de zijverwanten niet noemt, heeft de Commissie aangevoerd dat zij geen recht hebben op vergoeding van de geleden schade. Zij heeft daaraan toegevoegd dat het feit dat de zijverwanten worden genoemd in de artikelen 40, 42 ter en 55 bis van het Statuut in casu niet ter zake dienend is, omdat die artikelen niet van toepassing zijn op een ambtenaar die als gevolg van de niet-nakoming door de instelling van haar beschermingsplicht zijn leven verliest. Het Gerecht heeft erop gewezen dat aan het criterium van de „in het Statuut bedoelde persoon” niet kan worden geacht te zijn voldaan louter omdat in het Statuut op enigerlei wijze naar de verzoekende partij wordt verwezen. Zij dient in dat Statuut bedoeld te zijn in een hoedanigheid waaruit ofwel een relevant verband blijkt tussen haar en de door haar bestreden handeling, ofwel tussen haar en de ambtenaar door wiens belangenaantasting zij eigen schade zou hebben geleden. Het Gerecht heeft vastgesteld dat dit niet alleen het geval is voor de bloedverwanten in opgaande lijn, de nakomelingen en de echtgenote van de ambtenaar, maar ook voor diens broers en zussen. Als die personen „in het Statuut bedoeld” zijn, hetzij in artikel 73, hetzij in de artikelen 40, 42 ter en 55 bis van het Statuut, dan is dat immers juist omdat de wetgever door middel van specifieke statutaire bepalingen akte heeft willen nemen van hun nauwe band met de ambtenaar. Bijgevolg dienen broers en zussen te worden beschouwd als zijnde „in het Statuut bedoeld” om te bepalen welke procedure zij moeten volgen wanneer zij voornemens zijn vergoeding te vragen van de immateriële schade die zij als broer of zus hebben geleden als gevolg van het overlijden van de ambtenaar voor wiens overlijden zij de instelling aansprakelijk achten.

Ten tweede diende het Gerecht zich uit te spreken over het feit dat de verzoeken tot schadevergoeding volgens de Commissie niet binnen een redelijke termijn en dus te laat waren ingediend en over het bezwaar van verzoekers dat de Commissie dat middel van niet-ontvankelijkheid te laat had aangevoerd. Het Gerecht heeft opgemerkt dat de rechtspraak van het Hof op grond waarvan de eerbiediging van de verjaringstermijn van artikel 46, lid 1, van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie niet ambtshalve wordt onderzocht, *mutatis mutandis* eveneens van toepassing is op de verjaring bij het verstrijken van de redelijke termijn waarbinnen een op het Statuut gebaseerd verzoek tot schadevergoeding moet worden ingediend. Het door de Commissie aangevoerde middel van niet-ontvankelijkheid is bijgevolg geen kwestie van openbare orde die het Gerecht ambtshalve dient te onderzoeken. Het Gerecht heeft het bezwaar van verzoekers dat het middel van niet-ontvankelijkheid te laat is aangevoerd beoordeeld en ongegrond verklaard. Vervolgens heeft het Gerecht ook het aan de te late indiening van het verzoekschrift ontleende middel van niet-ontvankelijkheid afgewezen, waarbij het heeft gepreciseerd dat de verjaringstermijn van vijf jaar die in artikel 46 van het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie is vastgesteld voor vorderingen op het gebied van de niet-contractuele aansprakelijkheid, weliswaar niet van toepassing is op de geschillen tussen de Unie en haar personeelsleden, maar dat er volgens vaste rechtspraak rekening dient te worden gehouden met het aanknopingspunt dat die termijn biedt om te beoordelen of een verzoek binnen een redelijke termijn is ingediend.

Ten derde heeft het Gerecht, wat de grond van de zaak betreft, het door de moeder van de overleden ambtenaar ingediende verzoek tot vergoeding van de immateriële schade overeenkomstig de in het arrest **Missir Mamachi di Lusignano e.a./Commissie** (T-401/11 P RENV RX) toegepaste beginselen ingewilligd. Aangaande het door de broer en zus van de overleden ambtenaar ingediende verzoek tot schadevergoeding en de voorwaarden voor die schadevergoeding, te weten de fout, het causaal verband en de immateriële schade, heeft het Gerecht opgemerkt dat de aansprakelijkheid van de Commissie voor de moord op Alessandro Missir, die is vastgesteld bij een beslissing die gezag van gewijsde heeft gekregen, en het beginsel van de hoofdelijke aansprakelijkheid van de Commissie voor de schade als gevolg van die moord, volledig van toepassing zijn op het onderhavige geval. Wat de door de broer en de zus van de overleden ambtenaar geleden schade betreft, heeft het Gerecht opgemerkt dat artikel 73 van het Statuut, zoals uitgelegd in de rechtspraak, zich niet ertegen verzet dat broers en zussen van een ambtenaar die door de nalatigheid van de Unie is overleden, in voorkomend geval vergoeding kunnen verkrijgen van de immateriële schade die zij door dat overlijden hebben geleden. Omdat die kwestie in het huidige Unierecht niet duidelijk is, heeft het Gerecht erop gewezen dat uit de rechtsstelsels van de lidstaten een algemeen gemeenschappelijk beginsel voortvloeit op grond waarvan de nationale rechter in soortgelijke omstandigheden als die van het onderhavige geval, de broers en zussen van een overleden werknemer het recht toekent om in voorkomend geval vergoeding te vorderen van de immateriële schade die zij als gevolg van dat overlijden hebben geleden.

XIV. Zaken betreffende vorderingen tot schadevergoeding

In het arrest van 12 februari 2019, **Printeos/Commissie** (T-201/17, [EU:T:2019:81](#)), waartegen hogere voorziening¹⁰⁷ is ingesteld, heeft het Gerecht in verband met een op grond van artikel 268 VWEU ingestelde vordering wegens niet-contractuele aansprakelijkheid het verzoek toegewezen waarmee verzoekster primair vergoeding

107| Zaak C-301/19 P, **Commissie/Printeos**.

wenste te verkrijgen van de schade die voortvloeide uit de weigering van de Europese Commissie om haar na de nietigverklaring van een besluit waarbij zij was veroordeeld tot een geldboete wegens een inbreuk op artikel 101 VWEU, vertragingsrente te betalen over de hoofdsom van de terugbetaalde geldboete.

Bij haar besluit C(2014) 9295 final van 10 december 2014 inzake een procedure op grond van artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-overeenkomst (AT.39780 – Enveloppen) (hierna: „besluit van 10 december 2014”) heeft de Commissie geconstateerd dat verzoekster, Printeos, artikel 101 VWEU en artikel 53 van de EER-overeenkomst had geschonden doordat zij had deelgenomen aan een mededingingsregeling die was gesloten en uitgevoerd op de Europese markt voor standaardenveloppen en bedrukte enveloppen. Derhalve heeft de Commissie verzoekster, hoofdelijk met sommige van haar dochterondernemingen, een geldboete van 4 729 000 EUR opgelegd.

Bij verzoekschrift, neergelegd ter griffie van het Gerecht op 20 februari 2015, heeft verzoekster overeenkomstig artikel 263 VWEU een beroep tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van 2014 ingesteld. Op 9 maart 2015 heeft verzoekster de haar opgelegde geldboete voorlopig betaald. Bij arrest van 13 december 2016, **Printeos e.a./Commissie**, heeft het Gerecht het verzoek tot gedeeltelijke nietigverklaring van het besluit van 10 december 2014 toegewezen.¹⁰⁸ De Commissie heeft verzoekster dan ook de hoofdsom van de voorlopig betaalde geldboete terugbetaald, maar heeft overeenkomstig artikel 90, lid 4, onder a), tweede volzin, van gedelegeerde verordening (EU) nr. 1268/2012 van de Commissie¹⁰⁹ (hierna: „litigieuze bepaling”) geweigerd om in te gaan op haar verzoek tot betaling van rente over het bedrag van de voorlopig betaalde geldboete, omdat het totale rendement van de belegging van de Commissie in financiële activa negatief was geweest. In de litigieuze bepaling staat namelijk te lezen dat bij nietigverklaring of verlaging van een geldboete de onterecht geïnde bedragen en de overeenkomstige rente, nadat alle juridische verweermiddelen zijn uitgeput, aan de betrokken derde moeten worden terugbetaald, met dien verstande dat enkel de nominale waarde van die onterecht geïnde bedragen wordt terugbetaald wanneer het totale rendement van een voorlopig betaalde geldboete die is belegd in financiële activa, voor de betrokken periode negatief was.

Het Gerecht brengt eerst in herinnering onder welke voorwaarden de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie in het geding is. Vervolgens merkt het op dat verzoekster onder meer stelt dat artikel 266 VWEU is geschonden. Derhalve gaat het Gerecht na of er sprake is van een voldoende gekwalificeerde schending van deze bepaling. Het oordeelt in casu dat artikel 266 VWEU een rechtsregel is die ertoe strekt aan particulieren rechten toe te kennen, aangezien bij deze rechtsregel aan de instelling die de handeling heeft vastgesteld die naderhand nietig wordt verklaard, een absolute en onvoorwaardelijke verplichting wordt opgelegd om in het belang van de in het gelijk gestelde verzoeker de maatregelen te nemen die nodig zijn voor de uitvoering van het arrest houdende nietigverklaring, en tegenover deze verplichting een recht van de verzoeker op volledige nakoming van die verplichting staat. In de rechtspraak is erkend dat, ingeval een besluit tot oplegging van een geldboete nietig wordt verklaard, de verzoeker het recht heeft om te worden hersteld in de toestand waarin hij zich vóór dit besluit bevond, wat onder meer impliceert dat de hoofdsom die door de nietigverklaring van dat besluit onverschuldigd is betaald, wordt terugbetaald en dat vertragingsrente wordt uitgekeerd. Anders dan de betaling van compensatoire rente is de betaling van vertragingsrente namelijk een in artikel 266, eerste alinea, VWEU bedoelde maatregel ter uitvoering van een arrest waarbij een geldboete nietig is verklaard, in die zin dat zij tot doel heeft een forfaitaire schadevergoeding toe te kennen voor het gemis van het genot van een schuldvordering en de schuldenaar ertoe aan te zetten om dat arrest zo snel mogelijk uit te voeren (arrest

108| Arrest van het Gerecht van 13 december 2016, **Printeos e.a./Commissie** (T-95/15, [EU:T:2016:722](#)).

109| Gedelegeerde verordening (EU) nr. 1268/2012 van de Commissie van 29 oktober 2012 houdende uitvoeringsvoorschriften voor verordening (EU, Euratom) nr. 966/2012 van het Europees Parlement en de Raad tot vaststelling van de financiële regels van toepassing op de algemene begroting van de Unie (PB 2012, L 362, blz. 1).

van 12 februari 2015, *Commissie/IPK International*, C-336/13 P, [EU:C:2015:83](#), punten 29 en 30; beschikking van 21 maart 2006, *Holcim (France)/Commissie*, T-86/03, niet gepubliceerd, [EU:T:2006:90](#), punten 30 en 31; arrest van 10 oktober 2001, *Corus UK/Commissie*, T-171/99, [EU:T:2001:249](#), punten 50, 52 en 53).

Het Gerecht, dat voorts beklemtoont dat de litigieuze bepaling – gelet op haar regelgevende context en haar duidelijke bewoordingen alsook op het feit dat zij uitdrukkelijk verwijst naar rechtsmiddelen en naar de nietigverklaring van een besluit waarbij een geldboete is opgelegd – tot doel heeft uitvoering te geven aan de vereisten van artikel 266, eerste alinea, VWEU en dus in het licht van deze Verdragsbepaling moet worden uitgelegd, merkt onder meer op dat in gedelegeerde verordening nr. 1268/2012 niet wordt gepreciseerd wat onder de woorden „en de overeenkomstige rente” moet worden verstaan en dat de bedoelde rente in die verordening niet wordt aangemerkt als „vertragsrente” of „achterstandsrente”. Derhalve constateert het Gerecht – dat in herinnering brengt dat de rechtstreeks uit artikel 266, eerste alinea, VWEU voortvloeiende verplichting tot doel heeft een forfaitaire schadevergoeding toe te kennen voor het gemis van het genot van een schuldvordering en zo te voldoen aan het beginsel van restitutio in integrum – dat de nietigverklaring, met terugwerkende kracht, van het besluit van 10 december 2014 tot gevolg had dat de Commissie noodzakelijkerwijs te laat was met de terugbetaling van de hoofdsom van de geldboete, en dit vanaf de voorlopige betaling van de geldboete.

Het Gerecht maakt daaruit de gevolgtrekking dat de Commissie krachtens artikel 266, eerste alinea, VWEU verplicht was om ter uitvoering van het arrest in kwestie niet alleen de hoofdsom van de geldboete terug te betalen, maar ook vertragsrente uit te keren als forfaitaire vergoeding voor het gemis van het genot van dat bedrag gedurende de referentieperiode, en dat zij ter zake niet over een beoordelingsmarge beschikte aangezien de niet-nakoming van die absolute en onvoorwaardelijke verplichting een voldoende gekwalificeerde schending van die bepaling vormt die kan leiden tot de niet-contractuele aansprakelijkheid van de Unie.

Bovendien oordeelt het Gerecht dat er een voldoende direct causaal verband bestaat tussen de door verzoekster geleden schade en het feit dat de Commissie is tekortgeschoten in de nakoming van de krachtens artikel 266, eerste alinea, VWEU op haar rustende verplichting om vertragsrente toe te kennen, omdat die schade overeenkomt met het verlies van deze vertragsrente gedurende de referentieperiode, die een forfaitaire vergoeding vormt voor het gemis van het genot van de hoofdsom van de geldboete in diezelfde periode en die gelijk is aan het toepasselijke herfinancieringsstarief van de Europese Centrale Bank (ECB), overeenkomstig verzoeksters vordering vermeerderd met 2 procentpunten.

Bijgevolg veroordeelt het Gerecht de Europese Unie, vertegenwoordigd door de Commissie, tot vergoeding van de schade die verzoekster heeft geleden door de niet-betaling van het bedrag van 184 592,95 EUR aan vertragsrente dat haar verschuldigd was voor de periode van 9 maart 2015 tot 1 februari 2017, vermeerderd met vertragsrente vanaf de uitspraak van het onderhavige arrest tot de volledige betaling, tegen de rentevoet die de ECB voor haar basisherfinancieringsoperaties heeft vastgesteld, vermeerderd met 3,5 procentpunten.

In het arrest *Steinhoff e.a./ECB* (T-107/17, [EU:T:2019:353](#)) van 23 mei 2019, waartegen hogere voorziening¹¹⁰ is ingesteld, heeft het Gerecht het beroep verworpen dat strekte tot vergoeding van de schade die particuliere schuldeisers stelden te hebben geleden doordat de Europese Centrale Bank (ECB) een advies had uitgebracht over de door de Helleense Republiek uitgegeven en gegarandeerde schuldbewijzen¹¹¹.

110| Zaak C-571/19 P, *EMB Consulting e.a./ECB*.

111| Advies van de ECB van 17 februari 2012 over de voorwaarden van door de Griekse Staat uitgegeven of gegarandeerde schuldbewijzen (CON/2012/12).

Op 2 februari 2012 had de Helleense Republiek op grond van artikel 127, lid 4, VWEU, gelezen in samenhang met artikel 282, lid 5, VWEU, de ECB verzocht om advies over het ontwerp van wet nr. 4050/2012 tot invoering van regels inzake de wijziging van de voorwaarden van de door de Griekse Staat uitgegeven of gegarandeerde verhandelbare schuldbewijzen. Deze wijziging zou in het kader van overeenkomsten met de houders van deze schuldbewijzen worden doorgevoerd met het oog op de herstructurering van de Griekse staatsschuld. Daarbij zou onder meer toepassing worden gemaakt van „collectieve-actieclausules” (hierna: „CAC’s”). Nadat de ECB een positief advies had uitgebracht over het wetsontwerp, werd dit op 23 februari 2012 aangenomen door het Griekse parlement.

Op grond van het CAC-mechanisme zouden de voorgestelde wijzigingen van de betrokken schuldbewijzen voor alle houders van onder het Griekse recht vallende en vóór 31 december 2011 uitgegeven schuldbewijzen, zoals die waren omschreven in het besluit van de ministerraad houdende goedkeuring van de oproepen tot deelname van particuliere investeerders (Private Sector Involvement; hierna: „PSI”), juridisch bindend worden mits zij werden goedgekeurd door houders van schuldbewijzen die samen minstens twee derde van de totale nominale waarde van die schuldbewijzen vertegenwoordigden. Aangezien het voor de voorgenomen ruil van schuldbewijzen vereiste quorum en de daarvoor vereiste meerderheid waren bereikt, werden de schuldbewijzen van alle houders van Griekse schuldbewijzen, daaronder begrepen die welke zich tegen deze ruil verzetten, ingeruild overeenkomstig wet nr. 4050/2012, waardoor zij een waardevermindering ondergingen. Verzoekers hebben overeenkomstig de op grond van wet nr. 4050/2012 toegepaste PSI en CAC’s als houders van Griekse schuldbewijzen deelgenomen aan de herstructurering van de Griekse staatsschuld, nadat zij het aanbod om hun schuldbewijzen in te ruilen hadden afgewezen.

Met hun beroep hebben verzoekers de ECB aansprakelijk gesteld voor de schade die zij naar eigen zeggen hebben geleden doordat de ECB in haar advies de Helleense Republiek niet heeft gewezen op het feit dat de voorgenomen herstructurering van de Griekse staatsschuld via een verplichte ruil van schuldbewijzen onrechtmatig was.

Wat de niet-contractuele aansprakelijkheid van de ECB betreft, heeft het Gerecht in de eerste plaats opgemerkt dat de adviezen van de ECB niet bindend zijn voor de nationale autoriteiten. Volgens overweging 3 en artikel 4 van beschikking 98/415¹¹² moeten de nationale autoriteiten immers enkel rekening houden met deze adviezen en doen deze geen afbreuk aan de verantwoordelijkheden van die autoriteiten op de gebieden waarop de betreffende ontwerpen betrekking hebben. Hieruit volgt dat de verplichting tot raadpleging van de ECB weliswaar vereist dat deze haar standpunt naar behoren kenbaar kan maken aan de nationale autoriteiten, maar dat deze autoriteiten niet verplicht kunnen worden zich naar dat standpunt te richten. In de tweede plaats heeft het Gerecht vastgesteld dat de ECB bij het uitbrengen van haar adviezen over een ruime beoordelingsbevoegdheid beschikt. Dat betekent dat enkel een kennelijke en ernstige overschrijding van die bevoegdheid kan leiden tot haar niet-contractuele aansprakelijkheid. Bijgevolg kan alleen een voldoende gekwalificeerde schending van een rechtsregel waaraan particulieren rechten ontleen tot de niet-contractuele aansprakelijkheid van de ECB leiden.

Tegen deze achtergrond heeft het Gerecht geoordeeld dat verzoekers ten onrechte stelden dat de ECB een onrechtmatige handeling heeft verricht die kan leiden tot haar niet-contractuele aansprakelijkheid, doordat zij in het litigieuze advies niet heeft geconstateerd dat de vaststelling van wet nr. 4050/2012 jegens verzoekers een schending van het beginsel „pacta sunt servanda” opleverde. Tussen verzoekers en de Helleense Republiek is immers een contractuele verhouding ontstaan, doordat verzoekers hebben ingeschreven op de door deze lidstaat uitgegeven en gegarandeerde litigieuze schuldbewijzen. Op deze contractuele verhouding is het in

¹¹² | Beschikking 98/415/EG van de Raad van 29 juni 1998 betreffende de raadpleging van de Europese Centrale Bank door de nationale autoriteiten over ontwerpen van wettelijke bepalingen (PB 1998, L 189, blz. 42).

artikel 26 van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht¹¹³ neergelegde beginsel „pacta sunt servanda” niet van toepassing. Dit verdrag is volgens artikel 1 ervan namelijk enkel van toepassing op verdragen tussen staten. Bijgevolg is artikel 26 van het Verdrag van Wenen inzake het verdragenrecht geen rechtsregel waaraan verzoekers rechten kunnen ontlelen.

Voorts heeft het Gerecht vastgesteld dat de adviezen van de ECB niet zijn gericht tot particulieren en niet voornamelijk betrekking hebben op de contractuele verhoudingen tussen een particulier en een lidstaat die voortvloeien uit de uitgifte van schuldbewijzen door deze lidstaat. In artikel 2 van beschikking 98/415 is namelijk bepaald dat de adviezen van de ECB gericht zijn tot de autoriteiten van de lidstaten die de ECB moeten raadplegen, en niet tot particulieren. Wanneer de ECB, zoals in casu, door de Helleense Republiek wordt geraadpleegd over een ontwerp van wettelijke bepaling inzake de nationale banken en de voorschriften voor financiële instellingen, voor zover die van wezenlijke invloed zijn op de stabiliteit van de financiële instellingen en markten, hoeft zij zich dan ook niet uit te spreken over de vraag of die lidstaat het algemene contractenrechtelijke beginsel „pacta sunt servanda” heeft nageleefd ten aanzien van de houders van schuldbewijzen van de overheid. De adviesbevoegdheid van de ECB brengt dus niet met zich mee dat verzoekers er aanspraak op kunnen maken dat deze instantie vaststelt dat er sprake is van een inbreuk op een contractueel recht dat zij jegens de Helleense Republiek bezitten doordat zij hebben ingeschreven op Griekse schuldbewijzen die door de Helleense Republiek zijn uitgegeven en door haar worden gegarandeerd.

Verder heeft het Gerecht geoordeeld dat de beperking van de waarde van de door verzoekers gehouden schuldbewijzen geen maatregel vormde die onevenredig was aan het doel om de economie van de Helleense Republiek en de eurozone te beschermen tegen het risico op wanbetaling door de Helleense Republiek en op instorting van haar economie. Verzoekers stelden dus ten onrechte dat de betreffende maatregelen inbreuk maakten op het door artikel 17, lid 1, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie gewaarborgde eigendomsrecht.

Vervolgens is het Gerecht tot de slotsom gekomen dat er geen sprake was van schending van de in artikel 63, lid 1, VWEU erkende vrijheid van kapitaalverkeer en heeft het geoordeeld dat de bij wet nr. 4050/2012 ten uitvoer gelegde maatregelen in casu gerechtvaardigd werden door dwingende redenen van algemeen belang, omdat de aan deze wet ten grondslag liggende omstandigheden werkelijk uitzonderlijk waren. Het was immers aannemelijk dat de Helleense Republiek op korte termijn minstens gedeeltelijk in betalingsverzuim zou geraken indien een herstructurering uitbleef. Voorts hadden de betreffende maatregelen tot doel de stabiliteit van het bankwezen van de eurozone in haar geheel te waarborgen. Bovendien hebben verzoekers niet aangetoond dat deze maatregelen onevenredig waren. Dankzij deze maatregelen kon de stabiliteit van het bankwezen van de eurozone in haar geheel worden hersteld, en verzoekers hebben niet aangetoond dat zij verder gingen dan noodzakelijk was om die stabiliteit te herstellen. Met name had het succes van de ruil van Griekse schuldbewijzen niet kunnen worden verzekerd indien de deelname van particuliere schuldeisers aan deze ruil uitsluitend vrijwillig was geweest, zoals verzoekers voorstonden. Indien niet was gewaarborgd dat particuliere schuldeisers gelijk zouden worden behandeld, zouden namelijk weinigen onder hen die ruil hebben aanvaard, gelet op de daarmee gepaard gaande „moral hazard”, te weten dat zij de gevolgen zouden dragen van de risico's die werden genomen door de schuldeisers die niet deelnamen aan de ruil van Griekse schuldbewijzen.

Ten slotte heeft het Gerecht geoordeeld dat verzoekers ten onrechte aanvoerden dat de ECB jegens hen aansprakelijk was omdat zij niet had vastgesteld dat artikel 124 VWEU was geschonden. Artikel 124 VWEU verbiedt alle niet op overwegingen van bedrijfseconomisch toezicht gebaseerde maatregelen waardoor onder meer aan de lidstaten een bevoorrechte toegang wordt verleend tot de financiële instellingen. Dit

113| Verdrag van Wenen van 23 mei 1969 inzake het verdragenrecht (Treaty United Nations Series, deel 1155, blz. 331).

verbod beoogt de lidstaten ertoe aan te zetten een gezond begrotingsbeleid te voeren waarbij wordt voorkomen dat een monetaire financiering van overheidstekorten of een bevoorrechte toegang van overheden tot de kapitaalmarkten leidt tot een bovenmatige schuldenlast of buitensporige begrotingstekorten van de lidstaten. Wet nr. 4050/2012 heeft echter niet tot doel de schuldenlast van de Helleense Republiek te verhogen, maar juist om deze – gelet op het buitensporige karakter ervan – te verlagen door de waarde van de door verzoekers gehouden schuldbewijzen te verminderen. Bovendien droeg het ontwerp van wet bij tot de bescherming van zowel de Griekse overheidsfinanciën als de stabiliteit van het financiële stelsel van de eurozone. Hoe dan ook strekt artikel 124 VWEU niet tot bescherming van verzoekers en kunnen zij geen rechten aan deze bepaling ontleen.

XV. Verzoeken in kort geding

In de beschikking **Agrochem-Maks/Commissie** (T-574/18 R, [EU:T:2019:25](#)) van 21 januari 2019 heeft de president van het Gerecht het verzoek in kort geding afgewezen dat een op de Kroatische markt van gewasbeschermingsmiddelen actieve vennootschap krachtens de artikelen 278 en 279 VWEU had ingediend met het oog op de opschorting van de tenuitvoerlegging van uitvoeringsverordening (EU) 2018/1019 tot niet-verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof oxasulfuron¹¹⁴. Het verzoek in kort geding was ingediend in het kader van een beroep tot nietigverklaring van deze uitvoeringsverordening. De vennootschap heeft in wezen aangevoerd dat zij ernstige en onherstelbare schade zou lijden wegens het risico dat haar omzet zou worden aangetast, zij marktaandeel zou verliezen en de totale waarde van haar onderneming zou verminderen.

Wat in de eerste plaats de spoedeisendheid en, meer bepaald, de ernst van de gestelde – louter financiële – schade betreft, heeft de president van het Gerecht in herinnering gebracht dat het risico op financiële moeilijkheden dat wordt gelopen door ondernemingen die op sterk gereguleerde markten actief zijn en die een verlies van minder dan 10 % van hun omzet lijden, niet zodanig is dat het hun voortbestaan in gevaar kan brengen, en dat het risico op financiële moeilijkheden dat deze ondernemingen lopen wanneer zij een verlies van bijna twee derde van hun omzet lijden, weliswaar zodanig is dat het hun voortbestaan in gevaar kan brengen, maar dat in een sterk gereguleerde sector als de gewasbeschermingsmiddelensector, die vaak aanzienlijke investeringen vergt en waar de bevoegde instanties, om redenen die voor de betrokken ondernemingen niet altijd kunnen worden voorzien, soms dienen in te grijpen wanneer de volksgezondheid wordt bedreigd, het aan die ondernemingen is om zich door middel van een adequaat beleid tegen de gevolgen van dat ingrijpen te wapenen, omdat zij anders zelf de daardoor veroorzaakte schade dienen te dragen. De president van het Gerecht heeft gepreciseerd dat de kortgedingrechter bij de beoordeling van de ernst van de schade niet louter op mechanische en rigide wijze mag uitgaan van de relevante omzet, maar ook rekening moet houden met de omstandigheden van het geval en deze bij het geven van zijn beslissing in verband moet brengen met het veroorzaakte omzetverlies. Volgens de president van het Gerecht moet dit verbod van een mechanische en rigide beoordeling, dat voornamelijk is aangevoerd om de rechter in staat te stellen om te beoordelen of de gestelde schade als ernstig kan worden aangemerkt, ook al is de omzet niet hoger dan de indicatieve drempel van 10 %, aldus moet worden opgevat dat de rechter ook moet beoordelen of, gelet op de omstandigheden van het geding, ondanks de overschrijding van deze drempel toch moet worden vastgesteld dat de ernst van de schade niet is aangetoond.

¹¹⁴ | Uitvoeringsverordening (EU) 2018/1019 van de Commissie van 18 juli 2018 tot niet-verlenging van de goedkeuring van de werkzame stof oxasulfuron overeenkomstig verordening (EG) nr. 1107/2009 van het Europees Parlement en de Raad betreffende het op de markt brengen van gewasbeschermingsmiddelen, en tot wijziging van uitvoeringsverordening (EU) nr. 540/2011 van de Commissie (PB 2018, L 183, blz. 14).

In dit verband heeft de president van het Gerecht om te beginnen opgemerkt dat het feit dat een onderneming distributeur van de betrokken stof is, enerzijds impliceert dat deze onderneming niet de financiële lasten heeft hoeven dragen die de ontwikkeling van een productieactiviteit zou hebben meegebracht, en anderzijds betekent dat moet worden aangetoond dat er geen werkzame oplossingen zijn ter vervanging van die stof.

De president van het Gerecht heeft vervolgens geoordeeld dat wegens het feit dat verzoekster actief is op een sterk gereguleerde markt, rekening dient te worden gehouden met haar handelsstrategie. In het kader van deze beoordeling kan de loutere overschrijding van de indicatieve drempel van 10 % op zich, zonder andere informatie over eventuele maatregelen die de vennootschap gezien de aard van de betrokken markt heeft genomen om potentiële risico's te vermijden, de rechter in kort geding niet overtuigen van de ernst van de gestelde schade.

In deze context heeft de president van het Gerecht voorts in herinnering gebracht dat het beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen slechts kan worden ingeroepen voor een situatie die gewettigd vertrouwen kan wekken en die in het leven is geroepen door de instelling die bevoegd is om het definitieve besluit te nemen, en beklemtoont dat in het kader van een procedure voor de verlenging van de goedkeuring van een gewasbeschermingsmiddel geen beginsel van bescherming van het gewettigd vertrouwen ten aanzien van de resultaten voortvloeit uit het door de lidstaat-rapporteur geleverde tussentijdse verslag, daar dit verslag slechts een tussenstap is in een bekende procedure en geenszins vooruitloopt op het definitieve besluit van de Commissie.

Met betrekking tot, in de tweede plaats, de afweging van de belangen en, meer bepaald, verzoeksters argument dat de betrokken werkzame stof geen bekend en bewezen risico voor de volksgezondheid oplevert, heeft de president van het Gerecht met name opgemerkt dat verzoeksters argument dat de stof meer dan twintig jaar lang in alle veiligheid in de Unie is gebruikt zonder dat er ooit schadelijke effecten op de menselijke gezondheid zijn gerapporteerd, niet kan overtuigen. In de gewasbeschermingsmiddelensector doen zich immers niet zelden wetenschappelijke ontwikkelingen voor, die gelegenheid bieden om de stoffen opnieuw te evalueren in het licht van nieuwe wetenschappelijke kennis en ontdekkingen. Dat is de reden waarom verlengingsprocedures bestaan en waarom toelatingen voor het op de markt brengen worden beperkt in de tijd. De kortgedingrechter moet bij de belangenafweging dan ook afgaan op de risico's die thans bekend zijn en op die welke niet kunnen worden uitgesloten. Voorts staat het niet aan hem om een technische beoordeling te verrichten van wetenschappelijke gegevens, waartoe hij niet de bevoegdheid heeft. De argumenten betreffende de afwezigheid van een risico voor de volksgezondheid, die zijn aangevoerd om het bestaan van een *fumus boni juris* aan te tonen, moeten bijgevolg in het kader van het toezicht op de rechtmatigheid van de procedure worden onderzocht. Zonder andere elementen, en behoudens het eventuele geval dat een kennelijke beoordelingsfout wordt erkend, kan de kortgedingrechter bij de belangenafweging niet op basis daarvan tot de slotsom komen dat die argumenten voorrang moeten hebben op de betwiste bevindingen, die in beginsel het resultaat zijn van een nauwkeurig en uitgebreid onderzoek. Dit geldt des te meer wanneer de gestelde schade niet voortvloeit uit verzamelde wetenschappelijke gegevens, maar juist uit de afwezigheid daarvan. Op grond van een gebrek aan informatie kan niet worden uitgesloten dat er risico's voor de volksgezondheid zijn, die dus in aanmerking moeten worden genomen in het licht van de andere belangen die op het spel staan. Aan de vereisten voor de bescherming van de volksgezondheid moet immers in beginsel ontegenzeggelijk een groter belang worden toegekend dan aan economische overwegingen, en dwingende vereisten inzake de bescherming van de volksgezondheid kunnen beperkingen rechtvaardigen die – zelfs aanzienlijke – negatieve gevolgen voor bepaalde marktdeelnemers hebben.

In de beschikking **Athanasiadou en Soulantikas/Commissie** (T-762/18 R, [EU:T:2019:574](#)) van 10 september 2019 heeft de president van het Gerecht in het kader van een verzoek in kort geding het middel van niet-ontvankelijkheid wegens het ontbreken van een hoofdvordering afgewezen.

Athanasiadou en Soulantikas, die in Griekenland wonen, hebben de privaatrechtelijke vennootschap ECOSE opgericht. ECOSE heeft met het Uitvoerend Agentschap onderwijs, audiovisuele media en cultuur een subsidieovereenkomst gesloten voor de uitvoering van een project met de titel „Seniors in actions”. Naar aanleiding van een auditverslag waarin de terugvordering van een bedrag van 59 696,98 EUR werd aanbevolen, heeft de Commissie een besluit vastgesteld waarbij dit bedrag, vermeerderd met de verschuldigde rente, van ECOSE werd teruggevorderd (hierna: „bestreden besluit”). Overeenkomstig de bepalingen van het Griekse wetboek van burgerlijke rechtsvordering heeft de Commissie het bestreden besluit en het betalingsbevel door een gerechtsdeurwaarder laten betekenen. Op 30 oktober 2018 hebben verzoekers verzet aangetekend bij de alleensprekende rechter in eerste aanleg van Athene (Griekenland). Op 31 december 2018 hebben verzoekers krachtens artikel 299 VWEU bij het Gerecht een verzoek tot opschorting van de gedwongen tenuitvoerlegging van het bestreden besluit ingediend.¹¹⁵ In haar opmerkingen heeft de Commissie verzocht om het verzoek in kort geding niet-ontvankelijk te verklaren omdat in strijd met de artikelen 161 en 156 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht¹¹⁶ geen beroep ten gronde tot nietigverklaring van het bestreden besluit was ingesteld.

Ten eerste herinnert de president van het Gerecht aan zijn exclusieve bevoegdheid om de gedwongen tenuitvoerlegging van het bestreden besluit op te schorten; de bevoegdheid van de betrokken nationale rechtelijke instanties is beperkt tot het toezicht op de regelmatigheid van de tenuitvoerlegging.¹¹⁷

Ten tweede merkt de president op dat artikel 156 van het Reglement voor de procesvoering voorziet in verschillende procedurele regelingen naargelang van de rechtsgrondslag waarop het verzoek in kort geding is gebaseerd. Zo geldt de in artikel 156, lid 1, van dat Reglement neergelegde regel dat een verzoek tot opschorting van de tenuitvoerlegging van een handeling van een instelling slechts ontvankelijk is indien vooraf of tegelijkertijd een beroep ten gronde tegen die handeling is of wordt ingesteld, uitdrukkelijk slechts voor verzoeken op grond van artikel 278 VWEU en 157 EA. Deze verplichting geldt dus niet noodzakelijkerwijs in het onderhavige geval.

Ten derde wijst de president van het Gerecht erop dat de nakoming van een dergelijke verplichting verzoekers het recht op een doeltreffende voorziening in rechte ontnemt.¹¹⁸ In de omstandigheden van het onderhavige geval moet het immers mogelijk zijn de rechter van de Unie, die als enige bevoegd is om de opschorting van

115| Krachtens artikel 299 VWEU vormen de besluiten van de Commissie die voor natuurlijke of rechtspersonen, met uitzondering van de staten, geldelijke verplichtingen inhouden, een executoriale titel. De tenuitvoerlegging geschiedt volgens de bepalingen van burgerlijke rechtsvordering die van kracht zijn in de staat op het grondgebied waarvan zij plaatsvindt. De formule van tenuitvoerlegging wordt, zonder andere controle dan de verificatie van de authenticiteit van de titel, aangebracht door de nationale autoriteit die door de regering van elke lidstaat daartoe wordt aangewezen. De betrokken regering brengt deze aanwijzing ter kennis van de Commissie en het Hof van Justitie van de Europese Unie. Nadat de bedoelde formaliteiten op verzoek van de belanghebbende zijn vervuld, kan deze de tenuitvoerlegging volgens de nationale wetgeving voortzetten door zich rechtstreeks te wenden tot de bevoegde instantie. De tenuitvoerlegging kan uitsluitend worden geschorst door een beslissing van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Het toezicht op de regelmatigheid van de wijze van tenuitvoerlegging behoort echter tot de bevoegdheid van de nationale rechterlijke instanties.

116| Artikel 156, lid 1, van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht bepaalt dat een verzoek tot opschorting van de tenuitvoerlegging van een handeling van een instelling bedoeld in artikel 278 VWEU en artikel 157 EA slechts ontvangen kan worden indien de verzoeker tegen die handeling beroep heeft ingesteld bij het Gerecht.

117| Overeenkomstig artikel 299 VWEU, gelezen in samenhang met artikel 256, lid 1, VWEU en artikel 39, lid 1, en artikel 53, lid 1, van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie.

118| Het recht op een doeltreffende voorziening in rechte is vastgelegd in artikel 47 van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie en wordt gewaarborgd door artikel 6 van het op 4 november 1950 te Rome ondertekende Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.

de tenuitvoerlegging te gelasten, te verzoeken om dit in voorkomend geval te doen, teneinde de nationale rechterlijke instanties de tijd te geven die nodig is voor de uitoefening van de hun bij artikel 299, lid 4, VWEU verleende bevoegdheid om toezicht uit te oefenen op de regelmatigheid van de tenuitvoerleggingsmaatregelen.

In die context onderstreept de president van het Gerecht dat de middelen die worden aangevoerd om te bewijzen dat het verzoek op het eerste gezicht feitelijk en rechtens gerechtvaardigd is, logischerwijs middelen moeten zijn die onder de bevoegdheid van de nationale rechter vallen en die gegrond lijken. Middelen betreffende de rechtmatigheid van het besluit kunnen immers niet slagen, tenzij zij worden aangevoerd in het kader van een verzoek dat op grond van artikel 278 VWEU wordt ingediend in het verlengde van een krachtens artikel 263 VWEU ingesteld beroep ten gronde, aangezien de gegrondheid van een besluit dat executoriale titel vormt, slechts op grond van deze bepaling kan worden betwist voor de rechter die bevoegd is om uitspraak te doen over beroepen tot nietigverklaring.

Zonder dat in deze fase uitspraak hoeft te worden gedaan over de vraag of het verzoek gegrond lijkt, kan in dit verband worden opgemerkt dat een aantal van de gronden die verzoekers aanvoeren ter onderbouwing van hun stelling dat is voldaan aan de voorwaarde dat het verzoek op het eerste gezicht feitelijk en rechtens gerechtvaardigd is, in dit geval juist betrekking heeft op de procedure van gedwongen tenuitvoerlegging in Griekenland en op de regelmatigheid van de tenuitvoerleggingsmaatregelen en dus onder de bevoegdheid van de nationale rechter valt. Het verzoek in kort geding heeft dus wel degelijk tot doel de nationale rechter in staat te stellen zijn bevoegdheid uit hoofde van artikel 299 VWEU uit te oefenen.

De president van het Gerecht heeft dan ook geconcludeerd dat het middel van niet-ontvankelijkheid dat is gebaseerd op het feit dat geen beroep ten gronde is ingesteld, afgewezen moet worden. Tot slot is het verzoek in kort geding zelf afgewezen wegens het ontbreken van spoedeisendheid.

C | Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht in 2019

Emmanuel Coulon, griffier van het Gerecht

2019, dat een scharnierjaar tussen twee perioden was, luidde voor het Gerecht en zijn griffie het begin van een nieuw tijdperk in.

Dit jaar zal de geschiedenis van het Gerecht ingaan als het jaar waarin het dertig jaar geleden was dat de eerste leden van het Gerecht in functie traden¹, en als het jaar waarin de hervorming van de gerechtelijke structuur van de Europese Unie – waarmee op 16 december 2015 bij verordening² een begin werd gemaakt – voltooid werd. Dertig jaar nadat de eerste twaalf rechters en de eerste griffier in functie traden, is het Gerecht – ten aanzien waarvan rechtens is voorgeschreven dat het sinds september 2019 bestaat uit twee rechters per lidstaat, die worden bijgestaan door een griffier – uitgegroeid tot de internationale rechterlijke instantie met het grootste aantal rechters ter wereld.

Deze schaalvergroting, de uitvoeringsmaatregelen die ervoor moeten zorgen dat de beslissingen van het Gerecht een nuttig effect sorteren, alsook de bijstand die aan de president van het Gerecht is verleend om de komst van de nieuwe rechters voor te bereiden en, vanaf eind september 2019, om de door president Van der Woude als prioritair aangemerkte projecten uit te voeren, hebben zeker gevolgen gehad voor de organisatie en de werking van de griffie.

Door zich voortdurend aan te passen aan de nieuwe context en de verandering te hanteren als een operationele parameter, heeft de griffie haar taken op het gebied van gerechtelijke en administratieve bijstand niettemin consistent, methodisch en met inzet uitgevoerd. Het personeel van de griffie, dat zich uitermate bewust is van de diepgaande impact van die veranderingen, heeft bijgedragen aan dat collectieve succes. De griffie was een baken van stabiliteit waarop het Gerecht kon steunen.

Ondanks een aanhoudende en snelle opeenvolging van allerlei veranderingen, heeft de griffie aangetoond dat zij in staat is om met de rechters, het personeel in de kabinetten en de gemeenschappelijke diensten van de instelling samen te werken op een manier die voor beide partijen voordelig is. De griffie, die de cultuur van dienstverlening hoog in het vaandel draagt, was het meertalige aanspreekpunt voor de advocaten en gemachtigden die de belangen van de partijen behartigen in de bij de Unierechter aanhangig gemaakte gedingen.

1| Het verslag van het colloquium van 25 september 2019 over het thema „Het Gerecht van de Europese Unie in het digitale tijdperk» en de film waarin hulde wordt gebracht aan de stichtende leden en al degenen die deze rechterlijke instantie sinds haar oprichting hebben beziel, kunnen worden geraadpleegd op de website van het Hof van Justitie van de Europese Unie.

2| Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14) en verordening (EU) 2016/1192 van het Europees Parlement en de Raad van 6 juli 2016 betreffende de overdracht aan het Gerecht van de bevoegdheid om in eerste aanleg uitspraak te doen in geschillen tussen de Europese Unie en haar personeelsleden (PB 2016, L 200, blz. 137).

In september is het personeelsbestand van de griffie – dat bestond uit 72 begrotingsposten (55 assistenten en 17 administrateurs) – teruggebracht tot 69 posten in het kader van een herschikking die het mogelijk moest maken om de kabinetten van de extra rechters te voorzien van personeel. De indiensttreding van de adjunct-griffier in mei heeft een reorganisatie van de dienst mogelijk gemaakt die zowel dringend als noodzakelijk was. Deze laatste ontwikkeling valt toe te juichen.

De bijdrage van de griffie aan de gerechtelijke werkzaamheden en het beheer van het Gerecht nam verschillende vormen aan.

I. Bijdrage aan de gerechtelijke werkzaamheden

Overeenkomstig de haar bij het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht toevertrouwde taak om gerechtelijke bijstand te verlenen heeft de griffie:

- ervoor gezorgd dat de procedures goed verliepen en dat de procesdossiers goed werden bijgehouden;
- de communicatie tussen de rechters en de vertegenwoordigers van de partijen verzorgd;
- de rechters en hun medewerkers actief bijgestaan.

Na een relatieve daling van het aantal aanhangig gemaakte zaken in 2018 is het aantal nieuwe zaken – er werden 939 beroepen ingesteld – opnieuw toegenomen, maar het nog steeds historische hoogtepunt van 2016 werd niet bereikt.

Het aantal afgedane zaken is op een hoog niveau gebleven, maar is gedaald ten opzichte van 2018. In 2019 zijn in totaal 874 zaken afgehandeld, tegenover 1 009 het jaar voordien. Het vertrek van een aanzienlijk aantal rechters, de onzekerheid over de verlenging van het mandaat van meerdere rechters, de ambtsaanvaarding van 14 rechters, de volledige wijziging van de samenstelling van de kamers, de toevoeging van de rechters aan de kamers en de nieuwe toewijzing van alle aanhangige zaken (met uitzondering van de zaken die zich in het stadium van de beraadslaging bevonden of waarvoor vóór 26 september 2019 besloten werd om zonder mondelinge behandeling uitspraak te doen) zijn factoren die deze lichte statistische achteruitgang in grote mate verklaren.

Op 31 december 2019 waren er 1 398 zaken aanhangig.

De gemiddelde procesduur bedroeg minder dan 17 maanden voor de bij arrest of beschikking afgedane zaken en minder dan 20 maanden voor de bij arrest afgedane zaken.

a. Beheer van de procesdossiers

De werkzaamheden van de griffie van het Gerecht die verband houden met het beheer van de procesdossiers, is in kwantitatief opzicht op hetzelfde niveau gebleven als in 2018.

De griffie heeft 54 723 processtukken in 21 procestalen (van de 24 procestalen waarin het Reglement voor de procesvoering voorziet) ingeschreven in het register, 939 gedinginleidende verzoekschriften behandeld en 4 446 andere, door de partijen in het kader van de aanhangige zaken overgelegde memories behandeld, uitvoering gegeven aan de beslissingen van de rechtsprekende formaties in de vorm van maatregelen tot organisatie van de procesgang of maatregelen van instructie, en 1 699 mededelingen opgesteld die in het Publicatieblad van de Europese Unie zijn bekendgemaakt.

Uiteraard is het niet mogelijk om alle gegevens te vermelden aan de hand waarvan kan worden vastgesteld hoeveel werk de griffie heeft verzet, maar de vermelding van bepaalde, met name statistische gegevens volstaat om de omvang van haar activiteiten te illustreren:

- tot de 9 734 neergelegde processtukken behoren 288 verzoeken om toelating tot interventie en 251 verzoeken om vertrouwelijke behandeling ten opzichte van de partijen of het publiek;
- 11 024 door de griffie opgestelde oplegnota's (dat wil zeggen meer dan 918 nota's per maand) zijn (in elektronische vorm) toegezonden aan de kabinetten van de rechters met het oog op de behandeling van de zaken;
- honderden maatregelen tot organisatie van de procesgang en tientallen maatregelen van instructie zijn ten uitvoer gelegd, met name met betrekking tot de overlegging van documenten waarvan de partijen hadden aangevoerd dat zij vertrouwelijk waren.

Doordat in de loop van het jaar verschillende groepen of reeksen van zaken aanhangig zijn gemaakt op het gebied van het op de staten van toepassing zijnde mededingingsrecht (staatssteun) en op het gebied van het institutionele recht, was zowel binnen de griffie als tussen de griffie en de rechtsprekende formaties een gecoördineerd beheer noodzakelijk voor de behandeling van verzoeken om termijnverlenging, verzoeken om voeging en verzoeken om toelating tot interventie, alsmede voor beslissingen over een tweede memoriëwisseling en, in voorkomend geval, over de vertrouwelijke behandeling van de dossierstukken in al die zaken. Een dergelijke coördinatie vereist enige organisatorische flexibiliteit van de teams van de griffie, die soms moeilijk te verzoenen is met de noodzaak om de procestalen te beheersen waarin de van die groepen of reeksen deel uitmakende zaken zijn neergelegd.

Bovendien was het bij de behandeling van bepaalde zeer gevoelige zaken op het gebied van het op de ondernemingen van toepassing zijnde mededingingsrecht noodzakelijk om regelingen in te voeren die ervoor moeten zorgen dat het hoogste niveau van vertrouwelijkheid van de daarbij in het geding zijnde gegevens wordt gewaarborgd en dat de communicatie binnen het Gerecht zelf wordt beveiligd. Deze interne procedures komen bij de procedure ter waarborging van de beveiliging van de op grond van artikel 105, lid 1 of 2, van het Reglement voor de procesvoering verstrekte inlichtingen of overgelegde stukken, dat wil zeggen de inlichtingen of stukken die betrekking hebben op de veiligheid van de Unie dan wel op de veiligheid van één of meerdere van haar lidstaten of op de door hen onderhouden internationale betrekkingen.³

Voorts zijn de taken van de griffie uitgevoerd door 11 administrateurs die tijdens 334 kamervergaderingen en bij de mondelinge behandeling van 315 zaken verantwoordelijk waren voor het beheer van de procesdossiers⁴, waarbij na afloop van elke kamervergadering en elke mondelinge behandeling, naast de voorbereiding van de dossiers, een proces-verbaal werd opgesteld dat ter goedkeuring aan de rechters werd voorgelegd.

Twee gegevens illustreren het gemiddelde volume van de door de griffie bijgehouden dossiers. Ten eerste besloegen de via de applicatie e-Curia bij de griffie ingediende memories in totaal 749 895 bladzijden. Ten tweede namen de door de griffie bijgehouden dossiers in de 1 398 zaken die eind 2019 aanhangig waren, 636 strekkende meter in beslag.

3| In 2019 is geen enkel document neergelegd op grond van deze regeling, die het voorwerp is van besluit (EU) 2016/2387 van het Gerecht van 14 september 2016 betreffende de beveiligingsvoorschriften die van toepassing zijn op de inlichtingen of stukken die op grond van artikel 105, lid 1 of lid 2, van het Reglement voor de procesvoering worden overgelegd (PB 2016, L 355, blz. 18).

4| Rekening houdend met de personeelsbewegingen in de functiegroep AD.

Bij het verrichten van haar taken heeft de griffie nog steeds veel baat bij de procedureregels die op 1 juli 2015 in werking zijn getreden, met name op het gebied van intellectuele eigendom (de wijziging van de taalregeling en de afschaffing van de tweede memoriewisseling zijn maatregelen die in grote mate hebben bijgedragen tot de verkorting van de gemiddelde procesduur op dit gebied). Voorts heeft het Gerecht daadwerkelijk gebruikgemaakt van de mogelijkheid om zaken bij arrest af te doen zonder dat een terechtzitting wordt gehouden, onder meer omdat de partijen niet om een terechtzitting verzoeken (39 % van alle zaken samen en 52 % van de zaken op het gebied van intellectuele eigendom). Dat er geen terechtzitting werd gehouden, bracht niet alleen met zich mee dat er geen beknopt rapport ter terechtzitting hoefde te worden opgesteld in de procestaal, maar maakte het bovenal mogelijk om zaken sneller bij arrest af te doen (gemiddeld 15,1 maanden indien geen terechtzitting wordt gehouden tegenover gemiddeld 22,7 maanden indien een terechtzitting wordt gehouden).

Daarbij komt een stijging van het percentage rechtstreekse beroepen dat bij arrest is afgedaan zonder dat er een tweede memoriewisseling heeft plaatsgevonden (22 % tegenover 13 % in 2018⁵).

In 22 % van de ambtenarenzaken is besloten om geen tweede memoriewisseling te houden (tegenover 32 % in 2018). Opgemerkt dient te worden dat het op dit laatste gebied tweemaal gelukt is om een minnelijke schikking tot stand te brengen in gedingen die in de loop van het jaar waren ingesteld.

Ten slotte is het weliswaar zorgwekkend dat op het gebied van intellectuele eigendom drie op de vijf verzoekschriften moesten worden geregulariseerd wegens niet-naleving van de vormvereisten, maar de voortdurende daling van het regularisatiepercentage (thans 24 %) voor verzoekschriften in het kader van andere rechtstreekse beroepen, die geen betrekking hebben op intellectuele eigendom, is een positieve evolutie.

Gelukkigerwijs heeft de griffie eveneens geprofiteerd van de rationalisatie van de behandeling van documenten⁶ die mogelijk is gemaakt door de hervorming die ertoe heeft geleid dat de uitwisseling van gerechtelijke documenten tussen de vertegenwoordigers van de partijen en het Gerecht sinds 1 december 2018 uitsluitend plaatsvindt via de IT-applicatie e-Curia.⁷ De voordelen van deze rationalisatie bleken in 2019 bijzonder waardevol⁸, omdat daardoor de gevolgen van de stijging van het aantal aan de griffie gerichte verzoeken, met name door de toename van het aantal kabinetten binnen het Gerecht, werden verzacht.

De griffie moet alle overgelegde processtukken en de beslissingen van de rechters zo snel mogelijk behandelen.

5] Geschillen betreffende intellectuele-eigendomsrechten worden bij deze berekening buiten beschouwing gelaten, aangezien het Reglement voor de procesvoering niet voorziet in een tweede memoriewisseling voor deze categorie van zaken.

6] Het verplichte karakter van e-Curia heeft het mogelijk gemaakt een einde te stellen aan het beheer van de verschillende versies (papier en digitaal), aan het scannen van documenten die in een papieren versie waren ingediend en, indien de indiening van de papieren versie werd voorafgegaan door indiening per fax, aan de dubbele invoer van gegevens in de door de griffie bijgehouden databank van procedurele gegevens en aan de verificatie van de conformiteit van het document dat in een papieren versie was ingediend. Tevens is er een einde gekomen aan de steeds terugkerende problemen die zich voordeden bij de ontvangst of de betekening van documenten per fax, met name in het geval van omvangrijke documenten.

7] Het gaat daarbij om alle partijen (verzoekers, verweerders en interveniënten) en alle soorten procedures. Overeenkomstig het beginsel van toegang tot de rechter is evenwel voorzien in een aantal uitzonderingen (met name wanneer het gebruik van e-Curia technisch onmogelijk blijkt te zijn of wanneer een niet door een advocaat vertegenwoordigde verzoeker om rechtsbijstand verzoekt).

8] Het percentage van processtukken dat via deze applicatie wordt ingediend, bedraagt evenwel geen 100 % maar 93 %, omdat andere methoden dan e-Curia worden gebruikt voor de indiening van verzoeken om rechtsbijstand, voor de overlegging van documenten ter terechtzitting, voor de overlegging van bijlagen in de vorm van USB-sticks of dvd's waarvan de inhoud niet via e-Curia kan worden doorgestuurd, en voor brieven van het Hof van Justitie waarin wordt meegedeeld dat er een hogere voorziening is ingesteld of waarbij de beslissing over de hogere voorziening wordt overgezonden.

Om objectieve redenen moet de behandeling van bepaalde stukken echter voorrang hebben op die van andere stukken, bijvoorbeeld wanneer kort vóór de terechtzitting stukken worden ingediend of wanneer afstand van instantie wordt gedaan terwijl de zaak reeds in beraad is genomen. In spoedprocedures moeten de processtukken dan weer onmiddellijk worden verwerkt. Dit geldt met name voor verzoeken in kort geding die vergezeld gaan van een verzoek om een uitspraak alvorens recht te doen (dat wil zeggen nog voordat de andere partij in staat is gesteld haar opmerkingen in te dienen), waarbij de president binnen enkele uren na de indiening van het verzoek een standpunt dient in te nemen. In 2019 heeft de griffie het verzoek in kort geding meermaals binnen een zeer korte termijn behandeld en, soms op een vergevorderd tijdstip, de beschikking betekend waarin de president uitspraak doet op dat verzoek.

b. Bijdrage aan de coherentie

Overeenkomstig de door het Gerecht vastgestelde richtsnoeren heeft de bijdrage van de griffie aan de gerechtelijke werkzaamheden eveneens tot doel de coherentie van de besluitvormingspraktijk en de uitlegging van de procedureregels te bevorderen. De griffie heeft haar middelen dan ook ten dienste gesteld van deze doelstelling.

In de eerste plaats biedt de griffie tot het stadium van de beraadslaging ondersteuning bij de behandeling van zaken door de kabinetten, in de vorm van vooraf geleverde diensten. Het doel is met name de president, de kamerpresidenten en de rechtsprekende formaties gegevens te verstrekken die hen in staat stellen om snel een uitspraak te doen doordat zij beschikken over de informatie die daarvoor nuttig is.

Zo identificeert de griffie bij de eerste analyse van de beroepen die bij het Gerecht zijn ingesteld, het voorwerp, de betreffende materie en de eventuele verbanden met andere zaken, ongeacht de procestaal waarin het beroep is ingesteld. Deze taak, waarvoor de griffie zich ten doel heeft gesteld haar binnen tien werkdagen na de indiening van het verzoekschrift af te ronden, strekt er met name toe de president van het Gerecht in staat te stellen de zaken weloverwogen toe te wijzen. Eveneens in dit verband maakt de griffie melding van verzoeken om een versnelde procedure, verzoeken om prioritaire behandeling en verzoeken om anonimisering. Voorts identificeert de griffie de zaken die niet onder de bevoegdheid van het Gerecht vallen of die kennelijk niet-ontvankelijk lijken te zijn.

Bij de behandeling van de memories die worden ingediend in de aanhangige zaken, zendt de griffie deze memories aan de kabinetten van de rechters over samen met een oplegnota waarin wordt aangegeven welke procedurekwesties aan de orde zijn en waarin – soms gedetailleerde – voorstellen worden gedaan over het gevolg dat aan die memories moet worden gegeven.

Meer in het algemeen werken de vertegenwoordigers van de griffie en het personeel van de kabinetten van de rechters dagelijks en aanhoudend samen. De deelname van de griffie aan de administratieve vergaderingen van de kamers (kamervergaderingen) bevordert de verspreiding van informatie en maakt het mogelijk om, met de nodige kennis van de contextuele gegevens, de procedurele beslissingen van de rechtsprekende formaties snel uit te voeren.

In de tweede plaats zorgt de griffie voor een uitwisseling van kennisdoor gerichte documentatie ter beschikking te stellen van het Gerecht. Informatie over procedurele kwesties wordt regelmatig bijgewerkt, procedurele beschikkingen worden volgens een bepaald classificatiesysteem toegankelijk gemaakt en maandelijks wordt verslag uitgebracht over de procedurele rechtspraak van het Gerecht, het Hof van Justitie en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in procedurele kwesties. Deze hulpmiddelen op het gebied van analyse, signalering van ontwikkelingen en informatieverstrekking alsook de thematische instrumenten van de griffie worden tot stand gebracht om te beantwoorden aan de verwachtingen van een rechterlijke instantie die van coherentie een van haar prioriteiten heeft gemaakt. Zij maken deel uit van de mechanismen voor de voorkoming

en opsporing van verschillen in de besluitvormingspraktijk en de rechtspraak, zodat zij op een afgebakend gebied een aanvulling vormen op de kerntaak van de vicepresident van het Gerecht, namelijk de ontwikkeling van een centraal punt voor transversale juridische analyse met het oog op de versterking van de coherentie en kwaliteit van de rechtspraak.

c. Preventieve maatregelen in verband met het risico van een brexit zonder akkoord

Om bijstand te verlenen aan de advocaten die betrokken zijn bij de procedures voor het Gerecht en om in alle omstandigheden een effectieve rechterlijke bescherming te waarborgen, heeft de griffie preventieve maatregelen genomen in verband met het risico dat het Verenigd Koninkrijk van Groot-Brittannië en Noord-Ierland de Unie zou verlaten zonder het akkoord met betrekking tot de terugtrekking uit de Unie (hierna: „terugtrekkingsakkoord”) te hebben ondertekend.

Gelet op het risico dat barristers, solicitors en advocaten van het Verenigd Koninkrijk („advocaten van het Verenigd Koninkrijk”) in geval van een brexit zonder terugtrekkingsakkoord niet langer zouden voldoen aan de in artikel 19 van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie⁹ gestelde voorwaarden waaronder iemand een partij regelmatig kan vertegenwoordigen voor het Gerecht, is tweemaal een voorlichtingscampagne gehouden ten behoeve van de vertegenwoordigers van partijen in zaken die bij deze rechterlijke instantie aanhangig waren. Via individuele brieven heeft de griffier hun aandacht gevestigd op de procedurele gevolgen van een terugtrekking van het Verenigd Koninkrijk zonder ondertekening van een terugtrekkingsakkoord en hun verzocht om passende maatregelen te nemen in het belang van de verdediging van hun cliënten.

De eerste campagne werd in een vroeg stadium gevoerd vóór 12 april 2019, kort nadat het Lagerhuis van het parlement van het Verenigd Koninkrijk op 29 maart 2019 had besloten het ontwerp-terugtrekkingsakkoord te verwerpen.

De tweede campagne werd enkele dagen vóór de deadline van 31 oktober 2019 georganiseerd.

Door de opeenvolgende verlengingen van de in artikel 50, lid 3, VEU bedoelde termijn, waartoe de Europese Raad telkens enkele uren vóór het verstrijken van de vastgestelde termijn besloot, kon uiteindelijk worden voorkomen dat het Verenigd Koninkrijk de Unie in 2019 zonder akkoord verliet.

⁹ Artikel 19, vierde alinea, van het Protocol betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie bepaalt dat „[a]lleen een advocaat die bevoegd is om op te treden voor een rechterlijke instantie van een lidstaat of van een andere staat die partij is bij de Overeenkomst betreffende de Europese Economische Ruimte, [...] een partij voor het Hof [kan] vertegenwoordigen of bijstaan”.

II. Maatregelen in het kader van de derde fase van de hervorming

a. Maatregelen naar aanleiding van het vertrek en de ambtsaanvaarding van een ongezien groot aantal rechters

In maart 2019 is de Maltese rechter die is benoemd tot opvolger van de rechter die in oktober 2018 was benoemd tot rechter in het Hof van Justitie, toegevoegd aan het Gerecht.

In september 2019 hebben in het kader van de gedeeltelijke vernieuwing van het Gerecht overeenkomstig artikel 254, tweede alinea, VWEU¹⁰ acht rechters hun ambt neergelegd en hebben zeven rechters de eed afgelegd voor het Hof van Justitie. Tegelijk hebben zeven extra rechters die in het kader van de derde en laatste fase van de hervorming waren benoemd, eveneens de eed afgelegd voor het Hof van Justitie.

Het Gerecht heeft in 2019 dus 15 nieuwe rechters verwelkomd, waarvan 14 op 26 september 2019. Vanaf die dag is het aantal rechters in het Gerecht van 46 op 52 gebracht.¹¹

In het kader van die wijzigingen in de samenstelling van het Gerecht zijn tal van maatregelen genomen. Deze maatregelen, die werden gecoördineerd door het kabinet van de president en door de griffier (en een gedeelte van zijn teams), zijn uitgevoerd door de gemeenschappelijke diensten van de instelling, met name de directie Gebouwen en Veiligheid, de directie Personeel en Personeelsadministratie en de directie Informatietechnologie.

Die maatregelen bestonden in:

- het tijdig vrijmaken van de ruimten die nodig zijn voor de inrichting van de lokalen van de nieuwe rechters van het Gerecht en het personeel in hun kabinetten, alsmede de inrichting van een zaal waarin alle leden (rechters en griffier) kunnen bijeenkomen in het kader van de werkzaamheden van de voltallige vergadering, in overeenstemming met de door het Gerecht geuite behoeften;
- het beheer van de aanwerving, de overplaatsing en de beëindiging van de arbeidsovereenkomsten van het personeel in de kabinetten (referendarissen en assistenten), die door de bevoegde autoriteiten moeten worden goedgekeurd in de vorm van voorsteldossiers;
- de uitrusting van de nieuwe kabinetten met IT- en telefoonapparatuur, alsook de aanpassing van de IT-toepassingen aan de wijziging van het aantal kamers en de wijze van samenstelling ervan (invoering van zestig rechtsprekende formaties met drie rechters en tien rechtsprekende formaties met vijf rechters);
- de ontvangst van de nieuwe rechters: om deze rechters een algemeen beeld te geven van de werking van het Gerecht, van zijn procedures, van zijn IT-toepassingen (voor de behandeling van de zaken, het documentair onderzoek van documenten en de activiteiten van de leden) en van zijn multimedia-apparatuur alsook van de voorschriften (met name de regels inzake de bescherming van persoonsgegevens) en de parameters (met name op het gebied van computerbeveiliging) die het

¹⁰| Op 31 augustus 2019 is de ambtstermijn van 23 rechters verstreken. Opgemerkt dient te worden dat het Gerecht voor de periode van 1 tot en met 26 september 2019 een besluit heeft vastgesteld over de voortzetting van de werkzaamheid van het Gerecht (PB 2019, C 238, blz. 2).

¹¹| Op 31 december 2019 moesten nog verschillende lidstaten kandidaten voordragen voor het ambt van rechter.

Gerecht in acht dient te nemen, heeft de president van het Gerecht zeer gerichte sessies georganiseerd die werden verzorgd door referendarissen alsook door ambtenaren en andere personeelsleden van de griffie en van de gemeenschappelijke diensten van de instelling. Op deze sessies volgde een door de griffier opgezet introductieprogramma waarbij vertegenwoordigers van het hoger management van de instelling in de gelegenheid waren om de activiteiten en prioriteiten van hun diensten voor te stellen.

Aangezien in verband met de tenuitvoerlegging van de derde fase van de hervorming geen budget ter beschikking werd gesteld voor nieuwe posten in de kabinetten van de rechters, is voorts het hele jaar door uitvoerig gediscussieerd over de manier waarop de kabinetten van de rechters die een uittrekkende rechter opvolgden en de kabinetten van de extra rechters zouden moeten worden samengesteld. De door het Gerecht gekozen oplossing zal het mogelijk maken om vanaf 1 januari 2020 op gefaseerde wijze de functionele gelijkheid tussen de kabinetten van alle rechters in het Gerecht te herstellen.

b. Maatregelen tot organisatie van het Gerecht

In de eerste plaats is de organisatie van het Gerecht aangepast aan het toegenomen aantal rechters. Het aantal kamers in het Gerecht is verhoogd van negen naar tien. Elke kamer bestaat thans uit vijf rechters, en zodra alle rechters benoemd zijn, kunnen kamers met zes rechters worden gevormd.

In de tweede plaats is de wijze van samenstelling van de rechtsprekende formaties gewijzigd om een grotere verscheidenheid in de samenstelling ervan mogelijk te maken. Tot 26 september 2019 was een kamer van vijf rechters onderverdeeld in twee vaste formaties, die werden voorgezeten door dezelfde kamerpresident. Sinds 30 september 2019 is het aantal rechtsprekende formaties verhoogd door een toerbeurtsysteem voor de rechters in te voeren. Dientengevolge kunnen binnen een kamer met vijf rechters zes rechtsprekende formaties worden gevormd.

In de derde plaats is de wijze van samenstelling van de Grote kamer, die bestaat uit 15 rechters, gewijzigd opdat rechters die geen kamerpresident zijn, daarin zitting kunnen hebben in de loop van opeenvolgende verwijzingen. Anders dan de wijze van samenstelling die voorzag in de deelname van de president, de vicepresident, alle kamerpresidenten en de rechters van de kamer waarbij de zaak aanvankelijk aanhangig was, voorziet de sinds 26 september 2019 geldende wijze van samenstelling in de deelname van de president, de vicepresident, een beperkt aantal kamerpresidenten, de rechters van de kamer waarbij de zaak aanvankelijk aanhangig was, en andere rechters die worden gekozen op basis van, afwisselend, de rangorde naar anciënniteit en de omgekeerde rangorde naar anciënniteit.

In de vierde plaats heeft het Gerecht besloten om een zekere specialisatie van de kamers in te voeren. Zo behandelen sinds 30 september 2019 vier kamers ambtenarenzaken¹², en nemen zes kamers kennis van intellectuele-eigendomszaken¹³. Alle overige rechtszaken worden over alle kamers verdeeld.

¹²| Het gaat om beroepen die worden ingesteld op grond van artikel 270 VWEU en in voorkomend geval artikel 50 bis van het Protocol betreffende Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie.

¹³| Het gaat om beroepen tegen beslissingen van de kamers van beroep van het Bureau voor intellectuele eigendom van de Europese Unie (EUIPO) en het Communautair Bureau voor plantenrassen (CBP).

In dit verband heeft het Gerecht de in zijn Reglement voor de procesvoering vastgestelde regeling voor de toewijzing van zaken gehandhaafd en aangepast aan de relatieve specialisatie van de kamers. Deze regeling is gebaseerd op een toerbeurtsysteem, waarvan kan worden afgeweken wanneer bepaalde zaken verknocht zijn (hetzelfde voorwerp hebben, deel uitmaken van dezelfde reeks of juridische overeenkomsten vertonen) of wanneer dit vereist is voor een evenwichtige verdeling van de werklast.

In de vijfde plaats heeft het Gerecht besloten om de deelname van de president en de vicepresident aan de rechtsprekende activiteit uit te breiden. Gezien de omvang van hun verantwoordelijkheden is bevestigd dat de president en de vicepresident geen vaste rechters in de rechtsprekende formaties zijn. Daartegenover staat dat sinds 27 september 2019 een verhinderde rechter wordt vervangen door de president (voorheen werd hij vervangen door de vicepresident). Voorts heeft de vicepresident – die nog steeds als voornaamste taak heeft bij te dragen tot het behoud van de coherentie van de rechtspraak – zitting in uitgebreide rechtsprekende formaties van vijf rechters, en wel in één zaak per kamer per jaar.

Al deze in verband met de toename van het aantal rechters in het Gerecht genomen besluiten zijn voorafgegaan door gedachtewisselingen en voorstellen waaraan de griffier en een deel van zijn dienst hebben deelgenomen. Zij zijn alle bekendgemaakt in het Publicatieblad van de Europese Unie en kunnen worden geraadpleegd op de website Curia.¹⁴

III. Andere vormen van ondersteuning aan het Gerecht

De griffie heeft via de griffier en via zijn vertegenwoordigers ondersteuning verleend aan verschillende organen van het Gerecht (met name de voltallige vergadering, de vergadering van kamerpresidenten en het comité „Reglement voor de procesvoering”), alsmede aan andere comités en werkgroepen, naargelang van de behoeften of de aard van de behandelde onderwerpen (deontologie, institutionele kwesties of IT-kwesties).

Daarnaast zijn er maatregelen genomen om documenten over het Gerecht te publiceren of te verspreiden. In de eerste plaats heeft de griffier gezorgd voor de publicatie van de Jurisprudentie, de bekendmaking in het *Publicatieblad van de Europese Unie* van de besluiten die het Gerecht heeft vastgesteld overeenkomstig de procedurele voorschriften en de verspreiding van documenten over het Gerecht via het internet. De pagina „Procedure” van het Gerecht, die een onderdeel is van de Curia-website, is perfect up-to-date gehouden. In de tweede plaats zijn overeenkomstig artikel 8, lid 3, derde alinea, van de Gedragscode van de leden en de voormalige leden van het Hof van Justitie van de Europese Unie maatregelen genomen om de externe activiteiten van de leden waarvoor het Gerecht in 2018 toestemming heeft verleend, bekend te maken op de website van de instelling.

Voorts heeft de griffier als verantwoordelijke voor de publicaties van het Gerecht, in verband met de toegang tot de gerechtelijke uitspraken via internet, verschillende verzoeken om anonimisering ex post ontvangen van natuurlijke personen die partij waren geweest voor het Gerecht en vervolgens de wens uitten dat hun identiteit zou worden geschrapt uit een via het internet openbaar gemaakte gerechtelijke uitspraak van het Gerecht of het Gerecht voor ambtenarenzaken van de Europese Unie. De griffier, die aangewezen is als verantwoordelijke voor de verwerking van de in de beslissingen vervatte persoonsgegevens nadat de zaak is afgedaan, heeft uitspraak gedaan op elk van de bij hem ingediende verzoeken.

¹⁴| Samenstelling van de Grote kamer (PB 2019, C 172, blz. 2); criteria voor de toewijzing van de zaken aan de kamers (PB 2019, C 372, blz. 2) en wijze waarop de rechter ter vervanging van een verhinderde rechter wordt aangewezen (PB 2019, C 263, blz. 2).

Onverminderd de mogelijkheid waarover de betrokkene beschikt om beroep in te stellen teneinde de rechtmatigheid van een ter zake vastgesteld besluit van de griffier te betwisten, heeft het Gerecht, in navolging van het Hof van Justitie¹⁵, een besluit vastgesteld waarbij bepaald is binnen welke termijn de griffier een standpunt moet innemen en waarbij voorzien is in een onafhankelijke toetsing van zijn besluiten door een comité van drie rechters.¹⁶ Het Gerecht heeft aldus voldaan aan artikel 8, lid 3, van het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie – waarin staat te lezen dat „[e]en onafhankelijke autoriteit [toeziet op de naleving van de] regels [inzake de bescherming van persoonsgegevens]” – en heeft in aanmerking genomen dat de toezichthoudende taken van de Europese Toezichthouder voor gegevensbescherming zich niet uitstrekken tot de verwerking van persoonsgegevens door het Gerecht wanneer het als rechtsprekende instantie optreedt.¹⁷

IV. Administratieve werkzaamheden

De werklast op het gebied van het beheer van het Gerecht is aanzienlijk toegenomen. De voorbereiding van de vergaderingen van de comités en werkgroepen (agenda, onderzoek van dossiers, opstellen van notulen of verslagen), die regelmatig plaatsvinden, en de toename van het aantal administratieve kwesties dat moet worden behandeld binnen een rechterlijke instantie die op 31 december 2019 meer dan 300 personeelsleden telde, vormen hiervoor een logische verklaring.

Bovendien is er nog steeds sprake van een hoge werklast in verband met het beheer van de dienst, het beheer van de ambtenaren en andere personeelsleden van de dienst (aanwervingsprocedures, beoordelingen, uitoefening van statutaire rechten) en het volgen van de ontwikkelingen op het gebied van IT-toepassingen, alsook in verband met coördinatie, documentatie, informatie en communicatie (waaronder de grondige herziening van de intranetsite van de griffie van het Gerecht).

15| Besluit van het Hof van Justitie van 1 oktober 2019 tot instelling van een intern toezichtmechanisme inzake de verwerking van persoonsgegevens wanneer het Hof van Justitie als rechtsprekende instantie optreedt (PB 2019, C 383, blz. 2).

16| Besluit van het Gerecht van 16 oktober 2019 tot instelling van een intern toezichtmechanisme inzake de verwerking van persoonsgegevens wanneer het Gerecht als rechtsprekende instantie optreedt (PB 2019, C 383, p. 4).

17| Zie artikel 57, lid 1, onder a), van verordening (EU) 2018/1725 van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2018 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens door instellingen, organen en instanties van de Unie en betreffende het vrije verkeer van die gegevens, en tot intrekking van verordening (EG) nr. 45/2001 en besluit nr. 1247/2002/EG (PB 2018, L 295, blz. 39).

In haar hoedanigheid van administratieve dienst heeft de griffie gereageerd op diverse andere verzoeken die tot haar waren gericht. Om te voldoen aan de uit de regelgeving voortvloeiende vereisten zijn er maatregelen genomen om:

- het milieu te beschermen door in het kader van het „EMAS“-systeem – Eco-Management and Audit Scheme – de sensibiliseringsacties voort te zetten in samenwerking met verschillende andere administratieve diensten van de instelling en de kabinetten van de rechters;
- de uit de financiële reglementering voortvloeiende regels ten uitvoer te leggen¹⁸;
- ervoor te zorgen dat de verordening betreffende de verwerking van persoonsgegevens door de instellingen, organen en instanties van de Unie¹⁹ wordt nageleefd;
- de regeling voor de bescherming van zeer gevoelige informatie in de door de president van het Gerecht aangewezen zaken volledig uit te voeren.

Ten slotte heeft de griffie middelen vrijgemaakt om de directie Informatietechnologie bij te staan bij de voorbereiding van het bestek voor een institutioneel IT-project (project voor het opzetten van een geïntegreerd beheerssysteem voor rechtszaken).

De bijdrage aan de gerechtelijke werkzaamheden moest worden verzoend met taken zoals het in overeenstemming brengen van de documenten en procedures binnen de griffie met de ter zake geldende voorschriften en de zorg voor de betrokkenheid van de ambtenaren en andere personeelsleden op het gebied van het milieu, de bescherming van persoonsgegevens en de informatietechnologie. De griffie, waarvan een steeds grotere rationalisatie wordt verlangd terwijl flexibiliteit en aanpassingsvermogen vereist zijn, heeft haar middelen dan ook aangewend in overeenstemming met de reële behoeften en prioriteiten van het Gerecht alsook de reglementaire verplichtingen waaraan zij als administratieve dienst moet voldoen.

¹⁸| Verordening (EU, Euratom) 2018/1046 van het Europees Parlement en de Raad van 18 juli 2018 tot vaststelling van de financiële regels van toepassing op de algemene begroting van de Unie, tot wijziging van verordeningen (EU) nr. 1296/2013, (EU) nr. 1301/2013, (EU) nr. 1303/2013, (EU) nr. 1304/2013, (EU) nr. 1309/2013, (EU) nr. 1316/2013, (EU) nr. 223/2014, (EU) nr. 283/2014 en besluit nr. 541/2014/EU en tot intrekking van verordening (EU, Euratom) nr. 966/2012 (PB 2018, L 193, blz. 1).

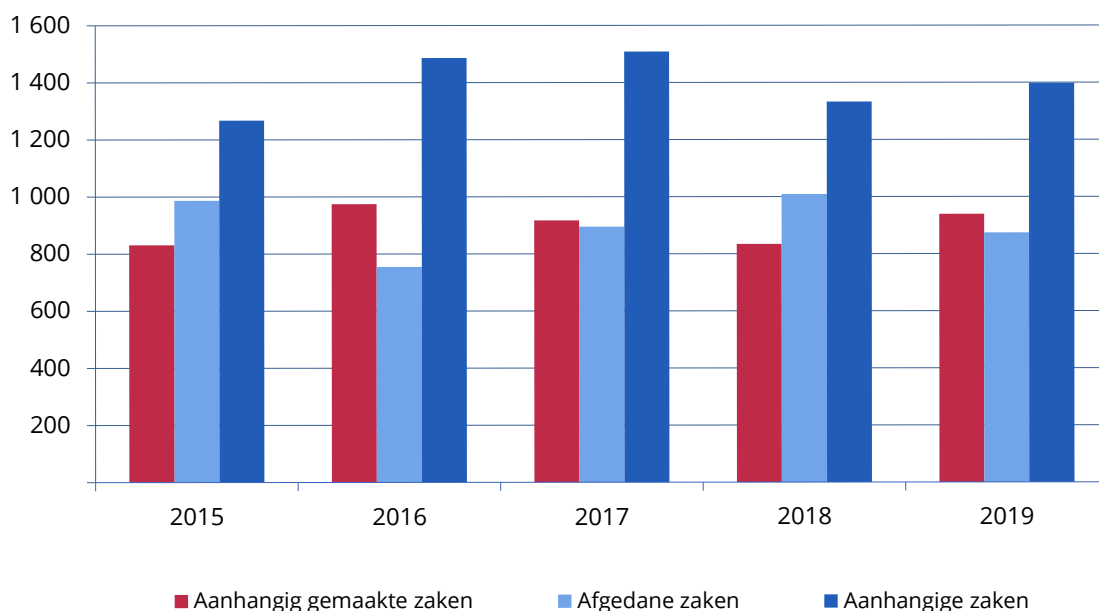
¹⁹| Bovengenoemde verordening 2018/1725.

D | Gerechtelijke statistieken van het Gerecht

I. Werkzaamheden van het Gerecht in het algemeen — Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2015-2019)	303
II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	304
III. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van het beroep (2015-2019)	305
IV. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)	306
V. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	307
VI. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2019)	308
VII. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)	309
VIII. Afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)	310
IX. Afgedane zaken — Procesduur in maanden (2015-2019)	311
X. Duur van de procedures in maanden (2015-2019)	312
XI. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2015-2019)	313
XII. Op 31 december aanhangige zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)	314
XIII. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)	315
XIV. Diversen — Kort gedingen (2015-2019)	316
XV. Diversen — Versnelde procedures (2015-2019) ¹	317
XVI. Diversen — Beslissingen van het Gerecht waartegen bij het Hof van Justitie hogere voorziening is ingesteld (1990-2019)	318
XVII. Diversen — Verdeling van de bij het Hof van Justitie ingestelde hogere voorzieningen volgens de aard van de procedure (2015-2019)	319
XVIII. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2019)	320
XIX. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2015-2019)	321
XX. Diversen — Algemene ontwikkeling (1989-2019) Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken	322
XXI. Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht (2015-2019)	323
XXII. Wijze van neerlegging van de processtukken voor het Gerecht.	324
XXIII. Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd (2015-2019)	325
XXIV. Bekendmakingen in het Publicatieblad van de Europese Unie (2015-2019) ¹	326
XXV. Aantal bepleite zaken (2015-2019)	327

I. Werkzaamheden van het Gerecht in het algemeen — Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken (2015-2019)^{1 2}

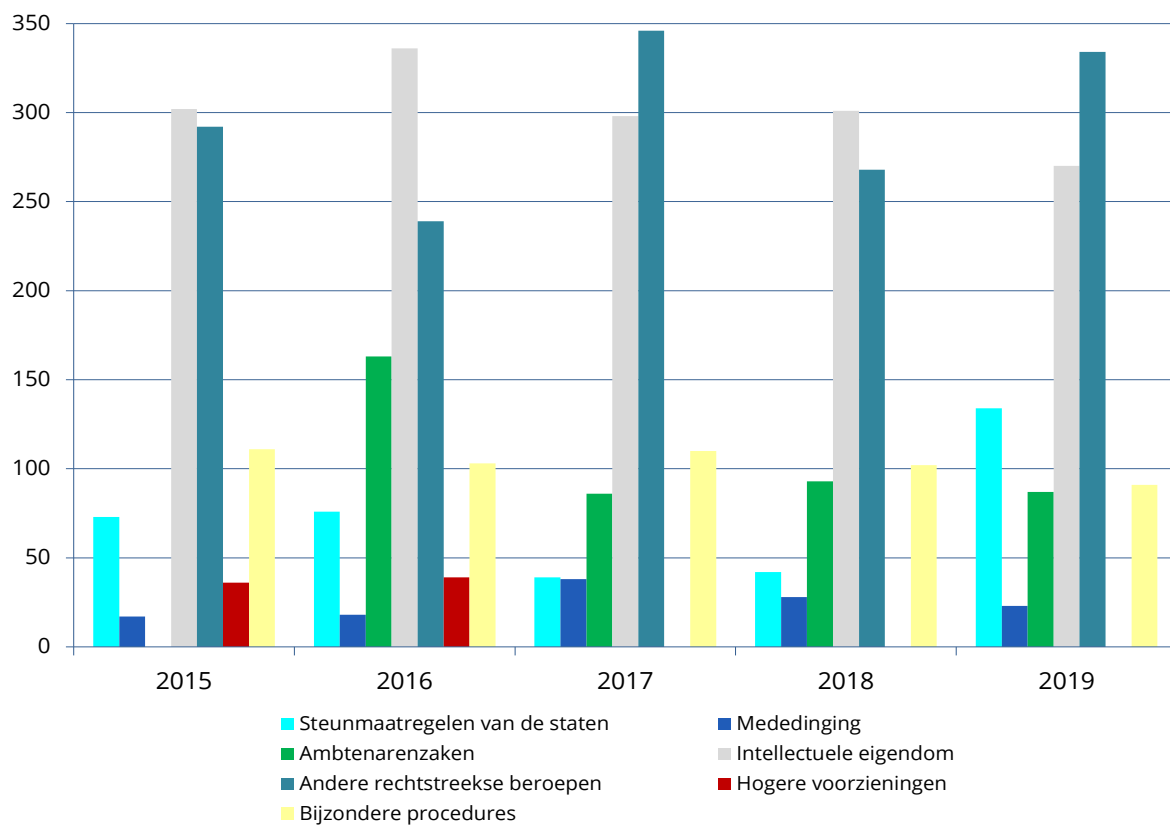
	2015	2016	2017	2018	2019
Aanhangig gemaakte zaken	831	974	917	834	939
Afgedane zaken	987	755	895	1 009	874
Aanhangige zaken	1 267	1 486	1 508	1 333	1 398

1| Tenzij anders is vermeld, is in deze en de volgende tabellen rekening gehouden met de bijzondere procedures.

Als „bijzondere procedures» worden beschouwd: verzet tegen een bij verstek gewezen arrest (artikel 41 van het Statuut van het Hof; artikel 166 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); derdenverzet (artikel 42 van het Statuut van het Hof; artikel 167 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); uitlegging (artikel 43 van het Statuut van het Hof; artikel 168 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); herziening (artikel 44 van het Statuut van het Hof; artikel 169 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); rechtsbijstand (artikel 148 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); rectificatie (artikel 164 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht); verzuim om te beslissen (artikel 165 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht) en betwisting van de invorderbare kosten (artikel 170 van het Reglement voor de procesvoering van het Gerecht).

2| Tenzij anders is vermeld, is in deze en de volgende tabellen geen rekening gehouden met de kort gedingen.

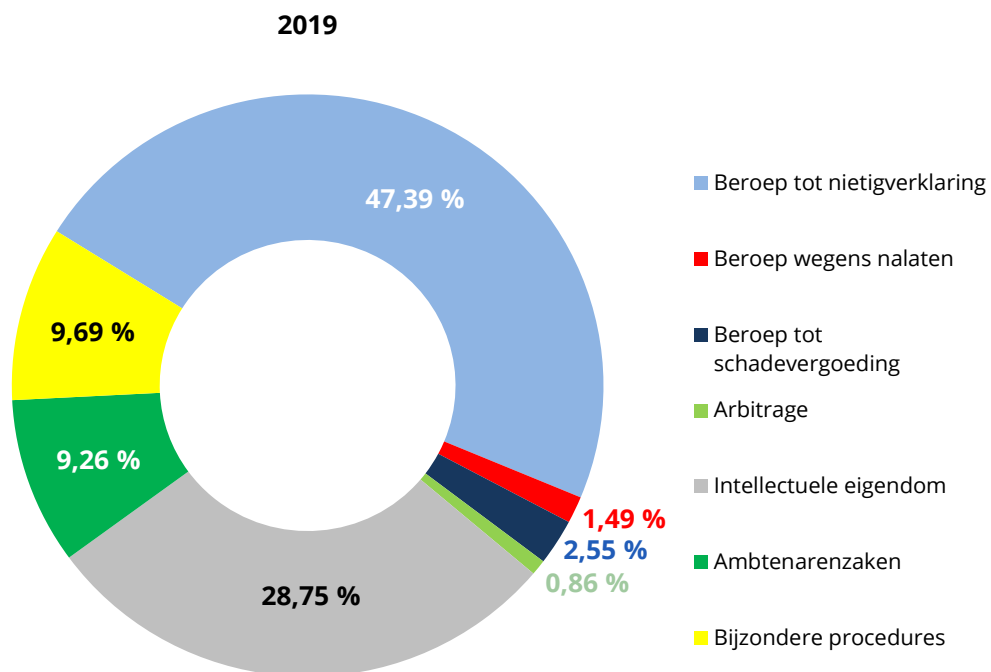
II. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van de procedures (2015-2019)

	2015	2016 ¹	2017	2018	2019
Steunmaatregelen van de staten	73	76	39	42	134
Mededinging	17	18	38	28	23
Ambtenarenzaken		163	86	93	87
Intellectuele eigendom	302	336	298	301	270
Andere rechtstreekse beroepen	292	239	346	268	334
Hogere voorzieningen	36	39			
Bijzondere procedures	111	103	110	102	91
Totaal	831	974	917	834	939

1| Op 1 september 2016 zijn 123 ambtenarenzaken en 16 bijzondere procedures op dit gebied aan het Gerecht overgedragen.

III. Aanhangig gemaakte zaken — Aard van het beroep (2015-2019)

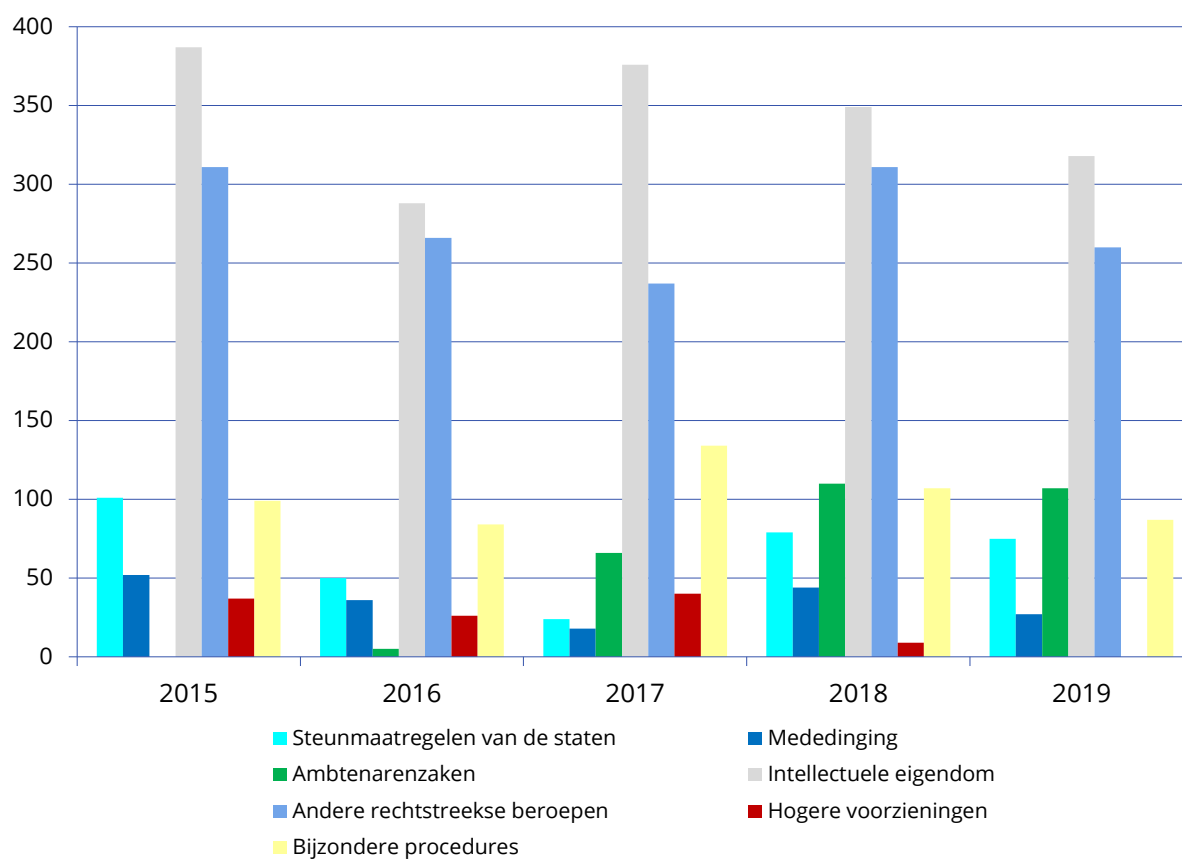

	2015	2016	2017	2018	2019
Beroep tot nietigverklaring	332	297	371	288	445
Beroep wegens nalaten	5	7	8	14	14
Beroep tot schadevergoeding	30	19	23	29	24
Arbitrage	15	10	21	7	8
Intellectuele eigendom	302	336	298	301	270
Ambtenarenzaken		163	86	93	87
Hogere voorzieningen	36	39			
Bijzondere procedures	111	103	110	102	91
Totaal	831	974	917	834	939

IV. Aanhangig gemaakte zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Arbitragebeding	15	10	21	7	8
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	55	28	27	40	42
Buitenlands en veiligheidsbeleid		1			1
Burgerschap van de Unie					1
Consumentenbescherming	2	1		1	1
Cultuur		1			
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief		3	1		2
Economisch en monetair beleid	3	23	98	27	24
Economische, sociale en territoriale samenhang	5	2	3		3
Energie	3	4	8	1	8
Extern optreden van de Europese Unie	1	2	2	2	6
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	7	4	5	4	5
Fiscale bepalingen	1	2	1	2	
Gemeenschappelijk visserijbeleid		1	2	3	
Handelspolitiek	6	17	14	15	13
Harmonisatie van wetgevingen	1	1	5	3	2
Institutioneel recht	53	52	65	71	148
Intellectuele en industriële eigendom	303	336	298	301	270
Landbouw	37	20	22	25	12
Mededinging	17	18	38	28	23
Milieu	5	6	8	7	10
Ondernemingsrecht	1				
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	3	1		1	1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	10	8	2	1	3
Overheidsopdrachten	23	9	19	15	10
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	5	6	10	4	6
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht		7		2	1
Sociale politiek		1		1	1
Steunmaatregelen van de staten	73	76	39	42	134
Toegang tot documenten	48	19	25	21	17
Trans-Europese netwerken			2	1	1
Vervoer				1	1
Volksgezondheid	2	6	5	9	5
Vrij verkeer van goederen	2	1			
Vrij verkeer van kapitaal	2	1		1	
Vrij verkeer van personen	1	1	1	1	2
Vrij verrichten van diensten		1			
Vrijheid van vestiging				1	
Totaal EG-Verdrag/VWEU	684	669	721	638	761
Ambtenarenstatuut	36	202	86	94	87
Bijzondere procedures	111	103	110	102	91
TOTAAL-GENERAAL	831	974	917	834	939

V. Afgedane zaken — Aard van de procedures (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Steunmaatregelen van de staten	101	50	24	79	75
Mededinging	52	36	18	44	27
Ambtenarenzaken		5	66	110	107
Intellectuele eigendom	387	288	376	349	318
Andere rechtstreekse beroepen	311	266	237	311	260
Hogere voorzieningen	37	26	40	9	
Bijzondere procedures	99	84	134	107	87
Totaal	987	755	895	1 009	874

VI. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2019)

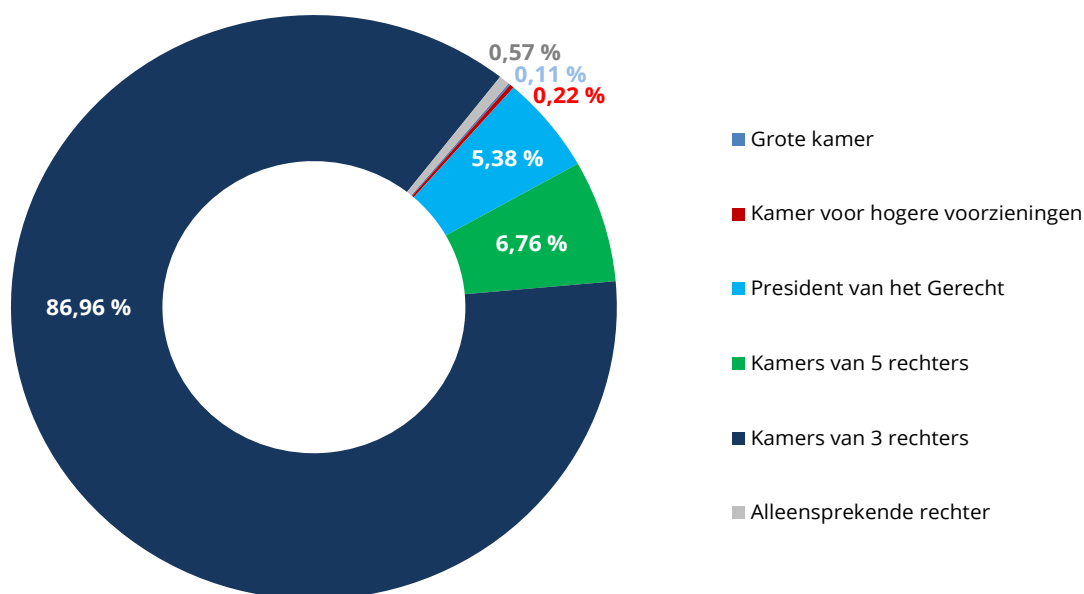
	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Arbitragebeding	13		13
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	29	1	30
Burgerschap van de Unie		1	1
Consumentenbescherming		1	1
Economisch en monetair beleid	7	6	13
Economische, sociale en territoriale samenhang	2		2
Energie	3		3
Extern optreden van de Europese Unie	1	2	3
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	1	3	4
Fiscale bepalingen		2	2
Handelspolitiek	10	2	12
Harmonisatie van wetgevingen	2	2	4
Institutioneel recht	23	48	71
Intellectuele en industriële eigendom	260	58	318
Landbouw	23	10	33
Mededinging	18	9	27
Milieu		6	6
Ondernemingsrecht	1		1
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	2	1	3
Overheidsopdrachten	13	4	17
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	9	1	10
Sociale politiek	1		1
Steunmaatregelen van de staten	50	25	75
Toegang tot documenten	10	7	17
Trans-Europese netwerken	1	1	2
Volksgezondheid	3	4	7
Vrij verkeer van kapitaal		1	1
Vrij verkeer van personen		1	1
Vrijheid van vestiging		1	1
Totaal EG-Verdrag/VWEU	482	197	679
Ambtenarenstatuut	71	37	108
Bijzondere procedures	1	86	87
TOTAAL-GENERAAL	554	320	874

VII. Afgedane zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019) (Arresten en beschikkingen)

	2015	2016	2017	2018	2019
Arbitragebeding	2	17	17	7	13
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	60	70	26	42	30
Buitenlands en veiligheidsbeleid	1			1	
Burgerschap van de Unie					1
Consumentenbescherming	2	1	1	1	1
Cultuur		1	1		
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	4	3	5	1	
Economisch en monetair beleid	9	2	6	16	13
Economische, sociale en territoriale samenhang	6	1	12	4	2
Energie	1	3	3	6	3
Extern optreden van de Europese Unie	2		4	2	3
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	5	1	5	5	4
Fiscale bepalingen	1		3		2
Gemeenschappelijk visserijbeleid	3	2	2	2	
Handelspolitiek	24	21	15	10	12
Harmonisatie van wetgevingen		1	2	1	4
Industriebeleid	2				
Institutioneel recht	58	46	54	64	71
Intellectuele en industriële eigendom	388	288	376	349	318
Landbouw	32	34	21	25	33
Mededinging	52	36	18	44	27
Milieu	18	4	3	11	6
Ondernemingsrecht	1				1
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport		1		3	
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	2	6	12	7	3
Overheidsopdrachten	22	20	16	20	17
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	9	8	4	4	10
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht			5	3	
Sociale politiek		1		1	1
Steunmaatregelen van de staten	101	50	24	79	75
Toegang tot documenten	21	13	14	67	17
Toetreding van nieuwe staten	1				
Trans-Europese netwerken		2		1	2
Vervoer	3			1	
Volksgezondheid	15	3	3	5	7
Vrij verkeer van goederen	2	1			
Vrij verkeer van kapitaal	2	1			1
Vrij verkeer van personen	1		2	1	1
Vrij verrichten van diensten		1			
Vrijheid van vestiging	1				1
Totaal EG-Verdrag/VWEU	851	638	654	783	679
Ambtenarenstatuut	37	33	107	119	108
Bijzondere procedures	99	84	134	107	87
TOTAAL-GENERAAL	987	755	895	1 009	874

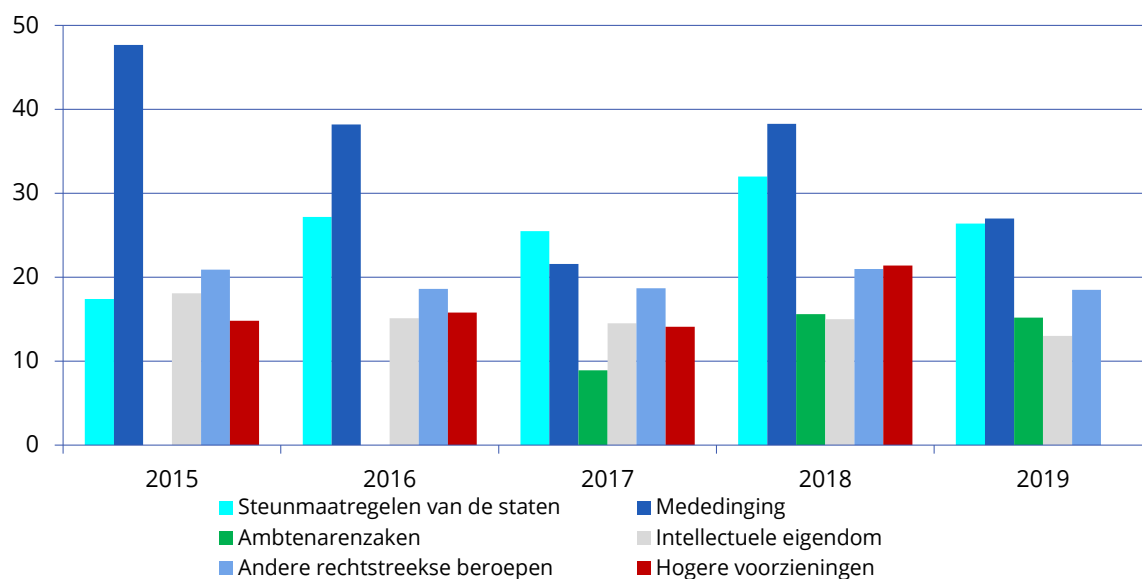
VIII. Afgedane zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)

2019

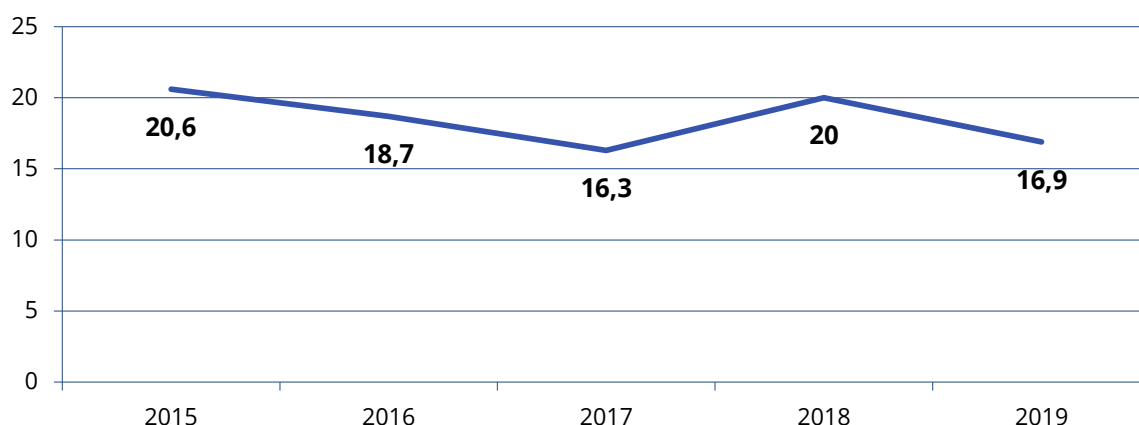
	2015			2016			2017			2018			2019		
	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal	Arresten	Beschikkingen	Totaal
Grote kamer													1	1	
Kamer voor hogere voorzieningen	23	14	37	25	13	38	29	17	46	9	2	11		2	2
President van het Gerecht		44	44		46	46		80	80		43	43		47	47
Kamers van 5 rechters	8	3	11	10	2	12	13	5	18	84	3	87	50	9	59
Kamers van 3 rechters	538	348	886	408	246	654	450	301	751	546	317	863	499	261	760
Alleensprekende rechter	1	8	9	5		5				5		5	5		5
Totaal	570	417	987	448	307	755	492	403	895	644	365	1009	554	320	874

IX. Afgedane zaken — Procesduur in maanden (2015-2019)¹ (Arresten en beschikkingen)

	2015	2016	2017	2018	2019
Steunmaatregelen van de staten	17,4	27,2	25,5	32	26,4
Mededinging	47,7	38,2	21,6	38,3	27
Ambtenarenzaken			8,9	15,6	15,2
Intellectuele eigendom	18,1	15,1	14,5	15	13
Andere rechtstreekse beroepen	20,9	18,6	18,7	21	18,5
Hogere voorzieningen	14,8	15,8	14,1	21,4	
Alle zaken	20,6	18,7	16,3	20	16,9

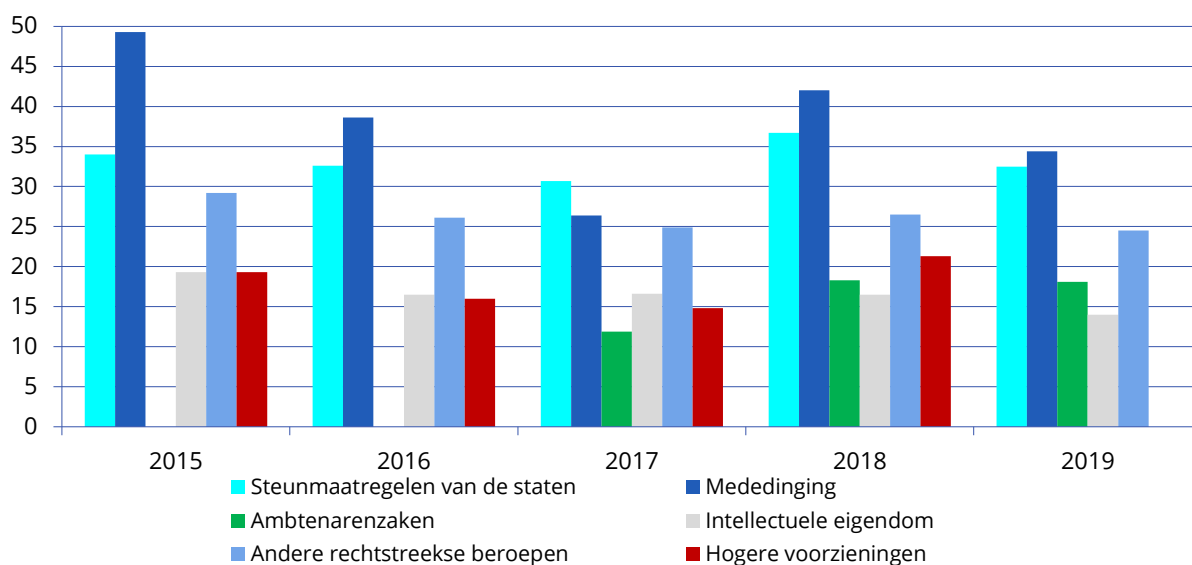
Duur van de procedures (in maanden) Alle zaken die bij arrest of beschikking zijn afgedaan

1| De duur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden. Bij de berekening van de gemiddelde procesduur is geen rekening gehouden met: zaken waarin een tussenarrest is geweest; bijzondere procedures; hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies; ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen. In de ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen en door het Gerecht bij arrest of beschikking zijn afgedaan, was de gemiddelde procesduur 20,7 maanden (waarbij rekening is gehouden met de periode voor het Gerecht voor ambtenarenzaken en de periode voor het Gerecht).

X. Duur van de procedures in maanden (2015-2019)¹

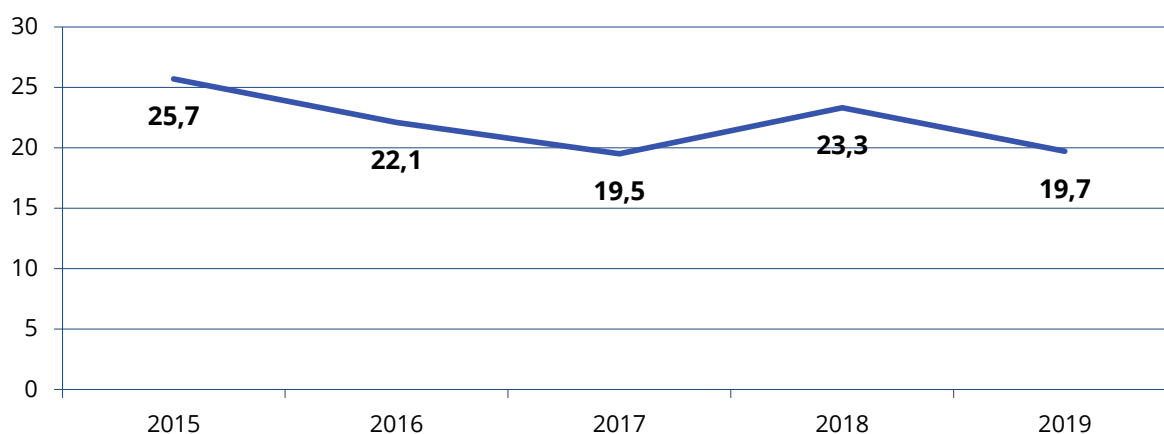
Arresten

	2015	2016	2017	2018	2019
Steunmaatregelen van de staten	34	32,6	30,7	36,7	32,5
Mededinging	49,3	38,6	26,4	42	34,4
Ambtenarenzaken			11,9	18,3	18,1
Intellectuele eigendom	19,3	16,5	16,6	16,5	14
Andere rechtstreekse beroepen	29,2	26,1	24,9	26,5	24,5
Hogere voorzieningen	19,3	16	14,8	21,3	
Alle zaken	25,7	22,1	19,5	23,3	19,7

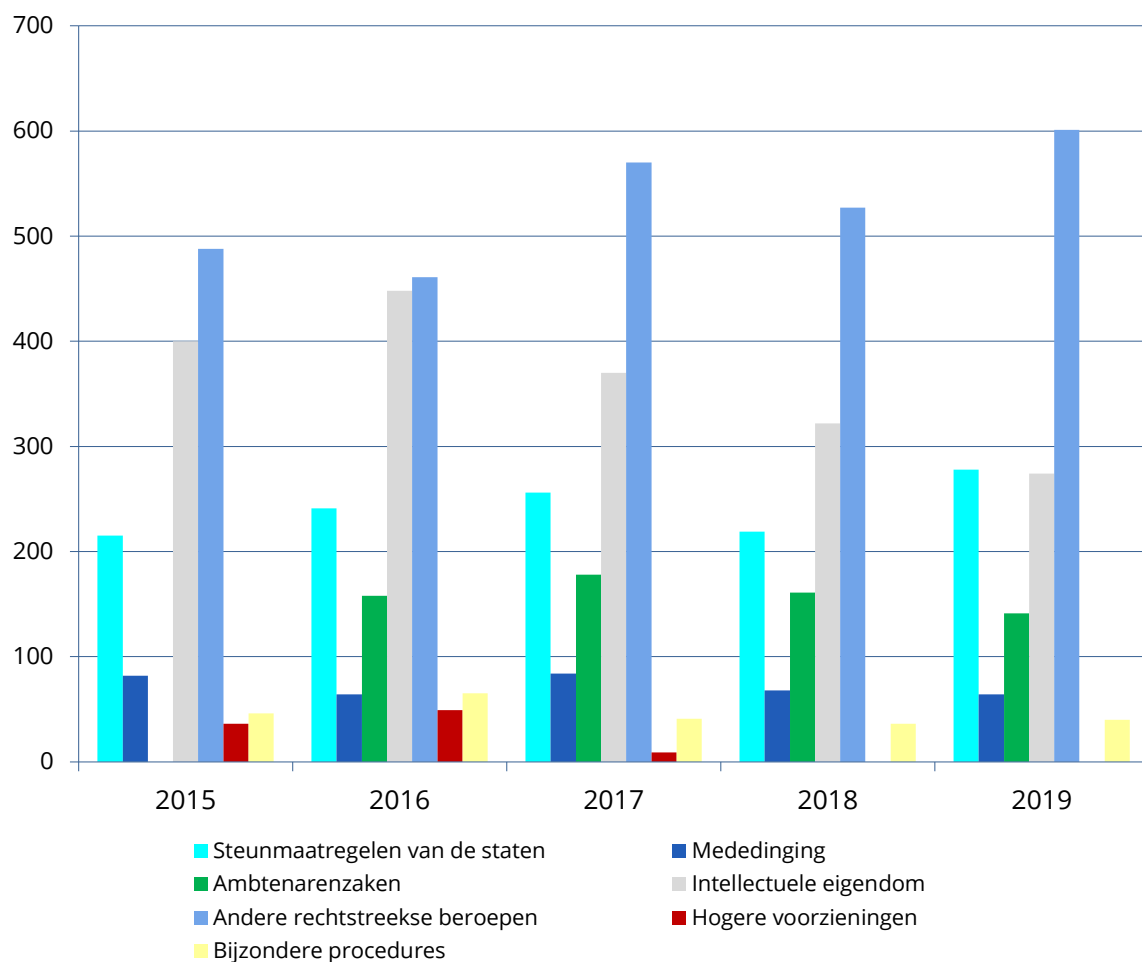
Duur van de procedures (in maanden)

Alle zaken die bij arrest zijn afgedaan

1| De duur is uitgedrukt in maanden en tiende delen van maanden. Bij de berekening van de gemiddelde procesduur is geen rekening gehouden met: zaken waarin een tussenarrest is gewezen; bijzondere procedures; hogere voorzieningen tegen uitspraken in kort geding of over interventies; ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen. In de ambtenarenzaken die op 1 september 2016 aan het Gerecht zijn overgedragen en door het Gerecht bij arrest zijn afgedaan, was de gemiddelde procesduur 23,7 maanden (waarbij rekening is gehouden met de periode voor het Gerecht voor ambtenarenzaken en de periode voor het Gerecht).

XI. Op 31 december aanhangige zaken — Aard van de procedures (2015-2019)

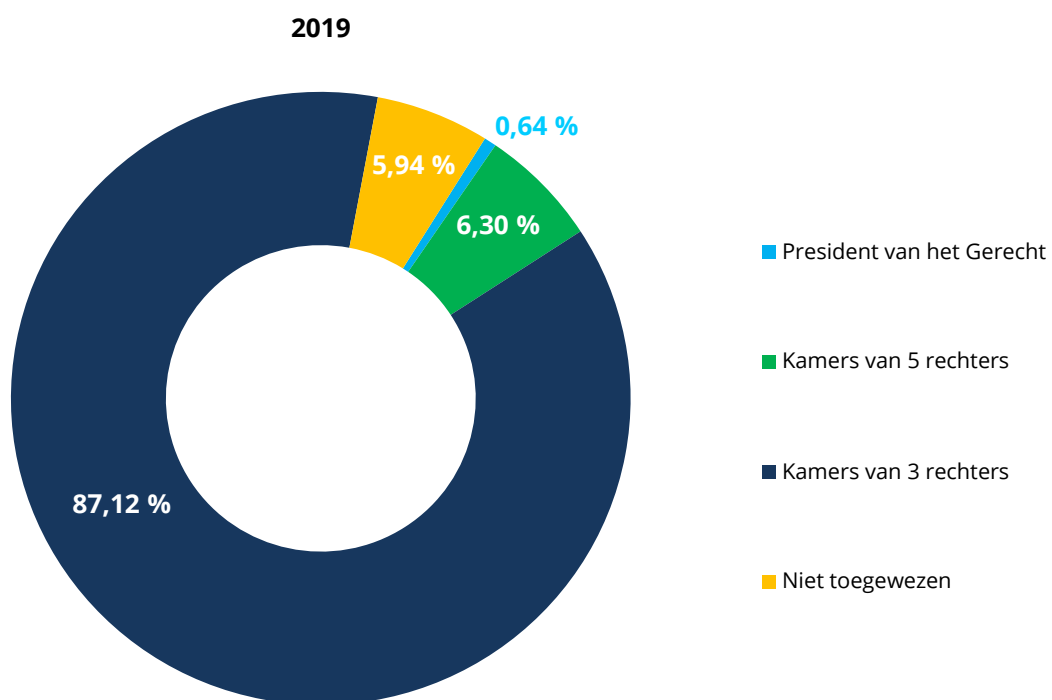

	2015	2016	2017	2018	2019
Steunmaatregelen van de staten	215	241	256	219	278
Mededinging	82	64	84	68	64
Ambtenarenzaken		158	178	161	141
Intellectuele eigendom	400	448	370	322	274
Andere rechtstreekse beroepen	488	461	570	527	601
Hogere voorzieningen	36	49	9		
Bijzondere procedures	46	65	41	36	40
Totaal	1 267	1 486	1 508	1 333	1 398

XII. Op 31 december aanhangige zaken — Onderwerp van het beroep (2015-2019)

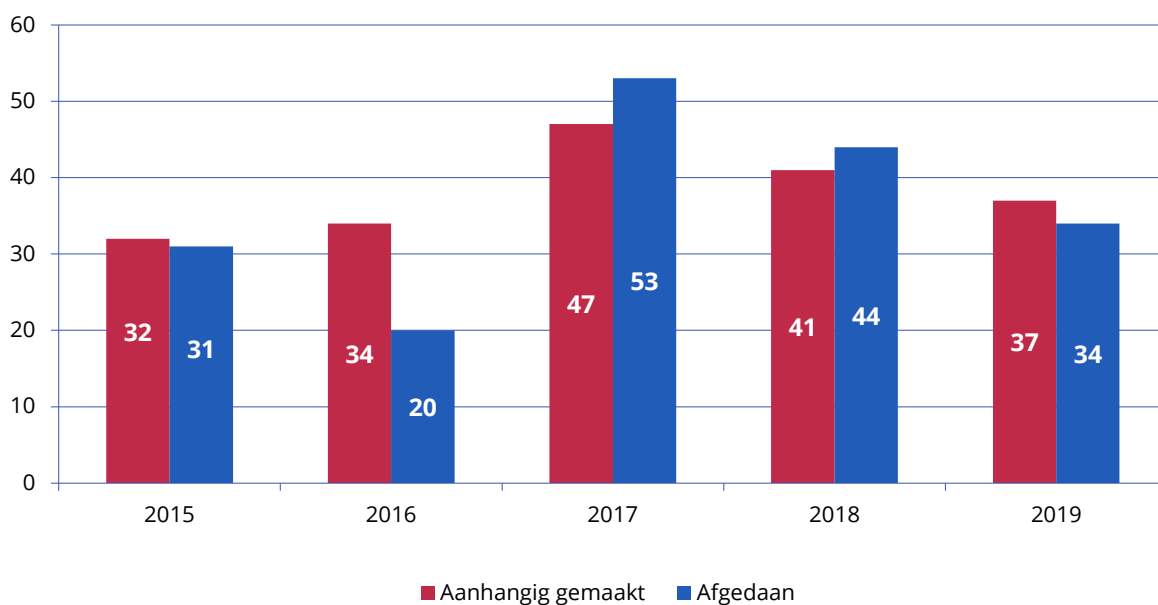
	2015	2016	2017	2018	2019
Arbitragebeding	30	23	27	27	22
Beperkende maatregelen (Extern optreden)	103	61	62	60	72
Buitenlands en veiligheidsbeleid		1	1		1
Consumentenbescherming	2	2	1	1	1
Cultuur	1	1			
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	5	5	1		2
Economisch en monetair beleid	3	24	116	127	138
Economische, sociale en territoriale samenhang	14	15	6	2	3
Energie	3	4	9	4	9
Extern optreden van de Europese Unie	2	4	2	2	5
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)	7	10	10	9	10
Fiscale bepalingen		2		2	
Gemeenschappelijk visserijbeleid	2	1	1	2	2
Handelspolitiek	40	36	35	40	41
Harmonisatie van wetgevingen	1	1	4	6	4
Institutioneel recht	79	85	96	103	180
Intellectuele en industriële eigendom	400	448	370	322	274
Landbouw	56	42	43	43	22
Mededinging	82	64	84	68	64
Milieu	5	7	12	8	12
Ondernemingsrecht	1	1	1	1	
Onderwijs, beroepsopleiding, jeugd en sport	3	3	3	1	2
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte	17	19	9	3	3
Overheidsopdrachten	35	24	27	22	15
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	10	8	14	14	10
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht		7	2	1	2
Sociale politiek	1	1	1	1	1
Steunmaatregelen van de staten	215	241	256	219	278
Toegang tot documenten	59	65	76	30	30
Trans-Europese netwerken	2		2	2	1
Vervoer					1
Volksgezondheid	4	7	9	13	11
Vrij verkeer van kapitaal				1	
Vrij verkeer van personen		1			1
Vrijheid van vestiging				1	
Totaal EG-Verdrag/VWEU	1 182	1 213	1 280	1 135	1 217
Ambtenarenstatuut	39	208	187	162	141
Bijzondere procedures	46	65	41	36	40
TOTAAL-GENERAAL	1 267	1 486	1 508	1 333	1 398

XIII. Op 31 december aanhangige zaken — Rechtsprekende formatie (2015-2019)

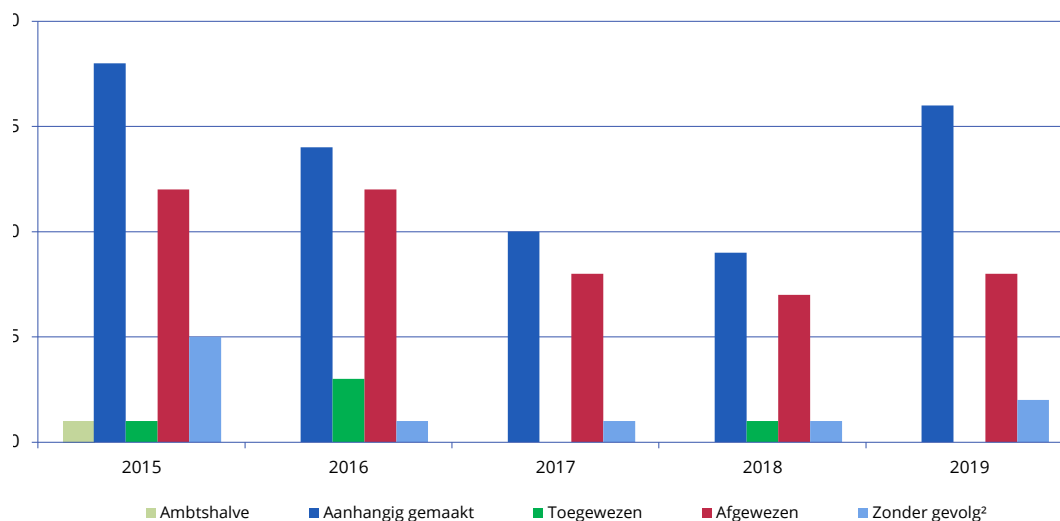
	2015	2016	2017	2018	2019
Grote kamer				1	
Kamer voor hogere voorzieningen	48	51	11	1	
President van het Gerecht	12	12	1	1	9
Kamers van 5 rechters	6	23	100	77	88
Kamers van 3 rechters	1 099	1 253	1 323	1 187	1 218
Alleensprekende rechter	1			2	
Niet toegewezen	101	147	73	64	83
Totaal	1 267	1 486	1 508	1 333	1 398

XIV. Diversen — Kort gedingen (2015-2019)

2019					
	Aanhangig gemaakte kort gedingen	Afgedane kort gedingen	Resultaat		
			Toewijzing	Doorhaling/ Afdoening zonder beslissing	Afwijzing
Ambtenarenstatuut	5	6			6
Douane-unie en gemeenschappelijk douanetarief	1				
Economisch en monetair beleid	1	1			1
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)		1			1
Institutioneel recht	6	4		1	3
Landbouw	4	8		1	7
Mededinging	2	1			1
Milieu	1	1			1
Overheidsopdrachten	6	3			3
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	2	1			1
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	1	1			1
Steunmaatregelen van de staten	4	3		1	2
Volksgezondheid	3	4			4
Vrij verkeer van personen	1				
Totaal	37	34		3	31

XV. Diversen — Versnelde procedures (2015-2019)¹

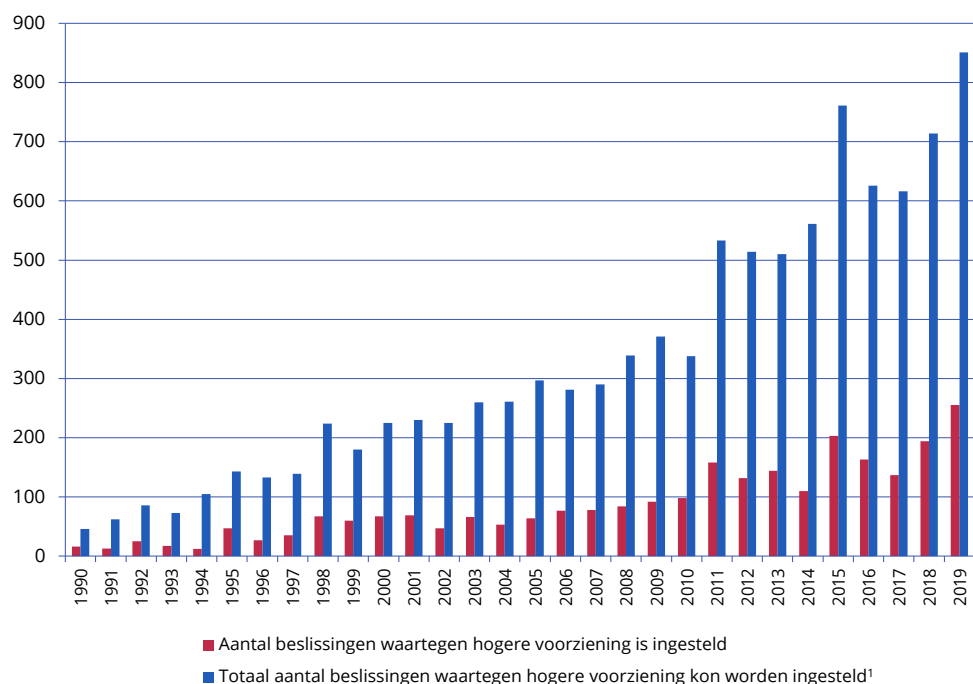

	2015			2016			2017			2018			2019		
	Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt		Ambtshalve	Aanhangig gemaakt	
		Toegewezen	Afgewezen		Toegewezen	Afgewezen		Toegewezen	Afgewezen		Toegewezen	Afgewezen		Toegewezen	Afgewezen
Ambtenarenstatuut		1	1		1	1		1	1		2	2			
Beperkende maatregelen (Extern optreden)		4	4		1	1								1	1
Consumentenbescherming											1				1
Economisch en monetair beleid		1	1								1	1			
Extern optreden van de Europese Unie		1	1												
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)														1	
Handelspolitiek					1	1								1	1
Institutioneel recht		2		2	2	2		5	4	1				2	1
Intellectuele en industriële eigendom														5	
Landbouw		1	1								1	1			
Mededinging					1	1		1	1		3	1	2	2	1
Milieu			1												
Overheidsopdrachten	1	1		1	1	1		1	1						
Ruimte van vrijheid, veiligheid en recht					3	3					1		1		
Steuemaatregelen van de staten		3	2			2								2	2
Toegang tot documenten		2	2		2	2		2	1			1		2	2
Volksgezondheid					1	1									
Vrij verkeer van goederen					1		1								
Vrij verkeer van kapitaal		2		2											
Totaal	1	18	1	12	5	14	3	12	1	10	8	1	9	1	7

1] Tot versnelde behandeling van een zaak voor het Gerecht kan op verzoek van een hoofdpartij en, sinds 1 juli 2015, ambtshalve door het Gerecht worden overgegaan.

2] Tot de categorie „zonder gevolg” behoren de zaken waarin het verzoek is ingetrokken, afstand van instantie is gedaan of het beroep bij beschikking is afgedaan voordat uitspraak over het verzoek om versnelde behandeling is gedaan.

XVI. Diversen — Beslissingen van het Gerecht waartegen bij het Hof van Justitie hogere voorziening is ingesteld (1990-2019)

	Aantal beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Totaal aantal beslissingen waartegen hogere voorziening kon worden ingesteld ¹	Percentage beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld
1990	16	46	35 %
1991	13	62	21 %
1992	25	86	29 %
1993	17	73	23 %
1994	12	105	11 %
1995	47	143	33 %
1996	27	133	20 %
1997	35	139	25 %
1998	67	224	30 %
1999	60	180	33 %
2000	67	225	30 %
2001	69	230	30 %
2002	47	225	21 %
2003	66	260	25 %
2004	53	261	20 %
2005	64	297	22 %
2006	77	281	27 %
2007	78	290	27 %
2008	84	339	25 %
2009	92	371	25 %
2010	98	338	29 %
2011	158	533	30 %
2012	132	514	26 %
2013	144	510	28 %
2014	110	561	20 %
2015	203	761	27 %
2016	163	626	26 %
2017	137	616	22 %

1| Totaal aantal beslissingen – arresten, beschikkingen in kort geding, beschikkingen tot afwijzing van interventie en beschikkingen waardoor een procedure anders wordt beëindigd dan door doorhaling of verwijzing – waarvoor de termijn voor het instellen van hogere voorziening is verstreken of waartegen hogere voorziening ingesteld.

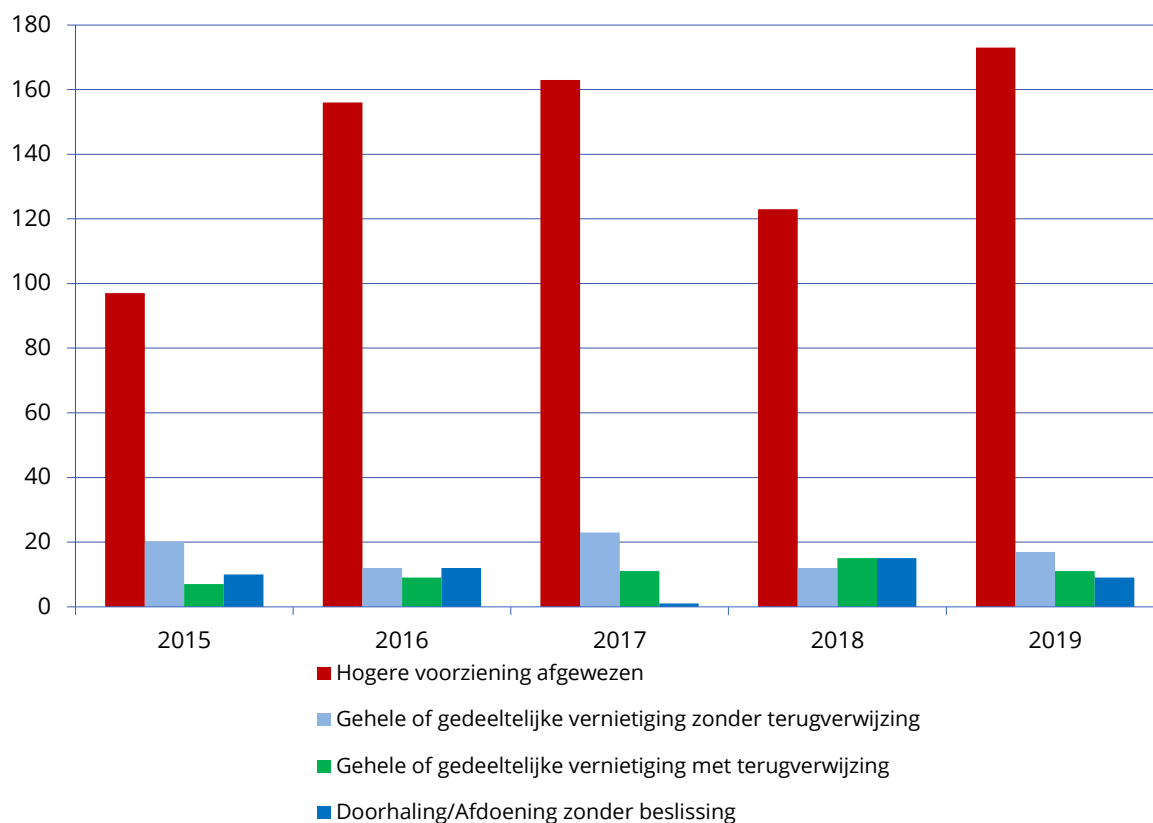
XVII. Diversen — Verdeling van de bij het Hof van Justitie ingestelde hogere voorzieningen volgens de aard van de procedure (2015-2019)

	2015			2016			2017			2018			2019		
	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %	Beslissingen waartegen hogere voorziening is ingesteld	Hogere voorziening mogelijk	Hogere voorzieningen in %
Steunmaatregelen van de staten	22	75	29 %	23	56	41 %	8	25	32 %	20	55	36 %	38	86	44 %
Mededinging	32	61	52 %	17	41	41 %	5	17	29 %	21	35	60 %	28	40	70 %
Ambtenarenzaken							8	37	22 %	15	79	19 %	32	110	29 %
Intellectuele eigendom	64	333	19 %	48	276	17 %	52	298	17 %	68	295	23 %	57	315	18 %
Andere rechtstreekse beroepen	85	290	29 %	75	253	30 %	61	236	26 %	69	249	28 %	97	297	33 %
Hogere voorzieningen		2													
Bijzondere procedures							3	3	100 %	1	1	100 %	3	3	100 %
Totaal	203	761	27 %	163	626	26 %	137	616	22 %	194	714	27 %	255	851	30 %

XVIII. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie (2019) (Arresten en beschikkingen)

	Hogere voorziening afgewezen	Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	Totaal
Ambtenarenstatuut	15	2		2	19
Arbitragebeding	2				2
Buitenlands en veiligheidsbeleid	3	2	2		7
Consumentenbescherming	1				1
Economisch en monetair beleid	3		3		6
Energie	3				3
Extern optreden van de Europese Unie		1			1
Financiële bepalingen (begroting, financieel kader, eigen middelen, bestrijding van fraude)			1		1
Handelspolitiek	5	2	1		8
Harmonisatie van wetgevingen	1				1
Institutioneel recht	24	1	2		27
Intellectuele en industriële eigendom	75	2		4	81
Landbouw	6	2	1		9
Mededinging	14	1			15
Milieu	3				3
Onderzoek, technologische ontwikkeling en ruimte		1			1
Overheidsopdrachten	1				1
Procedure	1				1
Registratie en beoordeling van en autorisatie en beperkingen ten aanzien van chemische stoffen (REACH-verordening)	1				1
Sociale politiek	1				1
Steunmaatregelen van de staten	8	1	1	2	12
Toegang tot documenten	4	1		1	6
Volksgezondheid	1	1			2
Vrij verkeer van personen	1				1
Totaal	173	17	11	9	210

**XIX. Diversen — Resultaat van de hogere voorzieningen bij het Hof van Justitie
(2015-2019) (Arresten en beschikkingen)**

	2015	2016	2017	2018	2019
Hogere voorziening afgewezen	97	156	163	123	173
Gehele of gedeeltelijke vernietiging zonder terugverwijzing	20	12	23	12	17
Gehele of gedeeltelijke vernietiging met terugverwijzing	7	9	11	15	11
Doorhaling/Afdoening zonder beslissing	10	12	1	15	9
Totaal	134	189	198	165	210

XX. Diversen — Algemene ontwikkeling (1989-2019)

Aanhangig gemaakte, afgedane, aanhangige zaken

	Aanhangig gemaakte zaken ¹	Afgedane zaken ²	Op 31 december aanhangige zaken
1989	169	1	168
1990	59	82	145
1991	95	67	173
1992	123	125	171
1993	596	106	661
1994	409	442	628
1995	253	265	616
1996	229	186	659
1997	644	186	1 117
1998	238	348	1 007
1999	384	659	732
2000	398	343	787
2001	345	340	792
2002	411	331	872
2003	466	339	999
2004	536	361	1 174
2005	469	610	1 033
2006	432	436	1 029
2007	522	397	1 154
2008	629	605	1 178
2009	568	555	1 191
2010	636	527	1 300
2011	722	714	1 308
2012	617	688	1 237
2013	790	702	1 325
2014	912	814	1 423
2015	831	987	1 267
2016	974	755	1 486
2017	917	895	1 508
2018	834	1 009	1 333
2019	939	874	1 398
Totaal	16 147	14 749	

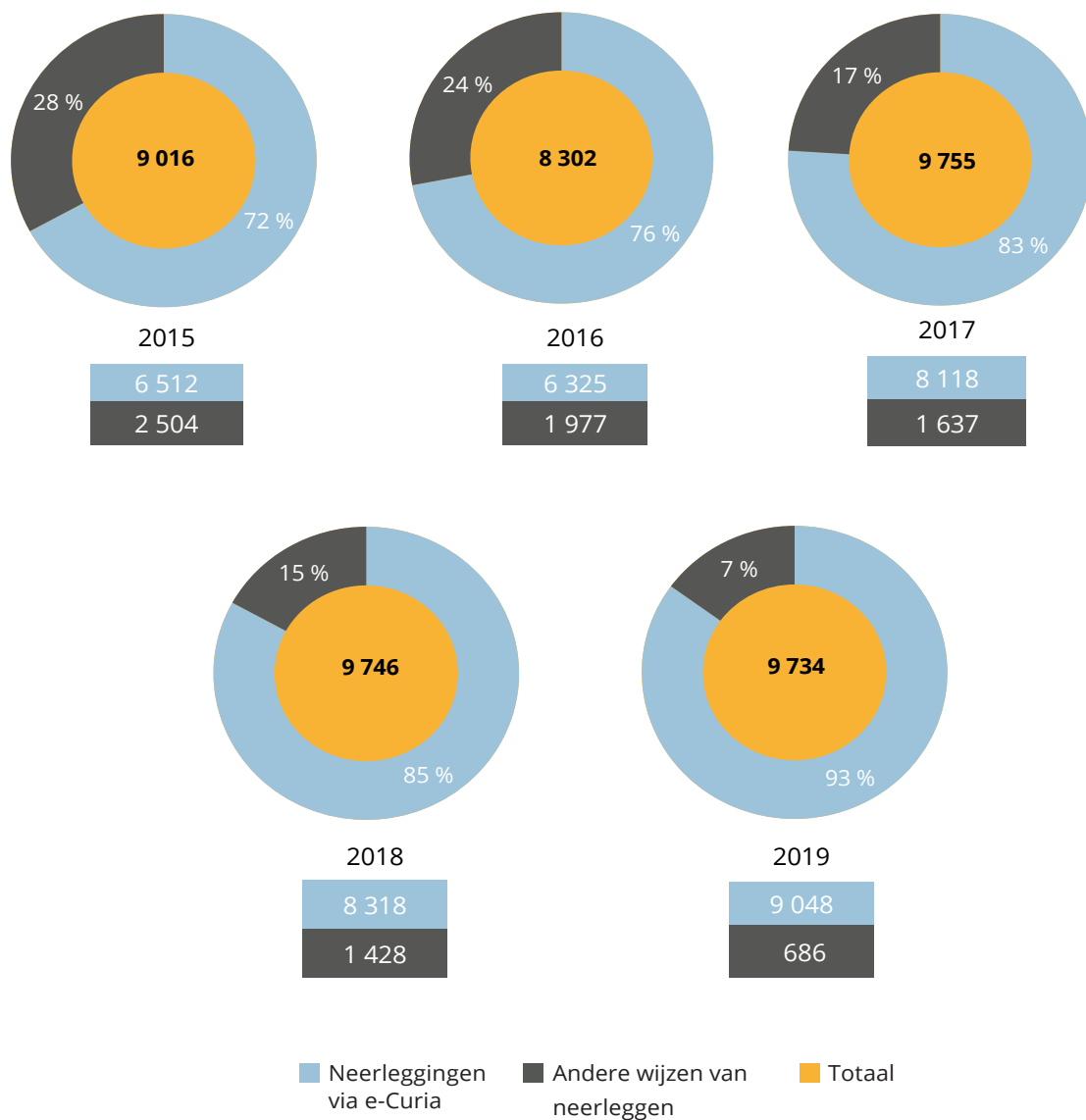
- 1| 1989: overdracht van 153 zaken door het Hof van Justitie aan het pas opgerichte Gerecht.
1993: overdracht van 451 zaken door het Hof van Justitie wegens de eerste uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
1994: overdracht van 14 zaken door het Hof van Justitie wegens de tweede uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
2004-2005: overdracht van 25 zaken door het Hof van Justitie wegens de derde uitbreiding van de bevoegdheden van het Gerecht.
2016: overdracht van 139 ambtenarenzaken aan het Gerecht op 1 september 2016.
- 2| 2005-2006: overdracht van 118 zaken door het Gerecht aan het pas opgerichte Gerecht voor ambtenarenzaken.

XXI. Werkzaamheden van de griffie van het Gerecht (2015-2019)

Soort interventie	2015	2016	2017	2018	2019
Aantal processtukken dat in het register van de griffie is ingeschreven ¹	46 432	49 772	55 069	55 389	54 723
Aantal gedinginleidende verzoekschriften ²	831	835	917	834	939
Aantal ambtenarenzaken dat aan het Gerecht is overgedragen ³	-	139	-	-	-
Aandeel van de gevallen waarin verzuimen in het gedinginleidende verzoekschrift moesten worden hersteld ⁴	42,50 %	38,20 %	41,20 %	35,85 %	35,04 %
Aantal memories (andere dan verzoekschriften)	4 484	3 879	4 449	4 562	4 446
Aantal interventieverzoeken	194	160	565	318	288
Aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling (van de gegevens in de processtukken) ⁵	144	163	212	197	251
Ontwerpen van beschikkingen die door de griffie zijn opgesteld ⁶ (kennelijke niet-ontvankelijkheid vóór de betekening, schorsing/hervatting van de behandeling, voeging van zaken, voeging van de exceptie van niet-ontvankelijkheid met de zaak ten gronde, interventie waartegen geen bezwaar bestaat, doorhaling, afdoening zonder beslissing in intellectuele-eigendomszaken, heropening van de mondelinge behandeling en rectificatie)	521	241	317	285	299

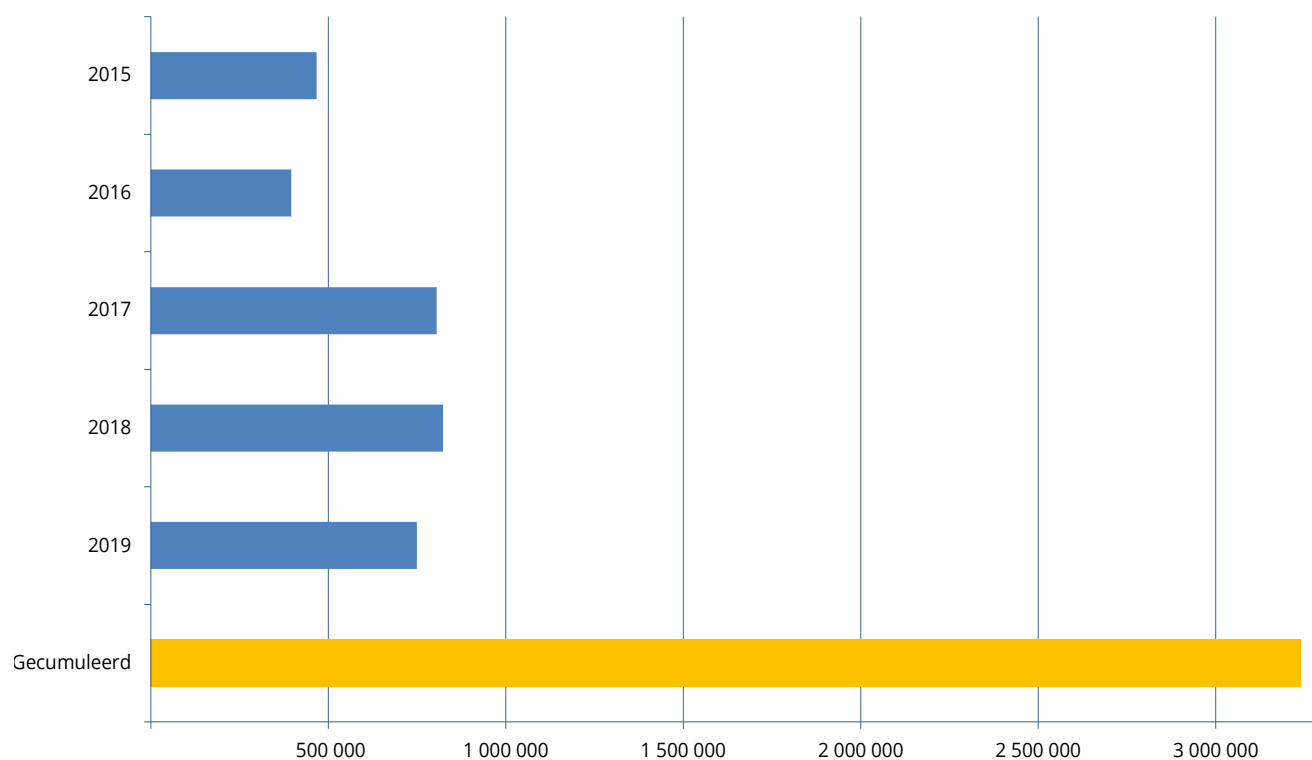
- 1| Dit getal is een indicator aan de hand waarvan de werkomvang van de dienst kan worden gemeten, aangezien elk binnenkomend en uitgaand stuk in het register wordt ingeschreven. Bij het aantal processtukken dat in het register is ingeschreven, moet rekening worden gehouden met het soort procedures dat binnen de bevoegdheid van de rechterlijke instantie valt. Omdat het aantal partijen in een geding beperkt is in het kader van rechtstreekse beroepen [verzoekende partij, verwerende partij en eventuele interveniënt(en)], hoeven zij alleen aan die partijen te worden betekend.
- 2| Elke memorie die wordt neergelegd (inclusief het verzoekschrift), moet in het register worden ingeschreven, in het procesdossier worden opgenomen, in voorkomend geval worden geregulariseerd, aan de kabinetten van de rechters worden meegedeeld met daarbij soms gedetailleerde oplegnota's, eventueel worden vertaald en tot slot aan de partijen worden betekend.
- 3| Op 1 september 2016.
- 4| Wanneer een gedinginleidend verzoekschrift (dit geldt ook voor alle andere memories) niet aan bepaalde voorschriften voldoet, gaat de griffie over tot het herstel van de verzuimen daarin, zoals voorzien in de procedureregels.
- 5| Het aantal verzoeken om vertrouwelijke behandeling geldt ongeacht het aantal gegevens in één of meer memories waarvoor om vertrouwelijke behandeling is verzocht.
- 6| Sedert 1 juli 2015, de datum waarop het nieuwe Reglement voor de procesvoering van het Gerecht in werking is getreden, worden bepaalde beslissingen die voorheen in de vorm van beschikkingen werden gegeven (schorsing/hervatting van de behandeling, voeging van zaken, interventie zonder vertrouwelijkheid door een lidstaat of een instelling), genomen in de vorm van eenvoudige beslissingen die in het procesdossier worden opgenomen.

XXII. Wijze van neerlegging van de processtukken voor het Gerecht.

1| Sinds 1 december 2018 is e-Curia in alle procedures bij het Gerecht het verplichte middel voor de communicatie met de vertegenwoordigers van de partijen (onverminderd de in het Reglement bepaalde uitzonderingen).

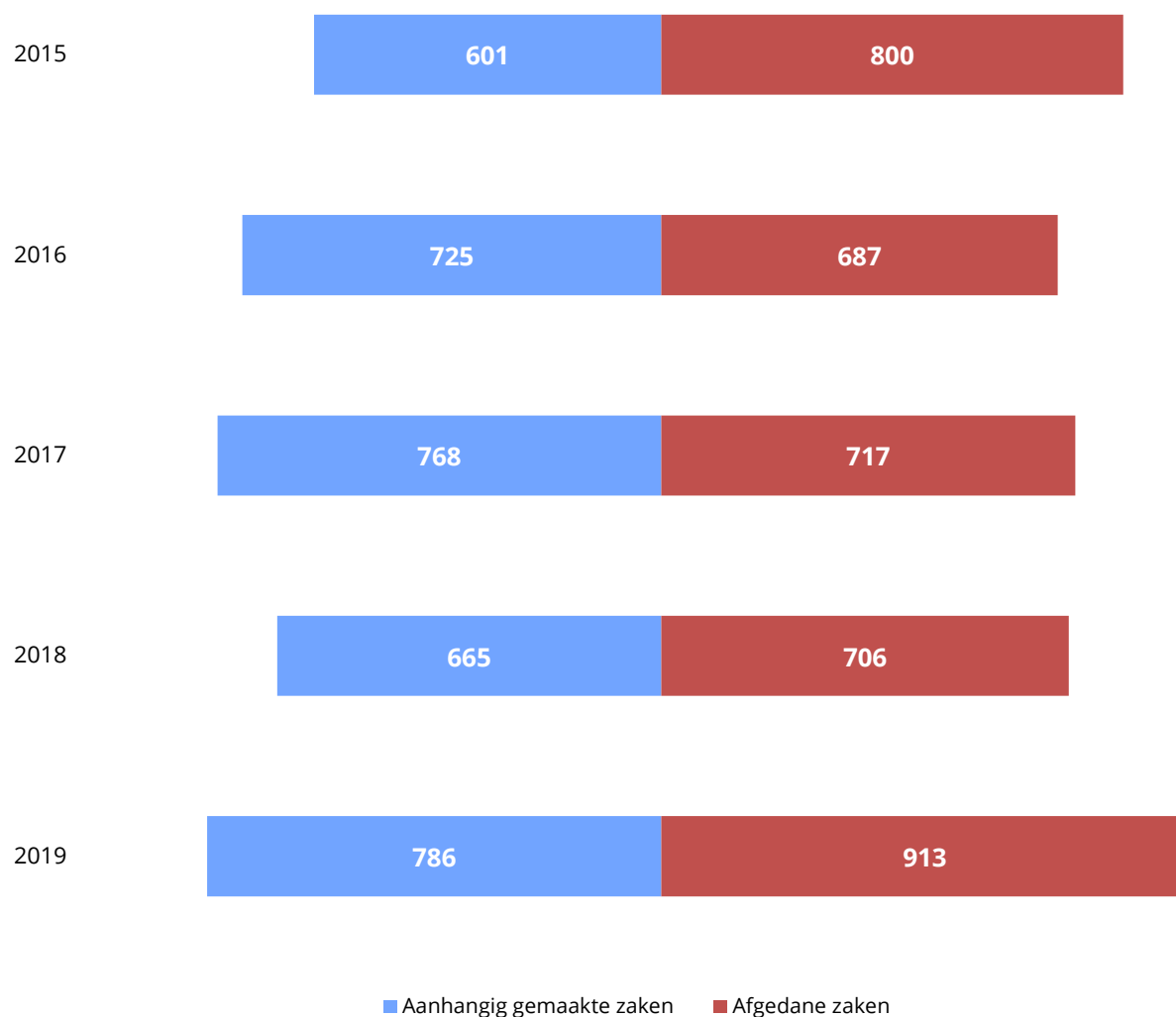
XXIII. Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd (2015-2019)¹

	2015	2016	2017	2018	2019	Gecumuleerd
Aantal bladzijden dat via e-Curia is neergelegd	466 875	396 072	805 768	823 076	749 895	3 241 686

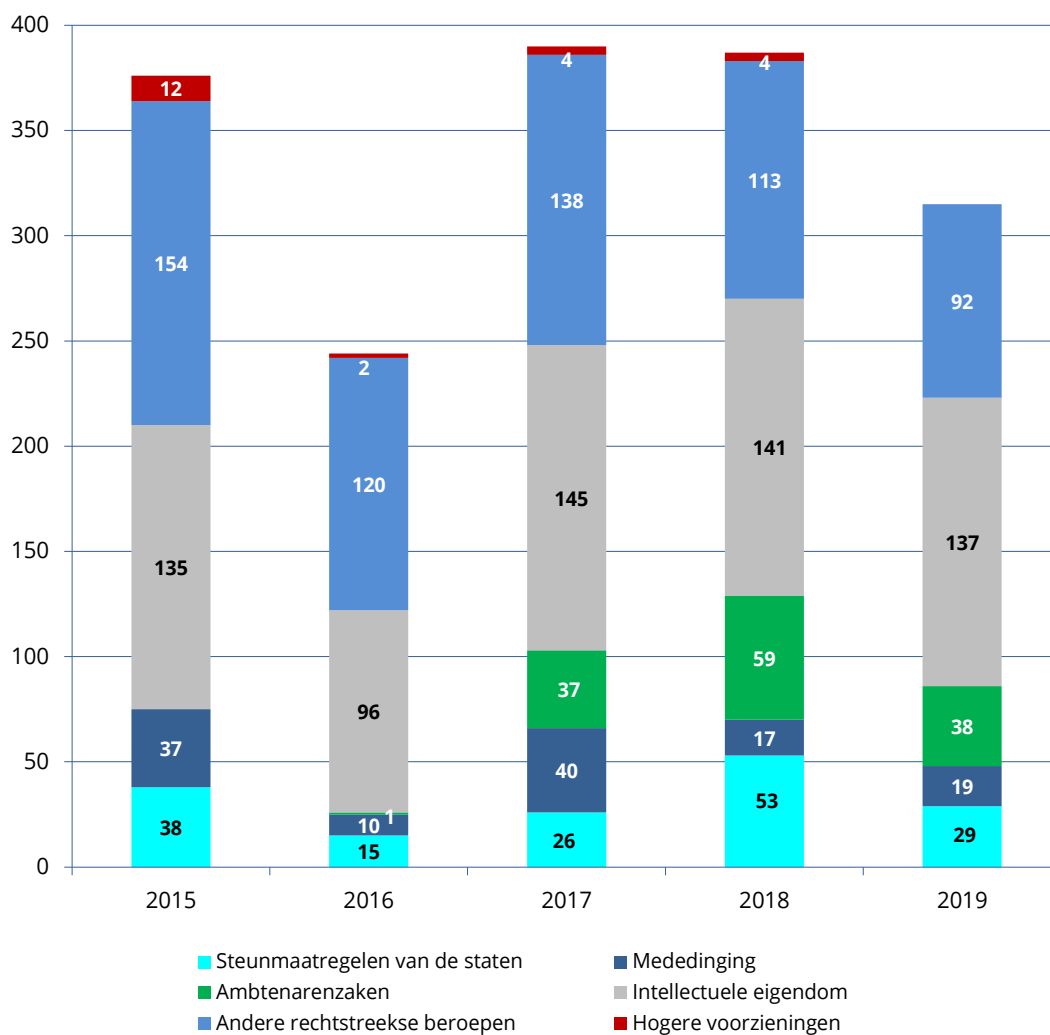
1| Voor de jaren 2015 tot en met 2016 omvatten de gegevens niet het aantal bladzijden van de gedinginleidende akten.

XXIV. Bekendmakingen in het Publicatieblad van de Europese Unie (2015-2019)¹

1| Krachtens het Reglement voor de procesvoering (de artikelen 79 en 122) worden alle adviezen betreffende nieuwe beroepen en beslissingen waardoor een procedure wordt beëindigd gepubliceerd in het Publicatieblad van de Europese Unie.

XXV. Aantal bepleite zaken (2015-2019)

	2015	2016	2017	2018	2019
Totaal	376	244	390	387	315

E | Samenstelling van het Gerecht

(Protocolaire rangorde op 31 december 2019)

Eerste rij, van links naar rechts:

Kamerpresidenten A. Kornezov, J. Svenningsen, A. Marcoulli, S. Gervasoni en V. Tomljenović; vicepresident van het Gerecht S. Papasavvas; president van het Gerecht M. van der Woude; kamerpresidenten H. Kanninen, A. M. Collins, D. Spielmann, R. da Silva Passos en M. J. Costeira; rechter M. Jaeger

Tweede rij, van links naar rechts:

Rechters C. Iliopoulos, L. Madise, E. Buttigieg, D. Gratsias, S. Frimodt Nielsen, I. Labucka, J. Schwarcz, M. Kancheva, V. Kreuschitz en I. S. Forrester

Derde rij, van links naar rechts:

Rechters O. Spineanu-Matei, B. Berke, R. Barents, F. Schalin, Z. Csehi, V. Valančius, N. Póltorak, I. Reine, P. Nihoul en U. Öberg

Vierde rij, van links naar rechts:

Rechters J. Martín y Pérez de Nanclares, J. Laitenberger, T. Pynnä, G. De Baere, K. Kowalik-Bańczyk, J. Passer, C. Mac Eochaidh, R. Frendo, L. Truchot en R. Mastroianni

Vijfde rij, van links naar rechts

Griffier E. Coulon; rechters R. Norkus, I. Nömm, M. Stancu, G. Hesse, O. Porchia, M. Sampol Pucurull, P. Škvařilová-Pelzl, G. Steinfatt en T. Perišin

1. Wijziging in de samenstelling van het Gerecht in 2019

Plechtige zitting van 20 maart 2019

Na de benoeming van de heer Xuereb tot rechter in het Hof van Justitie hebben de vertegenwoordigers van de regeringen van de lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 6 maart 2019 mevrouw Frendo benoemd tot rechter in het Gerecht voor de resterende periode van het mandaat van de heer Xuereb, namelijk van 12 maart 2019 tot en met 31 augustus 2019.

Ter gelegenheid van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van deze nieuwe rechter in het Gerecht is op 20 maart 2019 een plechtige zitting gehouden in het Hof van Justitie

Plechtige zitting van 26 september 2019

In het kader van de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht hebben de vertegenwoordigers van de regeringen van de lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 1 februari 2019 de heer Gervasoni, mevrouw Kancheva, de heren Kornezov en Öberg, mevrouw Reine en de heer Schalin benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2025.

In het kader van de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht hebben de vertegenwoordigers van de regeringen van de lidstaten van de Europese Unie bij besluit van 29 mei 2019 de heren Buttigieg en Collins, mevrouw Frendo, de heren Mac Eochaidh en Passer, en mevrouw Tomljenović benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2025.

In het kader van de tenuitvoerlegging van de derde fase van de hervorming van de gerechtelijke structuur van de instelling, die onder meer voorziet in de uitbreiding van het aantal rechters in het Gerecht¹, hebben de vertegenwoordigers van de regeringen van de lidstaten van de Europese Unie 14 nieuwe rechters in het Gerecht benoemd.

- Bij besluit van 1 februari 2019 zijn de heer Truchot, voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2025, en mevrouw Stancu, voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2022, benoemd tot rechter in het Gerecht.
- Bij besluit van 6 maart 2019 is mevrouw Pynnä benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2022.
- Bij besluit van 29 mei 2019 zijn de heren Laitenberger, Martín y Pérez de Nanclares en Norkus, mevrouw Perišin, de heer Sampol Pucurull, mevrouw Škvařilová-Pelzl en mevrouw Steinfatt, voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2025, en is de heer Nömm, voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2022, benoemd tot rechter in het Gerecht.
- Bij besluit van 10 juli 2019 zijn de heer Mastroianni en mevrouw Porchia benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 1 september 2019 tot en met 31 augustus 2025.
- Bij besluit van 4 september 2019 is de heer Hesse benoemd tot rechter in het Gerecht voor de periode van 6 september 2019 tot en met 31 augustus 2022.

1| Verordening (EU, Euratom) 2015/2422 van het Europees Parlement en de Raad van 16 december 2015 tot wijziging van Protocol nr. 3 betreffende het Statuut van het Hof van Justitie van de Europese Unie (PB 2015, L 341, blz. 14).

Ter gelegenheid van de gedeeltelijke vervanging van de leden van het Gerecht alsook van de eedaflegging en de ambtsaanvaarding van de 14 nieuwe rechters in het Gerecht is op 26 september 2019 een plechtige zitting gehouden in het Hof van Justitie.

Bij besluit van 27 september 2019 heeft het Gerecht de heer Van der Woude en de heer Papasavvas verkozen tot respectievelijk president en vicepresident van het Gerecht voor de periode van 27 september 2019 tot en met 31 augustus 2022.

2. Protocolaire rangorde

Op 31 december 2019

M. VAN DER WOUDE, president van het Gerecht

S. PAPASAVVAS, vicepresident van het Gerecht

H. KANNINEN, kamerpresident

V. TOMLJENović, kamerpresident

A. M. COLLINS, kamerpresident

S. GERVASONI, kamerpresident

D. SPIELMANN, kamerpresident

A. MARCOULLI, kamerpresident

R. DA SILVA PASSOS, kamerpresident

J. SVENNINGSSEN, kamerpresident

M. J. COSTEIRA, kamerpresident

A. KORNEZOV, kamerpresident

M. JAEGER, rechter

I. LABUCKA, rechter

S. FRIMODT NIELSEN, rechter

J. SCHWARCZ, rechter

D. GRATSIAS, rechter

M. KANCHEVA, rechter

E. BUTTIGIEG, rechter

V. KREUSCHITZ, rechter

L. MADISE, rechter

I. S. FORRESTER, rechter

C. ILIOPOULOS, rechter

V. VALANČIUS, rechter

Z. CSEHI, rechter

N. PÓŁTORAK, rechter

F. SCHALIN, rechter

I. REINE, rechter

R. BARENTS, rechter
P. NIHOUL, rechter
B. BERKE, rechter
U. ÖBERG, rechter
O. SPINEANU-MATEI, rechter
J. PASSER, rechter
K. KOWALIK-BAŃCZYK, rechter
C. MAC ECHAIDH, rechter
G. DE BAERE, rechter
R. FRENDÓ, rechter
T. PYNÄ, rechter
L. TRUCHOT, rechter
J. LAITENBERGER, rechter
R. MASTROIANNI, rechter
J. MARTÍN Y PÉREZ DE NANCLARES, rechter
O. PORCHIA, rechter
G. HESSE, rechter
M. SAMPOL PUCURULL, rechter
M. STANCU, rechter
P. ŠKVAŘILOVÁ-PELZL, rechter
I. NÖMM, rechter
G. STEINFATT, rechter
R. NORKUS, rechter
T. PERIŠIN, rechter

E. COULON, griffier

3. Voormalige leden van het Gerecht

(in volgorde van ambtsaanvaarding)

Rechters

Donal Patrick Michael BARRINGTON (1989-1996) (†)
Antonio SAGGIO (1989-1998), président (1995-1998) (†)
David Alexander Ogilvy EDWARD (1989-1992)
Heinrich KIRSCHNER (1989-1997) (†)
Christos YERARIS (1989-1992)
Romain Alphonse SCHINTGEN (1989-1996)
Cornelis Paulus BRIËT (1989-1998)
José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995), président (1989-1995)
Bo VESTERDORF (1989-2007), président (1998-2007)
Rafael GARCÍA-VALDECASAS Y FERNÁNDEZ (1989-2007)
Jacques BIANCARELLI (1989-1995)
Koen LENAERTS (1989-2003)
Christopher William BELLAMY (1992-1999)
Andreas KALOGEROPOULOS (1992-1998)
Virpi TIILI (1995-2009)
Pernilla LINDH (1995-2006)
Josef AZIZI (1995-2013)
André POTOCKI (1995-2001)
Rui Manuel GENS DE MOURA RAMOS (1995-2003)
John D. COOKE (1996-2008)
Jörg PIRRUNG (1997-2007) (†)
Paolo MENGOZZI (1998-2006)
Arjen W. H. MEIJ (1998-2010)
Michail VILARAS (1998-2010)
Nicholas James FORWOOD (1999-2015)
Hubert LEGAL (2001-2007)
Maria Eugénia MARTINS DE NAZARÉ RIBEIRO (2003-2016)
Franklin DEHOUSSE (2003-2016)
Ena CREMONA (2004-2012)
Ottó CZÚCZ (2004-2016)

WISZNIEWSKA-BIAŁECKA (2004-2016) (†)

Irena PELIKÁNOVÁ (2004-2019)

Daniel ŠVÁBY (2004-2009)

Vilenas VADAPALAS (2004-2013)

Küllike JÜRIMÄE (2004-2013)

Verica TRSTENJAK (2004-2006)

Enzo MOAVERO MILANESI (2006-2011)

Nils WAHL (2006-2012)

Miro PREK (2006-2019)

Teodor TCHIPEV (2007-2010)

Valeriu M. CIUCĂ (2007-2010)

Santiago SOLDEVILA FRAGOSO (2007-2013)

Laurent TRUCHOT (2007-2013)

Alfred DITTRICH (2007-2019)

Kevin O'HIGGINS (2008-2013)

Andrei POPESCU (2010-2016)

Guido BERARDIS (2012-2019)

Carl WETTER (2013-2016)

Egidijus BIELŪNAS (2013-2019)

Ignacio ULLOA RUBIO (2013-2019)

Ezio PERILLO (2016-2019)

Peter George XUEREB (2016-2018)

Leopoldo CALVO-SOTELO IBÁÑEZ-MARTÍN (2016-2019)

Presidenten

José Luis DA CRUZ VILAÇA (1989-1995)

Antonio SAGGIO (1995-1998) (†)

Bo VESTERDORF (1998-2007)

Marc JAEGER (2007-2019)

Griffier

Hans JUNG (1989-2005) (†)

HOF VAN JUSTITIE VAN DE EUROPESE UNIE

—
Directie Communicatie
Eenheid Publicaties en Multimedia

